

МУХТАСАР

(Шариат қонунларига қисқача шарҳ)

Тошкент
«Чўлпон» нашриёти
1994

86.38
М 93

Нашриёт бош директори
Нурали Қобул

Бош муҳаррир
Анвар Обиджон

Ижодий гуруҳ раҳбари ва муҳаррир
Аъзам Уктам

Нашрга тайёрловчилар:

Рашид Зоҳид,

Акрам Деҳқон

Мухтасар: (Шариат қонунларига қисқача шарҳ). Нашрга тайёрловчилар: Р. Зоҳид, А. Деҳқон;— Т.: Ҷўлпон, 1994 — 336 б.

«Мухтасар» — ҳар бир хонадонда бўлиши шарт ҳисобланган асарлардандир. Унда қундалиқ ҳаётимиздаги энг кичик масаладан тортиб, энг катта муаммоларгача — ҳаммаси шариат нуқтаи назаридан баҳоланади

Мухтасар: (Краткий свод законов шариата).

86 38

М $\frac{0403000000-40}{360(04)-93}$ Қўш. 94

ISBN 5-8250-0392-4

© Р. Зоҳид, А. Деҳқон, 1994 й.

СУЗ БОШИ

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам охирги маротаба ҳаж қилаётган пайтда ушбу ояг нозил бўлди. «Бугун сизларга динингизни комил қилдим, неъматимни бевуқсон, тўқис қилиб бердим ва сизлар учун Исломини дин қилиб танладим». (Моидда: 3).

Расулulloҳ вафотларидан бир неча кун муқаддам василат қилиб айтдилар: «Эй одамлар! Мен сизларга шундай нарсаларни қолдирмоқдаманки, агар уларни маҳкам ушлаб амал қилсангизлар, ҳеч қачон адашмайсиз. Бу нарса — Оллоҳнинг китоби ва расулulloҳнинг суннатидир».

Демак, ислом шариатининг асосий қонунлари мукаммал суратда пайғамбаримиз ҳаётлик чоғида таркиб топган. Расулulloҳ вафотидан сўнг мусулмонларнинг улуғ имомлари бу асосий қонунлардан фойдаланиш мусулмон оммасига осон бўлсин учун Қуръон ва суннатнинг ҳукмларига асосланиб исломнинг тафсилий қонунларини тузишган. Қуръон ва суннатнинг ҳукмларидан олинган мана шу қонунлар «фикҳ»дир.

Ислом фикҳи барча диний ибодатларни адо этиш қондаларини аниқ ва равшан ифодалаб берган, мусулмонларнинг ҳуқуқ ва бурчларини баён қилиб, шахсий ва жамият ҳаётидаги низому тартибларни қарор топтирган. Ислом фикҳи шу даражада муфассалки, унда кундалик ҳаётда учрайдиган барча катта-кичик масалалар — хоҳ у иқтисодий, молниявий соҳада бўлсин, хоҳ ижтимоий-маъмурий, қонуншунослик доирасида бўлсин — ўз ифодасини топган ва ҳаётий заминда аниқ ва тушунарли ечилган.

Даставвал фикҳ китоблари уламоларнинг ўз услублари бўйича тузилган. Вақт ўтиши билан охир-оқибатда тўрта фикҳий

мазҳаб қолган Ҳозирда ер юзида кўпчилик мусулмонлар ана шу тўрт мазҳабнинг бирига эргашадилар.

1 — фикҳи Ҳанафий. Уни Имом Абу Ҳанифа розийоллоҳу анҳу шогирдлари Имом Абу Юсуф, Имом Муҳаммад, Зуфар ва бошқа улуғ олимлар билан ҳамкорликда тузган.

2 — фикҳи Моликий. Уни Имом Молик ибн Анас розийоллоҳу анҳу тузган.

3 — фикҳи Шофий. Уни Имом Муҳаммад ибн Идрис Шофий розийоллоҳу анҳу тузган.

4 — фикҳи Ҳанбалий. Уни Имом Аҳмад ибн Ҳанбал розийоллоҳу анҳу тузган.

Бу тўрт фикҳий мазҳабнинг тузилиши пайғамбар алайҳиссаломдан кейин икки аср орасида ниҳоясига етган. Ўз даври ва ҳаётига боғлиқ ҳолда бу мазҳаблар исломнинг моҳиятини тушунишда билиттифоқдирлар. Баъзи иккинчи даражали масалалар юзасидан улар ўрталарида ҳар хиллик мавжуд. Зеро, бир ишнинг моҳиятини тушунишга уринган бир неча кишиларнинг фикрлари оз бўлса-да бир-биридан фарқ қилади. Лекин уларнинг ҳаммаси содиқ, муттақий, олийжаноб, ҳақиқатгагина бўйинсунадиган, ҳақиқатни ҳеч нарсага алишмайдиган имомлар бўлгани учун мусулмонлар уларнинг мазҳабларини тасдиқлайдилар, ҳақиқий деб биладилар.

Кейинги даврларда ҳам аҳли сунна вал жамоа мазҳаблари бўйича кўп асарлар таълиф этилди. Шундай асарлардан биттаси машҳур фақиҳ, Имом Бурҳониддин Али ибн Абу Бакр Марғинонийнинг «Ҳидоя» номли китобидир. «Ҳидоя» фикҳ уламорларининг эътиборидаги асар бўлиб, мусулмон оламида кенг шuhrат қозонган. «Ҳидоя»га жуда кўп шарҳлар ёзилган. Бухоронинг Кирмон шаҳрида туғилган Маҳмуд ибн Убайдуллоҳ ибн Маҳмуднинг «Ҳидоя»даги масалаларни шарҳлаб ёзган «Виқоятур ривоя фи масойилил ҳидоя» деб аталмиш китоби ҳам шулар жумласидандир. Маҳмуд ибн Убайдуллоҳнинг қардоши Убайдуллоҳ ибн Масъуд эса «Виқоятур ривоя»га шарҳ ёзган.

«Мухтасарул виқоя» номли бу шарҳ диёримизда анча машҳур бўлиб, мадрасаларда фикҳий дарслик сифатида ўқитилган. «Мухтасарул виқоя»нинг бир нечта туркий таржималари мавжуд. XX асрда (аниқ йили номаълум) Тошкентда Порсев Ёсмаҳонасида босилган «Шарҳи мухтасари виқоя турки» деб номланган кўп жилдлик китобнинг муаллифи — Хўжа ибн Мансурдир. Китобнинг муқаддима қисмида у шундай дейди: «Ўшбу «Мухтасарул виқоя»ни туркий лафз бирла таржима қилдим ва баъзи тегишли масалаларни бошқа китоблардан олиб жамъ қилдим. Китобга «Мажмаъул мақсад» деб ном қўйдим.»

«Мухтасарул виқоя» нинг 1895 йилда Санкт-Петербургда

наирдан чиққан туркий таржимаси ҳам бор. Мухтархон Ибн-хобиддин ибн Абдулазизнинг айтишича, бу таржима ҳижрий 1301 (мел. 1884) йилнинг жумадийал азвал ойида бошланчб, ҳижрий 1312 (мел. 1895) йилнинг рамазон ойида тугалланган.

«Мухтасарул виқоя»нинг туркий таржималарини кўздан кечиран Ғафур Ғафуров, шунга амин бўлдики, бу таржималарни қандай бўлса шундай, ўз ҳолича ҳозирги ёзувга ўғирини китобхонни мушкул аҳволга солиб қўлди. Аввалан, шариат ўз ичига олган масалалар кўп соҳали ва кенг қамровлидир. Иккинчидан, ҳар бир масаланинг якуний ечимини оят, ҳадис, ижмоя, қиёс асосидаги ҳукм билан ниҳояланади. Бу ҳукмлар маҳсури маъно юклатилган фикрнинг истилоҳлар орқали баён қилинади. Бу нозикликларни янада кескинлаштирувчи жиҳат «Мухтасарул виқоя»нинг тилидир. Араб тилининг бой имкониятларидан етарли даражада фойдаланган Убайдуллоҳ Ибн Масъуд асарнинг дебоча қисмида зикр этган мақсадига тўла эришган. Яъни «Мухтасарул виқоя» ўз номи билан мухтасар, ихчам шаклда бўлиб, ёдлаш учун қулай услубда ёзилган.

Араб тили воситасида эришилган бу муваффақиятларнинг, табиийки, туркий тилда сўқлаб қолиш қийин ва аксинча, туркий тилдаги фазилатларини араб тили беролмайди. Шунга қўра, илмларнинг ўзига хос имкониятларини унутмаган ҳолда «Мухтасарул виқоя»нинг туркий таржималарини кузатар эҳкамиз, барча таржима учун умумий бўлган ноаниқликларга дуч келдик. Баъзи таржималарда туркий ифода усули бузилган бўлса, баъзиларида форсий тилга хос бўлган изофа йўсини етакчилик қилади. Шуларни ҳисобга олиб, мазкур ишда бошқачароқ йўл тўтилди.

Ун бир йил «Мухтарасул виқоя» таржимаси билан шугулланган Шаҳобиддин ибн Абдулазизнинг туркий таржимасини асос нусха сифатида танладик. Масалаларни бақадри ҳол арабий матн билан солиштириб, матнлан ташқари айрим узундан-узоқ шарҳларни қисқартирдик, баъзи масалаларни қайтадан таржима қилдик. Таржималарда тўла сақланган арабий жумла қурилишини иложи борича туркийга мувофиқлаштирдик. Лекин шунга қарамай, тақдим қилинаётган «Мухтасарул виқоя»нинг тили бугунги ўзбек тили қонун-қоидаларига тўлиқ мос келиши қийин. Чунки мазкур ишда юқорида айтилган каби асос нусха тилининг умумий руҳидан чиқмасликка жиддий эътибор берилди.

Хуллас калом, бугунги авлодни ўз тарихи билан таништириш ва келажаги учун сабоқ бўларлик хулоса чиқаришларини истаб, шу иштиёқда қўлдан келганча уриндик. Бу хайрли ишга шоянча, иш асосида саҳв-хатоларни содир этган бўлсак, Оллоҳ бизни мағфиратига олсин. Қамчиликлар учун ҳурматли

устоз **олимлар** ва **зукко** китобхонлар олдида узрхоҳмиз, дуоларидан умиддормиз...

Жаноб расулуллоҳ ёқиб кетган машъала инсоният йўлини доим ёритиб туради. Токи нурга муҳтож жамоат бор экан, токи нурга муҳтож замин бор экан, ислом фиқҳи янги тараққиёт талабларига мукаммал суратда жавоб беради.

Рашид **ЗОҲИД**,
Акрам **ДЕҲҚОН**

БИСМИЛЛАҲИР РОҶМАНИР РОҶИМ

Мақтоғларнинг барчаси Оллоҳ таолога ҳосдур. Дин ва шариат илмларини ва уламоларни баланд даражали, ҳам шарофатли қилғучи ул Оллоҳ таолодур. Оллоҳ таоло шариатни шундайин бир оғоч шаклда қилдики, ул оғочнинг томурлари ер остида қарорланғутидир, бутоқлари кўкка яқинлашмиш каби буюқдур, яъни шариат мустаҳкамликда ерга томурлари қаттиқ ўлтуруб ел силкита олмағон оғоч кабудур, кофирлар ва мунофиқларнинг бузуқ ниётларидан юксакликда буюқ оғоч бутоқларининг баландлиги кабудур. Мевазларига ўғриларнинг қўилари етиша олмас. Оллоҳ таолонинг раҳмати ва салом Оллоҳ таолонинг расули Муҳаммад алайҳи солату ва салламга бўлғай эди. Аллоҳумма солли ғола Муҳаммадин ва тала оли Муҳаммад. Муҳаммад алайҳи солату ва саллам келин зикр қилинган мажлисда бир мартаба саловот айтуз фарзи кифоядур, гарчи ул мажлисда кўп мартаба зикр этилса-да. Аммо исми зикр этилган сайин салавот айтуз мустаҳабдур. Расулларнинг ҳам пайғамбарларнинг ортуқроғи ул Муҳаммад алайҳи солату ва салламдур. Ва дағи Оллоҳ таолонинг раҳмати ва салом ул пайғамбарнинг умматини бўлғай эди. Ва дағи пайғамбар алайҳиссаломнинг саҳобаларина, яъни суҳбатинда бўлғучи умматларина бўлғай эди. Ул саҳобаларнинг ҳар қаюси туғри йўлга юргузилиши органишга салоҳиятли бўлувда юлдузлар кабудур. Мисол учун бир киши йирек сафарга чиқса, гарчи боратурсот шаҳрининг йўлини билмаса-да, юлдузларга қараб борса мақсудина эришур. Ушандоқ саҳобаларнинг қаюсига эргашса-да ухровий мақсудина эришур. Оллоҳ таолони мақтоз ҳам пайғамбарина ва умматларина салавот ва салом сўнгинда онинг учун Оллоҳ таолога воситаларнинг култироғи ила Оллоҳга ва росулига иймони ила яқинлиқни таловчи қул, яъни Убайдуллоҳ Масъуд ўғли Масъуд тоғтуғшариат ўғли. Тоғушшариат Умарнинг лақабидур. Умар Ҳад-

дуллоҳ ўғли, ул Маҳмуд ўғли, ул Муҳаммад Маҳбубий ўғли. Оллоҳ таоло Убайдуллоҳнинг ижтиҳод қилгон парчасини, яъни «Мухтасар» китобини эзгу қилсин. Айтадур ул қул (яъни «мен айтаманки» демоқчи) батаҳқиқ тасниф қилди ва тузди меним бобом, яъни онамнинг отаси ҳам меним хўжам, яъни устозим, ўргатувчи олим, жамиъ оламга хўжа Оллоҳ таолога тоат ва ибодат қилгувчи ул бобомнинг лақаби бурҳонушша-риятдур. Маъноси шариатнинг қувватли далили демакдир. Ҳақлиқнинг ҳам диннинг қувватлиги далили, яъни ҳақлиқ ила сифатланган Оллоҳ таолони ҳам дини исломни далиллар ила исбот қилгувчидир. Ўз ўрни келганда зикр қилинур. Пайғамбарларнинг ҳам росулларнинг вориси, яъни пайғамбарлардан, расуллардан қолгон илмларни билгувчи ул бобомнинг исми Маҳмуд садрушшариат ўғли. Оллоҳ ул онамнинг отаси Маҳмудни меним тарафимдан ҳам бошқа мусулмонлар тарафидан эзгулик ила мукофотласин. Яъни онинг таснийф қилгани «Виқоя» китоби менга ҳам бошқа мусулмонларга фойдаланурга сабаб бўлгонлиги учун фойдаланувчилар тарафиндиги дублари сабабли ёки Оллоҳ таолонинг ўзининг инояти ила мухтасар этди. Меним ёдимга олмоқлигим учун «Виқоятур ривоя» исмли китобни тузди. «Ҳидоя» китобининг масалаларини баёнида, яъни имом Бурҳониддин Али ибн Абу Бакр Ал-Марғинонийнинг фиҳр илминда «Ҳидоя» исмли бир асл китоби вориддур. Шул «Ҳидоя»нинг масалаларини жийиб «Виқоятур ривоя» китобини тузди. Ул «Виқоятур ривоя» китоби шундайин китобки, замонанинг кўзи бу китобнинг иккинчиси ила сурмаланмади, яъни бу китобнинг лафзлари ва ибораси қисқача ва йиғиқ ўлуб, узун лафзлар каби комил маънони англатишда бу замонанинг аҳли «Виқоя» ўхшашли китобни кўрмади.

Мен яъни Убайдуллоҳ баъзи илм таҳсил қилгувчиларнинг ҳимматларининг ва рағбатларининг ҳам қасдларининг камчилигини кўриб ул «Виқоятур ривоя» китобидан бу «Мухтасар» китобини олиб туздим. Ул «Мухтасар» «Виқоя»да келтурулган масалаларнинг ҳар кимга керакли масалаларни ўз ичига олган. Бас, бир киши илм таҳсил қилурга вақти тапчилиги сабабли «Ҳидоя» масалаларини ўрганишга қасд қилса, «Шарҳи виқоя» китобини ёдласин, яъни «Виқоятур ривоя» китобининг мазмунини англашни лозим деб билсин. Сўзни чўзиш яхши эмас, балки фойдасизга умрни сарф қилув бўладур. Аммо бир кишини вақт ошиқдурса, яъни илм таҳсил қилурга вақти тор бўлса, ушбу «Мухтасар» китобини ёдлашга киришсин. «Мухтасар» китоби «Виқоя»дан қисқароқ бўлгонлиқдан тез замонда ёдлаш мумкиндур. Ҳақиқатда Оллоҳ таоло мақсудларга эришувнинг хўжаси ҳам валиийдур.

I. ТАҲОРАТ КИТОБИ

1) Номоз ўқув қадари покланмоқ уч турлидур. Бири русл, иккинчи таҳорат, учинчи таяммум. Таҳоратнинг фарзлари, суннатлари ҳам мустаҳаблари бордур.

Таҳоратнинг фарзлари тўртдур. Бири юзин ювмоқдир, манглай сочиждан бошлаб ияк остинача ҳам бир қулоғиндан иккинчи қулоғигача (яъни, ушбу айтилган тўрт аъзонинг орасида бўлган таннинг ҳеч қаясини ювмай қолдирилмас). Иккинчи икки қўллари тирсақлари билан ювмоқдир. Учинчи икки оёқларини тўпуқлари ила ювмоқдир. Тўртинчи бошининг тўртдан бирина масҳ қилмоқдир ҳам соқол каби таҳоратда йўқ фарз бўлган аъзони қоплагон нарсани масҳ қилмоқ, яъни ҳар икки сувратда қўлина янги сув олиб сийпамоқдур.

2) Таҳоратнинг суннатлари ўн учдир. Аввал, «бисмиллаҳир роҳманир роҳим», деб бошламоқ. Иккинчи: таҳоратлана бошлагон киши ҳозиргина уйқудан турган бўлса юзин ювмасдан аввал икки қўллари билан бўғинларинача уч мартаба ювуб бошламоқ. Учунчи: мисвок истеъмол қилмоқдир. Мисвокли истеъмолнинг тариқи: узунлиги бир қариш, қалинлиги бир бармоқ миқдори аччиқ оғоч ила ўнг ёқдаги тишларнинг устидагиларин, кейин остидагиларин ишқамоқ; ҳам сўл ёқдаги тишларнинг аввал устидагиларин, сўнгра остидагиларин ишқамоқ, мундин сўнг тилининг устин ишқамоқ. Тўртинчи: оғзин ювмоқ. Оғзини ювғонда уч мартаба ва ҳар қаясида янги сув ила ювмоқ. Бешинчи: бурнин ҳам оғзини ювғони каби уч мартаба янги сув ила ювмоқ. Олтинчи: соқолин бармоқлари ила аралаштирмоқ, тубина сув эришсин учун. Еттинчи: бармоқларин бармоқлари ила аралаштирмоқ. Саккизинчи: юзилатурган ҳар аъзоларин уч мартаба ювмоқ. Тўққизинчи: бошининг гилласи (айланасига) бир мартаба масҳ қилмоқ. Унинчи: бошини масҳ қилган сув ила қулоқларининг ичини, ташини масҳ қил-

моқ. Ун биринчи: ният қилмоқ, яъни таҳорат тузув (қилув) ила Оллоҳ таолонинг ризолигини ва ибодатини қасд қилмоқ. Ун иккинчи: ҳар аъзони тартибича ўз мартабасинда ювмоқ, яъни аввал икки қўлларин билакларинача ювмоқ, баъд оғзина, бурнина сув олмоқ, баъд юзларин ювмоқ, баъд қўлларини тирсақларинача ювмоқ, баъд бошина масҳ қилмоқ, баъд икки оёгин ювмоқ. Ун учинчи: таҳоратнинг ҳар феълларини туташ қилмоқ, яъни бир аъзосини ювгоч иккинчи аъзосини ювмай тўхтаб турмас ёки бирор иш ишламас, балки таваққуфсиз бири ортиндан иккинчисини тезлик ила ювуб, таҳоратни тамом қилур.

3) Таҳоратнинг мустаҳаблари икки. Бир икки бирдай аъзонинг ўнг ёқдағисини аввал ювмоқ, иккинчи бўйинна масҳ қилмоқ.

4) Бир мартаба тузгон таҳорат бузулмас бурун (бузулмай туриб) не қадари бўлса-да кўп номозлар ўқурга ярайди. Таҳоратни одамнинг икки маҳражиндан чиқгон нарса бузар. Ҳам икки маҳраждан бошқадан чиқгон нарсада бузар агар ул нарса қон каби нажас бўлса ҳам чиқгоч иккинчи ўринга оқса. Аммо икки маҳраждан бошқадан чиқгон нарса пок бўлса, масалан хотунларнинг сутн шаклли нарса таҳоратни бузмас ёки нажас бўлса-да, иккинчи ўрунга оқмаса таҳоратни бузмас.

5) Қонли қўсув таҳоратни бузар, агарда тупугини озгина қизартса. Аммо қизартмаса балки сарғайтсагина бузмас (қондан бошқа қусиқ оғиз тўла бўлсагина бузар, оғиз тўла бўлмаса, бузмас). Қоқириқ (томоқни қирганда кўчган балғам)ни қусув ҳеч қаю сувратда бузмас, яъни керак (хоҳ) оғиз тўла бўлсун, керак (хоҳ) бўлмасин.

6) Таҳоратни бузмайтургон ҳар нарса нажас эмас ва ҳар нажас нарса таҳоратни бузар. Аммо баъзи нарса ўзи нажас бўлмаса-да, таҳоратни бузар, ухламоқ каби, рийҳ (ел чиқариш) каби.

7) Бир нарсага таяниб ухлаш таҳоратни бузар, агарда таянгон нарсасин олғоч йиқилиб кетарлик бўлса. Аммо ул таянгон нарсани олғочда ўлтуруб қолурлик бўлса (яъни йиқилмаса) бузулмас.

8) Ҳушнинг кетмаги, ақлнинг кетмаги, яъни девоналанмоғи ва дағи рукули, саждали номозда болиғнинг овоз чиқариб кулмаги таҳоратни бузар. Аммо болиғнинг жаноза намозинда ҳам сабийнинг ҳар қаю номозда овоз чиқариб кулмаги таҳоратни бузмас.

9) Эрнинг аврати яланғоч кўйинча хотуннинг авратига урунмоғи ҳар иккисининг таҳоратин бузар. Аммо қўли ила ўзининг авратин ёки хотуннинг авратин тутув бузмас.

10) Ғуслнинг фарзи учдир. Бири: оғзин ювмоқ, иккинчи: бурнининг ичин ювмоқ, учинчи: ҳар танина сув етказмоқ.

11) Ғуслнинг суннати олтидур. Аввал: икки қўлларин ювмоқ. Иккинчи: авратин ювмоқ. Учинчи: таниндан нажосатни кетурмак. Тўртинчи: таҳорат қилмоқ оёғин ювмай. Бешинчи: бутун танина уч мартаба сув қўймоқ. Олтинчи: оёқларини ювмоқ, агарда босқон ўрни пок бўлмаса ёки ювинган суви тўпланиб қоладиган бўлса. Сочини ўрган кишига сочининг тагини бармоғи билан намлаш етар, ювиш шарт эмас, ўрилмаган бўлса сочининг ҳаммасини ювар.

12) Ғуслни вожиб этгувчи нарсалар: манийнинг ўршиндан шаҳват ила қуймоғи ҳам чиқғонда қувват ила отилиб чиқмоғи, эрнинг аврати хотуннинг авратина кирмаги, уйқусиндан уйғонгач кийиминда ё танинда маний ё мазий топмоғи, ҳайз ҳам нифоснинг кесилмоғи (тамом бўлиши).

13) Жумъа кунинда, икки ийд кунларинда, эҳром боғлағонда, ҳам арафа кунинда ғуслланув суннатдир.

14) Ёмғур суви ила, ҳам ердаги жилғалар, денгизлар, қўллар, қудуқлар суви ила таҳорат тузмак дурустдир, гарчи узоқ турғонлиқдан таъми, ё туси, ё иси ўзгарган бўлса-да. Аммо нажас нарса қотишқонлиги сабабли бу уч сифатнинг бири ўзгарган бўлса, таҳорат қилмак дуруст эмас. Аммо пок нарса қотишуви сабабли бу уч сифатнинг бири ўзгарса-да, дуруст бўлур, агарда суви (сувлик) табиатидан чиқармаса. Масалан суюқликдан чиқармаса, аммо суюқлигини чиқарса дуруст эмас. Ва дағи одатда таҳорат тузувни қасд қилинмайтурғон пок нарса қўшиб қайнатуб ўзгартилган сув бирлан. Масалан: эт со. уб қайнатқон шўрбо билан таҳорат тузув дуруст эмас.

15) Ол. м (оқар) сувға ёки оқмайтурғон бўлса-да айланаси қирқ аршин бўлуб, қўлини ботириб ҳовуч ила сув олғонда туби очилиб қолмас оқ сувға нажас тушса-да таҳорат тузув дуруст бўлур, агарда бу сувнинг таъми, ё иси, ё туси ўзгармаса. Аммо бу уч сифатларининг бирисигина ўзгарса-да таҳорат тузув дуруст эмас. Айланаси қирқ аршиндан кам бўлғон сувға нажас тушса сув нажасланур, гарчи юқорида айнилган уч сифатларининг бириси ўзгармаса-да.

16) Сув ҳайвонни тушуб ўлган сув бирлан ёки сув ҳайвонни бўлмаса-да чигиртка, чивин шаклли оқатурғон қони бўлмағон жон эгаси тушуб ўлган сув бирлан таҳорат тузувнинг зарари йўқ.

17) Оғочдан ё емишдан сиқиб чиқорғон сув бирлан ҳам нажосатни ёки таҳоратензликни кетирув учун истеъмол қилинғон сув бирлан таҳорат тузув дуруст эмас. Аммо оғочдан ўз кўйинча сиқмасдан чиқғон сув бирла, масалан ёз кунинда тўран-

ғил ҳам қайин огочиндан чиқатурғон сув бирлан, ҳам қовун, торвуз суви ила таҳорат тузув имом Абу Юсуф қошинда дуруст, имомайни қошларида дуруст эмас.

18) Ҳар ҳайвоннинг териси гарчи ўлакسانيки бўлса-да, ийлов (ошлаш) бирлан покланур. Аммо одам бирлан дўнғузнинг териси ийлов бирланда покланмас. Одамники истеъмоли жоиз эмаслиги, зоти шариф бўлғони учун, дўнғуз териси истеъмоли жоиз эмаслиги айни нажас бўлғони учун.

19) Териси ийлов бирлан покланатурғон ўлаксанинг териси ҳам эти шариятга мувофиқ бўғизланган бўлса пок бўлур гарчи эти етишга ярамаса-да.

Аммо ийлов бирлан покланмайтурғон ўлаксанинг териси шариятга мувофиқ сўйиш бирлан-да покланмас.

20. Ўлаксанинг ҳам одамнинг туки, суяги, томури пок, дўнғузни ки нажас.

2. ҚУДУҚЛАР БЎЛИМИ

1) Қудуққа сийдик, тезак, хамр (арақ, вино) шаклли гарчи биргина томчи қадари бўлса-да нажас тушса ва дағи хоҳ улуғ, хоҳ кичик ҳайвон ё бошқа жонлиқ тушуб, ўлуб қўнса (шишса) ёки чириса ёки жуссада одам бирла қўйга ўхшашли ёки андан зўрроқ ҳайвон тушуб ўлса кўбмаса ёки чиримаса-да, қудуқнинг сувин бутунлай чиқарилиб тўкилур, агарда ҳаммасини тўкув мумкин бўлса. Аммо (ҳаммасини тўкиш) мумкин бўлмаса чамалашни биладиган фаҳми маърифат икки эрдан қуйида неча челақ сув бўлурлигин сўраб бу икки эр фалонча миқдор челақ сув бўлур деб айтган миқдори чиқариб тўкилур. Одам қудуққа тушганч бўлмаса-да истинжосиз бўлса қудуқнинг барча суви чиқарилур.

2) Жуссада товуқ ҳам мочий зўрлиғи ҳайвон қудуққа тушуб ўлса қўпган ё чиримаган сувратда ўртача челақ бирлан қирқ челақ чиқариб тўкилар, олтмишга еткизув мустаҳабдир. Аммо қўпса ё чириса қудуқнинг сувин бутунлай тўкилур.

3) Жуссада чумчуқ ё сичқон каби жонлиқ қудуққа тушуб ўлса, ўртача челақ ила йигирма челақ тўкилур. Ўттузга тўлдирув мустаҳабдир. Челақ зўр ё кичкина бўлса ўртагача чоғиштирилур.

4) Нажас тушган қудуқнинг суви нажас тушган вақтидан бошлаб нажас бўлур, агарда қачон тушганлиги билинса. Аммо билинмаса, ўлган нарса чиримаган сувратда бир товлик (бир кунлик) ҳисоб қилинур, яъни бир товликнинг помозини қазо қилур. Аммо чириган бўлса уч кундан буён ул қудуқнинг па-

жаслиги ҳукм қилинур, яъни уч куннинг намозини қайтиб ўқур. Имомайни қошинда қудуқдан нажас топилгон вақтдан ҳукм қилинур.

5) Одамнинг, отнинг ва дағи эти еса бўладиган ҳайвонлар, қушларни суvari (қолдирган суvi) яъни ошағон, ичгандан қолғони пок, таҳорат тузарга дуруст. Ёиртқич ҳайвонларнинг суvari ошағон, ичгандан қолғони нажас таҳорат тузарга дуруст эмас.

6) Уй мочисининг ўзи эркин юрийгургон товуқтарнинг, ёиртқич қушларнинг ва дағи сичқон, кырги каби уйдаги ҳашаротларнинг қолдирган суvi ошағон, ичгандан қолғони макруҳ, ёиртқич ҳайвонларнинг қолдирган суvi нажас. Уй товуқининг (қамоқдаги товуқнинг) қолдирган суvi, овқати пок.

7) Эшак ила хочирнинг суvarларининг иккинчи парсани покловинда шак бор, ўзларининг поклиғинда шак йўқ. Бошқа суv топилмағонда эшак, хачир суvari ила таҳорат тузилур.

8) Ҳар ҳайвоннинг ҳам одамнинг таниндин оқиб чиқгон тери қолдиқ суvга ўхшайдур. Суvari пок бўлса тери пок, нажас бўлса нажас, машкук бўлса машкук (яъни шубҳали).

3. ТАЯММУМ ФАСЛИ

1) Таяммум таҳорат бирлан ғусл ўрнига ўтадир. Ҳар қачон суv бир мил қадари йироқ бўлса ёки йироқ бўлмаса-да касалдан ё совуқликдан ё душмандан ёки суvi оз бўлиб таҳорат тузган тақдирда сўнгги кунда совуқдан қўрқса, ёки суvни олурга идиши бўлмағонликдан, масалан: қудуқдан тортиб чиқарурга челақ ила ип бўлмағонликдан олиб истеъмол қилурга қодир бўлмаса ёки суv топиб-да истеъмолга ҳам қодир бўлиб-да таҳорат тузган тақдирда қазоси мумкин бўлмағон намозга эриша олмоғиндан қўрқса, масалан ийдга ёки жаноза намозига етиб боролмайман деб қўрқса таҳорати лоҳ намозгача, хоҳ намоз орасинда бузилсин таяммум дуруст бўлур. Ҳам бу сувратларнинг ҳар қаюсинда таяммум ила намоз қилур. Аммо жаноза намози учун валига, яъни маййитни кўмувда тадбир ва тасриф қилгувчи қардошнна таяммум дуруст эмас.

2) Таяммум қилув ҳар бир эримайдургон ҳам ёндурғонда кул бўлмайдургон пок ер жинси бирлан дуруст бўлур, гарчи тўзон (чанг)сиз бўлса-да.

3) Ва дағи ер жинсиндан бўлгон нарсани истеъмолга қодир бўладур, тўзон бирлан таяммум дуруст бўлур.

Таяммумнинг кайфияти: бир мартаба юзини масҳ учун қў-

лини ер жинсина ё гўзонга уриб юзига суртмак ва дағи иккинчи мартаба қўлларини ерга уриб шул қўл ила қўлларини ҳам тирсақларини масҳ қилмоқ, яъни сўл қўл ила ўнг қўлини ҳам ўнг тирсагини сийпамоқ, ўнг қўл ила сўл қўлини ҳам сўл тирсагини сийпамоқ.

4) Таяммум бирлан намоз ўқишнинг дурустлиги учун таяммум қилгонда намоз ўқувни ният қилув шарт (ниятсиз қилинган таяммум ила намоз ўқиш дуруст эмас). Ниятни шундай қилиш керак: ««Илоҳий, ният қилдим таяммум этарга таҳоратсизликни кеткарув учун ҳам намоз ўқувни муҳофиз (мумкин) қилув учун».

5) Таяммумни намоз вақти кирмасдан аввал ва шеригидан сув сўрашдан аввал қилиш дуруст. Бир таяммум ила хоҳлаган миқдорда намоз ўқур.

6) Таҳоратни синдирадурғон ҳар нарса ва яна таҳоратга етарлик сувни топиш таяммумни синдиради, аммо муртад бўлув синдирмас. Масалан: таяммум қилгондан сўнг бир киши Оллоҳга муртад бўлса (диндан қайтса) таяммуми синмасдан аввал яна мусулмон бўлса шул вақт орасида бошқа нарса ила таяммуми синмагон бўлса мазкур таяммум ила намоз ўқиш дуруст бўлув.

7) Сув топилишини умид этган кишига намозни охир вақтигача кечиктирув мустаҳабдур (охир вақтинда таяммум қилиб намозини ўқир агарда сув топилмаса).

8) Сув яқиндир деб гумон қилган кишига бир ғилва қадари, яъни уч юз аршин (1 аршин 71 см. га тенг) дан тўрт юз аршингача бориб сув изламоқ вожиб (ўзининг суви борлигини унутиб бошқа ердан сув топпагонлиқдан таяммум тузуб намоз ўқишдан сўнг ўзининг юкинда ё нарсалари орасида сув борлиги эсига тушса намозни қайтариб ўқимас).

4. МАСҲ БЎЛИМИ

1) Масҳ қилув таҳорат қилиб, таҳоратли вақтда кийган этик, маҳсига дуруст бўлув. Аммо ҳайздан ё нифосдан покланув сабабли ё жунублик сабабли гусл вожиб бўлган кишига дуруст эмас (балки этик, маҳсини ечиб ювиниши керак).

2) Масҳнинг фарзи: оёғининг болдирдан падини қўлининг уч бармоғини суртиб намламоқ.

3) Масҳ журмуқга (қалин пайпоққа) ўхшаш устидан оёқ кийимни кийиладурғон нарсага дурустдир. Ва дағи тўпиқни ўраб анинг ила сафар мумкин бўлган ҳар нарсага дурустдир.

4) Маҳсига масҳнинг дурустлиги комил таҳоратли вақтда кийишмаги шарт иладур. Аммо комил таҳоратли вақтда кий-

тузуб ҳам таяммум қилиб кийилган маҳсига асбоб масҳ дуруст эмас. Ва яна соҳиби узрининг, яъни жароҳатли кишининг таҳорат тузуб кийган маҳсисига таҳорати бузулғон иккинчи таҳорат туганда масҳ қилмоғи дуруст эмас, балки маҳсисини ечиб, оёқларини ювар. Аммо жабирага, яъни жароҳат устини ёпқон нарсага масҳнинг дуруст бўлиши учун жароҳат устига боғланган нарсанинг комил таҳорати вақтда боғланиши шарт эмас. Жароҳатли киши соҳиби узр бўлганлигидан комил таҳоратли бўлмоғи шарт эмас.

5) Жароҳат устига боғланган нарсанинг жароҳат устидан кўчиб ёки ечилиб тушмоғи зарар бермайди, яъни маҳси сурулиб чиққан вақтдаги каби (яъни маҳси бейхтиёр ечилса таҳорат бузилади, жароҳат устига боғланган нарса ечилса бузилмайди). Жароҳат тузалганликдан боғланган нарса тушса таҳоратни синдирар. Лекин жароҳат тузалгач, тушмаса-да синдирар. Жароҳат устига боғланган нарсага масҳ қилғанда ярмидан кўпроғига масҳ қилмоқ kifoya.

6) Оёққа кийган нарсадан бошқа ҳеч нарсага масҳ қилинмас, яъни масҳ дуруст эмас, фақат жароҳат устига боғланган нарсагагина масҳ қилинур.

7) Масҳнинг муддати муқимга, яъни уч кунлик йўлда сафарда бўлмағон кишига бир кун. Мусофирга, яъни уч кунлик масофадаги йўлда борадурғон сафардаги кишига уч кун. Бу бир кунликнинг ҳам уч кунликнинг муддат боши комил оёқ юзиб таҳорат тузиб маҳси кийгандан сўнг таҳорат бузулғон вақтдан ҳисоб қилинур. Жароҳат устига боғланган нарсага масҳнинг чеки йўқ. Кўп кунларгача дуруст бўлур, ҳар гал таҳорат олинганда масҳ қилинаверади.

8) Маҳсига ҳам жабира (жароҳат устига боғланган нарса)га қилинғон масҳни таҳоратни синдирадурғон ҳар нарса синдирур ва яна маҳсига масҳни муддатнинг тугаши синдирур ва яна ўкчанинг (тўпиқнинг) ярмисиндан сурулиб чиқмоғи синдирар. Бу сўнгги икки сабабнинг бириси ила, яъни таҳоратли вақтда муддат ўтуб ё ўкчадан чиқиб масҳ бузулса оёқларинигина ювмоқ вожиб, бутунлай таҳорат тузмак вожиб эмас.

9) Маҳсида оёқнинг уч кичкина бармоқлари зоҳир бўлурдай йиртиқнинг бўлуви масҳ қилувнинг дурустлигини манъ қилур, яъни маҳсида уч кичкина бармоқ сифардай тешик бўлса, бу маҳсига масҳ тортмоқ дуруст эмас, балки маҳсиларини ечиб оёқларини ювмоқ ила таҳорати комил бўлур.

10) Бир маҳсининг тешиклари ҳисоб қилинур икки маҳси-пики жамланмас, яъни бир маҳсиннинг кўп ўрунларида тешиклари бўлса, аммо барини йиғгач оёқнинг уч кичкина бармоқлари сифарлиқ бўлса масҳ дуруст эмас, аммо икки маҳсининг

тешикларин жамлагачгина уч бармоқ сиғарлик бўлса масҳ тортса бўлар.

11) Махсини кийганига бир кун ўтмасдан аввал сафарга чиққан сувратда ҳам сафардаги киши уйга қайтган сувратларда охирғиси мўътабар, яъни мусофир муқим бўлгон сувратда махси кийганига бир кун ўтган бўлса махсиларни қайтиши билан ечар, бир кун тўлмагон бўлса тўлғоч ечар. Аммо муқим киши махси кийганига бир кун тўлмасдан аввал сафарга чиқса, уч кун тўлғунча масҳ тортур.

5. ҲАЙЗ БЎЛИМИ

1) Ҳайз болиға, яъни тўққиз ёшга тўлиб ва бола туғишдан умидсиз бўлмагон, яъни олтмиш ёшдан ўзмагон ҳам хаста бўлмагон хотунларнинг бачадонидин қуюлгон қондир.

2) Ҳайзнинг энг кам муддати уч кундан кам бўлмайди. Соат ҳисоби ила 72 соат: Бундан бир соатгина кам бўлса ҳам ул қон ҳайз бўлмайди, балки истиҳоза бўлар. Ҳайзнинг энг кўп муддати ўн кундан ортмайди, ортгани истиҳоза бўладур. Аммо одатдаги ҳайзи ўн кунликдан кам хотун масалаи, беш кунликка одатланган хотун ўн кун қон кўрса ҳайзи ўн кунга айланар. Аммо ўн кунданда ортиб кетса беш кундан ортқани борасида истиҳоза бўладир.

3) Ҳайздан покланғоч иккинчи ҳайзгача пок бўлиб шариат ҳуклари юрийдургон туҳрининг, яъни поклиқнинг энг кам муддати ўн беш кун. Ундан кам бўлмас. Аммо кўпига чек йўқ, умр бўйи ҳайз кўрмай, пок бўлиши ҳам мумкин.

4) Бир ҳайз муддатида, яъни ўн кун ичинда ё кам вақтда икки мартаба қон кўриб бу икки қон орасинда бўлгон ора-лашқон поклик, яъни пок бўлиб ҳайз кўрмайтургон вақт ва яна бачадондан келиб, туси оқ бўлмагон ҳар нарса ҳайздур. Намозни ҳам рўзани тўхтатар, яъни намоз ўқимас, рўза тутмас. Туси оқ нарса келса ҳайз эмас. Ҳайздан поклангандан сўнг рўза қазо қилинур, намоз қазо қилинмас.

5) Ҳайз масжидга кирувни, ҳаж ё умра учун тавоф қилувни ва дағи авротига эриннинг тегувини манъ қилар, яъни булар дуруст эмас, ҳаром.

6) Ҳайз кўрувчи хотин жунуб киши каби ҳам нифос кўрувчи хотин каби Қуръондан бир бутун оят ўқимаслар. Агарда бу ҳолдаги кимсалар сабоқ ўргатувчи бўлсалар Қуръон ўргатганда бир сўз, бир сўз айтиб ёки бутун оятдан камроқ ўқиб ўргатурлар. (Таҳоратсиз кимсанинг хилофинча, яъни таҳоратсиз кишига Қуръон ўқув (ёддан) дуруст бўлур).

7) Ушбу айтилганлар, яъни ҳайз ва нифос кўрадургон хо-

тинлар ва дағи жунуб ва таҳоратсиз кишилар Қаломи шарифни тутмаслар, яъни буларга Қуръонни ушлаш дуруст эмас, фақат Қуръоннинг ташидан айрим жилди бўлса ушлаш мумкин. Аммо Қуръонга тикилган жилдидан ушлаш дуруст эмас, Қуръоннинг айрим қилиб ўралган жилдидан тутув дуруст ҳолос. Буларнинг бутун оят ёзилган оқчаши (тангани) ушламоқлари дуруст эмас.

8) Ҳайзнинг ё нифоснинг кўпроқ муддатлари ўтгандан сўнг, яъни ҳайзни ўн кун, нифосни қирқ кун кўргандан сўнг қоннинг оқмоғи тўхтагач, гуслланмасдан аввал ватий (жимоъ) дуруст бўлур.

9) Ҳайз ила нифоснинг кўпроқ муддатларидан оз вақтда кесилса ватий дуруст эмас, магар қон кесилгандан сўнг гуслланурлик ҳам тақбири таҳримани адо қилурлик вақт ўтгач жимоъ ҳалол бўлур.

10) Нифос, юқорида айтганимиздек, бола туққан хотуннинг бачадонидан келган қондир. Нифоснинг озига чегара йўқ, яъни бола туғилган соатда тўхташ эҳтимоли ҳам бор ёки бир-икки кундан сўнг тўхташи ҳам мумкин ва ё умуман қон келмаслик эҳтимоли ҳам бордур. Нифоснинг энг кўп муддати қирқ кундур.

11) Эгиз бола туғулган сувратда нифоснинг аввали аввалги боладан ҳисобланур (имом Муҳаммад ила имом Зафар эса сўнгги боладан ҳисоблайдилар). Аммо идданинг ўтмоғи имомларнинг ҳаммаси қошларинда сўнгги бола туғилган вақтдир.

12) Комил бўлмай, баъзи аъзосигина тушган бола шариятда комил бола ҳукмидадир. Бола туширган хотин нифос кўрувчи бўлиб ҳисобланур агарда канизак бўлса умму валад бўлиб, яъни боланинг онаси бўлиб ҳисоб қилинур, ҳам бола тушурувчи хотинга бола туққан хотиннинг шартлари бажо келур. Масалан: бир киши хотинига айтсаки, агарда сен бола туғсанг мен сенга юз танга ақча берурман, деса сўнг хотун комил бўлмаган бола туширса хотинга айтилган юз сўмни бериш эр устига вожиб бўлур. Ва яна талоқ қилинган хотиннинг бола тушгунча иддаси ўтмаган бўлса бола тушгач иддаси ўтар.

13) Ҳайзнинг оз муддатидан, яъни уч кундан кам кўрингач қон ё энг биринчи ҳайз кўрганда ўн кундан ортқан қон ё энг аввали туққанда қирқ кундан ортқан қон ва ёки одатидан ортиб ҳар иккисиди, яъни ҳайзда ва нифосдаги муддатларнинг чегарасидан ўтса аввалдаги одатидан ортқан қадари ва яна покиза вақтида кўринган қон ҳар қаюси истиҳозадур, намозни, рўзани ва жимони манъ қилмаслар, яъни бир сувратларнинг иккаласинда намоз ва рўзани вожиб вақтида адо қилмаса сўнг қазо қилур.

14) Бир кишининг истиҳоза эмас вақтида қон кўрмаги каби

ёки бурни қонашга ўхшаш ё бавли тутмай қолишига ўхшаш ва ё кўздан ёш аралаш йиринг оқмоғи каби нарсалар бўлганлигидан бутун фарз намози вақти ўтмасдан бурун ихтиёрсиз таҳорати синса бир фарз намози вақти учун бир марта таҳорат қилар. Соҳиби узр бўлганлиги учун шу таҳорати билан вақт чиққунча фарзни, нафлни хоҳлаган миқдорда ўқийберади.

15) Узрли кишининг бир вақт фарз намози учун қилган таҳоратини шу вақтнинг чиқишигина бузар. Масалан: бомдод намози учун қилган таҳоратини қуёшнинг чиқиши бузар, бомдод вақтининг кириши бузмас. Масалан: бўлажак намоз учун вақти киришидан аввал таҳорат қилган сувратда ўша намознинг вақти кирмоғи таҳоратни бузмас, яъни ўша таҳорат ила вақти кирган намозни ўқиш дуруст бўлур. Узрли кишининг жароҳатидан чиққан нажас кийимига оққан сувратда ҳам вақти чиқмасдан бурун шу кийим ила намоз ўқилса-да баъзи уламолар ювмоқ лозим эмас демишлар, чунки кийим бадандан азиз эмас. Аммо вақти чиққач, иккинчи таҳорат қилганда ювиш зарур.

6. НАРСАЛАРНИ ПОКЛАШ ҲАҚИДАГИ БЎЛИМ

1) Нажасланган нарса кўриниб турган нажосатдан посл сўв бирлан ювмоқ ила покланур. Яна ишлатилган сув ҳам сирка каби нажосатни кетказадиган суяқ, пок нарса билан ювиб нажосатнинг зоти кетказилса покланур, гарчи у нажосатни сув билан кетказиш машаққат бўлган сифати қолса ҳам (масалан ҳиди). Аммо бунга ўхшаш кўринмайдиган нажасдан уч мартаба ювиб уч мартаба сиқиш билан покланур. Сиқиш мумкин бўлмаган нарсани, масалан, полосни уч мартаба ювиб учовида ҳам суви томмай қолгунча олиб тургач, покланар. Манний ҳўл бўлса ювмоқ бирлан покланур, қуриган бўлса уқалаб юбориш билан покланур.

2) Этика, ботинкага қуриган нажас тегса ювиш билан ва ерга ишқаш билан покланур, аммо нажосатдан узил-кесил покланиш ювиш билангина бўлур. Қилич, пичоққа ўхшаш тигли нарсалар тупроққа ё дастмолга суртиш билан покланар. Масалан, ҳайвон сўйганда бўғиз қони теккан пичоқни ерга ишқач покланадур.

3) Полос, кийизга ўхшаш қалин нарсага нажас тегса бир кеча сувда тутиш керак. Полоснинг бир бошига нажас тегса пок бошида намоз ўқиш дуруст, яъни полос хоҳ кичкина бўлсин, хоҳ катта бўлсин мулоҳаза қилинмас.

4) Тупроқ, балчиқ ва яна ерга туташ нарсалар, масалан:

ерга ботириб оёқ остига тушган тошлар, гишт ва яна ҳайвонлар ўғлайдиган оёқ остидаги кесилмаган ўт каби ерга туташ нарсалар қуриб нажосатнинг асари кетиши билан покланур, устида намоз ўқиш дуруст бўлур, аммо мазкур жойларнинг тупроғига таяммум қилиш дуруст эмас, чунки таяммум учун тоза тупроқ керак. Кесилган ёғочга, ўрилган пичанга нажос тегса ювмагунча покланмас.

5) От бавли, гўшти ейиладиган ҳайвонларнинг бавли, эти ҳаром қушларнинг тезаги енгил нажасдур. Булар кийимнинг тўртдан бирига тегса, кийим нажасланмайди. Эти ҳалол қушларнинг товуқдан бошқасининг тезаги покдур.

6) Товуқнинг тезаги, одамнинг бавли, тезаги, қон кабилар огир нажасдур. Кийимга теккан сувратда қуюғи бир дирҳам ҳажмидан ортиқ бўлмаса ва суюғи уч қадариндан ортиқ бўлмаса кийим нажас бўлмайди. Игна учларича томчилари кийимга сачраса ювмоқ вожиб эмас, аммо сувга сачраган вақтда сув нажас бўлар.

7) Нажас устига солинган озгина сув, масалан челақда нажас бўлиб шу челақка сув солинса сув огир нажасга айланур. Худди шунингдек, оз сув устига нажас тушган сувратда сув огир нажасга айланар. Бу сувдан кийимга теккан сувратда шу кийимни юқорида айтилгандек ювиб поклаш зарур.

8) Тезак кули покдир, туз кулига тушиб ўлуб тузга айланган эшак ва бошқа ҳайвон каби покдир.

9) Ичига нажас теккан кийимнинг ташқи тарафида намоз ўқиш мумкин ва яна бир ёғига нажас теккан полосни айлантириб нажас тегмаган ёғида намоз ўқиса бўлади. Полос хоҳ кичик бўлсин, хоҳ катта, бир четидан кўтаргач иккинчи чети хоҳ кўтарилсин, хоҳ кўтарилмасин.

10) Пок кийимга сиққач томмайдиган бўлиб нажас тегса ул кийим ила намоз ўқиш дуруст, томмайдиган бўлса дуруст эмас. Қуригач, пок бўлур.

11) Кийимнинг бир четига нажас тегса, сўнг қай ерига текканини унутса бир ерини тахмин қилиб ювса, кийим пок бўлади. Шунингдек бугдой ва бошқа экинларни ўрганда устига ҳайвонлар бавл қилса сўнг йиғилгандан кейин ўша экиннинг баъзиси ювилса ёки садақа қилинса ё бўлинса пок бўлур.

12) Истинжо, яъни уйқу билан елдан бошқадан таҳорат ҳар сафар бузулгандан сўнг тош ёки кесак шаклли нарса ила махражни масҳ қилмоқ суннатдур. Суяк, ҳайвон тезаги ва яна ўнг қўли билан истинжо қилув макруҳдир. Шундай истинжодан сўнг махраждан дирҳам қадаридан ортмаган сувратда сув ила ювмоқ одоб, аммо махражида дирҳамдан ортиқроқ ер суртилмай қолса ювмоқ фарз. Бу сувратда қўлларини ювган-

дан сўнг истинжо ўрнини кўнглига поклиги ўрнашгунча ювар, сўнг икки қўлларини ювар. Истинжохонада қиблага, қуёшга ва ойга олди ҳам орти билан ўтириш макруҳдир. Истинжодан аввал истибро қилиш фарз, токи авратидан бавлнинг қуриганлигига кўнгли қарор тонгунча қуритур, сўнг истинжо қилур.

7. НАМОЗ КИТОБИ

1) Бомдод намозининг вақти тонг тарафида ўнгга ҳам сўлга ёйилиб чиққан тонгдан бошлаб қуёш чиққунчадир. Қуёшнинг бир чети озгина кўрина бошласа намоз ўқиш дуруст эмас.

2) Пешин намозининг вақти нарсанинг сояси энг қисқариб узая бошлагандан ўз бўйига икки баробар бўлгунчадур. Ва яна иккинчи ривоятда нарсанинг кўланкаси ўз бўйи баравар бўлгон вақтгачадур.

3) Аср вақти нарсанинг сояси ўз бўйига икки баробар бўлган вақтдан бошлаб (баъзи ривоятга биноан ўзи бўйи баробар бўлган вақтдан бошлаб) қуёш ботгунчадир, агар ҳаво очиқ бўлса. Аммо қуёш кўринмаса қуёш чиқиши тарафида қоронғилиқ зоҳир бўлгунчадир.

4) Шом намозининг вақти қуёш бутунлай ботиб битгандан бошлаб шафақ йўқолгунчадур. Шафақ деганимиз имомайни қошинда қуёш ботгандан сўнгги қизилликдир, аммо имом Аъзам қошинда шафақ мазкур қизиллик сўнггидаги оқлиқдур. Фатво шафақнинг қизил бўлмоғигадур.

5) Хуфтон намозининг вақти шафақ ботгандан бошлаб тонг отқунчадур. Витр намозининг вақти хуфтонни ўқигандан бошлаб тонг отгунчадур.

6) Беш намознинг вақтлари баён қилинди. Аммо ҳар қайсининг вақтлари узун бўлганлигидан намозни вақтнинг аввалида ё ўртасида ё охирида ўқимоқ савоблироқми ёки ҳар қайси бирдайми эканини баён этиш зарур бўлади. Бомдод намозини тонг отгандан сўнг сал ёришгач фарзнинг икки ракаатида сураи фотиҳадан кейин қирқ оят ўқиб таҳоратнинг бузуқлиғи билинган тақдирда яна икки ракаатда сураи фотиҳага қирқ оят қўшиб қайтарурлик вақт қолдириб ўқиш мустаҳабдур. Қуёш чиқар олдидагина тамом бўладиган қилиб ўқиса ёки тонг отаётган вақтда ўқиса мустаҳабни бузган бўлур.

7) Ёз кунлари пешинни кун қизиги қайтган вақтгача кечиктирув мустаҳабдур, яъни бир оз кун салқинлаганда ўқув мустаҳабдур.

8) Асрни ҳар вақтда қуёшнинг нури ўзгармасдай вақтгача кечиктирув мустаҳабдур, яъни қуёшнинг туси ўзгара бошлар олдидагина тамом бўладиган қилиб ўқиш мустаҳабдур.

9) Хуфтонни ҳар вақтда туннинг аввалги учдан бирининг охиригача кечиктирув мустаҳабдур. Витрни ҳар вақтда уйқусидан уйғонишига ишонган кишига туннинг охиригача кечиктирув, яъни тонг отиш олдидангина ўқиш мустаҳабдур. Уйғонишига ишонмаган кишига ухламасдан аввал ўқиш савоблироқ.

10) Қиш кунлари пешин билан шомни аввал вақтида ўқув мустаҳаб. Булутли кунда аср билан хуфтонни аввал вақтида ўқиш мустаҳабдур, бомдодни, пешинни ва шомни охир вақтларида ўқиш мустаҳаб.

11) Фарз ҳам вожиб намозлар, саждаи тиловат, яъни сажда оятини ўқиғони учун қилинадиган сажда қуёш чиққанда ҳам туш вақтида, яъни кун ўртасида кўланка қисқарган вақтда ва яна қуёш ботаётганда дуруст эмас, ҳаром. Аммо қуёш ботаётганда шу куннинг аср намозинигина ўқиш мумкин. Аср намозини бошлаб бир озини ўқигач қуёш ботса намози дуруст бўлур, аммо бомдод намозини қуёш чиқмасдан аввал бошлаб тамом қилмасдан бурун қуёш чиқса намози фосид бўлур. Кейин қазо қилиб ўқиши шарт.

12) Уч вақтда нафл намози ўқиш макруҳ. Ўша уч вақтнинг биринчиси имом хутба ўқиётган пайт, хутбани хоҳ эшитсин, хоҳ эшитмасин. Иккинчиси тонг отгандан сўнг қуёш чиққунча бомдод намозининг суннатидан бошқа нафл намози макруҳдир. Учинчиси аср ўқиғондан сўнг шом ўқиғунча нафл намози макруҳдир. Бу уч вақтларда қазо намозлари, жаноза намози, тиловат саждаси макруҳ эмас.

13) Бир киши намознинг охир вақтидагина фарзга аҳл бўлса, масалан сабий болиғ бўлса, кофир мусулмон бўлса, ҳайз ё нифосли хотун покланса бутун намозни ўқиб битирарлик вақт қолмагон бўлса такбири таҳримагаина айтурлик вақт қолгон бўлса мазкур вақтнинг намозинигина қазо қилур, аввалгиларин қазо қилмас. Имом Шофеъ аввалги бир вақтнинг намозини ҳам қазо қилур деб айтган. Намознинг охир вақтида ҳайз кўра бошласа ёки бошқа сабаб билан намозга аҳлликдан чиқса, кейин мазкур вақтнинг намозини қазо қилмас. Чунки намоз устига фарз бўлиши ёки устидан соқит бўлишида охир вақти мўътабардир.

8. АЗОН БУЛИМИ

1) Беш вақт намоз учун ҳам жумъа учун ҳар қаюсининг вақтларида азон айтув, яъни намоз вақтин билдириш учун машҳур ўн беш калималарини қичқириб айтиш суннати мураккададир. Азон ҳайит намози учун ва беш вақт намоздан ташқари намозлар учун машруъ эмас.

2) Намоз вақти кирмасдан аввал айтилган азонни намоз вақтида қайтариш керак, чулки азон намоз вақтининг кирганлигини билдириш учун машруъдир.

3) Азонни тарассул қилиб, яъни бир калимасини айтгач иккинчисини ошиқмай, муҳлат билан айтилур, қиблага қарама-қарши туруб. Бармоқларининг учларини қулоғига тикиб куйламасдан ҳам тартиб қилмай, яъни азоннинг икки бирдай сўзларини, масалан, «Ашҳаду ан ла илаҳа иллоллоҳ»нинг аввалгисини товушсиз секингина айтиб, иккинчисини қичқириб айтмас, балки ҳар қаюси бир текис қичқириб айтур. Шундай қилиб, куйлаш (қўшиққа ўхшатиб) ҳам таржиъ макруҳдир (имомни Шофеъ қошларинда таржиъ суннатдир).

4) «Хаййа алас солат» деб қичқирганда икки мартабасида юзини ўнг тарафга айлангирур ва яна «Хаййа алаал фалаҳ»ни қичқирганда ҳар иккисида юзини сўл ёқга айлангирур. Агарда юзини айлантирганда ҳамма эшитмайдиган бўлса «Хаййа алас солат» билан «Хаййа алаал фалаҳ»ни қичқирган вақтда азон айтаётган ўрнида гўлашиб қичқирай.

5) Қомат азонга ўхшашдир, яъни қоматда айтиладиган сўзлар азонда айтиладиган сўзлар кабидир. Лекин қоматда сўзлар орасини айирмай тезроқ айтилур. Азондаги каби тарассул қилмас, яъни сўзлар орасини айириб муҳлат билан айтилмас. Ва яна «Хаййа алаал фалаҳ»дан сўнг такрор қомат солат»ни ортирилур ва яна азондаги каби «Хаййа алас солат» билан «Хаййа алаал фалаҳ»ни айтган вақтда ўнг ва сўл ёқга қарамас. Қоматнинг бу уч сифатда азондан айирмаси бор.

6) Муаззин азон айтганда ҳам қомат туширганда сўзлашилмас. Азонни эшитувчи киши намозда ё рўзба тинглаётган бўлмаса ёки сабоқ ўргатувчи ё ўрганувчи ҳолатда ёки ҳайз ва нифос ҳам жунуб ҳолида бўлмаса муаззин айтган сўзларни такрорлар.

7) Тасвиб, яъни азонни айтиб тугатиб дуо қилгандан сўнг ҳар вилоятда ўзларида машҳур намоз вақтини комил билдиртув учун қичқирур. Масалан: «Қозон вилоятида «Ассолату, ассолату» деб такрор қичқирув кўркем шидур, лекин шомда қичқиурмас.

8) Азон айтгач қоматгача шомдан бошқасида кишилар ишларидан бўшаб ўлтуруб туруб.

9) Бир кишининг қазога қолгон намози биргина бўлса, қазо қилганда азон ҳам қомат айтиши зарур. Аммо қазога қолгон намози кўп бўлса аввалгиси учун азон ҳам, қомат ҳам айтур. Қолгонларининг ҳар бириси учун азонни тиласа айтур, тиламаса айтмас. Аммо ҳар қаюси учун қомат айтур.

10) Таҳоратсиз кишининг қомат тушируви макруҳ, азон

айтуви макруҳ эмас. Лекин азон айтилган, қомат туширган сувратда ҳар иккиси қайтарилмас.

11) Жунубнинг, хотиннинг, мажнуннинг, маст кишининг азони ҳам қомати каби макруҳдир. Буларнинг азонлари қайтарилур, қоматлари қайтарилмас.

12) Сафарда гарчи ёлғизгина бўлса-да ва дағи жамоат намози ўқиладургон масжидда азон бирла қоматни айтмаслик макруҳдир.

13) Мисрда, яъни ҳар намоз вақти учун масжидида азон айтиладиган шаҳарда ё қишлоқда намозни уйда ўқиғонда азонни ва қоматни айтмаслик макруҳ эмас.

14) Имом ва қавм қомат туширганда «Ҳаййа алас солат»-ни айтур олдидангина намозга киришиш учун турадилар. Аммо қомат туширувчи имомнинг ўзи бўлса қомат тушириб бўлгачгина турарлар. «Қад қомат солат»ни айтган вақтда ҳар қаюси қулоқ қоқиб намозга киришулар.

Азон бори ўн беш калимадур. Энг аввал «Аллоҳу акбар» тўрт мартаба (имом Молик қошида икки мартабагина), «Ашҳаду ан ла илаҳа иллоллоҳ» икки мартаба, «Ашҳаду анна Муҳаммадан росулуллоҳ» икки мартаба, «Ҳаййа алас солат» икки мартаба, «Ҳаййа алаал фалаҳ» икки мартаба, «Аллоҳу акбар» икки мартаба, сўнг «Ла илаҳа иллоллоҳ» бир мартаба. Бомдод намозининг азонида «Ассолату хойрун мин аннавм» икки мартаба айтилиб, жаъми ўн етти калима бўлади. Азондан сўнг қуйндаги дуони ўқилур. «Аллоҳумма робба хазихид даъватит томмати вассолатил қонмати ати Муҳаммадал василату вал фазийлату вад даражатаал олията орифиату вабъасҳу мақома Маҳмудаллази ваъдатаҳу варзуқна шафаъатаҳу явмал қиямати иннака ла тухаллифул мийъод». Таржимаси: «Эй бор худоё, ушбу комил дуонинг ҳам ўқилажак намознинг хўжаси! Муҳаммад алайҳиссаловату васалламга етакчиликни, ортиқликни ва баланд даражани бергил ва дағи анга ўзингнинг ваъда қилғон мақталмиш ўрнингни бергил. Ва дағи бизларга анинг шафоатини ва гуноҳларимиздан қутулурға ёрдамини қиёмат кунда насиб эт, батаҳқиқ сен ваъдага хилофлиқ қилмагйсан».

9. НАМОЗНИНГ ШАРТЛАРИ ҲАҚИДАГИ БЎЛИМ

1) Намознинг олти шартини бажо келтиргандан кейингина намоз ўқиш мумкин. Намознинг шартлари: намоз ўқиғувчининг тани нажосатдан ҳам таҳоратсизликдан, кийими ҳам ўрни нажосатдан пок бўлмоғидур.

2. Аврати ёпиқ бўлиши керак (гарчи қоронғуда бўлса ҳам). Ва дағи қиблага, яъни Макка шаҳри тарафига, Маккадаги кишилар Ҳаром, яъни Каъбатуллоҳни иҳота қилган масжидлар тарафига, Ҳаромдаги кишилар Каъбатуллоҳга юзланиб намоз ўқишлари керак. Ва дағи намозни ният қилув шарт, ният қилмай ўқиса намози ҳисобланмас. Ва дағи вақти шарт. Агарда вақти кирмасдан аввал ўқиса, масалан бомдод намозини тонг отмасдан аввал ўқиса, авратини ёпмай ўқиса, қиблага қарши турмай ҳам ниятсиз ўқиса намози устидан соқит бўлмас.

3) Эрларнинг аврати, яъни ёпмай намоз ўқиш дуруст бўлмайдиган аъзоси киндик остидан бошлаб тизза остигача. Тизза — аврат, киндик — аврат эмас.

4) Канизак хотиннинг аврати эркакларнинг аврати каби киндикдан бошлаб тизза остигачадур ва дағи орқаси ҳам кўкраги авратдур.

5) Озод хотиннинг юзидан, икки қўлидан билакларигача, икки оёғидан тўпиқларигача, яъни бу уч турли аъзоларидан бошқаси ҳар қаюси авратдир.

6) Намоз вақтида аврат аъзоларидан бир бутун аъзонинг тўртдан бири очиқ бўлса намоз дуруст эмас. Агарда намоз вақтида очилса намози бузилур. Авратин беркитиб намозни янгидан бошлар.

7) Тиззадан бошлаб тўпиққача бир аъзо, бут, яъни бут тубидан бошлаб тиззагача бир аъзо, олат ўзи бир аъзо, мойанинг иккиси бир аъзо, хотинларнинг бошидан осилган сочлари бир аъзо.

8) Кийимни нажосатдан поклайдурган нарсани, масалан сувни топмаган киши нажас кийим бирла намоз ўқур. Намоз ўқуғондан сўнг сув топса ва намоз вақти чиқмаган бўлса ҳам намозни қайтариб ўқимас. Бир кишининг нажас кийими бўлиб, тўртдан бири пок бўлса, кийимсиз намоз ўқиши дуруст эмас. Аммо кийимнинг пок ери тўртдан биридан кам бўлса, бу кийимни ечиб, яланғоч намоз ўқимоғи дуруст. Лекин ҳамон шу кийим ила ўқимоғи савоблироқ.

9) Кийими йўқ кишига тик туриб руку, сажда билан ўқув дуруст. Аммо ўлтуруб оёқларин қибла тарафига чўзиб икки қўлин икки бути устига қўйиб ишора билан ўқимоғи мустаҳабдур.

10) Қибла тарафига йўналиб намоз қилурга қўрққан кишининг қибласи йўналурга кучи етган тарафидур.

11) Бир киши саҳрода бўлган вақтида қибланинг қаю тарафда эканлигин билмаса ҳам қаю тарафда эканлигини кўрсатувчи бўлмаса таҳри қилур, яъни зеҳнини ҳар тарафга ишлатиб қарар. Зеҳни кўпроқ қаю тарафга кетса шу тарафга

қараб ўқур. Намоздан сўнг хато қилганлиги билинса-да, на-мозни қайтариб ўқимас. Аммо таҳридан бошқа ўқигандан сўнг қибланинг қаю тарафда эканлиги билинса, намозни қайтарур. Гарчи йўналуви қибла тарафига тўғри келган бўлса ҳам.

12) Таҳри қилгач, зеҳни бир тарафга тўхталиб намозга киришса, сўнг намозда турган вақтида қибланинг иккинчи тарафда бўлмоқлигига кўнгли дўнса намозни бузмасдан айланур ҳам намознинг қолганини ўқур.

13) Таҳри қилиб имомга эргашувчининг намозда вақтида қибланинг иккинчи тарафда эканлигига кўнгли дўниб, шу тарафқа юзи ила айланса шу вақтда ўзининг имомининг қаю тарафқа юзланганлигини билмаслиги зарар бермайди, агарда ортида эмас эканлигини билса, намози бузулмас гарчи воқеда йўналган тарафи имоми йўналган тарафнинг хилофи бўлса-да. Балки ўзининг имомидан олдида турмоқни ёки имоми йўналган тарафнинг хилофига йўналмакни билмаги зарар берар, яъни намози бузилар. Бу икки сувратда намозни янгидан бошлаб ўқир.

14) Намозга киришган ҳар кишига хоҳ имом бўлсин, хоҳ эргашувчи бўлсин, хоҳ ёлғиз ўқувчи бўлсин қайси намозга киришганин билиб ният қилиб киришмоғи шарт. Ва доғи имомга эргашган кишига жумъадан бошқа намозда имомга эргашмоғин ният қилмоғи зарур. Намозни ҳам имомга эргашувни ният қилмоғи тақбири таҳримага туташ бўлмоғи зарур, туташ бўлмаса дуруст эмас. Кўнгли билан ният қилганда тили билан айтмоғи савоблироқдир. Хулоса: кўнгул бирла ният қилув фарз. Ният қилган вақтда тил бирла айтув суннат. Кўнгул билан ният қилмай тил билангина айтса намози дуруст эмас.

15) Фарз билан вожибдан бошқа намозга киришганда мутлақ ният билан, масалан: «Илоҳий, ният қилдим намоз ўқимоққа», деб киришиб ўқув дуруст. Аммо фарз билан вожибга киришганда таъйин шарт қилинади, яъни таъйин қилмаса дуруст бўлмас. Масалан: бомдод намозига киришганда пешинни ният қилиб киришса ёки қайси намоз эканлигини таъйин қилмай киришса фарз устидан тушмас. Шунинг учун ният қилганда: «Илоҳий, ният қилдим ушбу куннинг пешин намозини ўқимоққа, уни менга енгил ва муяссар қил ва даргоҳингда қабул қил. Аллоҳу акбар», деб киришар ёки: «Илоҳи, ният қилдим ушбу куннинг хуфтон намозини ўқимоққа, уни менга енгил ва муяссар қил ва жанобингда қабул қил, Аллоҳу акбар», деб ният қилиб киришмоғи зарур. Аммо ракаатлар ҳисобин айтиб ният қилиш, масалан: «Ният қилдим ушбу куннинг бомдод намозининг икки ракаат фарзини ўтамоққа», дейиш шарт эмас, бундай ният қилса зарари ҳам йўқ.

10. НАМОЗНИНГ СИФАТИ ҲАҚИДАГИ БҮЛИМ

1) Намознинг фарзлари, яъни рукуллари еттидур: қулоқ қоқув такбир, ҳар ракаатда қироат вақтида тик турмоқ, фарз намозининг икки ракаатида витр билан нафлнинг ҳар ракаатида бирор оят Қуръондан ўқимоқ фарз, яъни бир оятдан кам ўқиса намози ўтмас. Аммо бир ракаатда бир оятгина ўқиб намоз қилса гуноҳкор бўлур, вожибни, яъни Сураи Фотиҳани тарк қилгани учун.

2) Имом Муҳаммад ила имом Абу Юсуф қошларинда ҳар ракаатда бир узун оят ё уч қисқа оят ўқув фарз. Имом Аъзам қошинда бу фаслнинг биринчи масаласидаги каби бир оят ўқиб намоз ўқиган сувратда гуноҳкор бўлгани каби имомайни қошларинда бу масалада айтилгани каби қироат ўқуб, яъни бир узун оят ёки уч қисқа оятгина ўқуб намоз ўқиса гуноҳкор бўлур, Сураи Фотиҳани ўқимагани учун.

3) Ва дағи рукуъ ила сажда намознинг фарзларидур. Рукуъ бошни белига қадар эгмоқдир, белин букмай бошинигина букса намози дуруст эмас. Саждани манглайини ҳам бурнин ерга тираб хушув ва хузуъ билан қилмоқ, яъни ўзини хор ва залил кўруб Аллоҳ таолони улуг кўрмак. Баъзи уламолар саждада манглайин қўйса бўлар, бурунни қўймаса ҳам бўлаверади, деганлар.

4) Намознинг олтинчи фарзи ракаатларни тамом қилиб охирги саждадан тургач, бир «аттаҳиёт» ўқур миқдори ўлтурмоқ — намознинг еттинчи фарзи бир «аттаҳиёт» ўқур миқдори ўлтурғондан сўнг ўзунинг ихтиёрли иши билан намоздан чиқмоқ (ўз ихтиёри билан салом бериб ёки киши билан сўзлашиб, ёки салом берувчига жавоб қайтариб, ёки бошқа иш билан чиқмоқ). Аммо ихтиёрсиз иш билан чиқса, масалан: бир киши келиб овқат егизса ёки бирор нарса ичирса намози бузулур.

5) Намознинг вожиблари, яъни уни тарк қилур сабабли намоз бузулмайдиган, уни тарк қилгани учун саждаи сахв вожиб бўладиган амаллари: бу фаслнинг аввалги масаласида айтилганча қироат ўқиладиган ракаатнинг қиёмида, яъни тик турган вақтда Сураи Фотиҳа ўқимоқ, ҳам Сураи Фотиҳага бир узун оят ёки уч қисқа оят миқдори сура қўшмоқ ва (фарзларнинг кетма-кетлигига) риюя қилмоқ. Масалан: қироатни рукуъдан аввал, рукуъни саждадан аввал келтурмоқ, аввалги ўлтуруш, яъни уч ракаатли ё тўрт ракаатли намозларнинг аввалги икки ракаатини ўқигач, «аттаҳиёт»га ўлтурмоқ, ҳар икки ўлтуришида «аттаҳиёт» ўқимоқ, намоз битгач «ассалому алайкум вараҳматуллоҳи» деб салом бермак, витр намозида қунут дуоси ўқимоқ вожиб. Икки ийднинг қулоқ қоқув такбиридан бошқалари вожиб. Аввалги икки ракаатни қироат учун белгила-

мак, яъни тўрт ракаатли ё уч ракаатли фарзнинг аввалги икки ракаатида қироат ўқув вожиб, аммо аввалги икки ракаатида ўқимай охирги иккисида ўқиса-да намози дуруст бўлур. Буни қасддан қилса гуноҳкор бўлур, адашиб қилса саждан саҳв қилур. Таъдйили аркон, яъни намозда қилув фарз бўлгон ру-кунларни қавми жаласа ила, яъни рукуъдан турғоч бир тас-беҳ айтур миқдори, саждадан турғоч бир тасбеҳ айтур миқ-дори қарор қилиб (тўхтаб) туриб комил қилмоқ, қироати овоз чиқариб ўқиладургон намозларда, яъни бомдодда, шомда, хуф-тон ва жумъада, икки ийд намозларида ҳам жамоат билан ўқиладургон таровихда қироатни овоз чиқариб ўқув вожиб. Ҳам қироати яширин ўқиладургон намозларда, яъни пешинда, асрда, нафл намозларида, таровихдан бошқаларида қироатни яширин ўқув вожиб. Намознинг ушбу айтилган фарз ҳам во-жиб амалларидан бошқалари суннат ё мустаҳабдур.

6) Намозга киришув тиласа «Аллоҳу акбар» деганда «Ал-лоҳ»нинг «алиф»ин ва дағи «акбар»нинг «алиф»ин ҳам «бо»-син чўзмай икки бош бармоқлари ила қулоқ юмшоғин тутуб, «Аллоҳу акбар» деб киришур. Хотунлар ҳам намозга кириш-ганда шундай қилур, лекин бош бармоқлари ила қулоқ юмшо-ғин тутмаслар, балки қўлларин елкалари тўғрисигагина кўта-рурлар.

7) Қулоқ қоқув такбири ўрнига Аллоҳни улуғловга далолат қиладургон сўзларнинг қаюси бирлан бўлса-да киришув ду-руст. Масалан: «Арроҳману акбар» деб, «Аллоҳу акбар» деб, «Субҳона Аллоҳу» деб, «ла илаҳа иллоллоҳ» деб, гарчи ул Ал-лоҳни улуғламоққа далолат қиладургон сўзлар форсийча бўл-са-да, масалан «Худо бузрук» каби. Шунга биноан туркийча ҳам бўлавереди. Масалан «Таңгри зўр», «Аллоҳ улуғ», деб Аллоҳни улуғлайдургон сўзларни айтиб қулоқ қоқса дуруст бўлур. Улуғлайдургон сўзга «Аллоҳумма иғфир ли» ё «Алло-ҳумма ирзиқни» ё «астағфиру Аллоҳа» каби дуоларни қўшил-мас. Мундайин дуоларни қўшса намози дуруст бўлмас. Узри бўлмағонда форсий тили бирлан қироат ўқув дуруст эмас. Узри бўлса, масалан, араб сўзларини айтурга тили букилмаса Қуръоннинг таржимасин ўқуб намоз қилмоғи дуруст бўлур. Шундай бўлса (Қуръонни) таржима қилмоқ фарзи кифоя бў-лади.

8) Қироат ҳам бошқа дуоларга ўхшаш зикр машруъ бўл-гон қиёмда вақтида ўнг қўлин сўл қўли устига қўйиб киндик остига боғлар, аммо рукуъдан қавмага турғач ҳам ийд так-бирлари орасида қўлларин боғламас, икки ёққа осилтириб ту-рар, чунки ийд такбирлари орасида машруъ зикр йўқдур.

9) Қулоқ қоқув такбиридан сўнг сано, яъни «субҳонака Аллоҳумма»ни ўқур. Санонинг машҳури: «Субҳонака Аллоҳум-

ма ва биҳамдика ва таборака исмука ва таъала жаддука ва ла илаҳа ғойрука». Таржимаси: «Субҳонака Аллоҳумма» жами сифатларинг ила пок деб эътиқод қилдим мен сени, ё Аллоҳ, «ва биҳамдика» — сени мақтамоқ бирлан шугулландим; «ва таборака исмука» — сенинг эзгулигинг доим бўлди; «ва таъала жаддука» — сенинг улуғлигинг бизнинг фаҳмимиз эришгандан баланд бўлди: «Ва ла илаҳа ғойрука» — сендан бошқа тағри йўқдур.

10) «Субҳонака» ўрнига ёки ундан аввал ҳам сўнгидан ҳам тавжйҳни қўшиб ўқимас, яъни: «Важаҳту лиллазий фатарос-самавати валарза ҳаннйфан ва ма ана минал мушрикйн. Қул инна солатий ва нуский ва маҳйа ва маматий лиллаҳи роббил аъламийн. Ла шарийка лаҳу ва бизалика умирту ва ана аввалул муслимийн» оятини қўшмас. Бу имом Абу Юсуфга хилоф. Анинг қошинда санони ҳам тавжйҳни бирга йиғиб ўқиш суннат.

11) Имом Шофеъ қошида сано ўрнига тавжйҳни ўқимоқ суннат. Аввалги ракаатнинг қироатидан аввал «Аузу биллаҳи мин ашшайтонир рожим»ни ўқув суннат. Масбуқга, яъни намознинг аввалида имомга эргашмаган кишига имом салом бергандан сўнг қолган ракаатларни ўтарга тургач қироат ўқугунча «субҳонака»дан сўнг «Аузу биллаҳ...» айтув суннат. Аммо мўътимга, яъни имом бирла бирга киришиб ўқиғон кишига «Аузу...» ни айтув суннат эмас. Аммо ийд ўқиғонда аввалги ракаатда «Аузу...»ни такбирлардан сўнг «Сураи Фотиҳа»ни ўқур олдиндангина айтур.

12) «Сураи Фотиҳа»дан аввал ҳар ракаатда «бисмиллаҳир роҳманир роҳийм»ни айтув суннат. «Сураи Фотиҳа» ила бошқа сура орасида «бисмиллоҳ...»ни айтув суннат эмас, балки макруҳдир. «Субҳонака Аллоҳумма»ни ҳам «Аузу...» ила «бисмиллоҳ...»ни яширин айтув суннат.

13) «Сураи Фотиҳа»ни ўқиғондан сўнг имомга, ёлғиз ва эргашиб ўқиғувчига «Омин» деб яширин айтув сунат. «Омин»нинг маъноси: «Ё Аллоҳ, қабул қил» демакдир. Имомга эргашган киши пешин билан асрда «Омин» деб айтмас.

14) Қироатни тамом қилгач, «Аллоҳу акбар» деб рукуға бошини бели бирлан бир текис бўлгунча букар, бармоқларин ёзиб, икки уч билан икки тиззасига таянур. Бошини жуда қуйи ҳам, жуда юқори ҳам қилмас, орқасида суви тўла косанинг суви тўкилмайдиган даражада текис турар.

15) Рукуда энг ками уч мартаба «Субҳонака роббиял аъзим» деб тасбеҳ айтур, ундан кўп айтса ҳам тоқ айтар. Намозга эргашувчини кутиш учун рукуни узун қилув макруҳ, аммо келувчи киши фақир бўлса дуруст деганлар.

16) Рукуда шундай тасбеҳ айтгандан сўнг қавмага кўта-

рилганда, имом «самиъа Аллоҳу лимаъ ҳамидаҳ» деб айтур, эргашувчи «роббана лакал ҳамд» деб айтур. Елғиз ўқувчи ҳар иккисини айтур. Сўнг рукудан танаси тўғрилангунча турар.

17) Қавмадан такбир айтиб, яъни «Аллоҳу акбар» деб Саждага кетганда ерга аввал тиззаларин қўяр, тиззадан сўнг бармоқларин ёзмай икки қўлин қўяр. Икки сони билан кўкракларин орасин бўш қўяр. Оёқ бармоқларининг бошларин қибла тарафга йўналтирар.

18) Саждада энг ками уч мартаба «Субҳона роббиял аъла» деб тасбеҳ айтур. Намоз саждасини манглайини бирор нарсага қўйиб қилув дуруст, агарда манглайига қаттиқ ботса ҳам. Тўшакка ўхшаш босган сайин ботадиган нарса бўлса сажда дуруст эмас. Икки киши ҳар иккови пешин намозини ёки ҳар иккаласи аср намозини ўқисалар, ўзининг олдидаги кишининг орқасига сажда қилмоғи дуруст. (Жой тор бўлганда.) Аммо намоз ўқимаётган кишининг орқасига ё бошқа намозни ўқийётган кишининг орқасига сажда қилса намози дуруст бўлмас.

19) Хотинлар сажда қилганда эркаклардан бошқача қилурлар. Икки қўлларин қобурғаларига ёпиштирурлар, оёқ бармоқларин ерга тикиб қиблага йўналтирмаслар, кўкракларин сонларига ёпиштирурлар, икки билакларин ерга тўшарлар.

20) Сўнг саждадан бошини такбир айтиб кўтарур. Кўтарилгач жаласа қилур, яъни аъзолари қарорланурлиқ даражада ўлтурур. Сўнг иккинчи саждага «Аллоҳу акбар» деб кетар. Ушандоқ иккинчи саждада уч мартаба «Субҳона роббиял аъла» дер.

21) Иккинчи саждадан «Аллоҳу акбар» деб такбир айтиб бошини кўтарар. Сўнгра икки қўлларин кўтарар, сўнгра икки тиззаларин кўтариб, ерга таянмай ҳам ўлтурмай тик турар.

22) Иккинчи ракаат аввалгиси кабидур, лекин «Субҳонака аллоҳумма»ни ўқимас, «аъзу...»ни айтмас, ҳам икки қулоқларин такбирга кўтармас. Ушбу иккинчи ракаатни тамом қилгач, сўл оёғин устига ўлтирур, ўнг оёғининг бармоқларин тикиб қиблага йўналтирур, икки панжаларин сони устига қўйиб, бармоқларини қиблага йўналтириб ёзиб тиззаланиб «аттаҳийёт»га ўлтурур.

23) Хотинлар «аттаҳийёт»га ўлтурғонда сўл ёққа ташлаб ўлтуруб ўнг тарафиндан икки оёғини чиқарурлар.

24) Мазкур иккинчи ракаатни битириб, «аттаҳийёт»га ўлтурғоч ҳазрат Абдуллоҳ ибн Масъуд розияллоҳу таъла анҳу ривоят қилган «аттаҳийёт»ни ўқур. Ул ривоят қилгон «аттаҳийёт» будур: «Аттаҳийёту лиллаҳи вассолавату ваттоййибат. Ассаламу алайка айюҳаннабию вараҳматуллоҳи ва барокатуҳу. Ассаламу алайна ва ала ибадиллаҳис солиҳийин. Ашҳаду

ан ла илаҳа иллоллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва росулуҳу». Матноси: «Аттаҳийету» — ҳар тан ибодати, «вассолабату» — ҳар тил ибодати, «ваттаййибат» — ҳар мол ибодати, «лиллаҳи» — Аллоҳ таолога махсусдир. «Ассаламу алайка айюҳаннабию» — жами офатлардан саломатлик, «ва роҳматуллоҳи» — Аллоҳ таолонинг раҳмати, «вабаракатуҳу» — Аллоҳ таолонинг баракати сенинг узрмига бўлғай эди, эй Аллоҳнинг пайғамбари, «ассаламу» — барча офатлардан саломатлик, «алайка» — бизга, «ва ала ибадиллаҳис солиҳин» — ҳам Аллоҳ таолонинг эзгу қулларига насиб этсин. «Ашҳаду ан ла илаҳа иллоллоҳу» — Аллоҳ таолодан бошқа тангри йўқ деб гувоҳлик берурман, «ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва росулуҳу» ва дағи Муҳаммад алайҳиссалом Аллоҳ таолонинг қули ҳам юборган элчиси ва пайғамбари деб гувоҳлик берурман. «Аттаҳийёт»да вақтида ўнг қўлининг бош бармоғининг бошини ўрта бармоғининг бошига тираб олқалантириб «Ашҳаду ан ла илаҳа иллоллоҳу»ни айтганда курсатғич бармоғи ила ишора қилувни мазҳаби Ҳанифада бўлгон имомлар суннат деганлар. Аммо Абу Юсуф Ал-ашъарий ривоят қилган «Аттаҳийёт»ни ўқимаслар. Ул ривоят қилгон «Аттаҳийёт» «Аттаҳийяту лиллаҳи, аттаййибату вассолават». Бошқалари ибн Масъуд ривоят қилгончадур.

25) «Аттаҳийёт»ни тўрт ракаатли ё уч ракаатли намознинг аввалги ўлтиришида зикр қилингон қадаридан орттирмас ҳам, камайтирмас ҳам, яъни «..абдуҳу ва росулуҳу»га етгач, учинчи ракаатга турар. Бундан орттириш макруҳ, янглишиб орттирса, саждаи саҳв вожиб бўлур. Аммо нафл намозда орттирса бўлади деб уламолар айтганлар.

26) Аввалги икки ракаатдан бошқа ракаатларда «Сураи Фотиҳа»ни ўқув суннат. Аммо «Субҳона Аллоҳу» деб тасбеҳ айтса ёки тек турса-да дуруст. Лекин «Сураи Фотиҳа»ни ўқур қадари (ўқийдиган вақтгача) тасбеҳ айтиш ёки тек туриш керак

27) Намознинг ракаатларин ўқиб тугатгач, охириги саждани қилгандан сўнг аввалги ўтириш каби ўтириб, пайғамбар алайҳиссаломга қуйидагича салават айтур: «Аллоҳумма солли ғала Муҳаммадин ва ғала оли Муҳаммад, кама соллайта ғала Иброҳийма ва ғала оли Иброҳийм. Иннака ҳамийдум мажийд. Аллоҳумма барик ғала Муҳаммадин ва ғала оли Муҳаммад кама барокта ғала Иброҳийма ва ғала оли Иброҳийм. Иннака ҳамийдум мажийд». Матноси: «Илоҳо, пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи ва салламни ва унинг оиласини Иброҳим алайҳиссаломни ва унинг оиласини раҳмат қилганингдек раҳмат қилгин. Шубҳасиз, сен мақтовга лойиқ, шулуғ зотеан Илоҳо, пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо сол-

лаллоҳу алайҳи васалламни ва унинг оиласини Иброҳим алай-
ҳиссалом ва унинг оиласини муборак қилганингдек муборак
қилгин. Шубҳасиз, сен мақтовга лойиқ, улуғ зотсан».

28) Шундай салавот айтгандан сўнг одамзоддан эмас, фа-
қат Аллоҳдан сўраладиган дуолар билан дуо қилинади. Ма-
салан Қуръондаги «Роббана иффир лано, вал ихвонана» оятини
каби ва яна «Аллоҳумма инни асалука минал хойри куллиҳи
ва ʔалимту минҳу ва ма ла аʔламу ва аʔузу бика минаш шар-
ри куллиҳи мо ʔалимту минҳу ва мо ло ʔаламу» (маʔноси:
«Эй Аллоҳ, мен сендан ўзим биладиган ва ўзим билмайдиган
ҳамма яхшиликларни сўрайман, ва ўзим биладиган ва ўзим
билмайдиган ҳамма ёмонликлардан сендан паноҳ тилайман»)
кабилар ила. Ва яна «Аллоҳумма асриф анни шарра кулла зи
шаррин» кабилар ила, ҳам «Аллоҳумма ашғилни фи тоатиќа
ва тоати росулика» Маʔноси: «Эй Аллоҳ, мени ўзининг тоа-
тинг ва расулининг тоатида машғул қилгин» каби Аллоҳдан,
Аллоҳнинг ўзидангина сўраладиган дуолар билан дуо қилинур.
Аммо одамзоддан сўраладиган, масалан: «Аллоҳумма ирзиқни
малан» (маʔноси: «Эй Аллоҳ, мени мол билан ризқлантиргин»)
ёки «Аллоҳумма заввижни фулонатан» (маʔноси: «Эй Аллоҳ,
мени фалончига уйлантир) деб дуо қилса намози бузилур Ле-
кин намоздан кейин бир ташаххуд ўқийдиган вақт ўтувчи
ўтиргач шу тариқа дуо қилса, намози бузилмас, деб нақл қил-
мишлар.

29) Намоздан ўз ихтиёри билан чиқилур Сўнг ўнг ёнига
салом берганда ўнг ёнида бўлган одамларга ҳам фаришталар-
га барча офатдан саломатликни тилаб «Ассалому алайкум ва
роҳматуллоҳи ва барокатуҳу» деб салом берур Сўл ёнига
салом берганда ҳам ўшандоқ қилур.

30) Имомга эргашган киши салом берганда имоми қайси
ёқда бўлса ўша ёққа салом берганда имомни ҳам ният қилиб
салом берур. Аммо имом тўғрисида бўлса ҳар икки ёққа салом
берганда имомни ният қилур. Намозни ёлғиз ўқувчи ҳар икки
ёнига салом берганда фаришталарнигина ният қилиб салом бе-
рур.

11 ИМОМНИНГ ҚИРОАТНИ ОВОЗ ЧИҚАРИБ УҚИШИ ҲАҚИДАГИ БЎЛИМ

1) Имом жумʔада, икки ҳайит намозиди, бомдодда, шом ва
хуфтонинг аввалги икки ракаатида ҳамда қазо қилиб ўқиган-
да қироатни жаҳрий қилиб (овоз чиқариб) ўқир. Бошқа намоз-
ларда қироатни овоз чиқармай, махфий ўқир. Имом бўлган

кишининг мазкур намозларда қироатни овоз чиқариб ўқиши мумкин. Қасддан овоз чиқармай ўқиса гуноҳкор бўлур. Янглишиб яширин ўқиса сажда саҳв қилур.

2) Қироати овоз чиқариб ўқиладиган намозни ёлғиз ўқувчи киши хоҳласа овоз чиқариб ўқийди, хоҳласа овоз чиқармай. Ихтиёр ўзида. Аммо вақтидан кейин қазо қилиб ўқиса, яширин ўқиш мумкин. Ёлғиз ўқувчи киши нафлда ҳам ихтиёрлидир, хоҳласа жаҳрий ўқир, хоҳласа махфий.

3) Ҳаҳрий ўқишнинг энг кам даражаси ўзидан бошқа ақалли бир киши эшитарлик ўқишдир. Махфий ўқишнинг энг кам даражаси ўзига эшитарли ўқишдир. Ва яна талоқ, итоқ истисно каби сўзлашув билан бўладиган ишларнинг баъзисинда ўзининга эшитадиган қилиб айтиш зарур, баъзисинда бошқа одам ҳам эшитадиган қилиб айтиш зарур. Яъни хотинини талоқ қилиш, қулни озод қилиш, истисно қилиш, яъни хотинларини талоқ қилганда баъзисини талоқ қилмай олиб қолиш каби сувратларда. Масалан: хотинларимнинг ҳаммасини талоқ қилдим, Зайнабдан бошқасини деб истисно қилган сувратларда ақалдан хотинларнинг ўзлари эшитишлари керак. Агар хотиннинг ўзи ҳам эшитмаса, хотини талоқ бўлмас, қулни озод қилганини қули эшитмаса қули озод бўлмас. Агар, «хотинларимнинг ҳаммасини талоқ қилдим», деб хотинларига эшитдириб қолгач, «Зайнабдан бошқасини» деган сўзни хотинларига эшитдирмай, фақат ўзи эшитадиган қилиб айтса, Зайнаб ҳам талоқ бўлур. Аммо тасарруфнинг баъзисинда ўзининггина эшитиш киёфоя қилмайди. Масалан: савдо сотиқда ўзидан бошқа ҳеч бўлмаса бир киши эшитиши керак.

4) Сафарда шошилинч вақтда қироатнинг суннати «Сурин Қотид»ни ва қисқа суралардан бирортасини ўқур. Аммо тилчлик ва бемалоллик пайтида «Буруж» сурасига ўхшаш сураларни ўқур («Буруж» сураси 22 оят).

5) Ўйда турганда ёки уйдан бошқа ерда муҳим турганда бомдод ва пешин намозларида «Ҳафтияк»нинг узун сураларини ўқишнинг уламолар кўркам кўрганлар. Пешин намози билан ҳуфтонда «Ҳафтияк»нинг ўртача сураларини ва шом намозидо қисқа сураларни ўқишни маъқул деб билганлар.

6) «Ҳафтияк»нинг узун суралари «Хужурот»дан бошлаб «Буруж» сурасигача, ўртачалари «Буруж»дан бошлаб «Лам ялун» сурасигача, қисқалари «Лам якуг»дан бошлаб охиригача. Узунлари 36 та сура, ўртачалари 13 та сура, қисқалари 17 та сура, жами 66 та сурадир.

7) Намоз вақти ўтиб кетиши мумкин бўлган ҳолатларда муқимга қироатни кучи етган қадари ўқиш суннат. Бомдод намозидо аввалги ракаатнинг қироатини иккинчисининг қироатида: узун қилиш суннатдир.

8) Бир намоз учун биринча сурани зам қилиб ўқийверишлик макруҳ.

9) Имомга эргашган киши қироат қилмай тек турар, имом «Соллу ғалайҳи» деганда эшитувчилар «Аллоҳумма соллалла Муҳаммаддин ва ғала оли Муҳаммад» деб яширин салавот айтарлар.

10) Жамоат намози, яъни фарз намозини имом билан бирга ҳеч бўлмаса имомдан бошқа бир эргашувчи билан масжидда ёки бошқа ўрнида ўқиш суннати муаккададир. Агар қор, ёмғир ёки қоронғилик каби ҳолатлар бўлмаса узр иўқ.

11) Имомликка шариатни яхшироқ билган киши ҳақли, агар шариатни яхшироқ билган киши иккита бўлса қироати яхшироқ киши ҳақли, агар қироатда ҳам барабар бўлсалар, парҳезкорроғи ҳақли, агар унда ҳам тенг бўлсалар ёши улурроғи ҳақли (агарда ақлига заифлик етмаган бўлса).

12) Имомликка қул, кўр, аъробий (сахрода яшовчи киши), фосиқ, мубтадиъ, яъни эътиқоди аҳли сунна ва жамоат мазҳабида бўлган кишиларнинг эътиқодига қарши бўлган кимсалар ски зиндонбанд киши ўтса макруҳ намоз бўлар, худди хотинларнинг хотин имомга эргашиб жамоат намози ўқиганлари каби. Аммо хотинлар хотин имомга эргашиб жамоат бўлиб намоз ўқисалар имомлари ўрталарида илгарига чиқмай, қавм билан барабар турар. Эр имом каби олдинда туриб имомлик қилса ҳам дуруст, лекин гуноҳкор бўлади. Ва яна тўққиз ёшдан бошлаб ўттиз ёш ичидаги хотинларнинг, шунингдек ўттиз ёшдан эллик ёшгача бўлган хотинларнинг ҳар қандай жамоат намозларига боришлари ва ажуза, яъни эллик ёшга етган хотинларнинг пешин билан асрда жамоат намозига боришлари макруҳ. Хуллас, қуlining, аъробийнинг, фосиқнинг, кўрунинг, мубтадиънинг, зиндонбанд кишининг, шунингдек хотин кишининг хотинларга имомати ва олдинги сафда турмоғи макруҳдир. Ва яна ҳар қандай хотиннинг жамъат намозига бориши, ажуза хотиннинг пешин билан асрга бормоғи ҳам макруҳдир. Аммо ажуза хотин бомдод, шом ва ҳуфтон учун жамоатга борса макруҳ эмас.

13) Таҳорат билан намоз ўқувчининг таяммуум билан намоз ўқувчига эргашмоғи, оёғини ювган кишининг массига масҳ тортига кишига эргашмоғи, тек туриб ўқувчининг ўтириб ўқувчига эргашмоғи, ишора билан, яъни қаттиқ касалликдан рукуъ ва саждасиз намоз ўқувчи кишининг ишора билан намоз ўқувчига эргашмоғи, шунингдек нафл намози ўқувчи кишининг фарз намози ўқувчи кишига эргашмоғи дурустдир.

14) Эрнинг хотинга ҳам ёш болага ёки хунасага эргашмоғи, хотиннинг ёш болага эргашмоғи, пок ва комил таҳоратли кишининг узрли ва жароҳатли кишига эргашмоғи намози дуруст

бўлурли қадари, яъни Қуръондан бир узун оят ёки уч қисқа оятни ёд ўқишни билган кишининг уммийга, яъни умуман ўқишни билмайдиган кишига эргашмоғи, устига кийим кийган кишининг яланғоч кишига эргашмоғи, рукуъ ва сажда билан ўқувчи кишининг ишора билан ўқувчи кишига эргашмоғи, фарз ўқиётган кишининг нафл ўқиётганга эргашмоғи, бир турли фарзни ўқиётган кишининг иккинчи тур фарзни ўқиётганга (масалан пешин намозининг фарзини ўқиётган кишининг аср намозини ўқиётганга иқтидоъ қилиши) хуллас, мазкур саккиз қавмнинг мазкур ўн турли қавмга эргашиб намоз ўқиши дуруст эмас.

15) Имом намозни қавмга малол келадиган даражада узун қилмас, ҳам аввалги ракаатнинг қироатини иккинчисидан узунроқ қилмас, балки ҳар иккисин бирдай қилур, фақат бомдод намозининг биринчи ракаатини иккинчисидан узунроқ қилиш суннат.

16) Имомга эргашган киши фақат битга бўлса имомнинг ўнг ёғида имомдан узоқлашмай турар. Агар имомга эргашувчилар биттадан кўп бўлсалар имомнинг орқасида саflanурлар.

17) Жамоат намозиди олдинги сафда эркаклар, эркаклар орқасидан болалар, болалар орқасидан хунасалар, улардан кейин эса хотинлар саф тортурлар.

18) Агарда намоз ўқийдиган хотиннинг оёғи шу хотин ила таҳримаси ҳам ўқилиши муштарак намоздаги эрнинг, масалан имомининг ёки бу хотин эргашган имомга эргашган эрнинг бир аъзосига тўғри келса; хулоса: иккиси ҳам бир сафда бўлиб гарчи озгина бўлса-да хотиннинг аъзоси бу хотин ўқийдиган таҳримада ҳам адода муштарак ўқиғувчи эрнинг, масалан пешинини вақтида имомга эргашиб ўқувчи хотиннинг бирор бир аъзоси пешинини вақтида шу имомга эргашиб ёки ўзи бу хотинга имом бўлиб ўқувчи эрнинг аъзосига тўғри келса эрнинг намози бузилур, қачонки эр хотинга имом бўлишни ният қилса. Аммо эр бу хотинга имом бўлишни ният қилмаса ёки ният қилса ҳам хотинга орқага чекинишга ишора қилса хотиннинг намози бузулур. Бир тўғрида туришнинг миқдори бир рукни комилни ўтаганда турмоқдир. Агарда бир рукни ўтарлик турмаса ёки иккиси бир намозда бўлмасалар ёки иккисининг орасида парда бўлса ҳеч бирининг намози бузилмас, шунингдек таҳримада муштарак бўлсалар-да. Масала: бир тўғрида турувчи эр билан хотин ҳам иккиси бир имомга масбуқ бўлиб келиб эргашсалар-да, аммо салом бергач қолганини тамом қилишга тургач бирининг аъзоси иккинчисининг аъзосига тўғри келса адоси бир бўлмаганлигидан ҳеч қайсининг намози бузилмас.

12. НАМОЗДА ТАҲОРАТ БУЗИЛИШИ ҲАҚИДАГИ БУЛИМ

1) Намоз ўқиётган ҳолатда таҳорати бузилса, сувни йироқдан бориб олмай ва авратин очмай таҳорат қилиб, ташаҳҳуддан кейин бўлса ҳам намозни тамом қилур. Лекин бошдан ўқиди афзалроқ.

2) Имомнинг намозда таҳорати бузилса ўрнига бир кишини имомликка тортиб қўяр, ўзи таҳорат қилгани кетар. Таҳорат қилиб бўлгунча аввалги имом ўрнига қолган иккинчи имом намозни қолғон қавм билан ҳеч тўхтамай ўқир. Агарда иккинчи имом намозни аввалги имом келишидан бурун тамом қилса, аввалги имом хоҳласа таҳорат қилган ерида ўқир, хоҳласа аввалги ўқиган ерида ўқир. Аммо иккинчи имом намозни тамом қилмагун бўлса ўз ўрнига қайтиб ўқимоғи вожиб. Шунингдек имомга эргашган кишининг таҳорати бузилса, имом намозни тамом қилмаган бўлса имомга келиб эргашмоғи вожиб, бошқа жойда ўқиса намози бузилур. Таҳорат қилаётган вақтда қолган руқнлари имом салом бергандан кейин масбуқ каби тамом қилур. Таҳорат қилаётган вақтда имом намозни тугатган бўлса, қолганини хоҳлаган жойда ўқир.

3) Намоз ўқиғанда ушбу тубаъда зикр қилинажак саккиз турли иш воқеъ бўлса, яъни девоналанса ё ҳушидан кетса, ёки ухласа, овоз чиқариб кулса, қасддан таҳоратини синдирса, ё кийимига кўп сийдик тегса, бошни ёрилиб қон оқса, ё таҳоратим синди деб гумон қилиб бутунлай масжиддан чиқса ёки сафлардан ўтиб кетса — сўнгги икки ҳолатда таҳоратининг синмаганлиги зоҳир бўлса — бу сувратларнинг ҳаммасида намози бузилур, тўхтаган жойидан ўқимоғи дуруст бўлмас. Аммо таҳоратим синди деб гумон қилган сувратда бутунлай масжиддан чиқмаса ёки сафлардан ўтмасдан бурун таҳоратининг синмаганлиги зоҳир бўлса, бино қилиб (яъни қолғон жойидан) ўқимоғи дуруст, намози бузилмас.

4) Сўнгги ўтиришда «Аттаҳийёт» дан сўнг намоз ичида қўли дуруст бўлмаган бир ишни қилса, гарчи салом бермасадан намози тамом бўлур. Намоз ичида қўли дуруст бўлмаган ишни қилиб имом намоздан чиқса, имомнинг ва бошқа эргашганларнинг намозлари комил бўлур, аммо масбуқнинг намози бузулур.

5) «Аттаҳийёт»дан сўнг намоздан ихтиёри бирлан чиқишдан аввал таяммум билан намоз ўқувчи киши таҳоратга яроқли сув кўрса ва таяммумли кишининг сув кўришига ўхшаш намозни бузувчи бошқа нарсалар учраса, масалан оёқ маҳсидан суғурилиб чиқса ёки масҳнинг муддати тугаса имом Аъзам қошида намозни ҳам, таяммуми ҳам бузилур, аммо имом Абу

Юсуф ила имом Муҳаммад қошларида намози тамом бўлур, таяммуми бузилур.

13. НАМОЗНИ БУЗУВЧИ НАРСАЛАР БЎЛИМИ

1) Намозда дунё сўзини сўзлаш мутлақо, яъни хоҳ ихтиёрли, хоҳ ихтиёрсиз, хоҳ оз, хоҳ кўп бўлсин, намозни бузар. Қасддан намоздан чиқиш учун салом бериш ҳам намозни бузар, аммо янглишиб салом берса намози бузилмас. Бирор кишига янглишиб салом берса ҳам бузилур. Саломга алик қайтариш ҳам хоҳ қасддан бўлсин, хоҳ янглишиб, бўлсин, намозни бузар. Ва яна «оҳ», «воҳ» ёки шунга ўхшаш ингроқ товушлари ҳам намозни бузар. Товуш чиқариб йиғлаш ҳам бузади, аммо охират иши учун Оллоҳдан қўрқиб йиғлаш бузмайди. Беузр томоғини қириш ҳам бузади. Чучкириш ва унга жавоб бериш гарчи зикр билан бўлса ҳам, намозни бузар. Масалан биров: «Фалончи вафот этди», деганда намоз ўқиётган киши: «Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожийъун», деб жавоб берса намози бузилур. Ўзининг имомидан бошқа намоз қироатида янглишган кишининг қироатин тузатиб қўйиш, эсига тушириш, қироатни Қуръондан қараб ўқиш, нажас устига сажда қилиш, одамлардан сўраладиган нарсани Оллоҳдан сўраб дуо қилиш, масалан «Аллоҳумма аътини малан касийран» (эй Оллоҳ, менга кўп мол бер) деб дуо қилиш, овқат ейиш ва ичимлик ичиш хоҳ кўп бўлсин, хоҳ оз бўлсин намозни бузар. Амали касийр, яъни кўп иш қилиш, Мусаннаф раҳматуллоҳи алайҳи амали касийрни уч турли тафсир қилмиш: аввалгиси ул ишни ишлаганда икки қўлига муҳтож бўлур, иккинчиси намоз ўқувчи у ишни кўп ишга ҳисоблар. Четдан қараб турувчи бу киши бу ишни ишлаганликдан намозда эмас, деб гумон қилур.

2) Намозда хушӯ ва ҳузуъга зид бўлган ҳар турли сифатга кириш макруҳдир. Масалан: кўзларини юмиш, эснаш, бармоқларин қирсиллатиш кабилар. Тош ва чўпларни намоз ичидан бир мартадан ортиқ кўчириш ва текислаш; агарда сажда қилишга қийин бўлса бир марта текислаш макруҳ эмас. Манглайдан чанг ва тупроқни артиш макруҳ, терни артиш макруҳ эмас. Чолма турганда сажда қилиш — саждада икки биланини ерга тўшаб ётиш макруҳ. Билак тирсакдан бошлаб бармоқларгачадир.

3) Сочини бошининг тепасига тараб ўқиш, кийимининг енглариини шимариб ўқиш, ёқасини бошига ёки елкасига солиб ўқиш, кийимининг этакларин бар уриб намоз ўқиш макруҳдир.

4) Имомнинг ҳар вақтда бир белгили ўринда ўқимоғи, меҳроб ичида ўқимоғи макруҳ, аммо масжидда туриб меҳроб ичига сажда қилмоғи макруҳ эмас.

5) Сафда киши сифарлик очик ўрин бор чоғда саф ортида туриб намоз ўқиш макруҳ.

6) Кийимда ва сажда қиладиган ўрнида, тўрт тарафида, яъни елдида ва устида, ўнгиди ва чапиди жон эгасининг суврати бўлса, намоз ўқиш макруҳ. Аммо қумурсқага ўхшаш жуда кичкина жон эгасининг суврати бўлса ёки кичкина бўлмаса ҳам боши кесилган бўлса, қайси тарафда бўлса ҳам макруҳ эмас.

7) Уй ичида киядиган кийим (ич кийим) билан намоз ўқиш макруҳ. Боши очик ҳолда намоз ўқиш ҳам макруҳ. Аммо ўзини хор кўрсатиш учун, кўпроқ хушув ва хузув бўлсин учун бошини очик қилиб ўқиш макруҳ эмас.

8) Намоз ичида ўқиган оятларини, тасбеҳларини санаш макруҳ, чунки Оллоҳга миннат қилганга ва ибодатни кўрсатишга ўхшайди.

9) Масжид эшигини беркитиш макруҳ, чунки намоздан тўхтатганга ўхшайди. Аммо нарсалари ўғирланса беркитишнинг зарари йўқ. Масжид теварагида бавл қилиш ва ёзилиш макруҳ, аммо уй ичидаги масжид теварагида ҳеч қайси макруҳ эмас. Масжидлар ичида энг ҳурматлироғи Каъбатуллоҳ, сўнг Мадинаи Мунаввара масжиди, сўнг Байтул Мақдис (Байтул Муқаддас), сўнг жумъа масжидлари, сўнг маҳалла масжидлари, сўнг саҳролардаги имоми ва муаззини йўқ масжидлардир.

10) Масжидни мармартош билан ҳам соч ёғочи билан ҳам олтин суви каби нарсалар билан зийнатлаш макруҳ эмас. Намоз ўқинмайлиган кишечинг орқасига қараб намоз ўқиш ва намозда турган ҳолда ишон ва чаённи ўлдириш макруҳ эмас.

11) Кичкина масжидда намоз ўқиётган кишининг олдидан ўтиш сабабли, саҳрода намоз ўқиётган кишининг сажда қилаётган жойга қараб турганда ҳам кўринарлик яқин жойдан ўтгани сабабли ўтувчи гуноҳкор бўлади. Ва яна дўкон устида, яъни киши бўйнидан пастроқ баландликдаги ўринда намоз ўқувчининг олдидан ўтиш сабабли, агарда бу сўнгги сувратда ўтувчининг аъзоси намоз ўқувчининг аъзосига тўғри келса, ўтувчи гуноҳкор бўлур, агарда намоз ўқувчининг олдида парда бўлмаса, яъни бўйи бир аршин, қалинлиги бир бармоқ миқдори ёғочдан бўлган парда (тўсиқ) икки қошининг бирортаси рўпарасига тиклаб қўйилган бўлмаса.

12) Имомга эргашган кишига имомнинг пардаси етади.

13) Олдидан ўтувчи ўтмаслиги аниқ бўлса, олдида тўсиқ қўймай намоз ўқиса ҳам бўлади.

14) Агар ўтувчи тўсиқнинг ичидан ўта бошласа ёки намоз ўқиётган кишининг олдида тўсиқ бўлмаса, намоз ўқувчи киши

«Субҳоналлоҳ» деб тасбеҳ айтиб ёки қўли билан ишора қилиб ўтуётини қайтаради.

14. ВИТР БЎЛИМИ

1) Витр намози уч ракаат ва бир салом бўлиб, бошқа намозлар кабидир, лекин фарқи шундаки, учинчи ракаатнинг рукуъсидан аввал, қироатидан сўнг икки қўлни кўтариб «Аллоҳу Акбар» деб қулоқ қоқиб, такбир айтади, сўнг қўлларни боғлаб қунут дуосини ўқийди. Қунут дуосини бутун йил давомида ўқилади, имом Шофеъ мазҳабидагилар каби рамазоннинг охириги қисмида ва бомдод намозида ўқимас. Қунут дуоси туйидагичадир: «Аллоҳумма инна настиъийнука ва настағфирука, ва нўъмину бика ва натаваккалу алайка ва нусний алайка хойр куллаҳу нашкурука ва ла нақфурука ва нахлау ва нагтруку ман яфжурука. Аллоҳумма иййака наъбуду, ва лака тусолли ва насжуду ва илайка насъа ва нахфид. Наржу роҳматака ва нахша азабака. Инна азабака бил куффори мулҳиқ». Таржимаси: «Эй Оллоҳ, сендан ёрдам сўраймиз ва сенга истифдор айтамиз. Сенга иймон келтирамыз ва таваккал қиламыз. Сени мақтаймиз, ҳамд ва сано айтамыз. Ҳар қандай эзгулик сенгагинадир. Сенга шукр қиламыз, сенга кофирлик ҳам, кифронин неъмат ҳам қилмасмыз. Сенга қаршилик ва хилофлик қилган кишини тарк этамыз. Эй Оллоҳ, сенга сиғинамыз, сен учун намоз ўқиймиз ва сенга сажда қиламыз. Сенга шошиламиз ва сенга итоат қиламыз. Раҳматингдан умид қиламыз ва азобингдан қўрқамиз. Албатта сенинг азобинг кофирлар устига тушажак»

2) Витр намозининг ҳар ракаатида «Сураи Фотиҳа» ўқиб, унга бир сурани зам қилар.

3) Витрнинг охириги рукуъсидан сўнг қунут дуосини ўқувчига эргашиб, рукуъдан сўнг қунут ўқир. Аммо бомдод намозида қунут ўқувчига эргашса, имоми ортидан эргашиб қунут дуоси ўқимас, имом қунут дуосини ўқиб бўлгунча тек турар. Хулоса: Ҳанафий мазҳаблик шофеъ мазҳабликка витр намозида эргашса имомига мувофиқ қунут дуосини учинчи рукуъдан сўнг ўқийди. Аммо бомдод намозида эргашса имомига мувофиқ қилмас, қунутни ўқимай тек турар.

4) Бомдод намозидан аввал, пешиндан, шомдан, хуфтондан сўнг бир салом билан икки ракаат намоз ўқиш, пешиндан аввал, жумъадан аввал ва кейин бир салом билан тўрт ракаат намоз ўқиш суннат.

5) Аср ва хуфтон олдидан тўрт ракаат ўқиш ва хуфтондан сўнг икки ракаат ўрнига тўрт ракаат қилиб ўқиш Оллоҳ қошида суюкли ва кўркам ишдир ҳам мустаҳабдир.

6) Нафл намозини кундуз кунн бир салом билан тўрт ра-
каатдан орттириши ва кечаси саккиз ракаатдан орттириш мак-
руҳдир. Нафл намозини кундузи ҳам, кечаси ҳам тўрт ракаат
қилиб ўқини савоблироқдир.

7) Нафл намозига киришса уни тамом қилиш вожиб бўла-
ди. Агар устимга вожиб деб гумон қилиб, киришгач, вожиб
эмаслиги эсига тушса, тамом қилиши вожиб эмас, бузса қазо
қилиши ҳам вожиб эмас. Масалан, пешин намозини ўқима-
ганман деб гумон қилиб киришса (аслида ўқиган бўлса) намоз
ўқишга киришгач ўқиганлиги эсига тушса, тамом қилиши во-
жиб эмас. Бузмаса нафл ҳисобида кетади, бузса қазоси вожиб
эмас.

8) Нафл намозини ўқини ният қилиб, киришгач, хоҳ ав-
валги икки ракаатида бўлсин, хоҳ кейинги икки ракаатида бўл-
син, бузса, икки ракаат қазоси вожиб бўлур.

9) Аввалги икки ракаатнинг ҳеч қайсида қироатни ўқимас-
лик имом Аъзам қошида таҳримани ботил қилар. Агар нафл
намози бўлса, яна бошдан икки ракаат қазо қилиш вожиб
бўлади. Бир ракаатда қироат қилмай бир ракаатда қироат
қилса, таҳрима ботил бўлмайди. Имом Муҳаммад қошида гар-
чи аввалги икки ракаатнинг биргина ракаатида бўлса-да қи-
роатни ўқилмаслик тақбири таҳримани ботил қилар.

10) Имом Абу Юсуф қошида қироатни аввалги икки ра-
каатнинг ҳар иккисиди куйса ҳам тақбири таҳримани ботил
қилмас, балки адосинигина бузар.

11) Аввалги икки ракаатнинг бирор ракаатида, кейинги
икки ракаатнинг бирор ракаатида ё ҳар икки ракаатида қи-
роатни тарк қилса, имом Аъзам қошида қуйидаги олти ҳолат-
да тўрт ракаат қазо қилиб ўқийди:

Имом Аъзам қошида бу сув- ратларда тўрт ракаат қазо қилур.	4—ракаат	3—ракаат	2—ракаат	Аввалги ракаат	1-суврат, 11-масъала
	т қ.	т қ	ироат	тарк қироат	
	т. қ	т қ.	т қ	қ.	
	қ.	т. қ.	қ.	т. қ.	
	т қ.	қ.	қ.	т. қ.	
	қ.	т қ.	т қ.	қ.	
	т. қ	қ.	т қ.	қ	

12) Имом Абу Юсуф қошида намознинг ҳар ракаатларида ё баъзи ракаатларида қироатни тарқ қилган сувратда ушбу тўрт ҳолатда тўрт ракаат қазо қилиб ўқиш вожиб бўлади:

Имом Абу Юсуф қошида 4 ракаат қазо қилиб ўқилган сувратлар.	4—ракаат	3—ракаат	2—ракаат	1—ракаат	2-суврат, 12-масъала
	т. қ.	т. қ.	тарқи қироат (т. қ.)	қироат (қ.)	
	т. қ.	қ.	т. қ.	қ.	
	қ.	т. қ.	т. қ.	т. қ.	
	т. қ.	т. қ.	т. қ.	т. қ.	

13) Тўрт ракаатнинг ҳаммасида қироатни қолдирмай, балки икки ракаатнинг ҳар ракаатида ё бир ракаатида қироатни унутиб қолдирган сувратда қуйидаги мазкур тўрт ҳолатда икки ракаат қазо қилиш вожиб бўлади:

Имом Аъзам билан имом Абу Юсуф қошида ушбу тўрт масъалада икки ракаат қазо қилинади.	4—ракаат	3—ракаат	2—ракаат	1—ракаат	3-суврат 13-масъала
	қироат	қироат	т. қ.	Тарқи қироат (т. қ.)	
	т. қ.	т. қ.	қ.	қ.	
	қ.	қ.	қ.	т. қ.	
	т. қ.	қ.	қ.	қ.	

14) Имом Муҳаммад қошида масъалаларнинг ҳар қаюсида икки ракаат қазо қилиш вожиб:

Неча ракаат қазо қилур			4—ракаат	3—ракаат	2—ракаат	1—ракаат	Эҳти-моли бор 16 ма-съала
Имом Муҳаммад қошида	Имом Абу Юсуф қошида	Имом Аъзам қошида					
2	4	4	тарқи қироат	тарқи қироат	(қ) қироат	(т. қ.) тарқи қ	1
2	4	4	т. қ.	т. қ.	т. қ.	қ.	2
2	4	4	қ.	т. қ.	қ.	т. қ.	3
2	4	4	т. қ.	қ.	қ.	т. қ.	4

2	4	4	Қ.	Т. Қ.	Т. Қ.	Қ.	5
2	4	4	Т. Қ.	Қ.	Т. Қ.	Қ.	6
2	4	2	Т. Қ.	Қ.	Т. Қ.	Т. Қ.	7
2		2	Қ.	Т. Қ.	Т. Қ.	Т. Қ.	8
2	4	2	Т. Қ.	Т. Қ.	Т. Қ.	Т. Қ.	9
2	2	2	Қ.	Қ.	Т. Қ.	Т. Қ.	10
2	2	2	Қ.	Қ.	Т. Қ.	Қ.	11
2	2	2	Т. Қ.	Т. Қ.	Қ.	Қ.	12
2	2	2	Қ.	Т. Қ.	Қ.	Қ.	13
2	2	2	Қ.	Қ.	Қ.	Т. Қ.	14
2	2	2	Т. Қ.	Қ.	Қ.	Қ.	15
2 сом	2 сом	2 сом	Қ.	Қ.	Қ.	Қ.	16

15) Тўрт ракаатли нафл намозининг ўртасида «аттаҳийёт»-га ўтирмаса ёки тўрт ракаат ният қилиб, икки ракаат билан тамом қилса, у кишига ҳеч нарса вожиб эмас.

16) Нафл намозини Мисрнинг ташқарисида вақтда узрсиз от устида ўтирган ҳолатда саждасин рукусидан пастроқ қилган ҳолатда ишора билан ўқиш дуруст. Тик туриб ўқишга қудратли бўла туриб ўтириб ўқиш ҳам дуруст, аммо тик туриб бошлаган намозини ўтириб тугатиш макруҳ.

17) Нафл намозини от устида ўтирганда бошласа, кейин отдан тушиб қолганини ўқиб тугатса дуруст. Аммо намозини ерда бошлаб, кейин отга миниб давом эттириш макруҳ. Отга мингач намозини янгидан бошлаб ўқиши зарур.

18) Таровеҳ намозини рамазон ойида хуфтондан сўнг, витордан аввал ёки кейин йигирма ракаат ўқиш суннати муаккададир. Ҳар тўрт ракаатини икки салом билан икки ракаат, икки ракаат қилиб ўқилур. Ҳар тўрт ракаатни ўқигач бир миқдор ўтириб қуйидаги таровеҳни айтар: «Субҳона зилмулку вал малакут, субҳона зил иззати ва азамати валқудрати валкибриён валжабарут, субҳонал мулкул ҳайюллази ла ямут, суббуҳун қуддусур раббун ва роббул малаикати варруҳ, ла илаҳа ил-лоллоҳу настағфируллоҳа, насъалукал жанната ва наузу бикаминаннар».

19) Рамазон ичида таровеҳнинг ракаатларида «Суран Фотиҳа»га қўшиб бутун Қуръонни хатм қилиш суннат, ёки хатм

қилмаса ҳар ракаатида ўн оят қўшиб ўқийди. Лекин Қуръонни хатм қилган маъқул.

20) Рамазон ойидан бошқа вақтда витрни ва суннатни жамоат билан ўқилмас, ўқилган тақдирда ҳам зарари йўқ. Таровеҳни жамоат билан ўқимаган кишига витрни жамоат билан ўқиш дуруст, лекин хуфтонни имомга эргашмай ёлғиз ўқиса, витрни ҳам имомга эргашмай ёлғиз ўқиши керак бўлади.

15. ҚУСУФ БҮЛИМИ

1) Қуёш тутилган вақтда жумъа намозида имомликка ўтадиган киши қавм билан бирга жамоат масжидида ёки ҳайит намози ўқиладиган жойда ёки масжиддан бошқа жойда жамоат билан икки ракаат нафл намози ўқийди. Ҳар икки ракаатда «Сураи Фотиҳа»га «Бақара» сурасига ўхшаш узун сурани қўшиб, қироатни махфий қилиб ўқийди. Намоздан сўнг имом тавба ва истиғфор айтур ва хоҳлаганча дуо қилур, қавм «омийн» деб туради. Хутба ўқилмас.

2) Аммо жумъа ўқийдиган имом ҳозир бўлмаса ҳар ким ўзининг уйида ёлғиз-ёлғиз ой тутилганда ўқиладиган намозга ўхшаш икки ракаат нафл намози ўқийди.

3) Истисқо, яъни ёмғир ёғмай, экин ва чорваларга сув етмай, ёмғир ёғишини Оллоҳдан сўраб, дуо қилиб, гуноҳлардан тавба ва истиғфор қилишдир. Бундай дуо ва истиғфор қилиш учун имом қавм билан бирга саҳрога кетма-кет уч кун пиёда хушуъ ва лузуъ билан эски кийимларни кийиб, ўзларини хор кўриб, кун чиқмасдан аввал садақа бериб, гуноҳлардан тавба қилиб чиқадилар. Кейин қиблага қараб туриб Оллоҳга ҳамду сано айтиб гуноҳларидан тавба ва истиғфор қиладилар: «Астағфируллоҳа аллази ла илаҳа илло ҳува алҳайё қайюм ва атубу илайҳи» деб, сўнг имом: «Аллоҳумма ассиқибодака ва баҳоимака ваншур роҳматака», деб ва бошқа дуолар билан дуо қилур. Қавм омийн деб туради, ва «Илоҳо, заифлар, ногиронлар, ёш болалар, ҳайвонлар ҳақиқа ёмғир бер», деб дуо қиладилар.

4) Яна ёлғиз-ёлғиз икки ракаат, икки ракаат нафл намози ўқиса ҳам дуруст бўлур. Имомайни қошида имом қавм билан икки ракаат нафл намозини жамоат бўлиб, қироатни жаҳрий ўқур, ҳатто имом Муҳаммаддан ҳайит каби тикбирлар ила ўқиб, ҳам икки хутба ўқилур деб ҳам ривоят қилганлар.

5) Имом ридосини айлантирмас, дуо қилиш учун зиммий кофирларни ҳозир қилинмас.

16. ФАРЗЛАРНИ АДО ҚИЛИШ БЎЛИМИ

1) Бир киши фарз намозини ўқишга киришса сўнг аввалги ракаати учун сажда қилмасдан аввал ёки аввалги ракаати учун сажда қилган бўлса ҳам у намози тўрт ракаатли намоз бўлмаса, балки икки ёки уч ракаатли бўлса, шу вақтда бу киши ўқиётган намозини жамоат билан ўқиш учун қомат туширилса, намозини бузиб, жамоатга эргашур. Шунингдек киришган намози тўрт ракаатли бўлса, қомат туширилган вақтда икки ракаат ўқиган бўлса намози тўхтатиб, имомга эргашур. Агар биргина ракаат ўқиган бўлса, мазкур ўқиган бир ракаатига иккинчи ракаатни қўшиб ўқийди, сўнг намозини тўхтатиб, имомга эргашади. Аммо тўрт ракаатли намознинг учинчи ракаатининг саждасини қилгач қомат туширса, намозини тўрт ракаат қилиб тамом қилур, сўнг имомга нафлни ният қилиб эргашур. Мазкур намоз аср намози бўлса, нафлни ният қилиб эргашмас, чунки бу вақтда нафл макруҳдир.

2) Азон айтилгач, таҳорати бўла туриб масжиддан намоз ўқимасдан чиқиш макруҳ, гарчи қомат туширилмаган бўлса ҳам. Аммо иккинчи масжиддаги жамоат намозига бориши лозим бўлган қилинган, масалан иккинчи масжиднинг имоми ёки муаззинининг ёки у масжидга бормаган тақдирда жамоатнинг тарқалиш эҳтимоли бор кишининг азон айтилган бўлса ҳам чиқиши макруҳ эмас.

3) Пешин намози билан хуфгонини ўқиган бўлса, азон айтилса ҳам масжиддан чиқиш макруҳ эмас, аммо қомат туширила бошласа намози ўқиган бўлса ҳам масжиддан чиқиши макруҳ. Бошқа намозларда қомат туширила бошланса-да чиқиш макруҳ эмас чунки бомдод намози вақтида суннатдан бошқа нафл намози макруҳ яна асрдан сўнг шем ўқилгунча нафл намози макруҳ. Ўсикин имомга нафлни ният қилиб эргашиб қолса имом салом бергач туриб яна бир ракаат ўқиб тўрт қилиб тамом қилиши зарур.

4) Бир киши бомдод намозининг суннатини ўқиган сувратда фарзига имомга бир ракаатга ҳам етиша олмайман, деб гумон қилса, суннатни ўқимай фарзга имомга иқтидоъ қилур. Аммо фарзнинг ақалли бир ракаатига етишаман деб гумон қилса, суннатни ўқимай фарзга имомга иқтидоъ қилур. Аммо фарзнинг ақалли бир ракаатига етишаман деб гумон қилса, аввал суннатни ўқийди.

5) Бомдод намозининг ёлғиз суннатинигина қазо қилмас, фарзи билан бирга қолган сувратдагина қазо қилур. Бомдод намозининг кечини вақтигача қазо қила олмаса, фарзинигина қазо қилур суннатини қазо қилмас.

6) Пешин намозининг суннатини ҳар икки ҳолда қўяр, яъни

суннат ўқиётганда имом фарз ўқишни бошласа, суннат ўқиётган киши суннатни тамом қилган тақдирда фарзнинг ақалли бир ракаатига улгурмайман деб гумон қилган тақдирда суннатни тамом қилмай фарзга эргашади. Сўнг фарз тамом бўлгач ушбу тўрт ракаат суннатни икки ракаат суннатдан аввал қазо қилур.

7. Бомдод билан пешиндан бошқа намозларнинг суннати ҳеч вақт қазо қилинмайди, на фарз билан, на фарздан алоҳида, на вақтнинг ичида, на вақти ўтгач.

17. ҚАЗО НАМОЗИ ҲАҚИДАГИ БЎЛИМ

1) Беш вақт намоз ҳам витрда тартиб бўлиши фарз, яъни бир намоз қазога қолиб иккинчи намоз вақти етса, аввал қазога қолган намозни адо қилиш фарз. Агар иккинчи вақтнинг намозини ўқишга киришгач, аввал қазога қолган намози гарчи витрнинг қолганлиги бўлса-да, эсига тушса, ушбу киришган намози бузилур. Ушбу олти намозларнинг ҳаммаси ёки баъзиси қазога қолса, вақти кирган намоздан аввал қазо қилиши зарур. Қазога қолган намознигина ўқиш ярамайди.

2) Қуйидаги уч турли моневларнинг бириси бўлса қазога қолганларини қазо қилмаса ҳам вақти ичидаги намози намоздан кетар: а) аввал қолган намозларни қазо қилиб шуғулланган тақдирда мазкур вақтдаги намозни ўқишга вақт қолмаса, яъни вақт танг бўлса; б) унутса, яъни қазога қолган намози вақти ичидаги намозни ўқиб битиргунча эсига тушмаса; в) қазога қолган фарзлари олти вақтнинг фарзлари бўлса. Аммо олтитанинг биттасини қазо қилса аввалги икки монев бўлмаса, яъни қолган намозларни қазо қилиб шуғулланган тақдирда вақти ичидаги намозни ўқирлик вақт қолса ва яна қолган намозни унутмаса, аввал олтидан қолган беш вақтнинг намозларини қазо қилиши зарур. Шунингдек мазкур беш фарзларни қазо қилганда тартиб билан қазо қилиш зарур, яъни аввал бомдод намозини, сўнг пешин намозини ва ҳоказо. Бир кишининг бир фарзи, масалан бомдод намози қазога қолса сўнг мазкур бомдод намозининг қазога қолганлиги эсида туриб яна беш вақт намозни, яъни пешинни, асрни, шомни, хуфтонни ва иккинчи куннинг бомдодини ўқиса, бу беш намознинг ҳаммаси бузилади бомдодни қазо қилиб ўқишмаганлиги учун. Аммо иккинчи куннинг пешин намозини вақтида ўқиса мазкур беш вақт намози дурустга айланур. Аммо иккинчи куннинг бомдод намозини ўқимасдан аввал мазкур қолган бомдод намозини қазо қилса, қолган беш намознинг ҳар қайсини қазо қилиши вожиб бўлади. Бир намоз, яъни иккинчи кундаги пешин намозини

қолган куннинг бомдод намозини қазо қилмасдан аввал ўқиш мазкур беш намозни дурустлайди, шунингдек бир намоз, яъни бомдод намозини қазо қилиш ўтган беш намозни бузади.

18. САЖДАИ САҲВ БЎЛИМИ

1) Намознинг бирор фарзини вақтидан аввал қилса, (масалан рукуъни аввал қилса (ёки кейин қилса) масалан «аттаҳиёт»ни такрор ўқиб, учинчи ракаатнинг қиёминини кечиктирса), ёки бир рукуъни такрор қилса (масалан бир ракаатда икки марта рукуъ қилса), ёки вожибни ўзгартирса (масалан ҳайит намозининг такбирларини кам айтса), ёки янгилишиб вожибни тарк этса, (масалан аввалги ўтиришда ўтирмаса) бир мартаба ўнг томонга салом бергандан сўнг икки маротаба саҳв саждаси вожиб бўлади, сўнг «аттаҳиёт» ўқийди. Ушбу мазкур саждаи саҳвни вожиб қилувчи беш нарса ҳар қайсиси вожибни тарк қилгани учундир.

2) Имомга эргашган кишининг саждаи саҳвни вожиб қилувчи бир ишни қилиши сабабли ҳеч кимга: имомга эргашган кишига ҳам, имомга ҳам саждан саҳв вожиб эмас. Аммо имом янгилишганда ҳар иккисига саждаи саҳв вожиб бўлади, имом саждан саҳв қилмаса, эргашувчига вожиб эмас.

3) Масбуқ (намознинг аввалига улгурмай, кейин келиб қўшилган киши) имоми саждаи саҳв қилганда бирга қилур, сўнг имом намозни бутунлай тугатиб салом бергандан кейин туриб қолганини ўқийди.

4) Икки ракаатни тамом қилгач аввалги ўтиришга ўтирмай туриб кетса, қарайди: агар ўтиришга яқин бўлса қайтиб ўтиради, саждаи саҳв вожиб эмас, аммо қиёмга яқин бўлса, туриб бутун намозни тамом қилади, сўнг саждаи саҳв қилади.

5) Агар охирги ўтиришга ўтирмай янгилишиб бешинчи ракаатга қиёмга турса, сажда қилмасдан аввал қайтиб «аттаҳиёт»га ўтириши дуруст. Саждаи саҳв қилгач намози тамом бўлур. Аммо бешинчи ракаатнинг саждасини қилса, фарзи ботил бўлади, нафлга айланади. Хоҳласа олтинчи ракаатни қўшиб тамом қилур, сўнг вақти чиқмаган бўлса ушбу фарзни қайтадан ўқийди, вақти чиқса қазо қилиб ўқийди.

6) Агарда охирги ўтиришга ўтириб, «аттаҳиёт» ўқур миқдори ўтиргач янгилишиб учинчи ё бешинчи ракаатга туриб кетса, сажда қилмасдан аввал янгилишгани эсига тушса қайтиб ўтириб салом беради. Шу билан намози тамом бўлади, саждан саҳв қилмайди. Аммо бешинчи ракаатга сажда қилгунча янгилишгани эсига тушмаса, фарзи тамом бўлади. Бунга яна бир

ракаат қўшиб, олти ракаат қилиб саждаи саҳв билан тамом қилади. Аввалги тўрт ракаати фарздан, кейинги икки ракаати нафлдан ҳисобланади. Бу икки ракаат нафл пешиннинг икки ракаат суннати ўрнига ўтмайди. Яъни пешиннинг фарзиди шу тариқа янглишган тақдирда охирги икки ракаат нафл пешиннинг икки ракаат суннати ўрнига ўтмайди, шунингдек хуфтон ва бошқа намозларда ҳам.

7) Бир киши ушбу охирги икки ракаат нафлни ўқиганда иккинчи биров нафлни ният қилиб келиб эргашса ушбу икки ракаатни бошқа нафллар каби тугатиши вожиб бўлади, имом билан бирга салом беради.

8) Нафл намозиди янглишгани учун саждаи саҳв қилгандан кейин тамом қилиши зарур, яна бир ёки икки ракаат ўқиши шарт эмас, ўқиса ҳам зарари йўқ.

9) Саҳв саждаси вожиб бўлган киши салом бергандан сўнг дарров сажда қилса намоз ўқувчи ҳисобланади, аммо саломдан сўнг дарров сажда қилмаса намоз ўқувчи ҳисобланмайди, намоздан чиқувчи ҳисобланади. Намози нуқсон билан тамомланади.

10) Бир киши намозда вақтда неча ракаат ўқиганлигини эслолмай қолса, мана шу нарса умрида биринчи марта бўлаётган бўлса, намозни бузиб бошқатдан ўқийди. Агар мана шу ҳолат кўп марта содир бўлаётган бўлса, гумони қайси томонга кўпроқ бўлса, масалан икки ракаат ўқидимми, уч ракаат ўқидимми, деб иккиланса, қайси бирига ишончи кўпроқ бўлса, ўшанга мувофиқ давом эттириб кетаверади. Сўнг саждаи саҳв қилади. Лекин гумони ҳеч бир тўхтамда тўхтамаса, оз томонга ҳукм қилади. Масалан, икки ракаат ўқидимми, уч ракаат ўқидимми деб иккиланганда тахмини ҳеч бирида тўхтамаса, икки ракаат ўқидим деб ҳукм қилиб давом эттиради. Кейин саждаи саҳв қилади.

11) Тахмини ёки оз томонга ҳисобланган ҳисоб бўйича намознинг охирги ракаати эканлиги маълум бўлса, дарров «аттаҳийёт»га ўтириб, салом бериб намозни тамом қилади. Сўнг саждаи саҳв қилади.

19. САЖДАИ ТИЛОВАТ БЎЛИМИ

1) Ун тўрт сажда оятларининг бирортаси тўлалигича ёки ярми ё бўлмаса ярмидан кўпроги ёки сажда сўзларини қатнаштириб ярмини ўқиса ёки эшитса гарчи кофирдан, мажнундан, ёш боладан, ҳайз ё нифос кўрувчи хотиндан ё ухлаган кишидан эшитса намознинг шартлари билан (яъни

нийат ва такбир билан қиблага қараб, авратини беркитиб, таҳоратли ҳолда) қўлларини таҳримага кўтармай, «аттаҳийёт» дан, саломдан бошқа сажда тасбеҳини айтиб, яъни саждада «субҳона роббиял аъла» деб уч марта тасбеҳ айтиб, иккинчи такбир орасида бир марта сажда қилиш вожиб. Бу саждан шариъатда «саждан тиловат» дейилади. Бу ўқиб учун қилингани сажда деганидир. Бир ривоятда айтилганки, бирор киши сажда оятларининг ҳаммасини, яъни ўн тўртта сажда оятининг барисини бир мажлисда ўқиб, ҳар қайсиниси учун ўн гўрт марта саждан тиловат қилса Оллоҳ таоло у кишининг ҳамма муҳтожликларини келказати. Росул акрам соллаллоҳу алайҳи вассалам айтадилар: «Бир киши сажда оятини ўқиб сажда қилса шайтон ундан қочади ва ёйғлаб айтади: «Не ўқинчдир, ушбу киши сажда билан амр қилинди ва итоат этиб сажда қилди, унга жаннат вожиб бўлди. Мен эса сажда қилдим, аммо итоат этмадим. Менга дўзах вожиб бўлди».

2) Қуръонда сажда ояти ўн тўрт ердадир: «Аъроф», «Ғаъд», «Наҳл», «Бани Исроил», «Марям», «Ҳаж», «Фурқон», «Нам:», «Сажда», «Сод», «Фуссилаг», «Нажм», «Иншиқоқ», «Ашроф» сураларида.

Ушбу ўн тўрт сажда оятини ўқиса ёки эшитса саждан тиловат вожиб бўлади.

3) Бир киши имомдан сажда оятини эшитса, сўнг шу имомга иккинчи ракаатда эргашса, намоздан сўнг саждан тиловат қилур. Намозда ҳолида иккинчи бир намозни ўқиётган кишидан сажда оятини эшитса ҳам намоздан сўнг саждан тиловат қилур.

4) Бир киши имомга эргашмасдан аввал имомдан сажда оятини эшитиб, шу ракаатда эргашса, аммо имом бу эргашувчи эргашмасдан бурун сажда қилса, эргашувчига намозда ҳам, намоздан кейин ҳам саждан тиловат вожиб бўлмайди. Лекин имом сажда қилмасдан аввал эргашса, сажда оятини эшитмаса ҳам имом билан бирга сажда қилади.

5) Имомга эргашган киши сажда оятини ўқиса, унинг ўқиганини имом ҳам, бошқа эргашганлар ҳам эшитса, уларнинг ҳеч бирига ва ўқигувчининг ўзига ҳам саждан тиловат вожиб бўлмайди, лекин намоздан ташқарида бўлган кишилар эшитгач, уларга саждан тиловат вожиб бўлади.

6) Намоз ичида вожиб бўлган саждан тиловат намоз ташқарисида қилинмас. Намоз ичида сажда оятини ўқигач таваққуфсиз рукуъ қилиш сажда қилмаса-да саждан тиловат ҳисобланур.

7) Бир мажлисда ё намозда бир сажда ояти такрор-такрор ўқилсада, бир сажда етади, аммо турли сажда оятларини

ўқилса, мажлис битта бўлса-да, ҳар бир сажда оятига бир саждаи тиловат вожиб бўлади.

8) Сажда оятини эшитувчининг ўз мажлиси мўътабар, яъни ўқувчининг мажлиси ўзгармаса ҳам эшитувчи турли мажлисда эшитса ҳар эшитгани учун бир сажда вожиб бўлади.

9) Келиб—кетиш билан ҳамда дарахтнинг бир бутогидан бошқа бутогига кўчиш билан мажлис ўзгаради.

10) Қуръон ўқиганда хоҳ намозда, хоҳ намоздан ташқарида сажда оятининг бир ўзини ташлаб ўқиш макруҳ, аммо сажда оятинигина ўқиб, бошқа оятни қолдириб ўқиш макруҳ эмас. Лекин сажда оятини ўқиганда унга олдидан ё ортидан бошқа бир оятни қўшиб ўқиш мустаҳабдир.

11) Эшитувчилар ҳузурида сажда оятини яширин ўқиш кўркам ва гўзал ишдир.

20. КАСАЛ ҚИШИНИНГ НАМОЗИ БЎЛИМИ

1) Намоздан аввал ёки ичида иситма бўлиб, намозни тик туриб ўқишдан ожиз қолса, ёки иситманинг ортишидан ё уза-йишидан қўрқса ёки тик туриб ўқиган сувратда боши айланса, ўтириб ўқийди ва бошқа намозлардагидек рукуъ ва сажда қилади.

2) Тик туриб ўқишга ҳам, рукуъ ва сажда қилишга ҳам ҳоли келмаса, ўтирган ҳолатда рукуъ ва саждага боши билан ишора қилиб намоз ўқийди.

3) Агарда рукуъ ва сажда қилишга кучи етмаса, тик туришга етса, ўтириб ишора қилиши тик туриб ишора қилгандан ортиқроқдир.

4) Ишора билан ўқиганда саждасини рукуъсидан пастроқ ишора қилади, аммо сажда қилиш учун манглайига тош ёки ёгочга ўхшаш нарсани кўтармайди. Ўтиришга ҳам кучи етмаса ўнг қовурғаси устига ётиб, бошини мағриб тарафга, оёқларини машриққа қилиб, юзини қиблага йўналтириб, юқорида айтилганидек боши билан ишора қилиб ёки чалқанча ётиб, оёқларини қибла тарафга чўзиб, юзини қиблага йўналтириб ишора билан намоз ўқийди. Чалқанча ётиб ўқиш ёнбош ётиб ўқигандан афзалроқдир.

5) Хаста кишига ишора билан намоз ўқишда боши билан ишора қилиш мўътабардир, яъни боши билан ишора қилишга ҳам кучи етмаса, намозни вақтидан кечиктиради.

6) Боши билан ишора қилиб ўқиётган вақтда намози та-мом бўлмасдан аввал рукуъ ва сажда билан ўқийдиган бўлиб саломатланса, намозни яна бошдан бошлаб рукуъ ва сажда билан ўқийди.

7) Тик туриб ўқишга кучи етмаганлигидан ўтириб ўқишга киришгач, намоз орасида тик туриб ўқийдиган даражада саломатланса, намознинг қолганини тик туриб ўқийди, бошидан бошлаб ўқимас.

8) Бир киши кемада ўтириб борган ҳолатда боши айланиб, кўз олди қоронғилашганга ўхшаш ҳолатларда ўтириб рукуъ ва сажда билан ўқиса намози дуруст бўлади, аммо сув четига ё ўртасига боғлаб қўйилган кемада узрсиз ўтириб ўқиш дуруст эмас.

9) Бир киши бир кеча—кундуз давомида девоналанса ёки ҳушидан кетса, ўзига келгач, шу вақт орасидаги намозларни қазо қилиб ўқийди. Агар бир кеча-кундуздан бир соат ўтиб кетса ҳам қазо қилмайди.

21. МУСОФИРЛАР ҲАҚИДАГИ БЎЛИМ

1) Шариатда мусофир деб турадиган еридан ўртача юриш билан уч кунлик йўлни қасд қилиб чиққан кишига айтилади. Мусофир бўлиш учун тинимсиз уч кеча-кундуз йўл юриш шарт эмас, балки ҳар кун туш вақтигача босилган йўл эътиборга олинади. Уламолар бу масофани 90 қақирим деб иттифоқ қилишган.

2) Шариатда ўртача юриш тўрт парсанинг юришига қиёсланади: туянинг юриши, яёв юриш, шамол мўътадил бўлган пайтдаги кеманинг юриши ва тоғда юриш.

3) Бас, бир киши юқорида зикр қилингандек мусофир бўлса, ўз шаҳрига қайтиб келгунича ёки бошқа шаҳарда ё қишлоқда ярим ой туришни ният қилса ва яна саҳрода чодирлар билан кўчиниб юрадиган кишилар бизнинг саҳрода, яъни юртлар билан турадиган мусулмонларнинг саҳросида ярим ой туришни ният қилғонга тўрт ракаатли фарз намозини икки ракаат этиб қисқартириб ўқур. Аммо хабойи бўлмаган, яъни саҳрода кўчиниб юрадиган киши саҳрода гарчи ўн беш кун туришни ният қилса ҳам қисқартириб ўқир.

4) Жанг майдонида, кофирлар билан урушган пайтда, яъни мусулмонлар қуршовда қолганда ҳамда исломий давлатда одил подшоҳга бўйсунмай, исён қилган мусулмонлар билан жанг қилганда бир ерда ярим ой туришни ният қилмасдан ярим ойдан кўпроқ турган кишига ўхшаб намозни қисқартириб ўқийди, яъни юқоридаги икки ҳолатда ярим ой туришни ният қилса ҳам, нияти дуруст эмас, намозни қисқартириб ўқийди.

5) Мусофир киши намозини қисқартмасдан тўрт ракаат қилиб, аввалги ўтиришга ўтириб, тамом қилса, фарзи тамом бўлади, кейинги икки ракаати нафл ҳисобланади. Бунда қасддан нафлни фарзга қўшгани учун гуноҳкор бўлади. Агар аввалги ўтиришга ўтирмай тўрт ракаат қилиб ўқиса, аввалги ўтиришга ўтирмаганлиги учун фарзи ботил бўлади.

6) Намозни ўз вақтида ўқиганда мусофир муқим кишига эргашса, тўрт ракаат қилиб ўқийди, лекин вақти чиққач қазо қилиб ўқиганда мусофирнинг муқим кишига эргашиши дуруст эмас. Муқим киши мусофирга эргашса, мусофир икки ракаат ўқигач салом беради, аммо эргашувчи тўрт ракаат қилиб тамом қилади. Имом бўлган мусофир салом бергач эргашувчига: «Сиз намозингизни тамом қилдинг, мен мусофирман», дейиши мустаҳабдир. Лекин намозга киришгунча айлиб қўйиши унданда яхшироқ.

7) Ватани аслийни, яъни туғилиб ўсган жойни ватани таваттун, яъни бутунлай яшаш учун кўчган ери ботил қилади (бе-кор қилади). Ватани аслийни ватани сафар ботил қилмас. Масалан бир киши сафарда вақтида бирор жойда ярим ой туриб уйига қайтса, қайтиши билан муқим намозини ўқийди.

8) Ватани иқоматни, яъни бутунлай кўчмай фақат, ярим ой муқим бўлиб турилган ёт ерни «мислий», яъни иккинчи ватани иқомат ботил қилади. Шунингдек, ватани иқоматни ватани сафар ва ватани аслий ботил қилади. Масалан бир киши ёт ерда муқим бўлиб турса, сўнг иккинчи ерга сафар қилиб яна мазкур муқим бўлиб турган жойга қайтса мусофир намозини ўқийди. «Ватани иқоматни ватани аслий ботил қилади» деганнинг маъноси шуки, бир киши бир ёт ерда муқим бўлиб турса, сўнг ўзининг ватани аслийсига қайтса, сўнггра ярим ой туришни ният қилмасдан мазкур муқим бўлиб турган ерга қайтса, мусофир намози ўқийди.

9) Мусофирлик ёки муқимлик қазога қолган намозни ўзгартирмайди, яъни муқим вақтда қазога қолган намозни сафарда қазо қилса тўрт ракаат қилиб ўқийди, шунингдек сафарда қолган намозни уйда қазо қилса икки ракаат қилиб қазо қилади.

10) Гуноҳга сабаб бўладиган сафарлар, масалан қулнинг қочиши, хотинларнинг эридан ё маҳрамидан алоҳида сафарга чиқишига ўхшашлар шариятда мубоҳ сафарлар дейилади, яъни ушбу ҳолатларда ҳам мусофирга берилган рухсатлар жонз бўлади.

22. «ЖУМЪА» ҲАҚИДАГИ БҮЛИМ

1) Жумъа намозини вожиб қилувчи шартлар олтитадир: бир ерда муқим бўлиб турмоқ, саломат бўлиш, озод киши бўлиш, эркак киши бўлишлик, балоғатга етган бўлиши, кўзлари ва

оёқлари бутун бўлиши. Бу шартларнинг бирортаси бўлмаса, яъни узоқ қишлоқда турадиган кишига, беморга, қулга, хотин кишига, ёш болага, кўр ва чўлоқ кишига жумъага бориш фарз эмас. Юқоридагилар уйда пешин намозини ўқийдилар, лекин агар келиб жумъа ўқисалар, пешин намозини ўқимайдилар.

2) Жумъани адо қилиш учун олти шарт бор: шаҳар ёки шаҳар теварагига, шунингдек йирик қишлоқларга қурилган масжидлар бўлиши керак. Иккинчи султон, амир ёки уларнинг ноиб, ёки улар тайинлаган имом бўлиш керак, учинчи пешин вақти, тўртинчи хутба, яъни вақт ичида ақалли «Алҳамду лиллаҳ» ёки «Субҳона Аллоҳу» демак, бешинчи жамоат, яъни имомдан бошқа энг камида уч киши бўлиши (жумъа ўқишга киришгач), жамоат сажда қилгандан кейин жумъа тамом бўлмасдан аввал жамоат тарқалиб кетса, имомнинг ўзи жумъани тамом қилади, аммо сажда қилмасдан аввал тарқалиб кетсалар, жумъасини бузиб, пешин намозини ўқийди. Олтинчи шарт «изни ом», яъни масжид эшигидан киришга ҳаммага рухсат берилган бўлиши керак. Яна муфтий ва қозиларнинг буйруғи билан қурилган масжидларда жумъа ўқиш фарз деб баъзи уламолар фатво берганлар. Аммо қозилар буйруғисиз қурилган масжидларда жумъа ўқилганда жумъадан сўнг тўрт ракаат пешинни ният қилиб намоз ўқиб олинади (мусофир бўлса икки ракаат). Ният қилинганда «эҳтиёт пешин» деб ният қилинмайди, чунки воқеъда «эҳтиёт» деган намоз йўқ, балки «Илоҳи, ният қилдим ушбу куннинг пешин намозини ўқишга», деб ният қилиш шарт. «Изни ом» дегани шуки, ҳеч кимни масжидга киришдан тўхтатилмас. Агарда жамоат йиғилиб бўлган бўлса ҳам масжид эшиги беркитилмас, мабодо беркитилса, жумъа жумъадан ҳисобланмас. Қамоқдаги кишиларнинг жумъа ўқишлари дуруст эмас.

3) Шаҳарда жумъага бормаган маъзур кишиларнинг уйда пешинни жамоат билан ўқишлари, қамоқдаги кишиларнинг пешинни жамоат билан ўқишлари, жумъага борма қолган кишининг гарчи ёлғиз бўлса ҳам жумъадан аввал пешин ўқиши макруҳ.

4) Бир киши жумъа кунини пешинни эртaroқ ўқиб, ўқигандан кейин жумъани ният қилиб масжидга борса, имом у ерда бўлса, гарчи жумъа ўқишга улгурмаса ҳам пешини ботил бўлур. Имомга гарчи «аттаҳийёт» ўқиётганда ёки саждан саҳв қилган вақтда етишса ҳам иқтидоъ қилур. Имом салом бергач, бошқа намозлардагидек бино қилиб тугатади.

5) Жумъа намози учун аввалги азон айтилгач, олди-соттини йиғиштириб, масжидга борилади.

6) Имом хутба ўқиётганда то хутбани тугатгунча нафл намози ўқиш ва сўзлашиш ҳаром. Лекин соҳиб тартиб бўлса,

қазо бўлган намозини ўқийди, чунки ўқимаса жумъа мумкин эмас. Агар нафл намозини имом хутба ўқишидан аввал бошлаган бўлса, ўқиб тугатади.

7) Имом минбарга ўтиргач, муаззин имомнинг олдида имомга рўпара туриб азон айтади. Қавм хутба вақтида имомга юзма-юз туриб хутбани тинглайди.

8) Азон ўқилгандан сўнг имом минбарнинг учинчи зинасига чиқиб тик ҳолатда қўлига асони ушлаб икки хутба қироат қилади. Икки хутба орасида уч оят ўқимоқ миқдори ўтириб олади. Агар ўтирмаса суннатни тарк қилгани учун гуноҳкор бўлур. Хутбани таҳоратсиз ўқиш макруҳдир. Хутбадан аввал «тааввуз» (аувзу биллаҳи минаш шайтонир рожим)ни хуфия айтур. Кейин овоз чиқариб Оллоҳга ҳамд айтиб бошлар. Сўнгра калимаи тоййиба, калимаи шаҳодат, саловот, ваъз ва Қуръондан уч оят миқдори тиловат қилур.

9) Хутба тугагач, такбири иқомат туширилиб, имом қавм билан икки ракаат жумъани ўқийди. Жумъа намозида қироат жаҳрия, яъни овоз чиқариб ўқилади. Ҳадисда айтилишича, бир киши жумъа куні ғусл қилиб, хушбўй атирлар сепиб жумъага борса ва имом хутба ўқиган пайтда тинглаб ўтирса, зарурий намозларини адо қилса, ул кишининг икки жумъа орасидаги қилган гуноҳлари кечирилар экан.

23. ИККИ ҲАЙИТ ҲАҚИДАГИ БЎЛИМ

1. Рамазон ҳайити кунда тонг отгач ҳайит намозигача тамадди қилиб, мисвок билан тозаланиб, ғусл билан покланиб, хушбуй атру гулоблар сепиб, покиза, оҳорли кийимлар кийиб, фитр садақасини бериб ҳайит намозига бормоқ мустаҳаб амаллардандир.

2. Ҳайит намозигача нафл намоз ўқимоқ макруҳ.

3) Жумъа намозини ўқиш қандай кишиларга шарт бўлса, ҳайит намозини ўқиш ҳам уларга шартдир. Яъни — муқимлик, қул эмас, озод киши бўлиши, эркак ва болиғ бўлиши, кўзлари, оёқлари саломат бўлиши. Жумъани адо қилиш учун қўйилган шартлар — ҳайит намозини ўқиш учун ҳам шартдир. Яъни шаҳар ёки шаҳар атрофида йирик қишлоқлардаги масжидлар бўлиши, султон ё унинг ўринбосари бўлиши, жамоат, яъни имомдан ташқари учта эр киши бўлиши ва изни ом — ҳайит намози адосининг шартларидир. Аммо хутба шарт эмас, балки намоздан сўнг икки хутба ўқиш суннатдир. Аҳкоми фитр ва садақан фитрни баён қилиш учун хутба қўшилмаса ҳам бўлур. Лекин узрсиз қолдирса гуноҳкор бўлади. Кимки ушбу зикр этилган

шартларга риоя қилмай ҳайит намози ўқуса зиммасидаги вожиб соқит бўлмайди.

4) Ҳайит намозининг вақти қуёш бир найза бўйи кўтарилагач то туш вақтигачадир. Туш вақти киргач ҳайит намозини ўқиб бўлмайди, кимки шунгача улгурмаса сўнгги кунни ўқийди.

5) Ҳайит намозида бошқа намозлардаги каби такбири таҳримадан сўнг «Сано» ўқилур. «Сано» ўқиб бўлингач, қўлларни қулоқ юмшоғига текизиб, уч маротаба «Оллоҳу акбар» деб такбир айтилади. Сўнггра қўллар боғланиб, ичдан хуфия равишда «тааввуз» ва «бисмиллаҳ»ни айтиб, «фотиҳа» сураси ўқилади ва унга бир сура қўшилади. Иккинчи ракаатда «Фотиҳа» ва битта зам сура қироат қилингандан сўнг аввалги ракаатдаги каби қўллар қулоқ юмшоғига теккизилиб уч марта «Оллоҳу акбар» дейилади. Кейин тўртинчи марта «Оллоҳу акбар» деб рукуъга кетади.

6) Агар узр бўлса, ҳайит намози иккинчи кунни ўқилади. Кун булутли бўлса ёки бошқа бир сабаблар туфайли оқшом ой кўринмаса, сўнггра ҳайит кунида туш вақтида ё ундан сўнг ой кўринди, деб гувоҳлик берсалар рўзани очиш мумкин. Аммо ҳайит намозини бу кунни эмас, иккинчи кунни ўқилур.

7) Агар ҳайит намозини имом қавми билан ўқиса, ўқишга улгуролмаган кишилар қазо қилолмаслар.

8) Қурбон ҳайити рамазон ҳайити кабидир. Яъни намоз ўқилиши тартибида ва суннат бўлган амалларда қурбон ҳайитининг намози рамазон ҳайитининг намози каби ўқилади. Лекин ҳайит намозини адо қилгунча таом емаслик мустаҳаб.

9) Қурбон ҳайити намозига борилар экан, бу бўлимнинг 12-масаласида баён қилинганидек, йўлда қичқириб такбир айтиб борилади. Рамазон ҳайити намозига борилганда яширин айтиб борилур. Ҳайит намозини узрсиз иккинчи ё учинчи кунга қолдирса гуноҳкор бўлур.

10) Қурбон ҳайитининг хутбасида, ташриқ кунларида, фарз намозларининг охирида айтиш лозим бўлган «такбири ташриқ» баён қилинур, ҳамда қурбонлик сўйишнинг ҳукмлари эслатилади. Рамазон ҳайитининг хутбасида оғиз очишнинг ҳамда фиър садақасининг ҳукмлари баён қилинади.

11) Арафа кунининг пешинидан сўнг Арофат тоғида тўпланган кишиларга ўхшашлик учун бир ерга тўпланиш — ғайри шаръий ишдир.

12) Имоми Аъзам кўрсатмасича, арафа кунининг бомдод намозидан бошлаб ҳайит кунининг аср намозигача фарз намозларининг сўнггида салом бергандан кейин «такбири ташриқ» айтиш вожибдир. «Такбири ташриқ» қуйидагичадир: «Оллоҳу акбар, Оллоҳу акбар, ла илаҳа иллаллоҳ. Валлоҳу акбар, Оллоҳу акбар, валиллаҳил ҳамд». Аммо иккита имом кўрсатма-

сига, арафа кунининг бомдод намозидан то ҳайитнинг тўртинчи кунининг, яъни ойининг ўн учинчи кунининг аср намозигача вожиб. «Такбири ташриқ» айтиш жамоат ила ўқилса ёки ёлғиз ўқилса ҳамда муқим кишига вожиб. Эрига иқтидо қилиб ўқиган хотинга, муқимга иқтидо қилиб ўқиган мусофирга ҳам вожиб. Аммо мусофир ёлғиз ўқиса ёки жамоат намози мустаҳаб суратида ўқилмаса, масалан, хотинлар хотинга иқтидо қилиб ўқилган суратда такбир айтилмас.

13) Бу ўринда иккита имомнинг сўзларига амал қилмоқ яхшироқдир. Яъни «такбири ташриқ» кўпроқ айтилади. Чунки ибодатда эҳтиёт ортиғроқки, такбирни имом айтмасдан қолса ҳам, унга эргашган кишилар айтурлар. Чунки имомнинг ҳар феълига эргашмоқ намознинг ичида вожиб. Аммо бу такбир намознинг ташқарисидадир.

24. УЛИМИ ЯҚИНЛАШГАН КИШИ ҲАҚИДАГИ БУЛИМ

1) Вафоти яқин қолган кишини ўнг ёнбошига ётқизиб, юзини қиблага қаратиб қўйиш суннат. Лекин бизнинг ўлкаларда чалқанча ётқизиб, оёқларини қиблага қаратиб қўйиш ихтиёр қилинган. Улими яқин қолган кишининг аломатлари: оёқлари узаяди, ёноқлари ботиб кетади ва ҳоказолар. Сўнгра хастанинг олдида калиман шаҳодат талқин қилинур, яъни «Ашҳаду ан ла алаҳа иллоллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва росувлуҳу» деб хаста эшитадиган қилиб такрорлаб турилади. Лекин «шаҳодат калимасини айт, эй фалончи», деб мажбур қилинмайди, агар хаста бир маротаба шаҳодат калимасини айтса, бошқа такрорланмайди. Хаста киши дунё сўзларини сўзласа, дунёдаги охирги сўзи калиман шаҳодат бўлсин, деган ниятда калиман шаҳодат такрорланаверади.

2) Жони чиққача, ияги боғланади, кўзи юмилади, қорни шишмаслиги учун устига пичоқ, қилч ёки шунга ўхшаш темир нарсаси қўйилади. Иягини боғлаганда томоғи остидан айлантириб, бошининг устига боғланади. Сўнгра қариндошлари ва яқинларига билдирилади. Шундан кейин исирик ёки шунга ўхшаш хушбўй нарсаси тутатиб, атрофида уч ёки беш марта айлантирилади. Аврати ғализасини чўп билан тозаланади.

3) Уликни оғзига ва бурнига сув олдирмай, тирноқларини кесмай, тукларини тарамай ювилади. Бошига, соқолига хушбўй нарсалар суртилади. Сажада аъзоларига, яъни манғлайига, бурнига, икки кўзи ва икки оёқларига кофур суркалади.

4) Эркакларнинг кафанини изор, яъни бошидан оёғигача қамийса, яъни бўйнидан оёғигача, лифофа, яъни яна бошидан оёғигача, хуллас уч қават қилинади. Хотинларнинг кафани изор,

қамийса ва лифофадан ташқари химардан иборат, яъни кўкрак ва елкаларини боғлаш учун мато орттирилади. Шу тариқа кафан қилишга мато етмаган тақдирда эркакларга изор ва лифофа, хотинларга изор, лифофа ва химар етади.

5) Агар кафан ечилиб кетишидан кўрқса, кафанни боғлаб қўйилади. Кафанланиб бўлгач, жаноза намози ўқилади.

6) Жаноза намози фарзи кифоядир, яъни озчилик киши майитга жаноза намози ўқисалар, қолганлардан фарз соқит бўлади. Лекин жаноза намози ўқимай қабрга қўйсалар, ҳамма бирдай гуноҳкор бўлади.

7) Жаноза намозининг тартиби қуйидагича: «Фарзи кифоя бўлмиш тўрт такбирли жаноза намозини ўқишни ният қилдим. Қиблам бўлган Каъба тарафга юзландим. Ушбу имомга эргашдим, Холис Олло учун», деб ният қилинганидан сўнг, бошқа намозлардаги каби «Аллоҳу акбар» деб такбир айтиб қўллар қулоқнинг юмшоғига текизилади. Сўнггра қўллар боғланган ҳолатда «Сано» ўқилади. «Сано» ўқиб бўлингач, қўлларни қўй-вормасдан боғлиқ ҳолатда иккинчи марта «Оллоҳу акбар» деб такбир айтилади. Иккинчи такбирдан сўнг «саловот» ўқилади. «Саловот»дан кейин учинчи маротаба «Оллоҳу акбар» деб такбир айтилади. Ана ундан кейин қўллар ҳамон ўша боғлиқ ҳолатда жаноза дуоси ўқилади. Қуйидагича: «Оллоҳуммағфир лиҳаййина ва маййитина ва шаҳидина ва ғоибина ва закаррина ва унсана. Оллоҳумма ман ахйатаҳу минна фа ахйихи алал ислам ва ман таваффайтаҳу минна фатаваффаҳу алал ийман. Оллоҳумма ин кана муҳсинан фазид фи ихсаниҳи ва ин кана муснан фатажаваз анҳу». Агар ўлик балоғат ёшига етмаган ўғил бола бўлса, юқорида зикр қилинган дуо ўрнига қуйидаги дуо ўқилур: «Оллоҳумма ажалқу лана фаротон ва зухрон шафиан ва мушаффаан». Сўнг тўртинчи такбирни айтади. Бу такбирдан кейин ҳеч нарса ўқимай салом беради. Жаноза намозининг рукни тўрт такбирдир ва саломдир. Жаноза намозининг аввалги такбиридан бошқаларида қулоқ қоқилмайди. Имом майитнинг кўкраги тўғрисида туради.

8) Жаноза намозида имом бўлишга ҳақлироқ киши (султон, у бўлмаса қози, у бўлмаса маҳалла имоми, у бўлмаса майитнинг яқин қариндоши) имом бўлади. Яқин қариндоши бўлмаса, узоқроқ қариндоши имом бўлади. Жаноза намозини ўқиш учун иккинчи кишига изн бермаги дуруст.

9) Жаноза намозини султондан, қозидан, маҳалла имомидан бошқалар ўқиса, сўнг майитнинг қариндоши жанозани қайта ўқишни талаб қилса, қайса ўқишга изн берилади. Агар юқоридаги кишилар ўқисалар қайта ўқишга изн берилмайди.

10) Агар бир майит ювилгандан сўнг жаноза намози ўқилмай кўмилган бўлса ҳамда кўмилганига уч кундан кўп вақт ўтмаган бўлса қабри устига бориб жаноза намози ўқилади.

Агар маййит ювилмай кўмилган бўлса жаноза ўқилмайди, чунки жаноза намози ўқилиши учун маййитнинг мусулмон бўлиши ва ювилган бўлиши шарт. Маййит қабрдан чиқариб ювилмайди.

11) Жаноза намозини отга минган ҳолда ўқиш дуруст эмас. Маййитни масжид ичига қўйиш ҳам макруҳ. Лекин маййитни масжид ташқарисига қўйиб, қавм эса масжидга кириб жаноза намозини ўқиса дуруст бўлади.

12) Жанозани тўрт киши кўтариши суннат. Имом Аъзам имом Абу Юсуфга хитоб қилиб айтди: «Ё Абу Юсуф, сен маййитнинг олдидан, яъни маййитнинг ўнг тарафидаги тобутнинг чап тутқичидан ўнг елканг билан кўтаргин, сўнг ўн қадам юргач, орқага кўчиб тобутнинг орқадаги тутқасини ўнг елканг билан кўтаргин, сўнг ўн қадам юргач, олдинга ўтиб, жанозанинг ўнг оёқ тутқасин чап елкангга кўтаргин, сўнг яна ўн қадам юргач, орқага кўчиб чап оёқдаги тутқани чап елкангга кўтаргин. Ҳар қайси тарафда ўн қадамдан жами қирқ қадам кўтариб бориш савоблироқдир, чунки ҳадиси шарифда пайғамбар алайҳиссалом марҳамат қиладилар: «Кимки жанозани қирқ қадам кўтариб борса, унинг қирқта катта гуноҳи кечирилгай».

13) Жаноза кўтарувчилар шошилиб, тез юрадилар, лекин югурмайдилар. Жаноза ортидан эргашиб бориш кўркам ва савобли ишдир, аммо олдида бориш макруҳ. Маййитни лаҳадга қўймасдан аввал ўтириш макруҳ, қўйгандан сўнг ўтириш дуруст. Қабрга лаҳад ясалади ва маййитни лаҳадга қибла тарафидан қўйилади.

14) Маййитни қабрга қўйувчи: «Бисмиллаҳирроҳманир роҳийм. Вазаънака ва ала миллати росули салламнака», дейди. Лаҳад ичида бошини қўёш ботиши тарафига, оёқларини қўёш чиқиш тарафига қилиб, ўнг томонга мойилроқ қилиб, юсини қиблага қаратиб қўйгач боғичларини ечади. Сўнг хом ғишт, гувалак ёки қамиш билан лаҳад юзи ёпилади. Хотинлар қабрининг устини лаҳад текислаб битирилгунча чойшаб билан ёпиб турилади. Эркакларнинг қабри ёпиб турилмайди.

15) Лаҳад оғзини пишган ғишт ёки ёғоч билан беркитиш макруҳ. Лаҳад оғзини беркитгач, қабр қазганда чиққан тупроқ билан кўмилади. Четдан тупроқ олиб келинмайди. Қабр устини ер билан барабар текис қилинмайди, балки тупроқ уюб, сал дўмпайтириб қўйилади.

25. ШАҲИДЛАР ҲАҚИДАГИ БУЛИМ

1) Шаҳид шариятда жанобатдан, хайздан ва нифосдан пок ҳолда зулм билан ўлдирилган болиғ мусулмондир. Ўлдирувчига мунн ўлдириш сабабли дия (тоғон) тўлаш вожиб бўлмаса,

жанг майдонидан олиб чиқиб кетилмасдан туриб ўлса, шаҳидир. Қуйида зикр қилинажак шаҳид ҳукмлари юритилур: шариатда ўлдириш тўрт турлидир: биринчиси — қатли амада, яъни атайлаб ўлдирув. Ўлдирувчи ўлдирилмишни санчганда ўлдирадиган нарса билан, масалан, биров бировни қилич билан чоғиб ўлдирса ёки катта тош ё ёғоч санчиб ўлдирса — бу атайлаб ўлдирув бўлади. Ҳукми: ўлдирувчи гуноҳкор бўлади, ўлдирувчини ўлдирилмишнинг ўрнига ўлдирилади. Аммо каффорат ҳам, товон ҳам вожиб эмас. Ушбу қағли амадада ўлдирилмиш шаҳид бўлади. Иккинчиси — қатли шибҳи амада, яъни ағайлаб ўлдирувга ўхшаш ўлдиришдир. Бу — ўлдирувчи ўлдирилмишни киши ўлдирмайдиган ёғоч ё тош билан уриб ўлдирмагидир. Ҳукми: ўлдирувчи гуноҳкор бўлади ва товон тўлайди, сўнг каффорат тўлайди. Бунда ўлдирилмиш шаҳид бўлмайди. Учинчиси — хато ўлдирувдир. Масалан бир киши бир кийикка ўқ отганда янглишиб одамга тегса, бу — қатли хатоний бўлади. Ҳукми: каффорат ва товон тўламақдир. Тўртинчиси — бир сабаб билан ўлдирувдир. Масалан: бир киши биров қазиган чуқурга тушиб ўлса бу қатли биссабаб бўлади. Ҳукми: агар қазувчи чуқурни бировнинг мулкида мулк эгасидан изнсиз қовлаган бўлса, товон тўлаши вожиб бўлади.

2) Шаҳиднинг устидан кафанликка ярамайдиган кийимларни, яъни тўн, чакмон, бўрк кабилар ечиб олинади. Иштони ечилмайди. Қолган кийимлари кафанга етмаса тўлдирилади, ортиқча бўлса, ечиб олинади.

3) Шаҳид бошқа майитларга ўхшаб ювилмайди, фақат нажас аъзолари ювиб покланади. Жаноза намози ўқилиб, қонлари билан бирга кўмилади.

4) Шаҳарда ё қишлоқда топилган ўликнинг ўлдирувчиси топилмаса, ёки жанг майдонида яралангач, жанг майдонидан кўчирилса, овқат еса ёки ичимлик ичса, жароҳатига дори қилинса, чодирга ёки кўланкага қўйилса, жанг майдонидан тирик ҳолатида кўчирилса ёки бир намоз миқдори вақтда ҳушида турса ёки бирон бир дунё иши билан васият қилса ювилади, жаноза ўқиб, кўмилади.

5) Агарда подшоҳдан бош тортганлиги учун ёки йўлтўсарлик қилгани учун ўлдирилса, ювилади, лекин жаноза ўқилмайди.

26. ХАВФ НАМОЗИ ҲАҚИДАГИ БҮЛИМ

1) Намозни вақтида жамоат билан бутунлай бирга йиғилиб ўқиган тақдирда душман келиб босишидан қўрқинч бўлса имом қавми икки улушга бўлади. Бир улушин душман тарафига

қарши турарға юборар, қолғани билан намозға киришар. Икки ракаатли намоз бўлса эргашганлар билан бир ракаат ўқи-
гач саждадан сўнг эргашган қавм туриб душманга қарши ту-
рарға борар. Тўрт ракаатли бўлса икки ракаат ўқиғач кетарлар.
Сўнг булар бориб етгач душманга қарши турувчилар имомга
келиб эргашарлар. Улар келиб бўлгунча имом ўтириб кутиб
турар. Келиб битгач, икки ракаатли намозда иккинчи ракаат-
нинг, тўрт ракаатли намозда учинчи ракаатнинг қироатини
ўқий бошлайди. Сўнг қавм билан имом ўзининг намозини та-
мом қилиб салом бергач, қавм салом бермай ўрнидан туриб
душманга қарши туришга кетар. Кейин у ердаги қавм келиб,
қолган ракаатларни тамом қилиб салом бергач, душманга қар-
ши туришга кетарлар. Унда турувчи қавм келиб яна намозла-
рининг қолган қадарисин тамом қилиб салом бергач, душман-
га қарши турувга кетарлар. Имомга аввалги ракаатда эрга-
шувчилари қолган қадарисин имомдан бошқа ўқиғонда қиро-
атсиз ўқийдилар. Аммо иккинчи ё учинчи ракаатда эргашувчи-
лар қолган қадарисин имомдан бошқа ўқиғонда қироат бирлаш
ўқурлар, масбуқ бўлганлари учун. Аммо имом мусофир бўлса,
қавмнинг баъзиси муқим, баъзиси мусофир бўлса, имом қавм-
нинг аввалги ёртиси ила бир ракаат ўқиғач қавм туриб кетар-
да иккинчи ярми ила яна бир ракаатин ўқир. Қавм душманга
қарши бориб тургач, аввалги ярмини келиб, муқимлари уч ра-
каат, мусофирлари бир ракаат қироатсиз ўқирлар. Булар душ-
манга қарши турарға бориб етгач, у ердаги ярим қавм келиб,
яна муқимлари уч ракаат, мусофирлари бир ракаат ўқиб салом
берурлар. Сўнг душманга қарши туришга кетарлар.

2) Душмандан хавф қаттиқ бўлса, ҳатто отларидан тушиш
мумкин бўлмаса, отларидан тушмай, ёлғиз-ёлғиз ишора билан
кучлари етган тарафга йўналиб намоз ўқийдилар. От устидаги
намозни жанг бошланиши, юриш ва отланиш бузади. Яъни душ-
мандан қочиб юрса ёки намозни бошлагач отга отланса намоз
зи бузилур. Аммо душманга юрив сабабли ёки намозга кириш
гунча отга минган бўлса намози бузилмас.

27. КАЪБАДАГИ НАМОЗ

1) Каъбатуллоҳнинг ичида фарз ва нафл намозини ўқиш ду-
руст гарчи орқаси имомининг орқасига бўлиб турса ҳам. Аммо
орқаси имомининг юзига тўғри келса дуруст эмас. Юзини имом-
нинг юзига қаратиб ўқиш ва Каъбанинг устида ўқиш макруҳ.

2) Қавм Каъбанинг атрофида туриб имомга эргашсалар
имом ҳам, қавм ҳам ташқарида бўлсалар, эргашувчиларнинг
баъзилари Каъбага имомдан ҳам яқинроқ бўлсалар ва улар

имом турган тарафдан бошқа томонда бўлсалар намозлари дуруст бўлади. Агар Каъбага имомдан яқинроқ турган кишилар имом турган тарафда бўлсалар, намозлари дуруст бўлмайди. Шунингдек, имом Каъбанинг ичида туриб, қавм ташқарида туриб ўқисалар ҳам дуруст, агар Каъбанинг эшиклари очик бўлса.

28. ЗАКОТ КИТОБИ

1) Закот бериш кишига берган қарзидан, ўсадиган ҳожати аслийясидан ва кишига бериладиган қарзидан ташқари нисобга етган моли бўлган мусулмони мукаллиф, яъни ақлли, болиғ мусулмонгагина вожиб. Ўсадиган мол бўлиши пул билан ёки ярим йилдан кўпроқ яйловда ўтлаб юрадиган ҳайвонлар билан бўлади, ёки фойда олиш нияти билан тасарруф қилинадиган мол бўлади, у қандай шаклда бўлишидан қатъий назар. Ушбу уч турли молга эга бўлиб, йил айлангач, закот бериш зарур бўлади. Тубанда зикр қилинажак етти турли мусорифнинг ҳаммасига ё баъзисига закот бериш вожиб бўлади.

2) Закот мукотиб (ўз қулини маълум шартнома асосида озод қилган киши) га вожиб эмас, гарчи мукотиб бой бўлса ҳам, унинг моли тўлиқ ўз қўлида бўлмаганлиги учун. Шунингдек ўзининг қўлидан кетиб, сўнгра озми-кўп йилдан сўнг ўз қўлига қайтган молидан ҳам закот вожиб эмас (масалан йўқолган, қочган ёки адашган қулга ўхшаш). Қарз олувчи тонган молдан ҳам закот вожиб эмас. Агарда қарз берувчининг исбот қилишга гувоҳи ёки бошқа далили бўлмаса. Яна қўлидан куч билан тортиб олинган молдан қўлига қайтарилгандан сўнг закот вожиб эмас. Бу тўрт сувратнинг ҳеч қайси бирида ўтган вақтлари учун, яъни қўлидан кетиб турган вақтлари учун закот вожиб эмас. Аммо қўлига қайтиб киргач, йил айлангач ёки бошқа молидан закот бериш вожиб. Шунингдек, қарздор киши яъни нисоб эгасидан қарзи бор киши тонса ҳам қарз берувчининг исбот қилишга далили бўлса ёки қарздор тонмаса ҳам қарзини тўла ундирмаслик эҳтимоли бўлса ҳам ўша молдан закот вожиб бўлади.

3) Закотни берган вақтда ёки беришга тегишлисини айтириб қўйган вақтда ният қилиш шарт. Аммо бутун молини садақа ё эҳсон қилса ният шарт эмас, ният қилмаса ҳам фарз устидан соқит бўлар.

4) Туянинг ҳар бештасидан йигирма тўрттагача бир қўй вожиб. Яъни бештадан тўққизгача бир қўй, ўндан ўн тўртгача икки қўй, ўн бешдан ўн тўққизгача уч қўй, йигирмадан йигирма тўртгача тўрт қўй вожиб.

5) Йигирма бешдан ўттиз бешгача бир ёшга тўлган бир туя

бериш вожиб. Ўттиз олтидан қирқ бешгача икки ёшга тўлган бир туя бериш вожиб. Қирқ олтига етгач олтмишгача уч ёшга тўлган битта туя бериш вожиб. Олтмиш бирдан етмиш бешгача тўрт ёшга тўлган бир туя бериш вожиб.

6) Етмиш олтидан тўқсонгача иккита икки ёшга тўлган туя бериш вожиб. Тўқсон бирдан юз йигирмагача иккита уч ёшга тўлган туя бериш вожиб.

7) Юз йигирмадан ортгач ортганининг ҳар беш туясига бир қўй йигирма бешгача. Юз йигирма бешдан битта бир ёшга тўлган туя аввалги юз йигирмаси ила юз элликка тўлгунча. Юз элликдан учта уч ёшга тўлган туя вожиб.

8) Сўнгра юз элликдан ортса яна бошдан олинур. Ортгани қирқ олтига тўлгач бир уч ёшли туя берилур, элликкача. Ундан ортгач яна бошдан олинур, яъни беш туядан бир қўй берилур, ва ҳоказо. Юз тўқсон олтидан икки юзгача тўртта уч ёшли туя берилур. Икки юздан ортгач, яна бошдан ҳисобланур. Икки юз қирқ бешдан икки юз элликкача бешта уч ёшли туя берилур. Икки юз элликдан ортса яна бошдан ҳисобланур икки юз тўқсон олтигача. Икки юз тўқсон олтидан уч юзгача олтига уч ёшли туя берилур.

9) Сигирнинг нисоби ўттиздан бир бош бир ёшга тўлган тана ё ҳўкиз берилур, ўттиз тўққизтагача. Қирқтадан эллик тўққизтагача битта икки ёшга тўлган бир сигир, ё ҳўкиз вожиб. Сўнгра ҳар ўттиз сигирдан битта бир ёшли тана ё ҳўкиз вожиб. Қирқга тўлгач, битта икки ёшга тўлган сигир бериш вожиб. Етмиш сигирдан битта бир ёшли тана ё ҳўкиз ва битта икки ёшли сигир.

10) Қўйнинг нисоби қирқ қўйдан ё қирқгачадан юз йигирмагача бир қўй вожиб. Юз йигирма бирдан икки юзгача икки қўй вожиб. Икки юз бирдан уч юз тўқсон тўққизгача уч қўй вожиб. Тўрт юздан тўрт қўй вожиб. Сўнг ҳар юздан бир қўй вожиб. Қирқдан камдан закот йўқ.

11) Отлардан закот вожиб, қачонки отлар байтал бўлса ёки айғир, байтал аралаш бўлса. Аммо фақатгина айғир отлар бўлса, закот вожиб эмас. Закот берганда от эгаси ихтиёрлидир, ҳар отдан бир динор ё ўн дирҳам беради (ўн дирҳами бир сўм қирқ тийинга тўғри келади), ёки отнинг ҳақини қўйдириб, ҳақи нисобга етарлик бўлса ҳақининг қирқ улушидан бир улушини беради.

12) Закот яйловда ярим йилдан ортиқроқ оёқ остидагач озиқ билан озиқланган ҳайвондангина вожиб.

13) Ёши тўлмаган ҳайвонлардан закот вожиб эмас, фақат ёши тўлганларига аралашган сувратдагина ҳар иккисидан закот вожиб бўлади. Иш учун асраладиган ҳайвонлардан закот

вожиб эмас, гарчи улар йилнинг кўпроқ қисмида оёқ остидаги озиқ билан озиқланса ҳам.

14) Ҳайвондан закот берганда юқорида айтилганча, ёшларини тўғри келтириб, яхшилиқда, ночорликда ўртачасини бериш вожиб. Аммо ўртачаси бўлмаса омили закот, яъни подшо тарафидан закот йиғиш учун қўйилган киши ҳайвоннинг ночорини олур ва ўртача ҳайвонга баробар келсин учун яна устига ҳақ олар, ёки яхшисини олиб ўртага баробарига қолсин учун ортқан қадарисининг баҳосин ёки ҳайвонин ҳисоб қилиб қайтариб берур.

15) Олтиннинг нисоби йигирма мисқолдан ярим мисқол олтин бериш вожиб. Кумушнинг нисоби икки юз дирҳам. Ҳар ўн дирҳами етти мисқолдир. Олтин билан кумушнинг хоҳ қўйилган бўлсин, хоҳ қўйилмаган бўлсин ўндан бирининг тўртдан бирин бериш, яъни қирқдан бирин бериш вожиб.

16) Нисобдан ортгани нисобнинг бешдан бири қадари бўлса, яъни олтин тўрт мисқол бўлса, кумуш қирқ дирҳам бўлса, аввалгидек қирқдан бирини ҳисоб қилиб берилур. Агарда нисобдан ортгани бешдан бирдан кам бўлса, ортганидан ҳеч нарса вожиб эмас.

17) Олтин билан кумуш соф бўлмай, жез ёки бошқа нарса аралашган бўлса, кўпроғига эътибор қилинур. Кумуши ё олтин яримдан ортиқроқ бўлса, закот вожиб. Кам бўлса олтин-кумуш ҳисобидан вожиб эмас. Бошқа товарлар ҳисобида бўлганлигидан савдогарлардан қўйдирилур. Баҳоси нисоблик бўлса, яъни йигирма саккиз тангалик бўлса, закот вожиб, қачонки тижоратни ният қилса. Аммо тижоратни ният қилмаса, ҳам нисобга тўлмаса, вожиб эмас.

18) Мазкур йил кўпроғида оёқ остидаги озиқдан ўтлайдиган ҳайвонлардан, олтин-кумушдан бошқа моллардан закот вожиб эмас, магар тижоратни, фойда кўрмоқни қасд қилган молдан вожиб, гарчи тижорат қилмаса-да, ҳар қачон ул молни мулкланув меросга қўшиб бўлмаса, яъни мулкланмагн ихтиёрсиз бўлмаса, балки ўз ихтиёри билан бўлса. Хулоса: меросдан теккан молдан закот вожиб бўладиган мол жинсидан бўлмаса, яъни олтин, кумуш, ҳайвон гуруҳидан бўлмаса, балки бошқа мол бўлса, тижоратни ният қилиш билангина закот вожиб эмас, токи шу молни тижоратда тасарруф қилмагунча ё сотмагунча ё ёлга бермагунча. Аммо меросдан бошқа сабаб билан мулкланган молдан тижоратни ният қилиш билан ~~закот~~ вожиб бўлади, қачонки қиймати олтин билан кумушнинг фақирга фойдалироғининг баҳосига чоғиштириб қараганда нисобга тўлса. Ҳозирги замонда кумуш баҳосига қўйганда фақирга фойдалироқ, чулки баҳо қўйилган мол кумуш баҳосига қўйилганда

йигирма саккиз тангалиги нисобга тўлади, аммо олтин баҳосига қўйилганда икки юз тангалик мол бўлиши керак бўлади.

19) Закотнинг фитр садақасининг, ушрнинг, каффоратнинг, назрнинг вожиб бўлган миқдорининг қийматларини берув дуруст.

20) Йил тўлгач, закоти ўталмаган молнинг ҳаммаси ё бир қисми ҳалок бўлса, ҳалок бўлган қадарининг закоти устидан тушар. Масалан бир кишига икки юз тангадан беш танга закот вожиб бўлгач, бир юз тангаси ҳалок бўлса (йўқолса), қолган юз сўмдан икки сўм эллик тийин закот беради.

21) Закот нисобдан вожиб, афудан нисобдан ташқари мол эмас. Шундоқ бўлгач, қирқ туядан ўн беши ҳалок бўлса, йигирма беш туядан вожиб бўлган бир ёшлик бир туя берур, гарчи аввалда қирқ туядан бериш вожиб бўлган икки ёшга тўлган бир туя бериш вожиб бўлган бўлса ҳам. Ўн бешнинг ҳалок бўлмоғи сабабли соқитдир. Шунингдек, қирқ қўйдан юз йигирмагача бир қўй вожиб эди. Бир кишининг юз қўйи бўлса, закоти вожиб бўлгач олтмиши ҳалок бўлса, ҳамон бир қўй вожиб бўлади. Афу қадариси (нисобдан ташқариси) ҳалок бўлуви билан закот соқит бўлмас. Нисоб бор вақтда закотни берилур.

22) Нисоб қадари моли бўлгондан сўнг йил тўлгунча қўшилган фойда ўзининг жинсдошига қўшилур. Масалан бировнинг йил бошида уч юз дирҳами бўлса, йил тўлгунча яна уч юз дирҳам фойда кўрса гарчи бу фойдани эртага йил тўладиган кунида кўрса ҳам, олти юз дирҳамдан закот вожиб бўлади. Шунингдек, йил ичида ҳосил бўлган олтин агар йил бошида олтиннинг ўз нисоби бўлмаган бўлса, кумуш нисобига қўшилур. Аксинча бўлса, яъни йил ичида ҳосил бўлган кумуш агар йил бошида кумушнинг ўз нисоби бўлмаган бўлса, олтин нисобига қўшилур.

23) Йил тўлгунча ҳосил бўлган ҳам тижорат нияти бўлган товардан, яъни олтин, кумушга бошқа моллардан баҳо қўйдирилиб, нисобини тўлдириш учун олтинга ё кумушга қўшилиб закот берилур, қачонки ўз жинсдошининг нисоби бўлмаса.

24) Бир киши йил бошида нисоб эгаси бўлса, сўнг йил ўртасида камайса ё бутунлай битса, кейин йил тўлган куни яна нисоб эгаси бўлса, закот вожиб бўлади. Йил ўртасидаги молик бўлмаслиги закотни соқит қилмайди.

25) Бир йиллик ҳам кўп йиллик закотларни аввал берув дуруст, ҳам бир нисобнинг молига бўлган кишининг кўп нисоблар учун закот бериб қўймоғи дуруст. Аммо закоти берилган йиллари ўтмасдан аввал молсиз қолса берган закотини фақирдан қайтариб ололмас.

29. ЗАКОТ ЙИҒУВЧИНИ ТАЙИНЛАШ БЎЛИМИ

1) Савдогарларнинг закотин ушрини олиш учун подшо та-
рафидан ошир(ушр йиғувчи) ёки омили закот, яъни закот
йиғувчилар қўйилур. Ушбу кишилар мусулмондан молининг
ўндан бирининг тўртдан бирин, яъни қирқдан бирин олур. Аммо
зиммийдан, яъни мусулмон қўл остидан байъат бериб яшов-
чи кофирдан мусулмондан олган қадарининг икки улушин, яъни
йигирмадан бирин олур.

2) Аммо мусулмон ҳам зиммий ҳам нисобнинг йили тўлиши-
га ёки қарзларидан ортишини инкор қилсалар ёки бу омилга
маълум бўлган иккинчи омилга беришни даъво қилсалар ёки
яйловда ўтлаб юрган чорвадан бошқа бойликнинг закотини
фақирларга берганлигини даъво қилсалар омили закот мол
эгасин «бердям» деб онт ичираб. Агар онт ичсалар, сўзлари
ростликка ўтади, закотларин олмас, аммо онт ичишдан бош
тортсалар закотларин олур. Ҳайвонлардан тегишли бўлган за-
котни фақирларга берганлигини даъво қилиб онт ичсалар ҳам
қабул қилинмас, чунки ҳайвонлар закотни мусорифга топши-
рув подшоҳнинг иши.

3) Ҳарбийдан, яъни бошқа мамлакатдан мусулмон мамла-
катига кирган кофирдан ундан бири олинур, агарда уларнинг
мамлакатада биздан чиққан кишининг молидан кўпми-озми
олганликлари маълум бўлмаса. Аммо маълум бўлса, улар ол-
ган қадари олинур, ҳар қачон улар биздан чиққан кишининг
молини ҳаммасини олмасалар, баъзисинигина олсалар. Лекин
улар биздан чиққан кишининг ҳамма молини олсалар, улардан
чиққан кишининг молини умуман олинмас. Шунингдек, биздан
чиққан кишидан ҳеч олмасалар, улардан чиққан кишидан ҳам
ҳеч нарса олинмайди.

4) Зиммий кофирнинг тижорат учун бўлган хамридан йигир-
мадан бирининг қийматин олинур. Тўнғизидан ҳеч нарса олин-
мас. Омонат молидан закот олинмас. Ҳарбий кофирдан келган
заҳоти ушрини, яъни ўндан бир закотини олинур. Гарчи йил
ичида беш—ўн мартаба келса-да, ҳар сафар олинур.

5) Харожий ва ушрий ернинг остидан топилган маъдандан,
яъни киши кўммай Оллоҳ таоло яратуви бирла бўлгон олтин,
кумуш, темир, қўрғошин, жез, қалай каби ўтда эрийдиган нар-
салардан нисобга тўлмаса ҳам, бир йил тўлмаса ҳам бешдан
бири олинур. Қолган тўрт улуши топувчига бўлур, агарда ер
бошқа кишининг мулкида бўлмаса. Аммо ер бир кишининг мул-
кида бўлса, қолган тўрт улуши ер эгасига бўлур (харожий ва
ушрий ерлар яқинда баён қилинур).

6) Маъдан ўз уйидан топилса, ҳеч нарса бериш вожиб эмас,
яъни бешдан бири вожиб эмас. Аммо олтин ё кумуш бўлса,

ҳожати аслийясидан ортгани нисобга етарлик бўлса, йил тўлагач қирқдан бири вожиб бўлади. Маъдан ўз уйидан топиладиган сувратда икки ривоят бор; яъни бир ривоятга биноан бешдан бири вожиб эмас, яна бир ривоятга биноан вожиб.

7) Лаълдан, яъни дарёлар тубида садаф ичида яратилган инжуудан, анбардан, яъни анбар исмли хушбўй нарсадан ва ферузадан бешдан бири вожиб эмас. Шунингдек ёқутдан ва бошқа тошлардан бешдан бири вожиб эмас.

8) Ер остидаги киши қўмган хазина топилса, у молда ислом аломати бўлса, муқата, яъни йўқотилган мол ҳукмидадир. Бозорларда, масжид эшикларидан эълон ёзиб қўйилади. Эгаси топилмаса, толовчи фақир бўлса, ўзига сарф қилади, бой бўлса, садақа қилади. Ҳар икки сувратда кейин эгаси топилса, тўлабди. Аммо топилган хазинада куфр аломати бўлса, бешдан бири хазинага олинур, қолган тўрт улуши толовчига бўлади, қачонки ернинг эгаси бўлмаса. Аммо ернинг эгаси бўлса, мазкур ерни кофирлар қўлидан олган вақтда подшоҳдан хат билан мулк қилиб олган мусулмонга бўлур, ўзи бўлмаса, ворисларига бўлур, гарчи бу ер иккинчи кишига сотилган бўлса-да. Сотиб олувчига берилмас. Аммо подшоҳдан хат билан мулк қилиб олган кишининг ворислари топилмаса, байтул молга олинур.

9) Кофир мамлакатининг ери остида топилган маъдан ёки хазинанинг ҳаммаси толовчи мусулмонга бўлур, агарда ер бир кишининг мулкида бўлмаса. Аммо ер гарчи бир қарбийнинг мулкида бўлса-да хазина ер эгасиники бўлур.

10) Ислон мамлакатининг ҳеч кишига tegишли бўлмаган еридан кофирлар қўмган мато, яъни олтин, кумўрдан бошқа мол топилса, бешдан бирини бериш вожиб, қолгани толовчига бўлади. Аммо ер киши мулкида бўлса, мусулмонлар қўлига кирган, подшоҳ тарафидан хат билан муқлаб олган кишига бўлади. Агар у бўлмаса, ворисларига бўлур, ворислари ҳам бўлмаса, байтул молга олинур.

11) Ушр ернинг ва тоғ асалидан, тоғ емишидан борининг ўндан бирини бериш вожиб, гарчи озгина бўлса-да.

12) Ушрий ернинг ердан ўсиб чиққан экинидан, емишидан сўғина бўлса-да ўндан бири вожиб, агарда ёмғир суви билан сўғорилган бўлса ёки йилнинг кўпроғида жилғалардан, ариқлардан оқиб келадиган сув билан сўғорилса. Аммо суви ташиб сўғорилган экиндан ва ҳайвон билан ёки чиғириқлар билан сўғориб ётган экиндан ушрнинг ярми, яъни йигирмадан бири вожиб. Ушр берганда пўчоқларини, чирикларини ташламасдан, ердан нима чиққан бўлса, шунинг ўндан бирини ё йигирмадан бирини бериш вожиб. Утин, қамишга ўхшаган нарсалардан ушр вожиб эмас.

13) Ушрий ердаги ёмғир, чашма, дарё сувлари ушрий бўлади, аммо хирожий ердаги бундай сувлар хирожийдир.

14) Қизил бош подшоси Қисро қазитган Фрот дарёси хирожийдир. Имом Абу Юсуф қошида тўрт дарё, яъни Жайхун, Сайхун, Дажла ва Фрот хирожийдур. Аммо имом Муҳаммад қошида бу тўрт дарё сувлари ушрийдир. Экин ушрий ерда ушрий сув билан суғорилса, ушр вожиб, аммо хирожий сув билан суғорилса хирож вожиб. Хирожий ер зиммий қўлида бўлса, хирож вожиб, гарчи ушрий сув билан суғорилса ҳам. Агар мусулмон қўлида бўлса, хирожий сув билан суғорилса, хирож вожиб, ушрий сув билан суғорилса, ушр вожиб.

15) Арабистон ерлари ва яна халқи ўз ихтиёрлари билан мусулмон бўлган ерлар Мадина кабидир. Қилич билан, қаҳр қилиб, урушиб олиниб, мусулмонларга бўлиниб улашилган ерлар, шунингдек Басра шаҳри ушрийдир. Чунки Басра Умар розияллоҳу анҳу халифалик замонида мусулмонлар бино қилган шаҳардир.

16) Ироқ атрофидаги ерлар, яъни Басра ила Кўфага тобеъ жойлар ҳам Ироқ, яъни Кўфа билан Бағдод ва яна қаҳр билан мусулмонлар қўлига кириб, халқи ислом динига кирмай, халқи ўз ўрнида жизъя ё сулҳ билан қолдирилган ерлар — хирожийдир. Ироқ атрофидаги ерларнинг халқи фатҳ қилинган вақтда ислом динини қабул қилмаганлари учун ҳозирда гарчи мусулмон бўлсалар ҳам ҳамон хирожийдир.

17) Экин экишга яроқсиз ерлар экин экишга яроқли қилиб тузатилса, масалан ўрмоннинг ёғочлари кесиб тозаланса, яқинроқдаги шаҳарларга, мамлакатларга эътибор қилинур, яъни бу тузатилган ерга яқинроқ ернинг, шаҳарнинг ё мамлакатларнинг ерлари ушрий бўлса, бу ҳам ушрий бўлади, хирожий бўлса, хирожий бўлади. Эдил (Волга) бўйи Булғор мамлакати ушрий бўлиши керак, чунки Булғор мамлакати аввал экин экишга яроқсиз эди. Ўрмонини очиб тузатилиб, экин экишга салоҳиятли қилинди. Яна Булғорга яқинроқ мамлакат — Бухоройи шариф ушрийдир, чунки ҳижратнинг тўқсон бешинчи санасида ҳазрат Қутайба илқида фатҳ қилиниб, аҳли ислом динини қабул қилмишдир, шунинг учун ушрийдир. Булғор ҳам Бухоро ҳукмида бўлиб, ушрий бўлади.

18) Хирож икки турлидир: хирожи муқосама ва хирожи муваззафа. Хирожи муқосама шу ердан чиққан экиннинг тўртдан бирини ёки бешдан бирини олмоқ каби тайин қилиниб олинур. Хирожи муқосама тайин қилинган ерлардан ер яроқсизланган: ни тўфайли экин экилмаса ёки экилса ҳам чиқими фойдасидан кўпайиб кетса хирож олинмайди. Ердан чиққан фойданинг ярмини олиш энг кўп даражасидир, яъни фойданинг ярмидан кўпи олинмайди.

19) Хирожи муваззафа ҳазрат Умар розияллоҳу анҳу Ироқ атрофидаги ерларнинг сув чиқадиган қисмига чорак десятина ерга бир соъ бугдой ё арпа ва бир дирҳам ақча беришга тайин қилгани кабидир. Ёки экин экиладиган ернинг бир жарийбига беш дирҳам тайин қилгани кабидир. Ва яна хурмозор билан узумзорнинг бир жарийбига ўн дирҳам тайин қилгани кабидир (жарийб деб уч пуд уруғ сочиладиган ерни айтилу, тахминан 1260—1592 м² га тенг). Хирожи муваззафа тайин қилинган ердан агар у ер экин экишга яроқли бўлса, экин экилмаса ҳам хирож олинади.

20) Хирожий ерга сув келмай қолса ё сув босса, ё чигирткага ўхшаш офат келса, шу йилнинг хирожи тушар.

21) Экишга яроқли ернинг эгаси ерни экмай бўш қўйса ҳам хирож тўлайди.

22) Бир ерга аҳли кофир бўлганликдан хирож қўйилгандан сўнг ислом динига кирсаларда ёки бир мусулмон зиммидан хирожий ерни сотиб олса, у ердан хирож соқит бўлмайди.

23) Зиммий — кофир мусулмондан ушрий ерни сотиб олса, хирож қўйилур.

30. ЗАКОТ САРФ ҚИЛИНАДИГАН УРИНЛАР БУЛИМИ

1) Закот, ушр, фитр, назр каби вожиб садақаларни устидан тушириш учун бериладиган кишилар етти тоифадир: аввал фақир, яъни ҳожати аслийясидан ортиқ нисобга етмаслик қадари моли бўлган киши, иккинчи мискин, яъни ҳеч нарсаси бўлмай фақат бир кунлик озиғи бўлиб ёки кундан кунга хизмат қилиб нафақаланадиган киши, учинчи омили закот, яъни подшоҳ тарафидан вожиб садақаларни халқдан йиғиш учун қўйилган киши. Омили закот гарчи бой бўлса-да, маншатиға етарлик закот молидан берилур, яъни подшоҳ закот молидан маош берур. Тўртинчи мукотиб, яъни хўжайинидан ўзини озод қилиш учун хат олган қулга ўзини озод қиладиган миқдорни бериш дуруст, гарчи бир неча минг бўлса-да. Бешинчи қарздорга, агар қўлидаги моли қарзидан нисоб қадари ортмайдиган бўлса. Оллоҳ йўлидан қолган кишига. Оллоҳ йўлидан қолган кишини имом Абу Юсуф моли тугаб, урушга бора олмай қолган киши дейди, имом Муҳаммад эса ҳаж йўлида моли тугаб, фақир бўлиб қолган киши, дейди. Еттинчи ибни сабил, яъни ўзининг мамлакатидан йироқ бўлиб, ёнида нафақалиғи қолмаган кишига, гарчи ўз мамлакатада нисоб қадари моли бўлса-да.

2) Закот мазкур етти турли мусорифнинг ҳар қайсига ё баъзисига мулк қилиб берилур, агарла закот берувчи билан

олувчи оросида яқин қариндошлик бўлмаса, яъни олувчи берувчига ота, она ёки бобо бўлмаса, ёки бола ё боланинг боласи бўлмаса. Яна эр-хотинлик алоқаси бўлмаса. Қулига закот бериш ҳам дуруст эмас. Ва яна озод қилинган қудига бериш ҳам дуруст эмас. Шунингдек омили закот ё мукотиб ё ибни сабил бўлмаган бойга бериш ҳам дуруст эмас. Бойнинг мукотиб бўлмаган қулига, бойнинг ёш боласига бериш дуруст эмас. Бани Ҳошимга, гарчи фақир бўлса-да, бани Ҳошимдан озод бўлган қулга ва яна зиммий кофирга закот бериш дуруст эмас. Юқоридаги ўн қавмга била туриб закот берса, закот ҳисобланмас, устидан фарз соқит бўлмас.

3) Закот, ушрдан бошқа садақани, масалан фитр, назр, каффорат, нафл садақасини зиммийга берса ҳам бўлаверади.

4) Бир кишини закотнинг мусорифи (закот молини ейишга ҳақли) деб ўйлаб, берса, сўнг закот олувчи берувчининг ўзининг қули эканлиги маълум бўлса, қайтариб иккинчи мусорифга берур. Аммо иккинчи монёв зоҳир бўлса, масалан закот олган киши Ҳошимий ё бой, ёки ота-она, бола эканлиги зоҳир бўлса, қайтариб олмас, закотдан ҳисобланур, қачонки берган вақтда буларни закотнинг мусорифи эканлигин таҳрий (гумон) қилиб берган бўлса. Аммо таҳрийдан бошқа берган бўлса, закотдан кетмас.

5) Закотни бир кишига бир кун ичида сўранишга муҳтож бўлмайдиган қилиб, яъни бир кунга нафақаланишга етадиган қилиб бериш савоблироқ ва мустаҳабдир.

6) Қарзи йўқ фақирга нисоб қадари закот бериш макруҳ, шунингдек, иккинчи шаҳарга ё қишлоққа элтиб бериш ҳам макруҳ. Аммо иккинчи шаҳардаги қариндошига ёки ёт киши бўлса ҳам ўзининг шаҳаридаги фақирдан муҳтожроқ кишига элтиб бериш макруҳ эмас.

31. ФИТР САДАҚА БУЛИМИ

1) Фитр, яъни жон боши садақаси буғдойдан ва қуруқ узумдан ярим соъ вожиб. Қуриган хурмо ё арпа берган сувратда бир соъ бериш вожиб. Буғдой берган сувратда икки ман (ман-998,56 г) бериш ҳам дуруст, бир ману юз саксон мисқол ҳам бўлаверади. Икки ман уч қадоқ уч чорак бўлади.

Бир соъ саккиз ярим қадоққа тўғри келади.

2) Ҳожати аслийясидан ортиқ нисоб қадари моли бор кишига гарчи ўсмайдиган мол бўлса ҳам, йил айланмаган бўлса ҳам, бу киши озод мусулмон бўлса, гарчи сабий (ёш бола) ё мажнун бўлса-да фитр садақаси вожиб. Шунчалик моли бор кишига вожиб садақа олиш ҳаром. Қурбонлик қилиш, боқувчиси йўқ маҳрам қариндошларин нафақалантириш вожиб.

3) Фитр салақасини ўзи учун, ёш боласи учун, агарда ёш боласи фақир бўлса хизмат учун асраладиган қули учун бериш вожиб, қуллари гарчи мудаббар ё умму валад ё кофир бўлса ҳам.

4) Хотини учун, болиғ бўлган боласи учун, бой ёш боласи учун, мукотаби учун, тижорат учун бўлган қуллари учун, қочган қули учун, иккинчи киши билан ўртоқ бир қул учун фитр садақаси вожиб эмас. Бой ёш боласи учун боланинг ўз молидан берур. Қочган қули қайтгач, ўтган кунлари учун бериш вожиб эмас. Икки киши орасида муштарак кўп қуллар учун имом Аъзам қошида вожиб эмас, имомайни қошларида вожиб.

5) Фитр садақасини бериш ийд кунининг тонги отгач вожиб бўлур, аммо ундан аввал бериш ҳам дуруст, устидан соқит бўлади. Кечикгириш билан устидан тушмас. Қачон бўлса ҳам ўташ керак бўлади.

32. РЎЗА КИТОБИ

1) Рўза хоҳ рамазон ойида бўлсин, хоҳ бошқа ойда бўлсин ният билан, яъни Оллоҳ таолога тоатни қасд қилиб, субҳдан қуёш ботгунча таомдан, ичимликдан ва жимоъдан тийилиб турмоқдир. Ниятсиз ушбулардан тийилиш билан рўзадан кетмас.

2) Рамазон рўзасини наҳори шаръийнинг ярмисидан аввал ниятлаб тутиш, нафл рўзаси деб ниятлаб тутиш, мутлоқ ният билан, яъни илоҳи ният қилдим рўза тутишга деб ниятлаб тутиш ва яна қазо, каффорат, назр каби иккинчи вожибни ниятлаб тутиш дуруст, яъни рамазон рўзаси вақтида уйда, аломат вақтида тутганда шаръан кундузнинг ярмидан аввал ниятлаб ҳам нафл деб ё мутлоқ рўза деб ё иккинчи вожибни ниятлаб тутса, рамазон рўзасидан кетар. Аммо мусофир ё ҳаста киши рамазонда иккинчи вожибни ниятласа, рамазон рўзасидан кетмас, балки ниятлаганидан кетар. Наҳори шаръийнинг ярми вақтида ёки ундан ҳам сўнг ниятлаб тутса, умуман рўзадан кетмас. Наҳори шаръийнинг боши тонг ота бошлаган вақтдан бошлаб охири қуёш ботган вақтдир. Наҳори шаръийнинг ярми кундузги соат ўн бир яримлар чамасидир. Шундай бўлгач, ақалли ўн бир яримдан аввал ният қилиш керак.

3) Нафл рўзаси ҳам назри муайян, яъни кунини белгилаб айтган назр рўзаси рамазон рўзаси каби мазкур ниятлар ила, яъни наҳори шаръийнинг ярмидан аввал ниятлаб тутиш билан, нафл деб ниятлаб тутиш билан, мутлоқ рўза деб ниятлаб тутиш билан дуруст бўлур, нафлдан ё назри муайяндан кетар. Аммо иккинчи вожиб рўзани ниятлаб тутиш билан ўтилмас, масалан қазо рўзаси ё каффорат рўзаси деб ниятлаб тутса ниятлаганидан кетар. Нафлдан ва назри муайяндан кетмас.

4) Рамазон ё назр ё ниятлаб бузган нафл рўзасини қазо қилганда ва яна каффорат рўзасини ҳамда мутлақ назр, яъни кунини белгиламай айтган назр рўзасини тутганда кечқурун ният қилиш керак, гарчи тонг олдидангина оғзини ёпса-да. Бундан ташқари қайси рўзани тутганини белгилаш шарт қилинди, яъни кечқурун ният қилмай, кундузга чиққач ният қилса ва қайси рўзанинг қазосини ёки каффоратини тутганлигини белгилаб айтмаса устидан соқит бўлмас.

5) Шак кунда, яъни шаъбоннинг ўттизинчи куними ёки рамазоннинг аввалги куними эканлиги аниқ бўлмаган кунга нафл рўзаси тутишга одатланган кунни тўғри келган кишига одатича ниятлаб тутиш ва хос кишиларга, яъни имом, муфтий каби улуғ кишиларга ҳам нафл деб ниятлаган кишиларга рўза тутиш маъкулроқ. Одатланган кунига тўғри келиши қуйидагича бўлади: масалан биров душанба кунни ё жумъа кечқурун нафл рўзаси тутишга одатланган бўлса ва шак кунни ушбу кунга тўғри келса, рўза тутиши дурустроқ.

6) Аммо шак кунни одатланган кунга тўғри келмаган кишилар ва яна ҳеч рўза тутишга одатланмаган кишилар ҳамда хос бўлмаган кишилар иккинчи шаҳар ёки қишлоқдан ой кўринганлигининг хабари келиш эҳтимолли бўлганлиги учун арафадаги ярим кундан сўнг рўзаларини очадилар, лекин ярим кунгача рўза бўлиб турадилар. Арафада кундуз деб қуёш чиққандан бошлаб қуёш ботгунча бўлган вақтни айтилади. Туш вақтида кундуз ярим бўлади.

7) Шак кунда вожиб рўза деб ниятлаб тутиш макруҳ.

8) Эртага рамазон ойна бўлса, рўза тутадиган киши бўлмаса, рўза эмас деб ният қилиб тутса, рўзаси рўзадан кетмас.

9) Шак кунда белгисиз ният билан рўза тутиш масалан: эртага рамазон бўлса, рамазон рўзасидан бўлсин, рамазон бўлмаса, фалон назримнинг адоси ё қазоси бўлсин ё нафл бўлсин деб белгисиз ният билан рўза тутиш макруҳ. Лекин шу тариқа рўза тутган сувратда тасодифан рамазон бўлса, рамазондан кетар, рамазон бўлмаса, нафлдан кетар. Бошқа вожибдан кетмас.

10) Бир киши рамазон ё шаввол ойини ёлғизгина кўрса, гарчи сўзига ҳеч ким ишонмаса ҳам ҳар иккисида рўза тутадир. Аммо ифтор қилса, қазогина қилур, каффорат тўламас.

11) Рўзага кирганда булутли ё тўзонли ё тутунли ё туманли кунда биргина киши ой кўрдим деб хабар берса, эркак, хотин, озод ёки қул бўлсин адл бўлса, яъни мусулмон, ақлли ва болиғ бўлса, сўзини рост деб эътибор қилиб, рўза тутарлар.

12) Рўзадан чиққанда булутли, тўзонли, туманли кунда ой кўринганлигини рост деб сўзлари қабул қилинмиши учун нисо-

би шаҳодат керак, яъни икки эр ё бир эр икки хотин бўлиши керак, ҳам ўз тиллари билан «гувоҳлик бераман, фалон тариқа ой кўрдим» деб гувоҳлик беришлари шарт. Гувоҳлик берувчилар адл бўлишлари керак, яъни мусулмон, ақлли болиғ бўлишлари шарт. Аммо даъво шарт эмас.

13) Рўзага кирганда ва чиққанда ой кўринадиган вақтда аёз бўлса, икки кишининггина сўзларига ишонилмас, балки гувоҳлар эллик кишидан кам бўлмаслиги керак.

14) Икки адл киши ой кўрдим деб гувоҳлик бериши билан рўзага кириб ўттиз кун тутгандан сўнг ой кўрмасдан рўзадан чиқилур. Аммо кирганда бир адл кишининггина сўзи билан кирган сувратда кўрмасдан чиқилмас. Қурбон ойини кўрганда шаввол ойини кўргандаги каби кун булутли бўлган сувратда ақалли бир мартаба икки адл эрнинг ё бир адл эр ва икки адл хотиннинг гувоҳлик беришлари; агар кун аёз бўлса эллик киши гувоҳлик бериши керак.

33. РЎЗАНИ БУЗАДИГАН НАРСАЛАР БЎЛИМИ

1) Рамазон рўза ҳолида қасддан жимоъ қилса ёки қилинса, қасддан озиқланадиган таомни ё дорини еса ҳамда ичса рўза очилур. Бир кун ўрнига бир кун рўза тутар ва каффорат тўлар, яъни бир қул озод қилар унга кучи етмаса тўхтовсиз олтмиш кун рўза тутар. Унга ҳам кучи етмаса, олтмиш мискинни тўйдирар ёки ҳар қайсига бир фитр садақаси қадари таом садақа қилиб берар.

2) Каффорат рамазон рўзасининг адосин, яъни вақтида тутганда қасддан бузгандагига вожиб бўлади. Бошқа рўзаларни, яъни нафл, назр, каффораъ ва қазо рўзани бузгани учун гарчи у рамазон рўзасининг қазоси бўлса ҳам каффорат вожиб эмас, балки қазосигина вожиб.

3) Агарда янглишиб оғзики очса ёки иккинчи киши куч билан очирса ёки кеч кирди деб гумон қилиб овқат еса, ичимлик ичса сўнг кундузи эканлиги маълум бўлса, тана терисидан бўлган туклари тубидаги тешиклардан бошқа ердан, масалан оғзидан ё бурнидан ё қулоғи тешигидан дори қабул қилса, ёки теш ютса ёки кучаниб қасддан оғзи тўлиб қусса бу сувратларда қазогина қилур, каффорат тўламас.

4) Аммо ихтиёрсиз қусиш билан, унутиб очиш билан ҳам тўшланув билан ё қараб маний оқиши билан ё бўғзига чанг, тутун, чивни кетиши билан рўза очилмас, қазо ҳам вожиб эмас.

5) Ҳайвонга, ўликка ва фарждан бошқа ерга жимоъ сабабли, ўзини, қучоқлаш сабабли маъий оқса, рўза бузилур, қазо вожиб бўлур, маний оқмаса, бузилмас.

6) Тиш орасида қисилиб қолган таомни ютиш билан рўза бузилмайди, агар нўхат донасидан кичкина бўлса, ёки кичкина бўлса-да, оғзидан чиқариб қайтариб ютса, оғиз очилади, қазо зожиб бўлади.

7) Кунжут уруғини чайнаб ютса, оғзи очилмас, аммо бутунича ютса, очилур.

8) Қусиқ оғизга келиб, яна қайтиб ютилса, кўп бўлса, яъни оғиз тўла бўлса, рўза бузилур. Имом Муҳаммад қошида ўзи кучаниб қайтарсагина бузилур, кучанмай ўзи қайтса, бузилмас.

9) Очадиган нарсани тотиб кўриш ёки ютмай чайнаб кўриш макруҳ. Аммо ёш бола учун чайнаб кўриш макруҳ эмас. За-рурат туфайли бўлганлиги учун ҳар икки сувратда ҳам оғиз очилмас.

10) Ўзини тутолмасликдан қўрқса, ўпиш макруҳ. Мисвок ишлатиш, сурма тортиш макруҳ эмас.

11) Рўза тутишдан ожиз қолган, қуввати кетган қари киши рўзасини очади, сўнг ҳар кун учун бир мискинга бир фитр садақаси қадари таом беради. Агар кейинроқ рўза тутишга қуввати етса, қазо қилади.

12) Ҳомиладор ё эмизикли хотин ўзига ё боласига зарар етишидан қўрқса, ё касал киши касаллиги ортишидан қўрқса, сафардаги киши гарчи сафарлари машаққатли бўлмаса-да, рўзаларин очарлар. Сўнг бир кун учун бир кун қазо қилурлар. Лекин қари киши фидя биргани каби фидя бермаслар. Аммо сафарда рўза тутиш яхшироқ, агарда зарари тегмайдиган бўлса.

13) Хаста тузилгач ва мусофир сафардан қайтгач, қолган рўзани қазо қилурлик вақт хаста саломат турса ҳам мусофир уйида турса қазо қилурлар. Аммо ўзи қазо қила олмай вафот этса, қазо қилинмаган кунлари учун ворислари фидя берадлар.

14) Маййитнинг ўзи фидя беришни васият қилган маййитнинг қолган рўзаси учун фидя бериш ворисларга вожиб бўлади. Ворислар қолган молнинг уждан бирдан фидя берадилар, гарчи уждан бири фидясига етмайдиган бўлса ҳам. Ворислари бўлмаса, молнинг ҳаммасидан берадилар. Аммо маййит васият қилмаса фидя бериш ворисларига вожиб эмас. Лекин қоладиган моли бўлса, вафот қилишдан олдин фидя берувни васият қилиш ҳар кимнинг ўзига вожиб. Рўзанинг фидяси фитр садақаси каби бугдоддан ярим соъ, арпадан бир соъ берилур.

15) Ҳар вақт намознинг фидяси бир кун рўзанинг фидяси кабидир, яъни фитр садақаси миқдори бугдой ё қуриган узум берса ярим соъ, арпа ё қуриган хурмо берса бир соъ саккиз ярим қалоқ бўлур. Бир йиллик намоз билан рўзага бир минг бир юз ўн тўрт соъ бугдой ёки икки минг икки юз йигирма

саккиз соъ арпа бериш зарур. Бир йиллик намоз учун ўлчов билан икки юз ўттиз уч пуд йигирма бир ярим қадоқ буғдой ва бир йиллик рўза учун уч пуд етти ярим қадоқ буғдой зарур бўлади. Бариси икки юз ўттиз олти пуд, йигирма саккиз қадоқ буғдой бериш керак бўлади. Фидя вақтида буғдойнинг бир пу-ди бир сўм кумуш бўлса, икки юз ўттиз олти сўм етмиш тийин пул ҳозирлаб давр қилиш керак. Давр қилганда сабий вақти учун эрларнинг ёшидан ўн икки ёш, хотинларнинг ёшидан тўқ-қиз олиб ташлаб, давр қилинур.

16) Киши учун бошқа кишининг ибодати дуруст эмас. Бу дегани шуки, намоз, рўзага ўхшаш тан ибодатларини бошқа киши учун вафот этишдан аввал ва сўнг ўташ дуруст эмас. Лекин закот ва ҳажга ўхшаш мол ибодатларини киши учун қилиш дуруст.

17) Нафл рўзани тутишга киришгач, уни тамом қилиш вожиб бўлади. Тамом қилмай бузса, қазоси вожиб бўлади. Агар рўза тутишдан қайтарилган кунлари киришгач тамом қилиш вожиб эмас, шу кунлари тамом қилмасдан аввал бузса, қазоси ҳам вожиб бўлмас. Рўза тутишдан қайтарилган кунлар қуйидаги беш кундир: икки ҳайит кунни, қурбон ҳайитидан кейинги уч кун. Шу кунларда рўза тутишни назр қилиш дуруст, лекин у кунлари тутмай, сўнг қазо қилур. Аммо рўза тутса ҳам дуруст.

18) Меҳмонлик узри билан нафл рўзасини очиш дуруст, хоҳ ўзи меҳмонга борган бўлсин, хоҳ уйига меҳмон келган бўлсин. Сўнг қазо қилур.

19) Тонг отгандан сўнг сафардан қайтган мусофир, кундузи ҳайз ё нифосдан покланган хотин, болиғ бўлган сабий бола ҳамда ислом динини қабул қилган кофир куннинг қолган қисмида рўза тутадилар. Аммо кейинги иккиси, яъни болиғ бўлган сабий ва мусулмон бўлган кофир куннинг аввалида рўза тутмаган бўлсалар ҳам сўнггида қазо қилмаслар.

20) Муқим рўза ҳолида сафарга чиқиб кетса, рўзасини тамом қилгани яхшироқ, аммо очиб юборса каффورات вожиб эмас.

21) Бутун рамазон ойида девона бўлиб туриш бутун ойнинг рўзасини устидан соқит қилади. Аммо рамазоннинг биргина кунида ақли жойида бўлиб турса, бутун ойнинг рўзасини қазо қилади.

22) Ҳуши кетиб, рўза тута олмаган киши гарчи шу ой ичида бўлмаса-да, сўнг қазо қилур. Фақат рўза тутишга ният қилган биринчи кун учун қазо қилмас, яъни аввал бошда рамазоннинг бир кунида ҳуши кетса, шу кун рўза тутишни ният қилган бўлса, шу кун учун қазо қилмас, ҳуши кетиб турган бошқа кунлари учун қазо қилур.

Шом намозидан аввал рўзани очиш мустаҳаб. Рўзани оч-

гач қуйидагича дуо қилиш суннат: «Аллоҳумма, лака сумту ва бика оманту, алайка таваккалту, ва ала ризқиқа афтарту».

Таржимаси: «Илоҳо, сенинг учун рўза тутдим, сенга иймон келтирдим, сенга таваккал қилдим, сен берган ризқ ила рўзамни очдим. Бу ризқинг ила тонгда рамазони шариф ойининг рўзасини тутмоқга ният қилдим. Ёраб, менинг аввалги ва сўнгги гуноҳларимни ёрлақагин».

Агарда арабча дуони ўқий олмаса, мазкур таржимани ўқиб, дуо қилур.

34. ЭЪТИКОФ БЎЛИМИ

1. Эътикоф, яъни рўза кўйича жамоат намози ўқиладиган масжидда ният билан эр кишининг қарор қилиб турмоғи суннати муаккададир.

2. Вожиб эътикофнинг энг кам муддати бир кун. Масалан: бир киши эътикоф қилурға назр этса бир кун эътикоф қилмоғи вожиб бўлади. Вожиб эътикофни бир кунга тўлмай бузиб чиқса, сўнг қазо қилади.

3. Эътикофда ташқарига чиқмайди, фақат энг зарур инсоний ҳожатлар учунгина чиқар. Ва яна жумъага бориш учун тушдан сўнггина чиқар. Аммо жумъа масжиди йироқ бўлса бориб жумъага улгурарлик вақтда ҳам жумъа олдидан ўқиладиган суннатларни ўқурлик муддатда чиқар. Жумъадан сўнг ўқиладиган суннатларни ҳам ўқигач эътикоф ўрнига қайтади. Аммо жумъа масжидида бундан ортиқ турса ҳам эътикофи бузилмас. Эътикоф ўридан узрсиз одамий ҳожатлардан ташқари биргина соат чиқиб турса ҳам эътикофи бузилур.

4. Эътикофда ўтирувчи киши масжидда ейди, ичади, ухлайди, товарни олади ва сотади. Товарни чақириш эътикофни бузмайди, лекин макруҳ. Пул чақиртириш (бировдан айтиб юбориш) макруҳ эмас. Бу ишларни, яъни ейиш-ичиш, ухлаш, олди-соттини масжидда эътикофда ўтирувчидан бошқа киши қилмайди.

5. Эътикофда ўтирувчи киши сўзлашмай ўтирмас ёки сўзлашмаслик билан назр этмас. Аммо сўзлашганда эзгу сўзларнигина сўзлашар.

6. Эътикофда вақтидаги жимов ҳоҳ кечаси бўлсин, ҳоҳ унутиб бўлсин, ҳоҳ маний оқсин, ҳоҳ оқмасин, эътикофни бузар. Фарждан бошқа жойга ватий ўпиш, қучоқлаш билан маний оқса эътикоф бузилур. Аммо маний оқмаса гарчи бу ишлар ҳаром бўлса-да, эътикофни бузмас.

7. Хотинлар эрининг рухсати билан уйда эътикофда ўтира-

дилар. Эътикоф вақтида эри ёнига желмайди. Зарурий ҳожатсиз эътикофдаги хотин уйдан чиқмайди.

8. Бир киши бир неча кун эътикоф ўтиришни назр қилса, гарчи кечаларни айтмаган бўлса-да, кечалари билан туташ эътикоф ўтириши лозим.

9. Икки кун эътикоф ўтиришни назр қилган ҳолатда туташ икки кечалар билан ўтириши вожиб. Эътикофда ўтиришни назр қилган сувратда кундан кундузигина ният қилиш дуруст. Масалан: уч кун эътикофда ўтиришни назр этса, кундан кундузни ирода қилса кундузи масжидда ўтиради, кечқурун масжиддан чиқса ҳам эътикофи бузилмас.

35. ҲАЖ КИТОБИ

1. Ҳар бир озод мусулмон мукаллиф ақлли болиғ, саломат ҳам кўзлари кўрадиган кишига йўлда тинчлик-омонлик бўлса ҳаж фарз бўлади, қачонки ҳожати аслийасидан ҳамда устига нафақаси фарз бўлган жамоатларининг ҳаждан айланиб қайтарлик вақтгача нафақасидан ортгани Маккага бориб ҳам айланиб қайтарлик, яъни йўлда озиклик ва отланиб қайтарлик бўлса. Аммо оиласининг нафақасидан ортса, лекин йўлга отланиб боришга ва келишга етмаса фарз эмас.

2. Хотинларга бу айтилган шартлардан бешқа уйдан Маккагача бўлган масофа сафар бўлган сувратда, яъни уч кечакундузлик йўлдан кам бўлмаса йўлдош бўлиб боришга эри ёки маҳрам (никоҳланиш ҳаром бўлган) қариндоши бўлиши керак, бўлмаса фарз эмас. Бу айтилган шартлар топилган кишига тезлик билан умрида бир марта ҳаж қилиш фарздир.

3. Сабий (ёш бола) ҳаж учун эҳром боғлагач болиғ бўлса ёки қул озод қилинса ва шундан сўнг ҳаж қилсалар фарз бўлган ҳаж устиларидан соқит бўлмас. Аммо сабий вуқуфи биарафада ҳам тавоф зиёратидан аввал эҳромини янгиласа фарз устидан соқит бўлар, яъни собит болиғ бўлгач тавофдан, вуқуфдан ялғари мийқотига қайтиб, фараз эҳромни ҳам фарз ҳаж учун толбиясини қилса ҳам ян дуруст бўлур. Қул эҳромини янгиласа ҳам устидан фарз соқит бўлмас.

4. Ҳажнинг фарзи учта: 1-эҳром, яъни баъзи бир ишни қилишни эҳром қилмоқ, баъзи бир ишни қилмасликни ҳаром қилмоқ, 2-вуқуфи биарифа, яъни арафа кунининг туш вақти билан ҳайит кунининг тонг вақти орасида Арафот исмли тоғда ақалли бир соат тўхтаб турмоқ, 3-тавоф зиёрати, яъни наҳр кунлари (қурбонлик кунлари)нинг бирида Байтуллоҳ атрофида етти марта айланмак. Эҳром ҳажнинг шартидир, вуқуфи биарафа билан тавоф зиёрати рукиларадир.

5. Ҳажнинг вожиблари бештадир: 1-вуқуфи жамъ, яъни наҳр кунининг бомдод намозидан сўнг ёқтирганича Муздалифада бирга йиғилиб тўхтаб турмоқ, 2-саъй: яъни Сафо билан Марва орасида югурмоқ, 3-ромюл жимор, яъни ҳайит кунидан бошлаб тўрт кунда Минонинг уч ўрнида етмиш мартаба тошлар отмоқ, 4-тавофи садр, яъни эсонлашув тавофидир, яъни мийқотдан ташқари ерда яшайдиган кишиларга Қаъбатуллоҳ билан қўришув тавофидир, 5-холқ, яъни эҳромдан чиққан вақтда сочини олдирмоқ.

6. Ҳажнинг ушбулардан бошқа амаллари суннат ва одобдандир. Масалан, тавоф қилаётган вақтда ўнгдан бошламоқ; Ҳо-жарул асводни ўпмоқ, тавофм қудум (Минода кечаси қўнмоқ, изтиёъ, яъни эҳромининг ридосини ўнг қўлтиғи остига қистириб, орқасига айлантриб олмоқ, арафа кунидан бир азон икки қомат билан пешин вақтида пешин билан асрни жамоат билан ўқимоқ ҳамда шом билан хуфтонни хуфтон вақтида бир азон, бир қомат билан жамоат билан ўқимоқ кабилар). Буларнинг ҳаммаси суннатдир, буларни қилмаса гуноҳкор бўлур. Арафотда вуқуфдан аввал ғусл қилиш, дуода иттиҳол қилиш ҳажнинг одобларидандир, буларни қилса савоб бўлади, қилмаса гуноҳкор бўлмайди.

7. Фарз ҳажнинг ойлари шаввол ва зулқаъда ва зулҳижжанинги ўн куни. Ҳаж учун шавволдан аввал эҳром боғлаш макруҳ, Лекин эҳром боғласа ҳам арафа кунигача эҳромдан фарз ўтолмас, ҳам дуруст эмас, ҳам наҳр кунигача фарз бўлган тавоф зиёратини ўташ дуруст эмас.

8. Умра, яъни эҳром ила Байтуллоҳни хоҳлаган миқдор тавоф қилмоқ ҳамда Сафо билан Марва орасида саъй қилмоқ суннатдир. Умра йилнинг ҳамма вақтида дуруст, аммо арафа кунини ва ундан кейинги тўрт кунда макруҳ, чунки бу беш кун фарз ҳаж кунларидир.

9. Эҳром боғланадиган ўринлар бешдур: 1-мадиналик ва Мадина орқали ҳажга келадиган кишиларнинг мийқоти Зулхулайфадир. 2-Маккадан юз мил масофадаги (Ироқ вилоятидан келган) кишиларнинг мийқоти Зоту Ирқдир. 3-Маккадан қирқ олти мил масофадаги Шом (Сурия)ликларнинг мийқоти Жухфадир. 4-Нажд вилояти ва унга йўли тўғри келган кишиларнинг мийқоти Қорон исмли тоғдир. 5-Яман вилоятидан келган кишиларнинг мийқоти Яламлам исмли ўриндир Ушбу беш ўринлар Макканинг беш тарафидир.

10. Мазкур мавоқийтларнинг ташқи тарафидаги кишиларга Маккага ҳаж ё умра учун, елди-етди учун ё бошқа сабаб билан борган сувратда эҳромни бу мавоқийтлардан кечиктириш

ҳаром. Аммо бу мавоқийтларга етишдан аввал эҳром боғлаш ҳаром эмас.

11. Мазкур мийқотларнинг ички тарафидаги кишиларга, яъни Макка тарафидагиларга эҳром боғламасдан Маккага кириш дуруст.

12. Мийқотларнинг Макка тарафидаги кишиларга Ҳаж ва Умра учун эҳромнинг мийқотлари Хилл, яъни мийқотлар ила Ҳарам орасидаги хоҳлаган ўриндир. Маккада турувчиларнинг мийқоти Ҳаж учун Хилдир.

13. Бирор киши Эҳромга киришни хоҳласа сочини, тирноқларин, ҳаром тукларин олади. Таҳорат қилади, аммо ғусл қилиш афзалроқ. Сўнг бир изор, бир ридо боғлайди. Изор белдан пастки аъзони, ридо бошдан белгача бўлган аъзони бержитадиган нарсадир. Буларнинг ҳар иккиси ҳам пок бўлиши керак. Сўнг икки ракаат намоз ўқийди.

14. Ҳаж учунгина эҳром боғлаганда: «Аллоҳумма инний урийдул ҳажжа, файассирҳу ли ва тақаббалҳу минний», дейди. Яъни: «Илоҳо, мен бу эҳром билан ҳаж қилмоқни истайман. Ҳажни менга енгил қилгин ва мендан ҳажни қабул қилгин». Бундан сўнг ҳажни ният қилганда қуйидагича талбия айтар: «Лаббайка Аллоҳумма, лаббайка. Ла шарийка лака, лаббайка. Иннал ҳамда ваннеъмата лака вал мулку ла шарийка лака», деб. Мундан кам айтмас. Кўп айтса — дуруст. Маъноси: «Сенинг буюрган ҳажингга ҳозирман, ё Аллоҳ ва сенинг тоатингга ҳозирман. Сенинг ҳеч шеригинг йўқдир. Ва сенинг амрингга итоат қилиб ҳажга ҳозир бўлдим. Мақтовли бўлмоқ, ҳар неъмат ва ҳар мулк сеникидир. Ва мулкнингда шеригинг йўқдир».

15. Шулардан сўнг киши эҳромда бўлади. Бундан сўнг рафс, яъни жирканч сўзларни сўзлашдан, фусуҳ, яъни шарият ҳукмларидан чиқишдан ҳамда жидол, яъни шериклари ва бошқалар билан даъволашувдан сақланади. Ва қуруқликдаги ҳайвонларни ўлдиришдан, уларни овчиларга кўрсатишдан ва бўлишишдан сақланади. Кийимига ё танига хушбўй нарсалар суртишдан, тирноғини кесишдан, юзини ва бошини артишдан хоҳ хотин, хоҳ эркак бўлсин, сақланурлар (Хотинлар бошларини ювадилар). Сочи ва соқолини хитаммо номли совун ўрнига истеъмол қилинадиган ўт билан ювишдан сақланадилар. Соқолини қисқартиришдан, сочини ва танининг тукларини ҳаммасини ё баъзисини олишдан, тикилган кийим ва пойафзал кийишдан, хушбўй нарса билан бўялган кийим кийишдан сақланурлар. Фақат хуш бўйи кетгандан кейингина кийиш мумкин. Ушбуларда оз бўлса-да роҳат топилганлиги учун бу айтилганларнинг ҳаммасидан сақланиш зарур.

16. Ҳаммомга тушишдан, уй ёки туянинг соясида сояланиш-

дан, пул солинган белбоғни белига боғлашдан сақланиш вожиб эмас.

17. Ҳар намозни тугатгандан сўнг ҳам баланд ўринларга чиққан вақтда; паст ўринларга тушган вақтда, иккинчи кишиларга учраган вақтда ва яна саҳар вақтларида ва бир ҳолдан иккинчи ҳолга кўчганда талбияни кўп айтур.

18. Маккаи Мукаррамага киргач, аввал Масжиди Харом билан машриқ тарафидан бани шайба эшигидан бошлар. Тавсеъ, хушув, хузуъ ила талбия айтиб бу ўриннинг улуглигин эсга тушириб Масжид Харомга кирар. Сўнг Каъбатуллоҳни кўргач, «Аллоҳу акбар» деб такбир айтар ва яна «Ла илаҳа иллоллоҳ» деб таҳлил айтар, ҳам диний ва дунёвий мақсадларининг ҳосил бўлуvin сўраб дуо қилур. Чунки бу ер дуонинг қабул бўладиган ўрнидир. Баъзи имом «Аллоҳумма ижъалний мустажаб аддаъвата» деб дуо билан амр қилмишлар.

19. Бундан сўнг Ҳажарул асвадга қарши туриб, қўлларини такбири таҳримага кўтаргани каби кўтариб такбир ва таҳлил айтар, ҳам ҳеч кимни ранжитмай ўпишга ва ушлашга кучи етса ўпар ва ушлар. Аммо киши кўплигидан Ҳажарул асвадга қўйинлаша олмаса, қўлига таёқ ёки бошқа нарсга олиб, Ҳажарул асвадга суртиб, таёқни ўпар. Таёқни ҳам сурта олмаса Ҳажарул асвадга қарши турар, икки учининг ичларин Ҳажар тарафига ишора қилиб такбир, таҳлил ҳам Аллоҳ таолога ҳамд-сано айтур, ҳам Росулulloҳга салавот айтиб, учини ўпар.

20. Сўнг тавофи ҳудумни, яъни келиш учун бўлган суннат тавофни қилур. Маккага четдан келган кишиларга тавофи ҳудумни ўнг ёқдан бошлаб қилиш суннат. Масжиднинг эшиги ёнидан Хатийм исмли ўриннинг ортидан бошлаб етти мартаба Каъбатуллоҳни айланур. Аввалги учтасида румл қилур, яъни икки энгил бошларин силкитиб, ошиқиб тавоф қилур.

Тавоф вақтида ридосин изтибоъ қилур, яъни ридосини ўнг қўлтиқ остига қистириб, учини сўл энг-бошига осилтирур. Ва етти мартабанинг ҳар бирида Ҳажарул асвад тўғрисига етгач, қарши туриб, қўлларини такбири таҳримага кўтарган каби кўтариб такбир, таҳлил айтур. Кучи етса истилом қилур, яъни Ҳажарул асвадни ўпар, тутар. Кучи етмаса, боя айтганча қарши туриб, уч томонин қарши тутиб такбир, таҳлил, ҳамд, сано, салавот айтиб (таёқ) учини ўпар.

21. Тавоф қилганда рукни яманийни истилом қилув, яъни қўли билан тутиш мустаҳаб ва одобдир.

22. Етти мартаба тавофни Ҳажарул асвадни истилом қилиш билан тўхтатур, яъни Каъбатуллоҳни етти мартаба айлангандан сўнг Ҳажарул асвадни истилом қилур. Истиломдан сўнг Масжиднинг мақоми Иброҳим алайҳиссаломда ё бошқа ўрнида икки ракаат намоз ўқир. Тавофдан сўнг шу тариқа икки ра-

каат намоз ўқиш ҳар вақт вожиб. Навоз ўқигандан сўнг янги-дан келиб Ҳажарул асвадни истилом қилур, такбир ва таҳлил айтур. Бундан сўнг Замзам сувини ичар. Сув ичганда қуйида-гича дуо қилур: «Аллоҳумма инний асалука ризқан васиан ва илман нафиан ва шифаан мин кулли даин». Маъноси «Эй Аллоҳ, мен сендан кенг ризқ, фойдали илм ва ҳар бир дардга шифо сўрайман».

23. Сўнг хоҳлаган эшикдан тезлик ила чиқиб Сафо тоғига чиқар. Байтуллоҳга қарши туриб такбир, таҳлил, саловот айтар, ҳам қўлларини кўтариб дунёвий ва ухровий мақсадларин сўраб дуо қилур. Мундан сўнг Сафо тоғидан тушиб, Марва тоғига йўналур. Чуқур ичидаги икки яшил мил орасида ошиқиб ўтар. Ҳам Марва тоғига чиқар. Икки милнинг атрофида тезлик ила юрар. Марвада ҳам Сафода қилгани каби қилур, яъни Каъбатуллоҳга қарши туриб такбир, таҳлил, саловот айтур. Бундан сўнг мақсадларини сўраб дуо қилур, кейин Марвадан Сафога юзланур. Сафога борганда Марвага келгандаги каби қилур, яъни икки яшил мил орасида ошиқиб ўтар. Милнинг ташқарисида оқронлиқ ила юрур. Бу икки саъй бўлади. Бири Сафодан Марвага, иккинчиси Марвадан Сафога. Шу тариқа етти мартаба саъй қилур. Бу еттининг тўрти Сафодан Марвага саъй, учтаси Марвадан Сафога. Саъй тамом бўлгандан сўнг икки ракаат намоз ўқур. Агарда ҳаж кун итмаган бўлса, Маккага кириб, эҳромга мановий бўлган нарсалардан сақланиб, ҳаж вақтини кутади. Тилаганча нафл тавофлари қилур. Ҳар етти мартаба тавофдан сўнг икки ракаат намоз ўқийди.

24. Имом ёки ҳажнинг амири Зулҳижжа ойининг 7-кунида пешиндан сўнг бир хутба ўқур. Бу хутбада тарвия кунидан, яъни ойнинг саккизинчи кунидан бошлаб, арафа кунининг туш вақтигача ҳажнинг ҳукмларин баён қилур. Сўнг ойнинг тўққизинчи кунидан, яъни арафа кунидан тушдан сўнг жумъанинг хутбаси каби икки хутба ўқур. Бу хутбасида арафа кунининг туш вақтидан бошлаб ойнинг ўн биринчи кунининг туш вақтигача қилиш зарур бўлган ҳажнинг ҳукмларини баён қилади. Сўнг ойнинг ўн биринчи кун Минода бир хутба ўқийди. Бу хутбада ойнинг ўн биринчи кунидан бошлаб ўн учинчи кунининг тушдан кейинигача қилиниши зарур бўлган ҳаж ҳукмларини ҳамда бир монъ сабабли ё қазога қолган амалларнинг қай тариқа адо этилишини баён қилур.

25. Имом қавм билан тарвия кунининг эртасида, яъни ойнинг саккизинчи кунидан эрта билан Макка Мукаррамадан Мийнога чиқади. Мийнода пешин билан аср ва шом билан хуфтонни ўқийди. Кеч киради. Мийнода арафа кунининг тонгигача турилур. Бомдод намози ва тонг оғанда ўқиш суннат. Бомдод намозини ўқигач, Арафотга йўналурлар. Арафотнинг Батну Урна

исмли ўрнидан бошқаси ҳар қаюси ҳар ҳажнинг «вуқуфи биарафа» исмли фарзини ўташга мақбул ўринлардир.

26. Арафа кунининг пешин вақти етгач имом жумъа хутбаси каби икки хутба ўқур, сўнг қавм билан пешин ва асрни пешин вақтида бир азон, икки қомат ила жамоат бўлиб ўқур. Пешин билан асрни шу тариқа пешин вақтида йиғиб ўқувнинг дуруст бўлиши учун икки шарт бор: 1- эҳромли бўлмоқ, 2- жамоат. Аммо эҳромли бўлмаган кишига ёки эҳромли бўлса-да ёлғиз ўқиган кишига пешин билан асрни бир вақтда йиғиб ўқиш дуруст эмас.

27. Намозни тамом қилгач, имом қавм билан фарз бўлган вуқуфи биарафани адо қилиш учун Арофатнинг Жабали Руммота деган ўрнига йўналур. Мавқифга кетмасдан аввал гусл қилиш суннатдир.

28. Арафа кунининг туш вақтидан бошлаб Ҳайит кунининг тонгигача бўлган вақт орасида гарчи ухлаб ё ҳуши кетган ҳолда бўлса-да, ёки унинг учун иккинчи киши эҳром боғлаган бўлса-да, бир соат миқдори Мавқифда тўхтаб турса етар ҳамда «Вуқуфи биарафа» деган фарз устидан тушар. Шунингдек, Мавқифда тўхтаб турувчи турган ерининг Арафот тоғи эканини билмаса ҳам фарз устидан соқит бўлади.

29. Арафа кунининг қуёши ботгач, имом қавм билан Муздалифага келур. Муздалифанинг Водийи Мухассир номли ўрнидан бошқа ҳамма ерида Вуқуфи жамъ исмли вожиб вуқуфни адо қилиш дуруст.

30. Муздалифага келгандан сўнг имом қавми ила хуфтон вақтида шом билан хуфтонни бир азон ва бир қомат айтиб ўқийди. Агарда шом намозини Муздалифага келмасдан аввал ўқиган бўлса ҳам Муздалифага етгач, қайтариш вожиб.

31. Ойнинг ўнинчи кунининг тонги отгач, бомдод намозини қоронғуликда ўқур. Сўнг ёқтирганича мазкур Муздалифада «Вуқуфи жамъ»ни қилур. Бу вуқуф вожибдир. Ҳамд, салават, такбир, таҳлил айтур. Қўлини кўтариб, ҳожатини сўраб дуо қилур. Бу ер дуонинг қабул бўладиган еридир.

32. Сўнг қуёш чиқадиган бўлиб ёришгач Мийнога келади-лар. У ерда чуқурнинг ичидан тоққа рўпара туриб, Қабани чап томонда қолдириб Жамраи Ақабани отади, яъни ўша жойдаги майда тошларни икки бармоқларининг боши билан хотинлар отгани каби юмшоққина етти мартаба тош отади-лар. Ҳар сафар тош отганда «Аллоҳу Акбар» деб такбир айтади-лар.

33. Аввалги тошни отиш билан талбия айтишни тўхтатади, то тошларни отиб битиргунча. Тошларни отиб битиргач, хоҳласа қурбонлиқ қилади.

34. Шундан сўнг сочини олдиради ё қисқартиради, лекин олдириш афзалроқ. Сочини олларгач; эҳромли вақтида ҳаром

бўлган нарсаларнинг ҳаммаси ҳалол бўлади. Фақат хотинига яқинлашувгина ҳалол бўлмас.

35. Наҳр кунларининг бирида, яъни қурбонлик қилиш дуруст бўлган уч куннинг бирида ҳажнинг «тавофи зиёрат» исми фарзини ўтар, яъни Каъбатуллоҳ атрофида етти марта айланур, ромл қилмасдан, яъни етти марта айланишнинг аввалги учтасида энгил-бошларини силкитиб югурмайди. Бу тавофдан сўнг Сафо билан Марва орасида саъй қилмайди, агарда аввал Сафо билан Марва орасида саъй қилган бўлса. Аммо аввалда Сафо билан Марва орасида саъй қимаган бўлса тавоф қилганда аввалги учтасида ромл қилур. Сўнг Сафо билан Марва орасида саъй қилур. Чунки аввалда, яъни тавофи қудумда ромл қилмаган бўлса бу тавофда ромл вожибдир. Сўнг ромл билан тавоф охирида саъй вожиб. Аввалда саъйнинг борлиги тавофи қудумда ромлнинг борлигига далолат қилади. Бас, тавофи қудумдан сўнг саъй бўлса, тавофи зиёратда ромл қилиш шарт эмас, саъй такрор машруъ бўлмагани учун.

36. Тавоф зиёратининг аввал вақти наҳр кунининг тонгидан сўнгдир. Тавоф зиёратни шу кунда, яъни ойнинг ўнинчи кунда ўташ ўн биринчи ва ўн иккинчи кунларида ўтагандан ортиқроқ. Бу тавоф зиёратини ўтгач, хотинларга яқинлашиши ҳалол бўлади.

37. Тавоф зиёратини уч наҳр кунларидан кечиктириб қилиш макруҳ. Агарда кечиктирса, қурбонлик қилиши вожиб бўлади.

38. Тавоф зиёратдан сўнг Мийнога қайтур. Наҳр кунларининг иккинчисида тушдан сўнг уч ўриннинг ҳар қайсида етти-та-еттитадан тош отади. Уч ўриннинг (1-Масжиди Хийф ёнида, 2-масжиддан уч юз беш аршин четда, 3-жумрати ақаба, яъни аввалги отган ўрин энди отадиған ўринининг иккинчисидан тўрт юз саксон етти аршин четда) Жумрати ақабанинг ўрни Масжиди Хийфдан 792 аршин масофада бўлади.

39. Ҳар тошни отганда такбир айтур. Аввалги ва иккинчи ўринларда тошларни отиб битиргандан сўнг йигирма оят ўқур микдори тўхтаб турар. Қўлларини кўтариб ҳамд, сано, такбир, тақлил, салават айтар. Ҳожатларини сўраб дуо қилади.

40. Сўнг тонгда, яъни ойнинг ўн иккинчи кунда ойнинг ўн биринчи кунда қилгани каби тушдан сўнг уч ўринда тошлар отади. Бу кундан кейинги кунда, яъни ойнинг ўн учинчи кунда яна шундай қилур, агарда бу ўн учинчи кунда Мийнода туриб қолса. Бу кунда Мийнода туриш қайтишдан ажрлироқ. Аммо бу ўн учинчи куннинг тонгидан аввал Мийнодан қайтурға чиқса, мазкур кунда уч ўринда отилажак йигирма бир тош устидан соқит бўлади. Тонг вақтида Мийнода бўлиб қолса, Мийнода туш вақтигача туриб, тушдан сўнг тош отиши вожиб бўлади. Қайтмоғи дуруст эмас.

41. Мийнодан Маккага қайтганда Муҳассаб деган ўринга тушиш суннат. Муҳассаб Макка билан Мийно орасидаги бир чуқурки, Ибтаҳ ҳам Батҳо дерлар.

42. Сўнг Маккага қайтгач Каъбатуллоҳни ромлсиз, яъни аввалги уч айланувида энгил-бошларин силкитиб югурувдан бошқа етти мартаба айланиб тавофи садр вожиб. Тавофдан сўнг саъйр қилмас.

43. Кейин Замзам сувидан ичади, бошига, юзига ва бошқа жойларига суртади. Ҳамда эшигининг бўсағасини ўпади. Юзини, кўкрагини Мултазамга қўяр, такбир, таҳлил, ҳамд ва салавот айтур, ҳожатларини сўраб дуо қилур. Мултазам — Ҳажарул асвод билан эшик орасидаги тўрт аршин ўрин.

44. Ундан сўнг Каъбатуллоҳни ўраган матога ёпишиб, ижтиҳод қилиб, дуонинг қабул бўладиган ўрин эканлигини ғанимат билиб, ҳожатини сўраб дуо қилур, ҳам Байтуллоҳдан айрилаётганига куйиниб йиғлайди. Сўнгра масжиддан чиққунча юзини Каъбатуллоҳ тарафига қилиб, орқаси билан юриб чиқар.

45. Хотинлар ҳажнинг ҳамма ақкомларида эрлар кабидир. Фақат бошин очик қилмаслар, юзин очик қилурлар, лекин юзига бир нарса ёпсалар ўша нарса билан юзларининг ораси бўш қолиши керак. Талбияни қичқириб айтмайдилар, яширин айтадилар, тавофда ромл қилмаслар, икки яшил мил орасида саъй қилмаслар, яъни ошиқиб юрмаслар. Хилват топмасалар, Сафо билан Марвага чиқмаслар. Сочларини кесмаслар, балки сал қисқартирурлар. Тикилган кийим киядилар. Тиқилинч бўлса Ҳажарул асвадга яқин бормаслар.

46. Хотинларнинг ҳайзи ҳаж амалларини қилишга монъе бўлмайди. Фақат ҳайз ҳолида тавоф қилишгина дуруст эмас. Бас, ҳайзи тўхтагунча Маккада туради, тўхтагач, тавоф қилур.

47. Бир киши Вақфи биарафага эриша олмай, ҳажин ўтай олмаса эҳромдан чиқиш учун Умра ўтар, яъни Каъбатуллоҳни етти марта тавоф қилур. Шундан сўнг эҳромидан чиқар, сўнг ҳажни кейинги йилда янгидан эҳром боғлаб қазо қилур. «Вуқуфи биарафага эриша олмаса», деб шунинг учун қайд қилдикки, Арафотдаги вуқуф бу фаслнинг 28-масаласида айтилганидек, вақтидан ўтса бошқа вақтда ўташ дуруст эмас. Аммо тавоф зиёратини вақтидан фақат қасддан кечиктириш макруҳ, қайси вақтда бўлса-да, ўташ дуруст, гарчи Муҳаррам ойига ё бошқа ойларга қолса-да.

36. ҚИРОН ВА ТАМАТТАЪ БЎЛИМИ

1. Қирон, яъни ҳаж билан умра учун Мийқотдан бир йўли «Аллоҳумма инний урийдул Умрата вал Ҳажжа, фаяссирҳума ли ва тақаббалҳума минний» деб ҳар иккисин ният қилиб тал-

бия айтиб, яъни «Лаббайка Аллоҳумма лаббайка, ла шарийка лака лаббайка. Иннал ҳамда валнеъмата лака вал мулка ла шарийка лака» деб ақалли бир мартаба айтиб эҳром боғлаш ифроддан — ҳаж учунгина эҳром боғлашдан ҳам таматтаъдан, яъни аввал умра учун айрим, бундан сўнг ёлғиз бир ҳажни ният қилиб эҳром боғлагандан савоблироқ.

2. Қирон, яъни ҳаж ва умра учун эҳром боғлаган киши аввал умра учун Байтуллоҳни етти мартаба тавоф қилади. Аввалги учтасида ромл қилур, яъни энгил-бошларин силкитиб, ошиқиб юрар. Тавофдан сўнг Сафо билан Марва орасида саъй қилади. Сўнг ўтган фаслда баён қилинганидек ҳажни ўтайди.

3. Кейин ийд кунида Мийнога келиб Жумраи ақабани, яъни тош отиладиган уч ўринда тош отгандан сўнг қироннинг шукронаси учун бир қурбонлик қилади. Агар қурбонлик қилишга гучи етмаса, қурбонлик ўрнига ҳажда уч кун рўза тутади. Ўша уч куннинг охирги куни арафа куни бўлиши керак. Сўнг ҳаждан кейин етти кун рўза тутади, хоҳласа Маккада, хоҳласа уйида. Ўшанда тўлиқ ўн кун бўлади. Агар аввалги уч кунги рўзаси вақтидан кечикса, қурбонлик қилиши вожиб бўлади.

4. Таматтаъ, яъни ҳаж ойларида ё бошқа ойларда мийқотдан умра учунгина эҳромга кириб, умра учун Қаъбатуллоҳни етти мартаба айланиб тавоф қилиб, сўнг Сафо билан Марва орасида саъй қилгач, сочини қириб ё қисқартириб, мазкур тавофнинг аввалида талбияни қатъ қилиб бигиргач ҳаж учун тарвия кунида иккинчи мартаба эҳромга кириш ифроддан ортиқроқ. Таматтаъ қилувчининг ҳаж эҳромига тарвия кунидан аввалроқ кирмаги тарвия кунида кирмагидан афзалроқ.

5. Шу тариқа эҳромга кирган киши ёлғиз ҳаж учунгина эҳромга кирган киши сингари ҳажни ўтар ва яна қирон учун қурбонлик қилганидек таматтаънинг шукронаси учун қурбонлик қилур. Қурбонлик қилишга кучи етмаса, қирондаги каби ҳажда уч кун, ҳаждан сўнг етти кун рўза тутади. Ҳаждаги уч куннинг охирги куни арафа кунига тўғри келиши керак.

6. Мутаматтиънинг (аввал умра учун айрим, сўнг ёлғиз бир ҳажни ният қилиб эҳромга кирган кишининг) умра учун эҳромни савқи ҳидо билан боғламоғи яхшироқ, яъни таматтаънинг шукронаси учун қилинадиган қурбонлигини эҳром боғлаган еридан қувиб борув нияти билан.

7. Мутаматтиъ умра учун савқи ҳидо билан эҳромини боғлаган бўлса эҳромидан чиқмас, балки шу умра эҳроми устига ҳаж учун эҳром боғлаб, ҳажни ўтагач сочини қириб ё қисқартириб, икки эҳромидан бир йўли чиқар. Ҳажда соч олдирув намозда салом бергандек кабидир: салом бериш билан намоздан чиқса, соч олдириш билан эҳромдан чиқар.

8. Мийқотнинг Макка тарафида турувчилар ҳамда маккаликлар эҳромни фақат муфрад бўлиб, яъни ҳаж ё умра учун боғлайдилар. Уларга таматтиъ ва қирон макруҳ.

37. ЖИНОЯТЛАР БЎЛИМИ

1. Жиноят, яъни эҳром боғлаган киши эҳромли кишига дуруст бўлмаган ишни қилса, гарчи у ишлар бошқа вақтларда дуруст бўлса ҳам, қуйида зикр қилинажак ҳукмлар вожиб бўлади: эҳром боғлаган киши бирор бир аъзосига хушбўй нарса суртса ё мойласа; тикилган кийим кийса, бошини ё юзини бутун бир кун ёпиб турса, сочининг тўртдан бирини олдирса ёки бутун бир аъзосининг тукини кетказса, бир қўлининг ёки бир оёғининг тирноқларини олса ёки икки қўлидан бўлса ҳам беш та бармоғининг тирноқларини олса ёки тирноқларининг ҳаммасини бир йўла олса ёки тавоф зиёратининг ҳаммасини ёки баъзисини таҳоратсиз қилса ёки бошқа тавофни жунуб ҳолида қилса; ёки Арафотдан имомдан олдин чиқса ёки беш вожибдан бирисини ёки бирисининг ярмидан кўпроғини қилмаса ёки кейин қилиши керак бўлган ҳажнинг бирор амалини аввал қилса, масалан қорин қирони учун қурбонлик қилишдан аввал сочини олдирса ёки фарз тавофни наҳр кунларидан кечиктирса ёки бу фарз тавофнинг ярмидан камини, масалан: учтасини ёки ундан ҳам камини қилмай қолдирса бир қўй қурбонлик қилиши вожибдир. Аммо фарз тавофнинг ярмидан кўпроғини, масалан: тўрттасини ёки ундан ҳам кўпроғини қолдирса эҳромли бўйича қолади. Янгидан тавоф қилмагунча тавофи ўталмаган ҳисобланади.

2. Агар фарз тавофни жунуб ҳолатида қилса, туя ёки сигир қурбонлик қилиши вожиб бўлади.

3. Аввалги масалада саналмиш жиноятларни айтилган миқдордан камроқ қилса, масалан: хушбўй нарсани бутун бир аъзосидан кам ерига суртса ёки тикилган кийимни бир кундан камроқ кийса ёки бошини бир кундан камроқ ёпиб турса ёки фарз тавофдан бошқа тавофни таҳоратсиз қилса ёки бир вожибнинг ярмидан камроғини қолдирса; масалан тавофи садрнинг учтасини ё учтадан ҳам камини тарк қилса ёки иккинчи кишининг сочини олса, ярим соч бугдойни бир мискинга садақа қилиши вожиб бўлади.

4. Агар узр сабабли бир бутун аъзосига хушбўй нарса суртса ёки сочини олдирса хоҳласа Ҳарамда қурбонлик қилади ёки олти мискинга уч соъ таомни ҳар бирига ярим соъдан қилиб садақа қилур ёки уч кун рўза тутур. Шунингдек, эҳромли ҳолида қилиши ҳаром бўлган бошқа ишларни узрли сабаб туфайли қилса, мазкур уч ишнинг бирортасини қилишда ихтиёрлидир.

5. Эҳромли киши Вуқуфи биарафадан аввал хотинига яқинлашса ҳажи бузилур, лекин бузилса-да, дуруст ҳаж каби таом қилур, яъни Вуқуфи биарафани қилур ҳам тавоф зиёратини қилиб, сочини олдириб, эҳромдан чиқар. Лекин бир қўй сўйиши вожиб бўлур. Бу ҳажини кейинги йили қазо қилур. Қазо қилганда хотинидан айрим юриб қазо қилиши вожиб эмас, аммо имом Молик қошида қазо қилганда ҳажини қазо қилиб бўлгунча хотинидан айрилиб турмоғи вожиб.

6. Вуқуфи биарафадан сўнг хотинига яқинлик қилса ҳажи бузилмас, гарчи фарз тавофдан аввал бўлса-да... Лекин зўр ҳайвон қурбонлик қилиши вожиб бўлади. Сочини олдиргандан сўнг тавоф зиёратидан аввал жимоъ қилса бир қўй қурбонлик қилиши вожиб.

7. Эҳром боғлаган киши гарчи хато қилиб бўлса ҳам қуруқликдаги ҳайвонни (кийикни) ўлдирса ёки уни ўлдиришга иккинчи кишига далолат қилса, ўлдирган ҳайвоннинг ҳақини тўлаши вожиб бўлади, яъни ўлдирган ўрнида ёки унга яқинроқ ерда икки кишидан бу ҳайвоннинг саломат вақтидаги нарҳини қўйдириб, шу ҳақиға қурбонлик олиб, Маккада бўғизлаши вожиб бўлади. Ёки бор пулиға буғдой сотиб олиб ҳар бир мискинға бир фитр садақаси миқдори садақа қилур ёки ҳар фитр садақалиғи учун бир кун рўза тутар. Ўлдириб қўйган ҳайвонининг ҳақи зўр ҳайвон сотиб олишға етарлик бўлса, уни олиб сўяр, кичкина ҳайвон сотиб олишға етса, ўшанақасини олиб сўяр. Ҳайвондан ортиб қолган пулиға буғдой сотиб олиб ҳар мискинға ярим соъдан садақа ёки ҳар ярим соъ учун бир кун рўза тутади.

8. Агар ўлдирилган ҳайвон заиф ёки бирор камчилиғи бўлса, заифлиғидаги баҳосини тўлайди. У ҳолда икки кишидан саломат вақтидаги баҳосини қўйдирилур, сўнг заиф ҳолатдаги баҳосини қўядилар. Камайган баҳосига ҳадя олур, ҳадя олишға етмаса таом олур ёки рўза тутади.

9. Агар бир ҳайвонға камчилик еткизса, ҳайвон шу сабабдан хоҳлаган ериға бора олмаса ёки йиртқичдан қоча олмаса, зарар етказувчи бутун ҳақини тўлайди. Агар кийикнинг боласини отса, боласининг ҳақини тўлайди. Агар бирор қушнинг туҳумини синдирса, қушнинг қийматини тўлайди.

10. Шунингдек ҳалол, яъни эҳром боғламаган киши Ҳарамдаги кийикни сўйса, кийикнинг қийматини тўлайди. Агар сутини соғса, сутининг қийматини тўлайди.

11. Ва яна эҳромли ёки эҳромсиз киши Ҳарам ичидаги ўтларни ё дарахтни кесса — юқорида айтилганидек, икки эркак гувоҳ қўйган қийматни тўлайди. Магар ўт ёки дарахт Ҳарам ичида бўлса ҳам бир кишининг мулкида бўлса ёки киши парвариш қилиб ўстирган ўт ёки дарахт бўлса, яъни ўз ҳолича

ўсган бўлмаса ёки ўз ҳолича ўсган бўлса-да қуриган бўлса қийматини тўлаш вожиб эмас.

12. Ҳарами Шариф ичидаги ўтларга ҳайвонларни эркин қўйиб ўтлатиш ҳаром. Ва яна изхир исмли ўтдан бошқа ҳеч қайси ўтни кесиш (юлиш) дуруст эмас.

13. Эҳромли кишига бир битни ёки бир чигирткани ўлдирув сабабли бир дона нон ёки бир емиш каби оз нарсани бўлса-да, садақа қилиш вожиб бўлади.

14. Олақарғани ўлдириш сабабли, калхатни, илонни, чаённи, сичқонни, қутурган итни, чивинни, бургани, қандалани, тошбақани ҳамда ҳалок қилишни қасд қилиб келган йиртқич ҳайвонни ўлдириш сабабли ҳеч нарса вожиб эмас. Аммо йиртқич ҳайвонни ўзини ҳалок қилурға келмаган чоғда ўлдирса қийматини тўлаш вожиб.

15. Эҳромли кишига уй ҳайвонларини сўйиш дуруст, ҳамда эҳром боғламаган киши овлаган ва сўйган кийикнинг этини ейиши дуруст, агарда эҳром боғламаган киши ўша кийикни эҳром боғлаган кишининг далолатисиз ва ёрдамисиз овлаган бўлса.

16. Бир кишики хоҳ эҳромли бўлсин, хоҳ эҳромсиз бўлсин саҳрода юрган кийикни тутиб Ҳарамга кирса, ўша кийикни қўйиб юбориши вожиб.

17. Бир киши кийикни Ҳарамга олиб киргандан сўнг Ҳарамда ёки Ҳарамдан чиққач сотса кийикни сотувчига ақчасини олиш вожиб. Агарда кийик олувчи қўлида қолса ҳам сотувчига кийикни қўйиб юбориш вожиб. Аммо олувчининг қўлида қолмаса, сотувчи олувчидан олган ҳақин тўлар, чунки Ҳарамга кириши билан бўшатиб юбориши вожиб эди.

18. Шунингдек, эҳромли киши гарчи Ҳарами Шарифда бўлмаган чоғида бўлса-да, саҳро кийигин бир кишига сотса кийик олувчининг қўлида бўлган муддатда қайтариб кийикни бўшатиб юбориши вожиб бўлади. Аммо олувчи қўлида бўлмаса сотганда олган ҳақини тўлайди.

19. Эҳромдан аввал уйида ёки боғловда бўлган кийикни эҳром боғлагач Ҳарами Шарифга олиб кирмаса, қўйиб юбориш вожиб эмас. Аммо Ҳарамга олиб кирса, қўйиб юбориш вожиб бўлади.

20. Бир киши эҳромли кишининг қўлидаги кийикни қўйиб юборса, агар эҳромли киши бу кийикни эҳром боғламасдан олдин тутган бўлса қўйиб юборган киши кийикнинг қийматини тўлайди. Эҳромли киши кийикни эҳром боғлагандан кейин тутган бўлса тўламайди.

21. Бир эҳромли киши иккинчи бир эҳромли кишининг кийигини ўлдирса, ҳар иккиси бутун қийматин тўларлар. Аммо сўнгидан кийик хўжаси бўлган эҳромли киши ўзи тўлаган қадари ҳақни даъво қилиб ўлдирувчидан тўлатар.

22. Юқорида зикр қилинганидек эҳром ҳурматини сақламаганлиги сабабли муфридга, яъни ҳаж ё умра учунгина эҳром боғлаган кишига бир қурбонлик сўйиш вожиб бўлган суратларда қоринга икки эҳромнинг ҳурматини сақламаганлиги учун икки қурбонлик сўйиш вожиб, магар қирон тариқича эҳром боғлаган бўлса-да, эҳромни мийқотдан ўтгач боғлаган бўлса биргина қурбонлик вожиб.

23. Бир кийикни икки эҳромли киши ўлдирса, ҳар иккиси кийик қийматининг бутунини алоҳида-алоҳида тўларлар, уч киши ўлдирса, уч киши тўлайди.

24. Ҳарамии Шариф кийигин эҳром боғламаган икки киши ўлдирса, иккиси бир ҳақни тўларлар, аммо Ҳарам кийигин бир эҳромли ва бир эҳромсиз киши ўлдирса, эҳромли киши бутун қийматни тўлар, эҳромсиз киши ярим қийматни тўлар ёки бир қорин, бир эҳромли киши ва бир эҳромсиз киши учовлари Ҳарамнинг бир кийигини ўлдирсалар, эҳромсиз киши кийикнинг учдан бир ҳақини тўлайди, бир эҳромли киши бир бутун ҳақини, икки эҳромли киши баравар ҳақини тўлайди.

25. Эҳромли кишининг кийигини сотиб олиш ва кишига солиш дуруст эмас, ботил.

26. Эҳромли киши саҳро кийигини сўйса, ўлакса ҳукмида бўлади, этини ейиш ҳеч кимга дуруст эмас. Аммо эҳромли киши ўзи эҳромли чоғида сўйган кийигининг этини мажбур бўлгани учун еса, аввал ўша кийикнинг турган ҳақини тўлаган бўлса-да, яна еган қадари этининг ҳақин тўлар, лекин аввалги кийик ҳақини тўламаган бўлса; этнинг ҳақини тўлаш вожиб эмас, балки кийик ҳақини тўлаш вожиб.

27. Эҳромли киши сўйган кийикнинг этини иккинчи эҳромли киши еса, ҳеч нарса тўлаш вожиб эмас, лекин истиғфор айтар.

28. Бир киши Ҳарамии Шарифга кирган кийикни Ҳарамдан чиқарса, чиқаргач шу кийик болаласа, сўнг онаси ҳам боласи ўлса, Ҳарамдан чиқарувчи иккисининг ҳақин тўлар. Аммо чиқаргач, онасининг ҳақини тўласа кейин шу кийик болаласа, болалагач ҳар иккиси ўлса ҳам боласининг ҳақин тўламас.

38. ТҶСИҚЛАР ҲАҚИДАГИ БҶЛИМ

1. Эҳром боғлаган киши ҳаж қилишдан тийилса, масалан: душмани ё бошқа нарса эрк бермаса муфрид, яъни ё ҳаж, ёки умра учун эҳром боғлаган киши Ҳарамда сўйиш учун бир қурбонлик келтирар, қорин икки қурбонлик келтирар ёки у ерда сотиб олиб сўйиш учун қийматини тўлар.

2. Ҳаждан тўхтагани учун сўйиладиган қурбонининг қайси кунда сўйилишини белгилаб айтиб юбориши керак, нарчи бу

кун қурбонлик қилинадиган уч кундан илгари бўлса ҳам. Қурбонлик қилишни белгиллаган кунда сочини олдириб ё қисқартириб эҳромидан чиқар.

3. Ҳаждан тўхтагани учун сўйиладиган қурбонлигини Ҳарамдан бошқа ерда сўйиш дуруст эмас. Агар Ҳарамдан бошқа ерда сўйса, эҳромидан чиқмаган ҳукмида бўлар; то иккинчи қурбонликни олиб келиб Ҳарамда сўйганича.

4. Ҳаж ё умра қилмай қурбонлик қилиб эҳромидан чиққан кишига келаси йили бир ҳаж ва бир умра қилиш вожиб бўлур.

Умрадан тўхтаган кишига бир умра вожиб, қирон ила эҳром боғлаган кишига бир ҳаж икки умра вожиб бўлур.

5. Ҳаж ё умра қилишдан тўхтаганлиги учун Маккага қурбонлик юборгач, ҳаждан тўсиб турган нарса йўқолса ҳаж қилишга киришади, агарда юборган қурбонлиги сўйилмасдан аввал ҳамда ҳажнинг вақти ўтмасдан аввал улгурадиган бўлса. Аммо ҳаж вақти ўтмасдан илгари улгуролмайдиган бўлса, ҳаж қилишга киришмас. Агар қурбонлиги сўйилмасдан аввал эриша олмаса, лекин ҳаж вақти тугагунча улгурса, янгидан эҳром боғлаб ҳаж қилишга киришур.

6. Ҳажнинг икки рукнини, яъни вуқуфи биарафани ҳамда тавоф зиёратини қилишга эрк берилмаса, ҳаждан тўхтаган киши ҳукмида бўлиб, юқорида айтилган тариқада амал қилиши зарур бўлади. Аммо икки рукнининг биридангина тийилса, ҳаждан тийилган ҳукмида бўлмайди ҳамда қурбонлик қилиб эҳромидан чиқиши дуруст бўлмайди, чунки вуқуфи биарафадангина тийилса, умрани ўтаб, эҳромидан чиқиши дуруст, аммо вуқуфи биарафадан тийилмасдан тавофдангина тийилса, вуқуфи биарафани вақтида ўтаб, тавофдан тўхтатган нарсанинг кетишини кутиб турар, чунки тавоф зиёратининг вақти ўтмайди.

7. Бир киши хасталик ёки ҳибсда бўлмоғи сабабли фарз ҳажни ўташдан ожиз қолса, иккинчи кишига буюриб ўзи учун ҳаж қилдирмоғи дуруст, гарчи касаллигидан тузалмаги ва ҳибсдан қутулмагининг умиди бўлса-да. Аммо умид бўлмаган сувратда вожиб бўлади. Агарда икки шарт бажо бўлса: 1-ҳаж қилдирувчининг ҳаж қилувдан ожизлиги доимий бўлса, яъни вафот этгунча касалидан тузалмаса, 2-шарти — киши учун ҳаж қилувчи ҳам қилдирувчи учун ният қилса ҳаж қилдирувчининг устидан ҳаж соқит бўлар.

8. Биров учун эҳром боғлаган киши ҳаждан тийилса, тийилгани учун қилинадиган қурбонлик қилдирувчининг молидан вожиб. Аммо қирон ҳамда жиноят учун, яъни эҳромнинг ҳурматини сақламагани сабабли вожиб бўлган қурбонлик биров учун қилувчининг ўз молидан вожиб.

9. Биров учун ҳаж қилишга буюрилган киши вуқуфи биара-

фадан аввал жимоъ қилиб ҳажни ботил қилса, буюрувчига берган молини тўлайди.

10. Киши учун ҳаж қилурға амр қилиниб, йўлга чиқувчи бориб етмасдан бурун йўлда вафот этса янгидан буюрувчининг молининг қолган қадарисининг учдан биридан ҳаж қилурға буюрувчининг ватанидан нафақа бериб иккинчи кишини юбориб қилдириш вожиб, аммо у ҳам буюрилган аввалги киши вафот этган жойдан юборилмас.

(Бу масала қуйидагича шарҳланади: бир кишининг устига ҳаж фарз бўлиб, ўз умрида ўтай олмаганлигидан киши орқали ҳаж қилдиришни васият этса, сўнг ворислари васиятни бажо келтириш учун нафақалик бериб бир кишини ҳажга юборсалару ҳажга юборилмиш киши йўлда вафот этса ворислари янгидан ушбу кунда қолган молнинг учдан биридан нафақа бериб иккинчи кишини васият этувчининг ўрнидан юборурлар. Аввалда юборилмиш киши вафот этган ўриндан юбормаслар. Бу ҳукм мол кўп бўлиб, етарлик бўлган ҳолат учундир. Аммо қолган мол васият этувчининг ўрнидан юборишга етмаса, етарлик ўриндан юборилур.

11. Ҳадяга, яъни жиноят учун, қирон учун, ҳаж манъ қилингани учун сўйиладиган ҳайвон қурбонликка ярайдиган бўлиши керак. Хулоса:

Қурбонликка ҳам ҳадяга икки кўзи ёки бир кўзи кўр ҳайвон дуруст эмас. Бир оёғи оқсоқ, суягида илиги йўқ даражада ориқ, қулоғи кесилган ёки тешилган ҳайвон дуруст эмас.

12. Сўювчининг ўзига таматтаъ қирон учун ҳамда нафл ҳадянинг, яъни Маккада сўйилган қурбонликнинг этидан ейиши дуруст. Бошқадан жиноят ихсори учун ҳам назр ҳадянинг, яъни ҳажда ушбу уч турли сабаб ила сўйилган қурбонликнинг этидан ейиши дуруст эмас.

13. Таматтаъ ила қирон учун ҳадяни сўйиш наҳр кунларига, яъни ҳайит кунига ҳамда ундан сўнгги икки кунга хос, бу икки кундан бошқалари наҳр кунларига хос, хоҳласа қайси кунда бўлса-да сўюр. Аммо ҳадянинг ҳар қаюсин сўйиш Ҳарамдагина дуруст, бошқа ерда дуруст эмас. Ҳадяни сўйгач, югани, ёпқичи, жиловини садақа қилиш зарур.

14. Ҳадяни иккинчи кишини чақириб сўйдирса сўйгани учун ҳақни ҳадя этидан бериш дуруст эмас.

15. Ҳадя учун ҳозирланган туя устига узрсиз минилмас ҳамда сутини соғилмас.

16. Ҳадяни сўйишга олиб бораётганда йўлда ҳалок бўлса ёки сўйишга ярамайдиган, айбли бўлиб қолса, ўрнига бошқасини олиштирар, агарда бу ҳадяни устига вожиб бўлганлигидан олиб бораётган бўлса. Аммо нафл учун олиб бораётганда ҳалок бўлса ёки айбланса, алмаштириш вожиб эмас.

17. Ҳожилар вуқуфи биарафани ўтагач бир қавм келиб гувоҳлик бериб: «Сиз вуқуфи биарафани вақтидан аввал адо қилдингиз»,— десалар, қаралур: агарда буларнинг гувоҳлик беруви бўйича гувоҳлик берувлари вуқуфи биарафанинг вақтидан аввал бўлса, сўзлари қабул қилинур ҳамда янгидан вуқуфи биарафа адо қилинур. Аммо буларнинг сўзи бўйича гувоҳлик берувлари вуқуфи биарафанинг вақтидан аввал бўлмаса, яъни бу гувоҳлик берувчиларнинг сўзларига қараганда вуқуфи биарафани ўтарлик вақт қолмаган бўлса, сўзлари қабул қилинмас.

18. Бир киши яёв ҳаж қилишга назр этса, яёв боради ҳамда яёв ҳаж қилади то тавоф зиёратини ўтагунча. Тавоф зиёратини ўтагандан сўнг отланса бўлади.

39. НИКОҲ КИТОБИ

1. Никоҳ, яъни эрлик-хотинлик шариятча ийжоб-қабул билан, яъни никоҳ иқдин боғловчи икки кишининг аввалгиси жуфтлантирувни ё жуфтланувни талаб этмаги ила ҳам иккинчисининг қабул қилмоғи ила агарда бу ийжоб билан қабул ҳар иккиси ўтган замонга далолат қиладиган сўзлар билан айтилса масалан: Хотин:— «Мен сенга ўзимни бағишладим», деганда эр: «Мен хотинликка қабул қилдим», деса ёки ийжоб билан қабулнинг бириси амр бўлиб, иккинчиси ўтган замонга далолат қиладиган сўз билан айтилса, масалан биров қизнинг отасига: «Қизингни менга бер!»— дегач, қиз отаси: «Қизимни сенга бердим»,— деса никоҳ боғланур, гарчи ийжоб-қабул қилишувчилар никоҳ боғланадиган сўзларни ўзларининг тилларида бўлмаганлигидан маъноларини билмасалар-да.

2. Ва доғи хотуннинг форсийча дод, яъни берди деган сўзи ила ҳам форсийча пазируфт, яъни «қабул қилди» деган сўзлари ила гарчи «мим»сиз айтсалар-да яъни «додам», пазируфтам деб айтмасалар-да, никоҳ боғланур. «Додам»— «бердим» деган маънода, пазируфтам — «қабул қилдим» деган маънода. Хулоса: эр хотинга айта «доди», яъни «бердингми» деса, хотин додам ўрнига дод деса, сўнг хотин эрга айтса пазируфти, яъни: «Мени хотинликка қабул қилдингми?»— деса, эр: «пазируфтам» ўрнига «пазируфт» деса никоҳ боғланур худди «сотдим», «олдим» ўрнига «сотув», «олув» деганда сотув иқди боғланганидек. Масалан: «Сотдингми?» — деганда жавобида «сотув» деса, ҳам: «Олдингми?» деганда жавобида «олув» деса сотув ақди боғланади.

3. Аммо эр билан хотиннинг гувоҳлар олдида мо зану ва шавҳарем, яъни «биз эрли, хотинли кишимиз», демаклари ила ийжоб қобул бўлмайди ҳамда никоҳ аҳди боғланмайди.

4. Никоҳ аҳдини боғлов никоҳланув ҳам жуфтланув сўзлари ила дуруст. Масалан хотин: «Ўзимни сенга никоҳлантирдим», деса, эр: «Қабул қилдим», деса, ёки «Ўзимни сенга жуфтлантирдим», деганда, эр: «Қабул қилдим», деса, шунингдек, хотин эрга айтсаки «Мен ўзимни сенга ҳадя қилдим», ёки «Садақа қилдим» ёки «сотдим», деса, эр: «Қабул қилдим», деса, никоҳ аҳди боғланур.

5. Никоҳнинг икки шарти бор: Биринчиси — никоҳда қатнашувчиларнинг хоҳ эр ила хотин ўзлари бўлсин, хоҳ вали ё вакиллари бўлсин бири-бирларининг сўзларини эшитишлари керак. Бирортаси эшитмаса дуруст эмас. Иккинчиси — никоҳ мажлисида озод, мукаллиф мусулмон икки эрнинг ёки бир эр, икки хотин ҳозир бўлиб, иқд сўзларини ҳар иккиси бирга эшитиб, шохид бўлмоқлари шарт.

6. Никоҳ икки фосиқ гувоҳ ҳузурида, гарчи улар туҳматчилиги учун жазоланган бўлсалар-да, дуруст. Аммо фосиқ гувоҳларнинг сўзлари даъво вақтда тингланмас. Ва яна эр билан хотин иккисининг бирортасининг ўғли ҳузурида, яъни иккисининг гувоҳ қилиб, шулар ҳузурида ҳамда бирортасининг иккита ўғли ҳузурида никоҳ дуруст. Лекин даъво вақтида ўзига яқин томоннинг фойдасига тутилмас. Масалан, эрнинг бир ўғли никоҳ вақтида гувоҳ бўлса, сўнг эр билан хотин даъволашсалар, даъво вақтида эрнинг ўғли отаси фойдасига гувоҳлик берса, гувоҳлиги ўтмайди. Шунингдек бир мусулмон бир зиммий хотинни икки зиммий гувоҳлигида никоҳласа, сўнг ораларида даъво ёқеъ бўлса, мусулмоннинг зарарига берган гувоҳликлари инозатга олинмайди.

7. Бир хотинни жуфтлантириб олиб беришга эр тарафидан вакил бўлган кишининг, эр ўзи никоҳ мажлисида ҳозир бўлса, икки гувоҳнинг бири бўлмоғи дуруст. Шунингдек валининг, яъни қизни тадбир тасарруф қилиб эрга берувчи кишининг гувоҳ бўлмоғи дуруст, қачонки қиз болиға бўлса ҳамда никоҳ мажлисида ҳозир бўлса. Аммо қиз болиға бўлмаган бўлса валининг гувоҳлиги дуруст эмас, гарчи қизнинг ўзи никоҳ мажлисида ҳозир бўлса-да.

8. Эр кишига ўзига ўз онасини ҳам опасининг қадари йирокдаги бўлса-да никоҳламок ҳаром. Ва қизини ва қизининг қизларини қанча узоқ кетса-да никоҳлаш ҳаром. Ва яна онасининг қизларини ҳамда уларнинг болаларининг қизларини никоҳига олиш ҳаром. Ҳам бобосининг ўзининг қизи ҳаром, бобосининг акаси (ё укаси)нинг қизининг қизи ҳаром эмас. Хотинининг онаси ҳаром, гарчи хотинини ватий қилмаган бўлса-да. Хотинининг қизи ҳаром, агарда хотинини ватий қилган бўлса, ватий қилмаса ҳаром эмас. Отасининг хотини ҳаром, боласининг хотини ҳам, неварасининг хотини ҳам, қанчалик узоқлашиб кетса-да, барибир ҳаром. Булар насаб жиҳатидан

ҳаром бўлгандек эмизув жиҳатидан ҳам ҳаром, яъни эмизув сабабли она бўлганни никоҳлаш, унинг боласини, онасини, бошқа юқорида айтилганларни никоҳлаб олиш ҳаром. Аммо эмизув сабабли бола бўлганнинг қиз қардоши ва қардошини эмизувчи хотин, боласининг эмчақдоши ҳамда, эмув жиҳатидан бўлган боласининг опаси ҳаром эмас, лекин булар насаб жиҳатидан ҳаром.

9. Ва эрнинг ўзи билан зино қилган хотиннинг қизи, шаҳват билан ушланган хотиннинг қизи ҳам шаҳват билан шу эркакни ушлаган хотиннинг қизи ва фаржи ичкарисига шаҳват билан қаралган хотиннинг қизининг қизи қадари йироқ кетса-да ҳаром. Шунингдек, бу тўрт турли хотинларнинг оналари, очаларининг опалари қадари йироқ кетса-да ҳаром.

10. Тўққиз ёшдан кам болалар бу фаслнинг тўққизинчи масаласида айтилган ишлар сабабли оналари ҳам, болалари ҳам ҳаром бўлмас.

11. Икки хотиннинг бирини (масалан опа-сингилларни) эр олмоқчи бўлса, бириси иккинчисига ҳаром бўлса, шу иккисининг бириси бир эрнинг никоҳида бўлган ёки никоҳидан айрилган бўлиб, иддаси тўлмаган муддатда иккинчисини никоҳлаш ҳаром. Аммо иккинчиси мулкида бўлса, ватий ҳаром бўлади.

12. Шунингдек, бир канизак хотинини мулкида кўйича ватий қилиш иккинчи хотинини ҳам мулкида, ҳам никоҳда ватийни ҳаром қилади (гап опа-сингиллар ҳақида кетяпти). Мазкур иккинчи хотинни никоҳига олса, мулкидаги канизакни ё озод қилиши керак, ё мукотаба қилиши ёки ўзига ҳаром қилиши керак.

13. Китобий кофирларнинг, яъни яҳудий ва насроний каби бир китобга ва бир пайғамбарга ишонувчи кофирларнинг қизларини никоҳлаб олиш дуруст, гарчи бу китобий кофир канизак бўлса-да.

14. Озод хотинга кучи ета туриб канизакни никоҳлаб олиш дуруст.

15. Ҳаж ё умра учун эҳром боғлаган эрнинг эҳром боғлаган хотинни никоҳлаб олиши дуруст, гарчи эҳромли вақтда ватий дуруст бўлмаса-да.

16. Зинодан юкли хотинни никоҳига олиш дуруст, зино қилувчи хоҳ ўзи бўлсин, хоҳ бошқа киши бўлсин. Лекин боласини туққунча ватий қилмайди, нафақаси ҳам эрга вожиб эмас. Агар зино қилувчининг ўзи никоҳлаб олса ватий дуруст, нафақаси ҳам вожиб.

17. Никоҳи ҳаром бўлган хотинга қўшиб никоҳлантирилган хотиннинг никоҳи дуруст. Масалан: бир эрга бир йўлакки хотин никоҳлаб берилса, аммо бу икки хотиннинг бири

махрамий ё мажусий қизи бўлганлигидан никоҳ ҳаром бўлса никоҳи дуруст бўлганининг никоҳи боғланади. Иккаласига аталган маҳрнинг ҳаммаси никоҳи дуруст бўлганига берилади.

18. Ўзининг канизагини никоҳлаб олиш дуруст эмас ва яна қулнинг ўз хўжаси хотинини никоҳига олиши дуруст эмас. Қитобий бўлмаган кофирнинг, яъни мажусий ё бутпарастнинг хотини, қизини никоҳлаб олиш дуруст эмас.

19. Озод эрнинг тўртинчи хотинини қўйиб юборгач, шу қўйилган хотинининг иддаси тўлмасдан бурун бешинчи хотинни никоҳлаб олиши дуруст эмас. Қул эса иккинчи хотинининг иддаси тўлмасдан аввал учинчисини никоҳлаб олиши дуруст эмас.

20. Озод хотин устига канизак хотинни кундошликка никоҳлаб олиш дуруст эмас. Озодни ва канизакни бир йўла никоҳласа, озоднинг никоҳи дуруст, канизакники ботил. Озод хотинни қўйган бўлса иддаси тўлмасдан бурун канизакни никоҳлаб олиш дуруст эмас.

21. Бир эрдан юкининг насаби собит бўлган юкли хотинни то боласини туққунича никоҳлаш дуруст эмас.

22. Мутъа ҳамда муваққат никоҳ дуруст эмас. Мутъа — эр хотинни бир ҳақ билан келишиб, фалонча ой турасан деб ёки вақтини тайин қилмай ҳақ қўйиб бирга туришга келишиш. Муваққат никоҳ — бир вақт тайин қилиб, масалан: фалонча ойга ё бир ойга олдим деб никоҳлаш. Лекин гувоҳлар ҳузурида: «Мен сени никоҳимга олдим, бир йилдан сўнг қўяман», деса, никоҳ — дуруст, шарти-ботил, яъни бир йилдан кейин ҳам қўймайди.

40. ВАСИЙЛИҚ ВА ТЕНГЛИҚ БЎЛИМИ

1. Озод ҳам мухаллифа, яъни ақлли, балоғатга етган қизнинг ўз-ўзини валисиз куёвга бермаги дуруст, гарчи куфуина, яъни қизнинг тенгдоши бўлмаган эрга бўлса-да. Куфунинг маъноси бу фаолнинг охирида баён қилинур. Аммо қиз ўз-ўзини куфу бўлмаган эрга берган сувратда даъво қилиб никоҳни бузишга қизнинг валисининг ҳаққи бор, яъни қизнинг яқинроқ маҳрам эр қардоши ё отаси хоҳласа никоҳни буза олади, рози бўлса никоҳ дуруст бўлиб қолади. (Имом Аъзамдан бир ривоятда қизнинг ўз-ўзини куфудан бошқага жуфтлантириши валининг изнисиз бўлганда ботил, яъни вали сўнгидан даъво қилса-қилмаса никоҳ дуруст эмас.) Балоғатга етмаган қизнинг ўз-ўзини эрга бермаги куфуга ҳам, куфудан бошқага ҳам дуруст эмас. (Куфу-тенгдошлик эр тарафидан эътибор қилинади, яъни эр ёш бўлиб, хотин катта бўлса куфу

бўлмайди. Аммо хотин ёш бўлса ўзидан катта эрга куфу бўлади.)

2. Валининг озод болига қизни жабрлаб никоҳ қилиб эрга бермаги дуруст эмас, қиз бокира бўлса ҳам, бева бўлса ҳам.

Яқин вали, масалан отаси қиздан: «Фалон кишига хотинликка розимисан?»— деб изн сўраганда ёки никоҳлаган хаба-ри эшитилганда бокира қизнинг жавоб бермай тек туриши, масхара қилмай кулиши ҳамда товушсиз йиғлаши изни бўлади. Аммо масхара қилиб кулса ёки қичқириб йиғласа рози бўлмагани бўлади. Қиздан изн сўраганда эрнинг ким эканлигини номини атаб айтиш шарт. Айтилмаса тек турса-да ёки товушсиз йиғласа-да изн бўлмайди.

3. Қиздан йироқ вали, масалан бобоси никоҳлантирганда розилигини сўраса қизнинг ўз тили билан айтгандагина розилиги бўлади. Бу сувратдаги йиғлаш ёки кулиш розиликка ёки рози эмасликка далолат қилмайди. Тул қолган қиздан гарчи энг яқин валийсиз изн сўраса ҳам ўз тили билан ризо ёки ризо эмасман деб жавоб бермаги шарт. Ўғил боладан ҳам никоҳга изн сўралганда ўз тили билан жавоб бермаги зарур бўлади.

4. Зино билан ёки сакраш ёки шунга ўхшаш нарсалар билан бакорати кетган қиз бокира ҳукмидадир. Вали никоҳга рухсат сўраганда бу фаслнинг иккинчи масаласида айтилгандек тек турмоғи, товушсиз йиғламоғи, масхара қилмай кулмоғи розилиги бўлади. Йироқ вали сўраганда розиман ёки рози эмасман деб очиқ айтади.

5. Агар никоҳдан сўнг эр билан хотин даъволашсалар, хотин: «Никоҳга изн сўралганда мен рад қилдим», деса, эр: «Тек турдинг», деса, хотиннинг сўзи тугилади. Аммо хотиннинг тек турганлигини эр гувоҳлар билан исбот қилса, эрнинг исботи қабул қилинади, сўзи тугилади. Эр гувоҳлар билан исбот қила олмаса, хотин онт ичирилмайди. Иккисининг ораси айрилади.

6. Сабий эр болани ва қизни никоҳлантириш волига, яъни яқин маҳрам эр қариндошларига вожиб, гарчи сабийлар тул бўлсалар-да. Валийларисиз ўзларини никоҳлантирувлари ҳам дуруст эмас.

7. Агарда болаларни сабий вақтида отаси ё бобоси куфурларига ёки куфу бўлмаганларга никоҳлантирса никоҳ лозим ва собит бўлади. Никоҳланмишлар сабий вақтда ҳам, болиғ бўлгандан сўнг ҳам никоҳни буза олмаслар. Аммо ота билан боладан бошқа валийлар никоҳлантирсалар болиғ бўлган вақтда ё болиғ бўлгандан сўнг никоҳни билган вақтда никоҳни буза олурлар, гарчи бири бирига куфу бўлсалар-да.

8. Сабий вақтида йироқ валилари никоҳлантирган бокиранинг болиғ бўлгандан сўнг ё никоҳни билгандан сўнг никоҳни

бузувдан болиғ бўлув мажлисининг ёки никоҳни билув мажлисининг охиригача бузмай турмоғи рози бўлмоғи бўлади, яъни болиғ бўлув мажлисида ёки никоҳни билув мажлисида билиши биланоқ бузишга оғиз очмаса мажлисининг охиригача ихтиёри қолмас, яъни мажлис сўнгида никоҳни буза олмас, гарчи мажлисининг охирида ихтиёрининг йўқлигин билмасе-да.

9. Озод қилинган канизакнинг хилофича, яъни канизак хоҳ сабий вақтида, хоҳ болиға бўлгач никоҳлантирилса, сўнг озод қилинса, озод қилингандан сўнг болиға бўлгач ёки никоҳни билгач шу мажлисида никоҳни бузмай тўхтаб турмоғи ризолиги эмасдир. Ризолигини тили бирла айтиши керак, бўлмаса эридан айрилади, чунки канизакнинг нодонлиги узрдир.

10. Валийлари никоҳлантирган эр ҳамда тул ҳолича никоҳлантирилган қиз болиғ бўлишлари биланоқ ризолиқларин айтмасалар-да ихтиёрлари ботил бўлмайди. Никоҳга ризоман деб айтмай туриб ҳам ёки эрнинг маҳр берувига ўхшаш ҳамда тулнинг маҳр сўрашига ўхшаш ишларидан ризолиқлари билинмай туриб ҳам никоҳни билув мажлисидагина ихтиёрлари кетмайди.

11. Сабий вақтида никоҳлантирилган эр ила хотин болиғ бўлгандан сўнг айрилишни хоҳласалар айрилишлари учун ҳукм шарт, қозининг ҳукмисиз айрила олмаслар. Аммо озод қилинган канизак қозининг ҳукмисиз айрилури.

12. Никоҳлантирувчи вали асабалардир, ўзларининг меросда асаба бўлувлари тартибича, яъни никоҳлантирувчи вали яқинроғи бўлиши керак. Масалан: аввал ўғил, ундан сўнг ота, кейин ака-укалари, сўнгра отасининг ака-укалари. Мусулмон болани никоҳлантирувчи вали озод, мукал्लиф, яъни ақлли, болиғ ҳамда мусулмон бўлиши шарт. Қофир асаба мусулмон болани никоҳлантирса, никоҳи дуруст эмас. Никоҳланувчи боланинг асабалари бўлмаса онаси вали бўлиб никоҳлантирур. Онаси бўлмаса, яъни асаба бўлмаган ҳамда меросдан улуши бўлмаган йироқ қариндошлари вали бўлиб никоҳлантирурлар. Улар ҳам бўлмасалар кишига зарар келтирганда бириси учун иккинчиси тўларга, аввал вафот бўлса меросдан олурға сўз беришган киши никоҳлантирур. Бу киши ҳам бўлмаса ёзилган дафтар қайси қози қўлида бўлса шу қози вали бўлиб никоҳлантирур.

13. Утган масалада зикр қилинган тартибга мувофиқ яқинроқ вали йўқ бўлса, йироқ вали никоҳлантиради, агарда хотинликка сўровчи киши қизга куфу бўлса ҳамда яқин валининг хабарини ё қайтиши кутилмаса. (Баъзи имомлар қошида яқинроқ вали мудлати сафарла, яъни уч кунлик масофа йироқликда бўлса йироқ вали никоҳлантиради.)

14. Никоҳнинг дурустлиги учун эр билан хотин орасида беш турли куфулик, яъни тенглик эътибор қилинади. Аввал: насабда тенглик керак. Курайш насабликларнинг баъзиси баъзисига куфу бўла олар, бошқа араблар баъзиси баъзисига куфудир. Иккинчи: ажамларда, яъни араблардан бошқа қавмда ислонда, яъни мусулмон бўлувда куфу мўътабар. Уч ё учдан ортиқ ота-боболари мусулмон бўлган кишига икки отаси, яъни отаси ҳамда отасининг отаси мусулмон бўлган киши куфу бўла олади. Аммо буларга отасигина мусулмонлиқни қабул қилган киши куфу бўла олмайди. Ўзи мусулмонлиқни қабул қилган киши буларнинг ҳеч қайсига куфу бўла олмайди. Учинчи: озодликда куфу мўътабар, мусулмонлиқ ва куфулик тартибича. Тўртинчи: диёнат тақвода тенгликда куфу мўътабар. Фосиқ эр тақволи қизга ва тақволи кишининг қизига куфу бўла олмайди. Бешинчи: бойликда кифоат-тенглик мўътабар. Фақир эр фақир хотинга, бой хотинга, бой кишининг қизига куфу бўла олмайди. Бой деб никоҳ кунда маҳри муажжални ўтарга, хотинга бойлар нафақасини беришга ва бошқа никоҳ ҳуқуқларини адо қилишга қуввати етган кишини айтилади. Буларга кучи етмаса фақир бўлиб, куфу бўла олмайди. Олтинчи, касб-ҳунарда куфулик керак. Кўнчи, қон олувчи, фаррош, тери ошловчилар атир-упа сотувчига ақча олишдириб касб қилувчига куфу бўла олмайди.

15. Бир хотин ўзига куфу бўлган эрга валининг рухсатисиз маҳр миқдоридан камга никоҳланса сўнгидан валининг маҳр миқдорини тўлатишга ҳаққи бор. Тўламаса қозига мурожаат қилиб айириб олишга ҳам ҳақли.

16. Фузулий никоҳлантирувининг дурустлиги ижозатга келиб тақалади. Фузулий деб шуни айтилади: масалан Амр Зайд билмаган ҳолда Зайдга Зайнабни никоҳлаб берса Фузулий никоҳи деб аталади. Бу никоҳнинг дурустлиги учун Зайднинг эшитгач, розилиги керак бўлади. То Зайд рози бўлгунча бу никоҳнинг дурустлиги Зайднинг розилигига қараб қолади. Рози бўлмаса, никоҳ бўлмайди. Никоҳи Фузулий уч турли: аввал эр тарафидангина фузулий бўлур, яъни никоҳ вақтида эрга маълум бўлмас, сўнгидангина эшитур. Хотин тарафидангина фузулий бўлур. Масалан: Зайд бир эрга Зайнабни никоҳлантириб берувга амр қилса, эр бу никоҳни билса, Зайнаб билмаса бу никоҳ хотин тарафидан фузулий бўлади. Дурустлиги Зайнабнинг эшитгач рози бўлишига қараб қолади. Учинчи ҳар икки томондан фузулий бўлади. Масалан: ҳеч бирлари билмаган ҳолда никоҳлантирилсалар, ҳар иккисининг розилигига тўхтаб қолади.

17. Фузулий бўлмаган никоҳлантирувчи бир киши ҳар икки

тарафдан, яъни эр ва хотин тарафидан вали бўлиб никоҳни боғлай олади. Масалан: бир киши ўз ўғлининг ўғлига иккинчи ўғлининг қизини никоҳлай олади. Аммо бир киши ҳар икки тарафдан фузулий бўла олмайди, ҳамда бир тарафдан вали бўлиб, иккинчи тарафдан фузулий бўла олмайди ёки бир тарафдан вакил бўлиб иккинчи тарафдан фузулий бўла олмайди. Ва яна бир тарафдан асил бўлиб, яъни эр ё хотин ўзи бўлиб иккинчи тарафдан фузулий бўлиб никоҳлантирувчи бўла олмайди. Масалан: «Ўзимга Зайнабни жуфтлантирдим», деб Зайд ўз тарафидан асил бўлиб, Зайнаб тарафидан фузулий бўлса, Зайнаб буни эшитгач гарчи рози бўлса-да, никоҳ боғланмайди.

41. МАҲР БЎЛИМИ

1. Никоҳ қилган вақтда никоҳланувчи эр никоҳланувчи хотинга маҳр бериши шарт. Маҳрнинг энг ками ўн дирҳам, яъни бир сўм қирқ тийин кумуш. Гарчи ундан кам бериб никоҳланса-да, ўн дирҳам бериши вожиб бўлади.

2. Агарда ўн дирҳамдан ортиқни айтиб никоҳланса эр ё хотин гарчи хилвати саҳиҳа бўлмасдан аввал икковидан бири вафот этса, ёки хилвати саҳиҳа бўлса айтилган маҳрнинг ҳаммасини бериши вожиб.

3. Хилвати саҳиҳа шуки, эр билан хотиннинг бир ўринда овлоқда гарчи озгина вақт бўлса-да турмоқлари. Ҳам шу вақтда ҳиссан, яъни кўрар кўзга масалан эрнинг ё хотиннинг бетоб бўлувига ўхшаш, ҳам шаръан, яъни шарият томонидан, масалан рамазонда рўза бўлмоқ ё фарз намозда бўлмоқ ё эҳромли бўлмоқ каби ҳамда табъан, яъни табиат тарафидан масалан ҳайз ё нифос вақти бўлмоқ каби жимоятдан монъелар бўлмаслиги керак. Агарда бу зикр қилинган монъелар бўлса эр билан хотин бир тўшакда овлоқда қолсалар-да хилвати саҳиҳа бўлмайди. (Аммо олати кесик бўлишлик, олати турмай қолиши, бичилган бўлишлик хилвати саҳиҳа бўлувдан монъелар эмас.)

4. Маҳрни ўн дирҳамдан ортиқ атаб никоҳлангач, хилвати саҳиҳадан аввал талоқ қилса аталган маҳрнинг ярмини бериши вожиб бўлади, аммо кўп маҳр беришини атамай никоҳлангач, хилвати саҳиҳадан аввал талоқ қилса мужъа бериши вожиб. Хилвати саҳиҳадан сўнг талоқ қилса маҳри мисл, яъни бу қизнинг ўхшашининг маҳри қадами маҳр берув вожиб. Мутъа деб кўйлак ё рўмол ё ёпқичга ўхшаш бирор ҳадяни айтилади. Шу уч нарсани бериш вожиб, учаласи беш дирҳамликдан кам бўлмаслиги керак.

5. Маҳрни атамай никоҳланиш, маҳрни бермаслик шарти билан никоҳланиш, ёки ҳамр ва тўнғизга ўхшаш шариат қошида ҳақи бўлмаган нарса баробарига никоҳланиш ёки жинси билимсиз нарса баробарига никоҳланув-масалан ҳайвон баробарига, кийим баробарига деб никоҳланув, аммо қандай ҳайвон эканини айтмай, рангини айтмай, кийимнинг эса тўнми ё кўйлакми эканлигини айтмай никоҳланув дуруст. Ушбу сувратларда эр ё хотин вафот этса, хилвати саҳиҳа бўлса маҳри мисл бериш вожиб, аммо хилвати саҳиҳадан аввал талоқ қилса, бу фаслнинг тўртинчи масаласида баён қилинганидек мужъа вожиб.

6. Сифати қандай эканлиги баён қилинмаган нарсани маҳрга солиб никоҳланиш дуруст, масалан «от бераман» деб никоҳланиш, аммо қандай от эканлигини айтмасдан. Бу сувратда отнинг ўртачасини ё ўртача отнинг қийматини бериш вожиб.

7. Қул эрнинг хизмати баробарига никоҳланган сувратда шу қулнинг хизмати вожиб бўлур. Масалан: хўжаси изни ила никоҳланганда маҳрга солурга ҳеч нарсаси бўлмаганлигидан маҳр учун хотиннинг ўзига ё хўжасига бир йил хизмат қилмоқчи бўлса шу никоҳланувчи қулнинг бир йил хизмати вожиб бўлади.

8. Бириси қиммат, бириси арзон икки қулга ишора қилиб, «ё буниси, ё буниси баробарига» деб никоҳланса, қаралур: агарда хотиннинг маҳри мисли қимматли қулдан арзонроқ, арзонроқ қулдан қимматроқ бўлса маҳри мисл бериш вожиб бўлади. Маҳри мисл арзон қулдан ҳам оз бўлса, арзон қулни бериш вожиб, қимматли қулдан ҳам қиммат бўлса қимматли қулни бериш вожиб бўлур. Аммо шу тариқа никоҳланган хотин хилвати саҳиҳадан аввал талоқ қилинса арзон қулнинг ҳақининг ярмини бериш вожиб бўлади.

9. Хотинини ўз уйдан чиқармаслик шарти билан ё устига уйланмаслик шарти билан ё ўзи турган уйда тутиш шарти билан минг танга маҳр билан никоҳланса, аммо уйдан чиқарган тақдирда ё устига уйланган тақдирда ёки уйда тутмаган тақдирда икки минг танга маҳр бўлур деб шарт қилса, сўнг эр сўзида турса бир минг танга маҳр бериш вожиб бўлади, аммо сўзида турмаса маҳри мисл вожиб бўлади. Мингдан камайтмаслик, икки мингдан орттирмаслик шарти билан, яъни маҳри мисл гарчи бир мингдан кам бўлса-да бир минг тўлар ҳамда икки мингдан ортиқ бўлса-да, икки мингнинггина берар. Ундан орттирмас.

10. Бир киши икки кишига ишора қилиб, «маҳрга ушбу икки қул бўлсин», деб никоҳланса, сўнгидан ул икки кишининг бириси озод эканлиги билинса, қул бўлганининггина бериш во-

жиб бўлур, агарда қул ўн дирҳамдан кам турмайдиган бўлса. Аммо ўн дирҳамдан кам турадиган бўлса, ўн дирҳамга етказар.

11. Никоҳланганда қизнинг бокира бўлишини шарт қилиб, юз танга баробарига никоҳланса, сўнг бокира эмаслиги маълум бўлса, маҳрнинг ҳаммаси, яъни юз танга вожиб бўлади.

12. Бузуқ никоҳ ила никоҳланса, масалан маҳрам қариндошини, иддаси тўлмаган хотинни ёки мажбурлаб рози қилиб никоҳланса, ватий қилмаса ҳеч нарса вожиб эмас, на маҳр, на мутъа, на нафақа. Аммо ватий қилиб бола туғса, ватий кунидан насаби собит бўлур, яъни ватий қилган кунидан олти ойдан кам бўлмаганда, ҳамда икки йилдан ортиқ бўлмаганда бола туғса бузуқ никоҳ ила никоҳланувчидан насаби собит бўлур, аммо никоҳ кунидан собит бўлмас, яъни никоҳ ила турувига эътибор йўқ ҳамда маҳрн мислни бериш вожиб бўлур. Аммо атаган берилур, атагандан кам бўлса атаганини бери-лур. Умуман аталмаган бўлса маҳрн мисл берилур.

13. Маҳрн мисл шу қизнинг отасининг наслида, ёшида: кўрксликда, бойликда, ақлла, динда, бир шаҳарда турувда, урфон маҳр ўзгармаслик замонда, бокираликда, тулликда бу қиз билан тенг қизларнинг маҳрн қадарича деган маънодадир.

14. Агар отасининг наслида бундайин қиз топилмаса, юқорида айтилган сифатлар топилган қиз ёт наслдан қоралур, аммо онасининг ҳамда онасининг синглисининг маҳрига қаралмас, агар онаси отасининг наслидан бўлса ҳамда юқорида мазкур тўққиз сифатлар тенг бўлса онасининг маҳрининг мисли олилур.

15. Қиз гарчи сабия бўлса-да маҳрн қизга тўловни қизнинг валисининг кафил бўлмоғи ва ўз устига олмоғи дуруст. Бу сўз қиз сагийра бўлганда маҳрн сўровчи валигина бўладиган бўлса, валининг сўралмиш ҳам бўлмоғи жоиз бўлурми? Бу саволнинг жавоби шундай: Сўнг қиз болиға бўлгандан кейин маҳрн хоҳласа ўз валийсидан, хоҳласа эридан талаб қилиб олур. Агарда ўзининг валийсидан талаб қилиб олса вали эрдан олур. Агар аввалда, яъни никоҳ вақтида эрнинг амри ила кафил бўлган киши бўлмаса эридан ола олмас.

16. Маҳрн сўнгидан беражаги баён қилинса никоҳ вақтида баён қилинганга берилур. Аммо баён қилинмаса урфдагига бериш вожиб.

17. Маҳрн муажжални олмасдан аввал хотиннинг ватийни манъ қилурға ҳамда эри билан сафарга чиқмасликка ҳаққи бор, гарчи аввалда ризолиги билан ватий қилинган бўлса-да, хотиннинг ватийни манъ қилмоғи сабаблн эри устидан нафақаси тушмас, шунингдек эрининг изнисиз сафарга ҳамда бешқа ҳожатларига чиқар

18. Хотин маҳри муажжални олгач эр хотинини бир шаҳардан иккинчи шаҳарга ё қишлоққа кўчиришга ҳаққи бор. Бир сўзловчининг ривоятда гарчи маҳри муажжални олса-да, хоҳла-маса эри ила сафарга чиқмасликка ҳаққи бор. Фатво бу ривоятгадир.

19. Хотинига маҳри муажжални бермаган эр бир нарса юборса сўнгра хотин: «мен ҳадя деб билиб олдим» деса, эр: «мен маҳр деб юбордим», деб даъволашсалар, эрнинг сўзи ҳоким қошида қабул қилинур. Аммо ейиш учун тайёрланиб, тез бузиладиган нарса бўлса, хотинининг сўзи қабул қилинур.

42. ҚИННИНГ НИКОҲИ ҲАҚИДАГИ БҮЛИМ

1. Қинн, яъни холис қулнинг, мукотибнинг, яъни ўз бошини ақча тўлаб озод қилишга ваъда билан хат берилган қулнинг, мудаббирнинг, яъни хўжайини вафот этгач озод қилинурга ваъда қилинган қулнинг, канизакнинг, умму валаднинг, яъни хўжайиндан ё эридан бола туққан канизакнинг никоҳлари дурустлиги хўжайинларининг изн берувига таваққуф қилиб қолади. Хўжайинлари изн берса, қилган никоҳлари дуруст бўлиб қолади, изн бермаса бузилади. Хулоса: қул, мудаббир, канизак, умму валаднинг хўжайиннинг изнисиз никоҳланмоқлари дуруст эмас. Агарда никоҳлансалар хўжайинлари изн берса дуруст бўлади, изн бермаса бузилади.

2. Мазкур қулларнинг, канизакларнинг никоҳланувига хўжайинлари рози бўлсалар, лекин қулнинг хотинига маҳр ҳамда бошқа керакли нарсаларни бермасалар — никоҳланувчи холис қул ҳакам тарафидан сотилур, мукотиб билан мудаббир сотилмаслар, лекин хўжаларининг ишларини ташлаб, касб қилиб, хотинига берурлар.

3. Хўжайиннинг қулга никоҳланишига изн бермаги никоҳнинг дуруст ё бузуқлигининг омили, яъни хўжайин қулга никоҳланишга изн бергач қул гарчи никоҳи фосид билан никоҳланса-да, ватийдан сўнг юқорида баён қилинганидек маҳри мисл бериш хўжайинга лозим бўлур, бермаса қул сотилади.

4. Бир киши ўзининг канизагин бир кишига никоҳлантирса тобуя қилмоғи, яъни канизаги ила канизагининг эри орасин бутунлай бўш қўйиб. эрк бермаги вожиб эмас. Хўжайин хоҳлаганда уйига қайтариб хизмат қилдирур. Эрга ҳам канизак хўжаси табуя қилсагина нафақаси вожиб бўлур. Табуя қилмаса канизакка нафақа бериш вожиб эмас. Фурсат топса эри ватий қилур, топмаса йўқ.

5. Хўжайиннинг қулларини, канизакларини розиликларисиз, мажбурлаб никоҳлантиришга ҳаққи бор. Шу тариқа мажбур-

лаб никоҳлантирилгандан сўнг канизак ҳамда мукотиба озод қилинса, ихтиёри ўзида: хоҳласа эри билан яшар, хоҳласа ай-гилар, эри хоҳ қул бўлсин, хоҳ озод.

6. Канизак ҳамда мукотиба хўжайиннинг изнисиз никоҳлансалар, никоҳлангач хўжайин ижозат берса, сўнгга озод қилинсалар айрилурга ихтиёрлари қолмас.

7. Хўжайин бир канизагин бировга никоҳлантирса, сўнг эри ватий қилгандан сўнг озод қилса, маҳри мусамма хўжайинга бўлади, аммо озод қилинган ватий қилинча канизакнинг ўзига бўлур.

8. Канизакнинг эри хўжайиннинг изни билангина азл қилур, яъни ватий қилганда бола бўлмаслиги учун ҳаракат қилур. Аммо озод хотиннинг эри хотиннинг рухсати билангина ҳаракат қилур.

9. Канизакни хўжайинининг отаси ғатий қилса, сўнг канизак бола туғса ҳамда хўжайинининг отаси бола мендан, деб даъво қилса, насаби собит бўлур, канизак отанинг умму валади бўлур. Ўғлига канизакнинг ҳақини тўламаги вожиб бўлади. Маҳр тўламас, боланинг қийматини тўлаш вожиб эмас.

10. Отанинг отаси-бобо ота кабидир. Ота ўлгандан сўнг ота кабидир, яъни набирасининг канизагини ватий қилиб, бола туғдирса, сўнг бола мендан деб даъво қилса, насаби собит бўлар. Канизак бобонинг умму валади бўлур. Ўғлининг ўғлига канизакнинг ҳақини тўламаги вожиб бўлур. Маҳр тўлаш вожиб эмас, боланинг қийматини ҳам тўламас, агарда канизак хўжасининг отаси вафот қилган бўлса, бўлмаса ёт киши манзилинда бўлур.

11. Хўжайиннинг отаси ўғлининг канизагин никоҳламоғи дуруст бўлур, бола туғса канизак отанинг умму валади бўлмас, балки ўғлининг умму валади бўлур. Канизак хўжаси бўлган ўғлига ота маҳр бермаги вожиб, канизакнинг қиймати вожиб эмас. Аммо канизакдан туғилган бола онасининг хўжайини билан ака-ука бўлгани учун озод бўлур.

12. Ёш боланинг отаси, онаси иккиси икки турли динда бўлсалар, яхшироқ динлисига эргаштирилур. Ота-онаси бўлмаса мамлакатга эргаштирилур. Мажусийнинг дини китобийнинг динидан ночорроқ. Китобий дегани яҳудий ё насронийдир. Масалан эр билан хотиннинг бири мажусий бўлуб, бири насроний бўлса, болани насроний қилинур. Мажусийлар ҳеч нарасага сиғинмайдиган кофирлар ёки санамларга сиғинувчилардир.

13. Кофир чоғида никоҳланишган эр ва хотин исломга кирсалар, никоҳларин янгилamay, шу никоҳларида қолурлар, гарчи никоҳланган вақтларида гувоҳларсиз ёки идда тўлмаган бўлса-да ҳамда ўзларининг кофир вақтларидаги эътиқодлари-

ча гувоҳнинг ва идданинг кераклигин билсалар-да. Аммо эр-хотин икки маҳрам мусулмон бўлсалар ораларини айрилур.

14. Мажусий хотиннинг эри ёки кофирнинг хотини мусулмон бўлмаганини исломга ундalur. Қабул қилса, аввалги никоҳларида қолурлар, қабул қилмаса иккисининг орасин айрилур. Мажусийнинг эри айрилиш таклифини қабул қилмаган сувратда қозининг ҳукми талоқ ўрнида бўлур. Хотин ватий қилинган бўлса маҳрнинг ҳаммаси вожиб, ватий қилинмаган бўлса ярми вожиб. Аммо кофирнинг хотини исломни қабул қилмаган сувратда маҳр берилмас, магар ватий қилинган бўлса маҳрнинг ҳаммаси берилур.

15. Жанг майдонида мажусия хотиннинг эри мусулмон бўлса исломга ундалуви мумкин бўлмаганлиги учун қозининг тадбирисиз эр ўзи назр қилур. Агарда хотини исломга келмаса эр ўзи мусулмон бўлган кундан бошлаб хотини уч ҳайз кўргач, айрилур. Шунингдек, жанг майдонидаги кофирнинг хотини исломни қабул қилиб, эри қабул қилмаган сувратда ҳам мусулмон бўлгандан сўнг уч ҳайз кўргач, эридан айрилур.

16. Жанг майдонидаги эр-хотин кофирнинг бириси дорул исломга мусулмон бўлиб, ё зиммий, ё асир бўлиб чиқса оралари айрилур. Аммо эр-хотин бирга асир тушсалар оралари айрилмас.

17. Эр билан хотиннинг бириси муртад бўлса никоҳлари шу соатда бузилур. Хотинга маҳрнинг ҳаммасини бериш вожиб бўлур, агарда ватий қилинган бўлса, қайси муртад бўлса-да, барибир. Аммо ватий қилинмаган бўлса маҳр ҳам, нафақа ҳам вожиб эмас, агарда хотин муртад бўлса. Аммо эр муртад бўлса маҳрнинг ярмиси вожиб бўлур.

18. Эр билан хотиннинг ҳар иккиси бир йўла муртад бўлсалар, сўнг яна мусулмонликка чиқсалар, никоҳлари бузилмас. Аммо бириси бирисидан аввалроқ мусулмон бўлса никоҳлари бузилур.

19. Хотинларнинг ҳаммаси-қариси, ёши, тули, бокирас тулушда бир хилдир, яъни нафақада, кийимда, турар жойда ва бошқа нарсаларда ҳаммасини тенг тутиш керак, агарда ҳар қаюси озод бўлсалар. Канизакларга озод хотинларга берилганнинг ярми берилур.

20. Хотиннинг ўзига теккан улушини биргина кундошига ёки ҳаммасига бермоғи дуруст, ҳамда қачон бўлса-да қайтариб олиши ҳам дуруст.

43. ЭМИЗИШ КИТОБИ

1. Икки ярим ёшга тўлмаган бола хотиннинг эмчагидан гарчи бир мартагина сўриб эмса шу хотин эмган болага эми-

зувчи онаси бўлиб қолади, ҳамда бу сут ўша хотиннинг эри болага ота бўлишига ҳам собит бўлади. Икки ярим ёшдан сўнг эмса бу айтилганлар бўлмайди.

2. Сўнг бу эр билан хотин жамиъ қавмлари ила, яъни ота-онаси, бобо-бувиси ва болалари ила хуллас, бу эр билан хотинга на қадали маҳрам бўлса ҳар қаюси ила бу эмувчи болага маҳрам бўлиб, никоҳлари ҳаром бўлур, насабдаги кишилар каби, магар эмчакда қиз қардошнинг онаси дуруст (масалан Зайднинг онасидан Зайнаб эмса, Зайнаб Зайдга эмчакдош бўлиб ҳаром бўлади, аммо Зайдга Зайнабнинг онаси ҳаром эмас, ҳамда эмганликдан ўғил бўлганнинг қиз қардоши ҳалол. Аммо булар насабда дуруст эмас).

3. Сут эмувчининг болалари ва боланинг жуфтланган эри ҳам хотини эмизувчи хотинга ҳамда хотиннинг эрига ҳаром бўлурлар, яъни сут эмувчи эр бўлса уйлангач гарчи айрилса-да бу эмувчи боладан айрилган хотин эмизувчи хотиннинг эрига ҳаром бўлур. Эмувчи қиз бўлса эри эмизувчи хотинга ҳаром бўлур. Аммо эмувчининг ота-онаси, бобо-бувиси эмизувчи хотинга ҳамда унинг эрига ҳаром бўлмас.

4. Эмувчига эмчакдошининг туғишгани ҳалол. Масалан бир кишининг ёш онаси отасидан бола туғса ҳамда бу ёш онанинг аввалги эридан бир қиз боласи бўлса бу қиз болани никоҳламоғи дуруст. Гарчи насабда туғишганининг насабда туғишгани бўлса-да.

5. Сутни боланинг фаржидан томизиш, таом билан аралаштириб ичкизиш ва яна эрлар сути ҳаром қилмайди. Аммо сут Сошқага, масалан сувга ё дорига аралаштирилган сувратда кўпроғига эътибор қилинур: сути кўп бўлса ҳаром қилур, оз бўлса ҳаром қилмас.

6. Сутни боланинг бурнидан томизиш, бокира қизнинг сутини эмиш ё бурнига томизиш ҳамда ўлган хотиннинг сутини эмиш ҳаром қилур.

7. Бир хотин ўзининг кундошини эмизса эрга шу соатдаёқ ҳар иккаласи ҳаром бўлур. Эмизувчи хотин агар ватий қилинмаган бўлса ҳеч қандай маҳр берилмайди. Эмувчига ярим маҳр берилур. Шу маҳрни эр сўнгидан эмизувчи хотиндан даъво қилиб олиши мумкин, агарда эмизувчи хотин айрилишни қасд қилиб эмизган бўлса. Агар эмизувчи хотин ватий қилинмаган бўлса эмувчини хоҳласа кейин никоҳлаб олур. Аммо ватий қилинган бўлса никоҳлаш дуруст эмас, эмизувчига бутун маҳрни берур.

44. ТАЛОҚ КИТОБИ

1. Талоқ, яъни хотинини никоҳдан чиқариш мукаллиф. яъни ақлли, болиғ кишидан воқеъ бўлур, гарчи маст бўлса-да, ким-

нинг ким эканлигин айирадиган бўлса ҳамда қул бўлса-да. Аммо қулнинг хотинини хўжаси айира олмас. Ухлаган ҳолатда босинқираб талоқ қилиш билан айрилмас. Ҳамда сабийнинг ва мажнуннинг айирмоғи ила айрилмас.

2. Талоқ уч турлидир: «аҳсан», яъни мустаҳаб, «ҳасан», яъни суннат, «бидъий», яъни ҳаром. Талоқнинг аҳсани ва кўпкамроғи ватий қилинмаган тўхрда бир мартаба талоқ қилмоқ. Бу талоқни фикҳда «талоқи аҳсан» ҳамда «талоқи мустаҳаб» деб атаганлар. Талоқи аҳсан бўлиши учун тўрт нарса керак: аввал бир талоқ, иккинчи хотин ҳайздан пок бўлиши керак, учинчи мадхула бўлиши керак, тўртинчи юкли бўлмаслиги керак.

3. Ҳасан ва кўркем талоқ уч турлидир: биринчиси: ватий қилмаган хотинни гарчи ҳайз кўрган вақтда бўлса-да биргина мартаба талоқ қилмоқ. Иккинчи: хотини ватий қилинган бўлиб ҳайз кўрадиган бўлса-уш тўхрда ҳеч қаясида ватий қилмай бир мартаба бир мартабадан уч талоқ қилмоқ. Учинчиси: хотинини ёш бўлганлигидан, яъни болиға бўлмаганлигидан ёки кўксалиқдан, вақти ўтганлигидан ёки ҳайз кўрмайдиган, яъни туғмайдиган хотинни гарчи ватийдан сўнг бўлса-да уч ойда уч мартаба талоқ қилмоқ. Мана шундай талоқни «талоқи ҳасан» ёки «талоқи суннат» деб аталур.

4. Бидъат талоқ уч турлидир: биринчиси: хотинини ватий қилинган поклигида бир мартаба талоқ қилмоқ, иккинчиси: мадхула хотинини ҳайз вақтида бир талоқ қилмоқ, учинчиси: мадхула хотинини икки ё уч мартаба талоқидан қайтмай талоқ қилмоқ. Мана шундай талоқни бидъат ва ҳаром дейилур.

5. Бир киши хотинини ҳайз вақтида талоқ қилса, бу талоқидан қайтмоғи вожиб. Кейин хоҳласа ҳайздан поклангач, талоқ қилур.

6. Озод хотинни уч мартагача, канизак хотинни икки мартагача талоқ қилиш мумкин, эрлари хоҳ озод киши бўлсин, хоҳ қул, яъни гарчи учдан ёки иккидан ортиқ талоқ қилса маъносиздир.

7. Талоқнинг сарийҳи бор, кинояси бор. Талоқи сарийҳ шуки, талоқ қилган вақтидагина айтиладиган сўз билан хотинини айиришдир. Масалан: «Сен талоқсан» ёки «Сен талоқ қилиндинг» дейишга ёки «Сени талоқ қилдим» деганга ўхшаш хотинидан айрилувга очиқ далолат қиладиган ҳеч бир иккинчи маъно аҳтимоли бўлмаган сўзлар ила талоқ қилмоқ.

8. Бундайин айрим очиқ хотин айирувгагина далолат қиладурғон сўзлар ила бошқага далолат қилмайдурғон сўзлар ила талоқ қилганда талоқи рожъий воқе бўлади. Эр идда тўлмасдан бурун хоҳлаган вақтда идда ичида бу талоқидан қайтурға

ҳаққи бор. Никоҳни янгилаш ҳамда хотиннинг розилиги керак эмас.

9. «Сен талоқсан» деб талоқ қилган вақтда уч талоқни ният қилса, уч талоқ воқе бўлур. Агар уч талоқни ният қилмаса ёки умуман бир талоқни ҳам, икки ёки уч талоқни ҳам ният қилмаса бир талоқи роҷъий воқе бўлур.

10. Хотинига «сенинг бутунинг талоқ» демак ила ёки бутун аъзосидан таъбир бирла (ажраб) турғон аъзоси ила айтиб талоқ қилув дуруст.

Масалан: «Бошинг талоқ» деса ёки «елканг талоқ» деса, ёки «фаржинг» ёки «жонинг» ёки аниқ белгисиз аъзосини айтмак ила, масалан: «ярминг талоқ» деб талоқ қилиш дуруст, ҳамда талоқ тушар. Аммо бутун танасидан таъбир берилмай (ажралмай) турган аъзосин айтиб талоқ қилиш билан ҳамда бир белгили аъзосини айтиб талоқ қилув билан, масалан: «қулоғинг» ёки «оёғинг» ёки «кўкрагинг» ёки «орқанг талоқ» дейиш билан талоқ тушмас.

11. Бир талоқнинг баъзиси барибир бир талоқдир. Масалан: хотинига «сен ярим талоқ», ёки «учдан бир талоқ» ёки «ўндан бир талоқ» деса, барибир бир талоқ тушади.

12. Хотинига, «Сен икки марта икки талоқсан», деса икки талоқ, «икки марта бир талоқсан», деса бир талоқ воқеъ бўлур. Аммо зафиятни ирода қилмай муайятни кўзда тутса, ҳар икки сувратда уч талоқ бўлур.

13. Бир сондан бир сонгача талоқ қилса камини воқеъ бўлади ё икковининг орасидаги воқеъ бўлар. Масалан: бир киши хотинига: «Сен бирдан иккигача талоқсан», деса, бир талоқ тушади, ёки «бирдан учгача талоқсан», деса икки талоқ тушади.

14. Хотинини, «Сен Маккада талоқсан», деб айирса танжиз бўлади, яъни шу соат ўтиб талоқ бўлади. Аммо: «Маккага кирган вақтда талоқсан» деса, таълийқ бўлади, яъни Маккага кирмасдан аввал талоқ бўлмаслиги билиниб туради. Хотин агар умри бўйи Маккага бормаса, ҳеч талоқ бўлмайди.

15. Хотинига «Сен тонгда талоқсан» ёки «эртага талоқсан», деса биринчисида эртаси тонг вақтида талоқ воқеъ бўлур: аммо «эртага талоқсан» деган сувратда эртаси куннинг аср вақтигача бўлган пайтни ният қилиш мумкин. «Тонгда талоқсан», деганда асргача бўлган вақтни ният қилиш мумкин эмас.

16. Хотинига, «ўтган кунда талоқсан», деса ҳозир талоқ воқе бўлур, аммо хотинини шундай дегандан сўнггина никоҳласа, яъни хотин аввалда никоҳида бўлмаган бўлса, сўзи бекор бўлур.

17. Хотинига, «мен сени талоқ қилмасам, талоқ бўлурсан», деган сувратда умрининг охиридагина талоқ воқеъ бўлур. Аммо, «мен сени талоқ қилмаган замонда талоқсан», ёки «қаю за-

мон мен сени талоқ қилмасам сен талоқсан», деса, сўнгра талоқ қилмай бир оз тўхтаб турса, шу замон талоқ воқеъ бўлур.

18. Агарда хотинига: «Ҳар қачон мен сени талоқ қилмасам талоқсан», деса, не тариқа ният қилса шу тариқа талоқ воқеъ бўлур, яъни агарда бу сўзида, «мен сени талоқ қилмасам, талоқ бўлурсен», деган сўзни ирода қилса, охир умрида талоқ воқеъ бўлур. Аммо «талоқ қилмаганим замонда талоқсан» ёки «қаю замон мен сени талоқ қилмасам, талоқсан», деган сўзни ирода қилса, шу замон талоқ воқеъ бўлур. Хулоса: ўтган масаладаги икки турли сувратнинг бириси бўлур, қачонки икки турлининг бирисини ният қилса. Аммо бирортасини ҳам ният қилмаса, охир умрида талоқ воқеа бўлур.

19. Талоқ қилганда кундан ё кундуз мурод бўлур ёки мутлоқ вақтгина мурод бўлур. Кун агарда таълийқ (шарҳ, изоҳ) қилинган шарти топилгач ўзгариши мумкин бўлган нарсага қўшиб айтилса, кундуз мурод бўлади. Масалан бир киши хотинига: «Зайд сафардан қайтган кунда талоқ ўз ихтиёрингда бўлсин», деса, кундан кундуз мурод бўлиб, Зайд кундузи қайтсагина хотиннинг шу кундузда ўзини талоқ қилурға ихтиёри бор, то қуёш ботгунча, чунки кун бу ўринда ўзгариши мумкин бўлган нарсага, яъни хотиннинг ихтиёр қилишига қўшиб айтилган, ҳамда шундай қилинган сувратда Зайд сафардан кечқурун қайтса, хотиннинг ўзини талоқ қилишга ихтиёри йўқ.

20. Агарда кун таълийқ қилинган шарти топилгач-да ўзгариши мумкин бўлмаган нарсага қўшиб айтилса, масалан бир киши хотинига: «Сен Зайд сафардан қайтган кунда талоқ бўлурсен», деса, Зайд хоҳ кундузи, хоҳ кечаси сафардан қайтса-да, шу соатда хотини талоқ бўлур, чунки бу ўринда ўзгариши мумкин бўлмаган нарсага, яъни талоқ бўлурға қўшиб айтылган. Талоқнинг ўзгариши мумкин эмас, ихтиёр ўзгариши мумкин.

21. Бир киши ўзининг мадхула бўлмаган хотинига: «Сен уч талоқ бирла талоқсан», деб туташ айтса, уч талоқ воқеъ бўлур. Аммо айириб: «Сен талоқ, талоқ, талоқ», деб уч мартаба айтса бир талоқ бўлур, кейинги иккитаси бекор. Шунингдек бир шартга боғлиқ қилиб, шартни аввал айтса агарчи уч мартаба айтса-да бир талоқ воқеъ бўлур. Масалан: «Уйга кирсанг, сен талоқ, талоқ, талоқ», деса. Аммо шартни кейин айтса, масалан: «сен талоқ, талоқ, талоқ! Агар уйга кирсанг», деса, уйга киргач уч талоқ воқеъ бўлур.

22. Бир киши ўзининг ватий қилинмаган хотинига: «Сен бир талоқдан аввал бир талоқсан» ёки «Бир талоқдан сўнг бир талоқсан», деса, бир талоқ воқеъ бўлур. Аммо ватий қилинган хотинига шундай деса икки талоқ воқеъ бўлади.

23. Бир киши хотинига, «сен бир талоқ, ундан аввал бир

талоқ», ёки «сен бир талоқ, ундан сўнг бир талоқ» ёки «сен бир талоқ, унинг билан бир талоқ», ёки «сен бир талоқ билан бирга бир талоқ», деса бу турт ҳолатнинг ҳаммасида хотини хоҳ ватий қилинган бўлсин, хоҳ ватий қилинмаган бўлсин, барбир икки талоқ воқеъ бўлур.

24. Тили билан неча талоқ қилганини айтмай, бармоқлари билангина ишора қилиб кўрсатса қаролур: агарда бармоқларининг ичларини ўзига тескари тутган бўлса, очик турган бармоқлари сонича ва агар бармоқларининг орқасини ўзига тескари тутган бўлса, ёпиқ турган бармоқлари сонича талоқ воқеъ бўлур.

25. Агарда талоқни қаттиқлик, узунлик ёки кенглик билан сифатласа, масалан «темир каби қаттиқ талоқ» деса, ёки «те-рак бўйи талоқ» деса, ёки «тоғ баландлигича талоқ» деса, ёки дарё кенглигича талоқ» деса, уч талоқни ният қилса уч талоқ бўлур, учни ният қилмаса бир талоқ воқеъ бўлур.

26. Талоқнинг кинояси шуки, унда талоқ қилувни ҳамда бошқа сўзни, яъни талоқ қилмасликни эҳтимол тутадиган сўз билан қўшиб айтилади. Масалан: эрнинг хотинига «чиқ!», «тур!», «кет!» деган сўзлари талоқни назарда тутганга ўхшайди. Бунда хотин талоқ сўраганда сўзини қайтариш эҳтимоли ҳам бор, яъни: «Талоқ сўрамасдан кет, йўқол!»— деганга ўхшаш. Бунда талоқ воқеъ бўлмайди.

27. Эрнинг хотинига: «Сен бўш», «сен кесилмиш», «сен безилмиш», «сен айрилмиш», «сен манъ қилинмиш» деган сўзлари талоқни ҳам, сўкишни ҳам эҳтимол тутади.

28. Эрнинг хотинига: «Идда сана!», «Бачадонингни покла!», «Сен ёлғизлан!» «Сен ўзинг учун озодлик ихтиёр қил!», «Ўзининг ўзингда, сени халос қилдим», «Сени айирдим» деган сўзлари хотинининг сўзини қайтарувни ҳамда уни сўкишни эҳтимол тутмайди. Аммо талоқ сўрашига жавобни эҳтимол тутди. У вақтда талоқ воқеъ бўлади. Ундан ташқари: «Мен берган неъматларни санаб қара, бачадонингни ҳаромдан покла», деган маънони ҳам эҳтимол тутади. Бу сувратда талоқ воқеъ бўлмайди.

29. Ушбу юқоридаги уч масалада айтилган сўзлар ҳоли эмас, ё тинч турган вақтда айтилув, ёки ачиқ вақтида айтилув, ёки талоқни эсга тушириб сўзлашганда айтилув. Агарда тинч турган вақтда айтилса бу сўзларнинг ҳар қайси ниятга боғлиқ бўлади, яъни талоқни ният қилса талоқ воқеъ бўлур, талоқни ният қилмаса талоқ воқеъ бўлмайди. Агар ачиқ вақтда айтсалар аввалги икки қисми, яъни йигирма олтинчи, йигирма еттинчи масалалардаги сўзлари ниятга боғлиқ бўлади, яъни талоқни ният қилса талоқ воқеъ бўлади, ният қилмаса бўлмайди. Агар кейинги қисми, яъни йигирма саккизинчи

масаладаги сўзлар ҳечам ниятга боғлиқ бўлмайди, талоқ воқеъ бўлади. Талоқни эсга тушариб сўзлашганда аввалги қисмини, яъни йигирма олтинчи масаладаги сўзларнигина айтса ниятга боғлиқ бўлади. Кейинги икки қисми ниятга боғлиқ бўлмайди, талоқ воқеъ бўлади.

30. Ушбу уч масалада зикр этилган сўзларни айтиб талоқ қилганда агар уч талоқни ният қилса уч талоқ воқеъ бўлур. Аммо учки ният қилмаса бир боин талоқ воқеъ бўлур, хоҳ бирни, хоҳ иккини, хоҳ рижъани, хоҳ боинни ният қилсин.

31. Йигирма саккизинчи масаладаги каби «инда сана», «баҷадонингни покла», «сен ёлғизсан» деган сўзларида қандай талоқни ният қилган бўлмасин, бир рижъа воқеъ бўлур.

32. Эр боинликни ҳам ҳаромликни ўзига иснод қилса, масалан: эр хотинига: «Мен сендан бўли» ёки «Мен сенга ҳаром» деса, талоқ воқеъ бўлур. Аммо талоқни ўзига иснод қилув билан, масалан: «Мен сендан талоқ», дейиши билан талоқ воқеъ бўлмайди.

45. ТАЛОҚНИ ТОПШИРИШ БУЛИМИ

1. Хотинни талоқ қилишнинг хотиннинг ўзига ёки бошқа кишига ҳам топшириш мумкин. Ҳаф қайсининг ҳукмлари бошқа-бошқа. Хотиннинг ўзини талоқ қилишни ўзига топширилганда талоғи ўзига топширилганини билган мажлисда ўзини талоқ қилиши дуруст. Иккинчи мажлисга қолса дуруст эмас.

2. Иккинчи мажлисга қолса ҳам дуруст, қачонки эр, «ҳар тилаганинг замонда ўзингни айиурсан», деб ёки «қай замонда тиласанг айиурсан», деб ёки «тилаганинг замонда ўзингни айиурсан», деб топширсин. Аммо агарда, «ўзингни хоҳласанг талоқ қилурсан», деб топширса, иккинчи мажлисда айирмоғи дуруст эмас, топширилганини билган замондагина ўзини ўзи талоқ қилмоғи дуруст.

3. Талоқни хотиннинг ўзига топширган сувратда эрнинг бу сўзидан қайтмоғи дуруст эмас. Чунки бу топширув хотинини мулкантирув бўлади. Хотинининг мулкидаги нарсани олмоғи дуруст эмас.

4. Талоқни бошқа кишига топширса, масалан бир хотинининг талоғини иккинчи хотинига топширса топширувни билган мажлисидагина эмас, балки хоҳлаган вақтда айирув ҳуқуқи бўлади, модомики эр бу топширувдан қайтмаса. Топширувчи эр талоқни талоқ қилинадиган хотинидан бошқа кишига топширганда эр сўзидан қайтиши мумкин. Чунки иккинчи кишига топширилганда талоқни мулкантириб берилмайди, балки ёт кишини вакил қилинган бўлади холос.

5. Талоқни хотиннинг ихтиёрига топширув мажлиси тўрт сувратда ўзгаради: биринчиси хотиннинг ўрнидан туриб кетини билан, иккинчиси бошқа мажлисга бориши билан, учинчиси бошқа сўзга кўчиши билан, тўртинчиси талоқни топширганда қилаётган ишидан бошқа ишга кўчиши билан.

6. Хотин ўтирган кема уй ҳукмидадир. Масалан эр ўз хотинига кемалик вақтда ўзини талоқ қилурга ихтиёр берса, кема гарчи сайр қилса-да мажлис ўзгармайди то хотиннинг ўзи кемада ўтган масаладаги тўрт ишнинг бирини қилмагунча. Аммо хотиннинг ўтирган ё отланган ҳайвоннинг боруви ўзининг боруви манзилида бўлиб, мажлис ўзгаради.

7. Талоқни топширув нияти билан эр хотинига: «Ўзингни ихтиёр қил!» деса ҳамда хотин, «ихтиёр қилдим», деса биргина боин талоқ воқеъ бўлур.

8. Хотин талоқ қилувни ихтиёрига топширган сувратда иккисининг бири нафс лафзин, яъни «ўзингни» ёки «ўзимни» деган сўзини қўшиб айтиши зарур. Бирортаси ҳам шу сўзни қўшмаса, талоқ воқеъ бўлмайди. Масалан эр: «Ўзингни ихтиёр қил!» деса, хотин: «Ихтиёр қилдим!» деса талоқ воқеъ бўлур. Аммо эр: «Ихтиёр қил!» деса, хотин: «Ўзимни ихтиёр қилдим», десагина талоқ воқеъ бўлур. «Ўзимни» деган сўзни қўшмаса, «ихтиёр қилдим» дебгина айтса талоқ воқеъ бўлмас. Ёки «бер ихтиёрни» деган сўзни иккисининг бириси қўшмоғи зарур. Масалан эр: «Ихтиёр қил!» дегач, хотин «(бер ихтиёрни) ихтиёр қилдим», деса, талоқ воқеъ бўлур.

9. Эр, «ўзингни ихтиёр қил!», «ихтиёр қил!» «ихтиёр қил!» деб уч мартаба айтса, хотин «бирисини қабул қилдим», деса ёки «аввалгисин», ё «иккинчисини», ё «учинчисини қабул қилдим», деса уч талоқ воқеъ бўлур. Аммо эр гарчи уч мартаба айтса-да, хотин ўзини биргина талоқ билан талоқ қилса, бир боин талоқ воқеъ бўлар.

10. Бир киши хотинига талоқни топширув нияти билан: «Талоқ қилув ўз қўлингда бўлсин», деса, сўнг хотин, «ўзимни талоқ қилдим», деса бир боин талоқ воқеъ бўлур. Аммо эр учини ният қилиб айтган бўлса уч талоқ воқеъ бўлур.

11. Эр: «Ўзингни бир талоқ қилувда ихтиёр бердим», дегач, ёки «Бир талоқни ихтиёр қил», дегач, хотин: «Ихтиёр қилдим», деса бир рижъий талоқ воқеъ бўлур.

12. Эр: «Бугун ҳам эртага талоқ қилурга ўзингга ихтиёр бердим», деган сувратда мазкур икки кун орасида тунда ихтиёр қилса-да талоқ воқеъ бўлур. Аммо эрнинг бу тарийқа ихтиёр берувидан сўнг: «Ихтиёр қилмайман», деб сўзини қайтарса ўзини талоқ қилурга на бугун, на эртага ихтиёри қолмас.

13. «Бугун ҳам тонгдан сўнг талоқ амри ўз ихтиёрингда»,

деб ихтиёр берса, ўтган масаладаги икки ҳукмнинг хилофичадир, яъни икки кун орасидаги кечда ихтиёр қилса талоқ воқеъ бўлмас ҳамда шу кунда, «мен ихтиёр қилмайман», деб эрининг сўзини қайтарса-да, иккинчи кунда ўзини талоқ қилурға ихтиёри қолур.

14. Эр: «Ўзингни талоқ қил!» деса, хотин: «Талоқ қилдим», деса, агар эр уч талоқни ният қилган бўлса уч талоқ воқеъ бўлур. Уч талоқни ният қилмаган бўлса бир рижъий воқеъ бўлур.

15. Эр: «Ўзингни уч мартаба талоқ қил», деб хотинга ихтиёр берганда хотин бир талоқ қилса бир талоқ воқеъ бўлур. Аммо: «Ўзингни бир талоқ қил», деганда уч талоқ қилса ҳеч нарсa воқеъ бўлмайди.

16. Эр боин ё рижъий талоққа эр берса, хотин эри айтганнинг хилофин қилса-да, эри айтгани воқеъ бўлур.

17. «Агар сен хоҳласанг талоқсан», деган сувратда талоқ тушишининг шарти муҳлатсиз, ўша заҳоти, яъни ҳеч шартга таълийқ қилмай «хоҳладим» демаги ила бўлур, ёки вуқуъиси маълум бўлган шартга таълийқ қилмоғи ила воқеъ бўлур. Масалан эри: «Агар хоҳласанг талоқ бўл», деганда: «Агар Муҳаммад алайҳиссалом пайғамбар бўлса талоқ бўлдим ёки хоҳладим», деса талоқ воқеъ бўлур, чунки Муҳаммад алайҳиссалом пайғамбарлигининг вуқуъси маълумдир. Аммо вуқуъси маълум бўлмаган шартга таълийқ қилиб, «фалон иш воқеъ бўлса» деб, масалан, «сен хоҳласанг, хоҳладим», деса воқеъ бўлмас. Эр гарчи сўнгидан, «Мен хоҳладим», деса-да.

18. «Ҳар хоҳлаган вақтингда талоқсан», деса, хотин уч талоқни тиласа учовини уч мажлисда айрим-айрим талоқ қилмоқлиги керак. Таҳлилдан сўнг бу эрга яна никоҳланса ўзини ўзи талоқ қила олмас.

19. «Қандай хоҳласанг шундай талоқ бўл!» деса бир боин талоқ ё уч боин талоқ воқеъ бўлур, агарда хотин шу тарийқа ният қилса ҳамда нияти эрининг ниятига хилоф бўлмаса, аммо эрининг ниятига хилоф бўлса эр ва хотин қандай талоқни хоҳласалар ҳам рижъий воқеъ бўлур.

20. «Қандай талоқни хоҳласанг тила», деганда учдан камнинг қайси бирини хоҳласа-да, яъни хоҳ икки талоқни, хоҳ бир талоқни — хоҳлагани воқеъ бўлур. Аммо уч талоқни хоҳласа воқеъ бўлмас.

46. ТАЪЛИЙҚ ФАСЛИ

1. Бир шартга таълийқнинг дурустлиги учун, масалан, «фалон ишни қилсанг» ёки «фалон иш воқеъ бўлса сен мендан

талоқ бўлурсан», деб Зайнабга айтувнинг дурустлиги учун мулкида бўлмоқлиги, яъни Зайнабнинг айтувчи эрнинг мулкида бўлмоқлиги шарт, яъни эр Зайнабга, «фалон уйга кирсанг мендан талоқ бўлурсен», деса, Зайнаб шундан сўнг ўша уйга кирса талоқ бўлур, агарда Зайнаб ул вақтда айтувчи эрнинг никоҳида бўлса. Аммо никоҳида бўлмаса маъносиз бўлур. Ёки мулкка сабаб бўлган нарсга изофа қилмоғи керак. Масалан: никоҳида бўлмаган хотинига, «мен сени қачон никоҳ қилсам, талоқ бўласан» деса ёки «мен сени никоҳласам талоқ бўласан», деса, никоҳлагач талоқ бўлади.

2. Талоқни шартга таълийқ (боғлиқ) қилганда айтиладиган сўзлар («агар», «қачон», «қаю вақт», «қаю замон», «ҳар», «ҳар замон», масалан: «Менга итоат қилмасанг, талоқ бўлурсан», деса, ёки «юзингни ўрамай кўчага чиқсанг талоқ бўлурсан», деса талоқ бўлур) қўшиб айтилса, шарти топилгач, талоқ воқеъ бўлур.

3. Талоқнинг вуқуъисини шартга таълийқ қилгандан кейин шарти юз беришидан олдин мулк ва тасарруфнинг зойил бўлиши шартни ботил қилмайди. Масалан хотинига, «агар фалон уйга кирсанг талоқ бўласан», деса, лекин уйга кирмасдан аввал танжийз талоқ қилса, кейин талоқ қилгандан сўнг яна никоҳланса, сўнгра хотин ўша уйга кирса янгидан талоқ воқеъ бўлур.

4. Бу фаслнинг иккинчи масаласида айтилганича шартга таълийқ қилганда айтиладиган сўзларнинг «ҳар замон» (ҳар вақт) деган сўзидан бошқасини қўшиб айтган сувратда шарт бир марта топилса қаралур: агарда шарт топилганда хотин мулкида бўлса, яъни никоҳида бўлса сўзи натижали бўлур, яъни талоқ воқеъ бўлиб, шартнинг қуввати битар. Кейин хотин никоҳида бўлиб, шарт ҳам топилса, талоқ воқеъ бўлмайди. Аммо шарт топилганда хотин мулкида бўлмаса натижали бўлмас, яъни талоқ воқеъ бўлмас, балки шартнинг қуввати жазосиз битар.

5. Хотинининг талоқ бўлишини шарт қилганда қўшиб айтдиган сўзларнинг «ҳар замон» (ҳар вақт) деганини қўшиб айтса, масалан, «ҳар замон (ҳар вақт) уйга кирсанг, талоқ бўласан», деган сувратда таълийқ битуви ва ечилуви (бекор бўлиши) учун уч мартаба уйга кириб, уч мартаба талоқнинг воқеъ бўлуви керак. Сўнгра таҳлиядан кейин аввалги эри никоҳлагач хотин гарчи уйга кирса ҳам талоқ воқеъ бўлмас, магар никоҳланувчи шарт қилиб: «Ҳар замон никоҳлансам, талоқ бўлурсен». — деса, ҳар никоҳланганда талоқ воқеъ бўлур, умри бўйича бу хотинни хотин қилиб тутат олмас.

6. Эр хотинига: «Фалон ишни қилсанг талоқ бўласан», деб шарт қилган сувратда эр билан хотин ихтилоф қилишсалар,

яъни эр: «шарт топилмади», деса, хогин, «топилди», деса эр онт ичирилиб, сўзи қабул қилинур. Аммо хотин далил билан исбот қилса, хотиннинг сўзи олинур. Ёки хотинлардангина сўраб билинадиган шартга таълийқ қилганда, масалан: «Сен ҳайз кўрсанг сен ҳамда фалона хотиним иккинги талоқ бўлурсиз», деса, хотин, «ҳайз кўрдим», деса, бу ҳайз кўрувчи хотиннинг ўзи ҳақидаги сўзи олиниб, талоқнинг вуқуъиси ҳукм қилинур. Агар эр ёлгон гапирса, тонса фалона ҳақида сўзи олинамас, аммо эр тонмаса, фалона ҳақида ҳам сўзи тутилиб, талоқ воқеъ бўлур. Кейин ҳар икки сувратда ҳайз кўра бошлагач, уч кун ўтгач, бу уч куннинг аввалида талоқнинг вуқуъиси билан ҳукм қилинур. Уч кун ўтгач ҳукм қилинишининг сабаби ҳайз бўлмай, истиҳоза бўлиши эҳтимолининг борлигидир.

7. «Агарда ҳайз кўрсанг талоқ бўлурсен», деса, ҳайз кўриб поклангач, талоқ воқеъ бўлур.

8. «Агарда бир кун рўза тутсанг талоқ бўласан», деса, рўза тутган кунининг қуёши ботгач талоқ воқеъ бўлур.

9. «Агар ўғил бола туғсанг бир талоқ, қиз бола туғсанг икки талоқ бўласан», деса, хотин бир қиз, бир ўғил эгиз бола туғса, аммо аввал қайси бири туғилганлиги билинмаса ҳакам қошида бир талоқ воқеъ бўлур. Аммо диёна икки воқеъ бўлур, иккинчиси туғилган вақтда иддаси тўлар. Агар аввал ўғил бола туғилганлиги билинса бир талоқ, аввал қиз бола туғилганлиги билинса икки талоқ воқеъ бўлур.

10. Эр ўзи хотинининг талоқ бўлишини икки шартга таълийқ қилса сўнг хотини никоҳида вақтида иккинчи шарт топилса, талоқ воқеъ бўлур, шартнинг аввалгиси хоҳ хотини мулкида бўлган вақтда топилсин, хоҳ мулкида бўлмаган вақтда топилсин — барибир. Масалан: эр хотинига: «Сен Зайд ҳамда Бакр билан сўзлашсанг талоқ бўласан», деса, бу икковининг бири билангина сўзлашув ила талоқ воқеъ бўлмайди, то иккинчиси билан сўзлашмай туриб. Аммо биттаси билан сўзлашгач танжитлоқ қилиб юборса ҳамда хотин бу эрга янгидан никоҳланмасдан бурун иккинчиси билан сўзлашса, никоҳлангач янгидан сўзлашса-да талоқ воқеъ бўлмас. Аммо эридан айрилгач, иккинчиси билан сўзлашмасдан бурун аввалги эрига яна никоҳланса, никоҳлангандан сўнг иккинчиси ила сўзлашса талоқ воқеъ бўлур.

11. Танжиз, яъни бу соат ўтиб талоқ қилув бир шартга таълийқни ботил қилур. Масалан: «Уйга кирсанг уч талоқ бўлурсан», деб шарт қилса, аммо уйга кирмасдан аввал уч мартаба танжиз талоқ қилса, сўнгра таҳлилдан кейин яна никоҳланса, сўнг уйга кирса-да талоқ воқеъ бўлмас.

12. «Сен талоқ» деган сўзига «Ин шаа Аллоҳу» (Худо хоҳласа)ни қўшса, сўзи ботил бўлур, яъни талоқ воқеъ бўлмас.

47. КАСАЛ КИШИНИНГ ТАЛОҚИ БҮЛИМИ

1. Бир кишининг аҳволи вафот бўлишга яқинлашган бўлса, масалан уйнинг ташидаги ишларни қила олмаслик даражасида хаста бўлса, ё сўқиш (жанг) майдонида бир баҳодирга қарши чиқса, ёки қасос ё ражм (тошбўрон) билан ўлдирилишга келтирса буларнинг ҳаммаси ўлим ҳолатидаги киши ҳукмида бўлади. Бу вақтда молида ва бошқа ишдаги тасарруфларига қомил эътибор қилинмас.

2. Бир эр хогинини шундайин ҳолда, яъни биринчи масалада баён қилинган аҳволга дучор бўлган вақтда хотиннинг ризолигисиз талоқ қилса, сўнг эр бу айтилган сабаблардан бошқа сабаб билан бўлса-да хотинининг иддаси тўлмасдан аввал вафот этса, хотин эридан мерос олур (фуқаҳолар бу талоқни «талоқи фар (қочувчи)» деб атайдилар, яъни эр вафоти яқин бўлганлигидан хогинига мерос тегишидан қочиб талоқ қилганлиги сабабли).

3. Сўқиш майдонидаги киши, безгак касали теккан киши ҳамда ўлдириш учун ҳибс қилинган киши саломат киши ҳукмидадир. Булар хотинларин талоқ қилиб, вафот этсалар, хотинлари иддада бўлса-да мерос ололмаслар.

4. Бир эр: «Мен хотинимни аввалроқ талоқ қилган эдим, алҳол, иддаси тўлди», деб хаста ҳолида даъво қилса, хотини ҳам айирганлигини инкор қилмаса, эрнинг сўзин ростга тутса ёки хаста ҳолида бўлса ҳам хотинининг ўтинувини бўйича талоқ қилса, сўнг эр, «мен хотинимга фалонга қадари, масалан юз танга бурчли (қарз)ман», деб иқрор қилса ёки кўпми-озми мол берурга васият қилса, эр вафот этгач эр иқрор қилган мол хотинга берилур, агарда меросдан камроқ бўлса. Аммо иқрор қилинган молдан мерос кам бўлса, мерос берилур.

5. Бир киши хотинининг талоқ бўлишини ўзининг феълига ёки хотинининг ейиши, ичиши каби усиз яшаш мумкин бўлмаган бирор ишга хоҳ саломат вақтида, хоҳ хаста вақтида таълийқ қилиб қўйса, аммо шарт эр хаста вақтида топилса хотин талоқ бўлур. Иддаси тўлмасдан бурун эри вафот этса хотин мерос олади. Агар эр саломат вақтида юқоридаги шарт топилса, эр гарчи идда тўлмасдан бурун вафот этса ҳам хотин мерос ола олмас. Аммо эр хотинининг талоғини усиз яшаш мумкин ишга таълийқ қилса, масалан: «Сен олтин узук тақсанг талоқ бўласан», деса, хотин олтин узукни эрининг хаста вақтида бўлса-да тақса, сўнг иддаси тўлмасдан бурун эри вафот этса мерос ола олмас.

6. Агарда эр ўзининг ҳам, хотинининг ҳам ишига таълийқ қилмаса, балки ёт кишининг ишига таълийқ қилса, масалан: «Умар буғдойга борса сен талоқ бўласан», деса, сўнгга шарт

эрнинг хасталик вақтида топилса, яъни Умар буғдойга эр хаста вақтида борса хотин талоқ бўлур. Эр хотиннинг иддаси тўлмасдан бурун вафот этса хотин мерос олур, агарда эрнинг таълийқи хаста ҳолида бўлган бўлса, яъни эр: «Умар буғдойга борса, сен талоқсан», деган гапни хаста вақтида айтган бўлса. Аммо саломат вақтида ёт кишининг ишига таълийқ қилиб, шарти хаста вақтида топилса, хотин талоқ бўлур. Эр хотиннинг иддаси тўлмасдан бурун вафот этса, хотин эрдан мерос ола олмас.

48. РИЖЪА (ҚАЙТАРИШ) БУЛИМИ

1. Талоқ қилган хотинини иддаси ичида янгидан никоҳламай қайтариб олиш дуруст, хотин гарчи келишни хоҳламаса ҳам. Агарда боини муҳаффида ила, яъни бир ёки икки боин талоқ ила ёки боини муғаллаза ила, яъни уч боин талоқ билан талоқ қилмаган бўлса, балки талоқни рижъа билан талоқ қилган бўлса.

2. Хотинини идда ичида қайтариб ўзига олганда: «Мен сени қайтардим», деган сўзи билан ёки ватий билан ҳамда шахват билан ушлаш билан, шунингдек фаржига шахватли қараш билан қайтаради. «Сени ўзимга қайтардим», деб сўз билан қайтарганда гувоҳлантириш ва хотинига билдириш мустаҳаб. Хулоса: ўзининг хотинини қайтариб олишини хотини ўша пайтда йўқ бўлганда билдириш зарур, хотин ҳозир бўлса, янгидан билдириш зарур эмас.

3. Айирган хотинининг олдига рижъани қасд қилмай кирган тақдирда хотинига билдириб кириш зарур. Аммо рижъани, яъни янгидан хотинини қайтариб олишни қасд қилган сувратда билдирмай кириш дуруст.

4. Талоқни рижъийдан идда сақловчи хотин зийнатланиб туриши зарур, чунки унда идда тўлмасдан эрининг ватий қилмоғи дуруст, яъни ватий қилгач талоқни рижъий бекор бўлади ҳамда хотин эрига ҳалол бўлади.

5. Талоқ қилган хотинини қайтариб олганини гувоҳлантирмасдан аввал хотинини сафарга олиб чиқиши дуруст эмас.

6. Эр рижъа қилишни хоҳлаганда хотин «иддам ўтди» деса, хотиннинг сўзи қабул қилинади, агарда талоқ қилинган кундан бери ҳайз кўрмай турган озод хотин бўлса ва уч ой ўтса. Ҳайз кўрмай турган канизакка бир ярим ой ўтса. Ҳайз кўрадиган бўлса озод хотинга олтмиш кун, канизакка қирқ кун ўтган бўлса эр хоҳласа ҳам рижъа қила олмас. Аммо юқоридагича кунлар ўтмаган бўлса, хотиннинг сўзи қабул қилинмас, эр рижъа қилур. Шунингдек, хотин «иддам ўтмаган» деса ҳам

ишонилур, гарчи талоқ қилинган кундан бери ҳайз кўрмаётган бўлса ҳам. Эр хоҳласа рижъа қилур. Талоқи фар бўлганда (эр, «хотинимга мерос тегмасин», деб талоқ қилганда) хотин мерос олур.

7. Идда ўтгандан сўнг эр идда ичида қайтганлигини даъво қилса, хотин қайтмади деб инкор қилса, хотиннинг сўзи олинди ҳеч қандай қасам ичирилмасдан.

8. Озод хотинини уч мартаба, қул хотинини икки мартаба талоқ қилгандан сўнг аввалги эрига никоҳланмоғи дуруст эмас, то таҳлил қилдириш учун болиғга ё ўспиринга никоҳи саҳиҳ билан никоҳлаб, у ватий қилиб, сўнг бу таҳлил қилувчи эр талоқ қилгандан ё ўлгандан сўнг иддаси ўтмагунича.

9. Иккинчи эрнинг таҳлил қилиш шарти билан, яъни никоҳлангач ватийдан сўнг айириш шарти билан никоҳланмоғи дуруст, лекин макруҳ.

10. Таҳлил қилдирмагунча аввалги эрига дуруст бўлмаган хотин, «мен таҳлил қилиндим», деса никоҳланув дуруст, агарда мuddати эҳтимол тутилса, яъни аввалги эридан айрилгандан сўнг иддаси ўтарлик вақт ҳамда таҳлил қилингандан сўнг иддаси ўтарлик вақт ўтган бўлса. Эрнинг ҳисоби хотиннинг гапига тўғри келса.

11. Иккинчи эр аввалги эрнинг учдан кам талоғини бекор қила олади, яъни бир эр ўзининг хотинини бир ё икки мартаба талоқ қилгандан сўнг бу хотинини иккинчи эр никоҳласа аввалги эрнинг талоқлари йўқ ҳукмида бўлади. Иккинчи эр хотинини айиргандан сўнг яна аввалги эр никоҳига олса яна уч талоқни молики бўлур, имом Муҳаммадга хилоф равишда. Унинг қошида аввалги талоқлари йўқ ҳукмида бўлмас, аввалгиси ила уч талоққа молик бўлур. Иккинчи эр аввалги эрнинг уч талоғини йўқ ҳукмида қилишига уламолар иттифоқ қилишган.

49. ИЙЛО БУЛИМИ

1. Ийло шуки, унда талоқ қилмоқчи бўлган эр ўз никоҳида бўлган хотинига, «валлоҳи мен сенга яқинлик қилмайман», деб ёки «мен сенга жимоъ қилмайман» ёки «мен сен билан бирга жанобатдан ғусл қилмайман», деб онт ичади.

Ёки бўлмаса, «мен сенга тўрт ой яқинлик қилмайман» ёки «мен сенга яқинлик қилсам устимга ҳаж вожиб бўлсин ёки қулим озод бўлсин», деб шарт қўйиб онт ичади. Шу тариқа онт этилгач, хотини озод бўлса тўрт ой ватийни манъ қилур, канизак хотин бўлса икки ой ватийни манъ қилур.

2. Эр агарда шу тариқа ийло қилгандан сўнг хотини озод бўлса тўрт ой, канизак бўлса икки ой ўтмасдан бурун яқинлик қилса ҳанис (қасам бузувчи) бўлур, ийло соқит бўлур. Ушбу сувратда Оллоҳ номи билан онт ичган бўлса каффорат вожиб бўлур. Аммо бир шартга таълийқ қилган бўлса, масалан: «Мен сени ватий қилсам талоқ бўлурсен», деб таълийқ қилган сувратда бир талоқи боин воқеъ бўлур ҳамда ийло соқит бўлур, яъни бундан сўнг никоҳлансалар аввалги ийлонинг кучи кетади.

3. Аммо муддат ичида, яъни тўрт ой ёки икки ой ичида ушбу ийло қилган хотинини ватий қилмаса бир боин талоқ воқеъ бўлур ҳамда ийло соқит бўлур, агарда аввалда тўрт ой вақт тайин қилиб, яъни: «Валлоҳи мен сени тўрт ой ватий қилмайман», деб ёки «мен сени тўрт ой тўлмасдан бурун ватий қилсам фалон нарса бўлсин», деб онт ичган бўлса (аммо: «Валлоҳи мен сенга яқинлик қилмайман», деб мангулик онт ичган бўлса, ийло соқит бўлмас, яна никоҳланса ҳам ийло қайтарилур). Бу никоҳдан сўнг тўрт ой ватий қилмаса яна иккинчи боин талоқ воқеъ бўлур. Бу талоқдан сўнг никоҳланса яна ийло қайтур. Бу ийло ичида тўрт ой тўлмасдан бурун ватий қилмаса яна учинчи боин талоқ воқеъ бўлур. Бу учинчи талоқ воқеъ бўлгандан сўнг онти қолур, аммо ийло қолмас. «Ийло қолмайди» деганининг маъноси шуки, агарда ийло қилувчи таҳлилдан сўнг яна никоҳланса ийло қайтмас, ийло сабабли боин талоқ ҳам воқеъ бўлмас. «Онти қолур» деганининг маъноси шуки, ушбу таҳлилдан сўнгги никоҳда ватий қилса хонис бўлур. Оллоҳ номи билан онт ичгани учун каффорат вожиб бўлур. Таълийқ сувратида жазо мутартиб бўлур. Масалан аввалдан: «Мен сени ватий қилсам талоқ бўласан», деб таълийқ қилган бўлса талоқ воқеъ бўлур.

4. Ийло қилувчи эр тўрт ой муддат ичида ўзи ё хотини хаста бўлгани учун ийлосидан ватий қилиб қайтаришга кучи етмаса сўзи билан қайтарур, яъни «мен хотинимга ийломдан қайтдим», дер. Аммо сўз билан қайтаргандан сўнг муддат ўтмасдан бурун ватийга кучи етга туриб ватий қилмаса ва муддат ўтиб кетса, юқорида баён қилинганидек бир боин талоқ воқеъ бўлур.

5. Бир эр хотинига: «Сен менга ҳаром», деса, зиҳорни ё уч талоқни ёки ёлғонни ният қилса-да ният қилгани воқеъ бўлур, аммо қазо ийло воқеъ бўлур. Аммо агарда «сен менга ҳаром» деган сўзи билан хотинини ўзича ҳаром қилишни ният қилса ийло воқеъ бўлур, хоҳ ийлони ният қилсин, хоҳ ният қилмасин. Ийло бўлиши учун ҳаром қилишнинг нияти етар. Агар «сен менга ҳаром» деган сўзи билан талоқни ният қилса ёки ҳеч нарсани на зиҳорни, на ийлони, на талоқни, на ҳаром қи-

лишни ният қилмаса бир боин талоқ воқеъ бўлур. Шунингдек, «менга ҳалол бўлган ҳамма нарса ҳаром бўлсин», деган сувратда хоҳ талоқни ният қилсин, хоҳ ҳеч нарсани ният қилмасин, «сен менга ҳаром» деган сувратдаги каби бир боин талоқ воқеъ бўлур.

50. ХАЛАЪ (ЎЗИНИ АЖРАТИШ) БЎЛИМИ

1. Ҳожат вақтида, масалан эр билан хотин орасида тинч-тотувлик бўлмаган сувратда хотин эрига маҳрга солишга ярақли нарсани бериб, халаъ (хотинни ажратишида) қилинмоғида зарур йўқ.

2. Халаъ қилинган бир боин талоқ воқеъ бўлур. Халаъ баробарига тайин қилинган молни бериш хотин устига вожиб бўлади.

3. Эр ўзи қайсарлик қилганликдан, яъни айиришга ўзигина майл қилганлигидан ўзи маҳрга солган қадари мол олиб халаъ қилмоғи кароҳати таҳримий ила макруҳ. Аммо хотин халаъ қилган сувратда маҳрга солган қадари мол олиб халаъ қилув макруҳ эмас. Маҳрга солгандан ортиқ олиб халаъ қилув макруҳ.

4. Эр ўзининг хотинини бир маълум миқдор тайёр пул олиб ёки сўнгидан бериш шарти ила талоқ қилса ҳамда хотин бериб ёки сўнгидан бермоқчи бўлиб қабул қилса бир боин талоқ воқеъ бўлур. Аммо хотин қабул қилмаса талоқ воқеъ бўлмас. Агарда ҳамр ё тўнғиз баробарига халаъ қилса бир боин талоқ воқеъ бўлур, талоқ қилса бир рижъий талоқ воқеъ бўлур. Аммо хотин устига ҳеч нарса бериш вожиб эмас, халаъ мол бўлмаган баробарига бўлганлиги учун.

5. Бир хотин эридан минг танга баробарига уч талоқ сўраса, аммо эр биргина талоқ қилса, хотин минг танганинг учдан бирини берур ҳамда бир боин талоқ воқеъ бўлур. Аммо: «Менин устимга минг танга лозим бўлсин», деб ёки минг танга беришни шарт қилиб уч талоқ сўрагач, эр бир талоқ қилса, бир талоқи рижъий воқеъ бўлур. Имом Аъзам қошида хотин эрга ҳеч қандай мол бермас.

6. Халаъ хотин ҳақида муоваза бўладир, яъни мол бериб ўзининг саломатлигини алмаштириши бўлади. Агар ийжоб хотин тарафидан бўлса сўзидан қайтиши дуруст, масалан хотин: «Юз танга баробарига мени халаъ (озод қил) қил», деса сўнг эри бу сўзни қабул қилмасдан аввал сўзидан қайтмоғи дуруст. Хиёри шарт ҳам хотин тарафидандир. Масалан эр хотинига: «Мен сени юз танга баробарига халаъ қилдим, уч қўнғача қабул қилиш-қилмасликка ихтиёринг бор», деса, хотиннинг уч

кунгача қабул қилиш-қилмасликка ихтиёри бўлур. Қабул қилишни ихтиёр этса халаъ воқеъ бўлур, юз танга эрига бериши вожиб бўлади. Қабул қилмаса ҳеч нарса бўлмайди. Эр хотинига хиёри шартга эрк бермаган сувратда халаъ мажлисидагина хотин ўзини халаъ қилса қила олур. Масалан эр хотинига: «Ўзингни юз танга баробарига халаъ қил», деса, хотин шу ернинг ўзидаёқ қабул қилмай туриб кетса, халаъ воқеъ бўлмас, эрнинг ийжоби ботил бўлур.

7. Халаъ эр ҳақида яминдур, яъни талоқни хотиннинг қабул қилмоғига таълийқ (боғлиқ) дир. Хулоса: ийжоб эр тарафидан бўлса ҳукм эр ҳақида ўтган масаланинг хилофича бўлур, яъни халаъ қилишга рози бўлгандан сўнг хотини қабул қилмасдан аввал ийжоби (жавоби)дан қайтиши дуруст эмас, яъни хотинига уч кунга хиёри шартга эрк бергач, эр тарафида хиёри шарт қолмас ҳамда ўз-ўзига хиёри шарт қилмоғи дуруст бўлмас. Масалан: «Мен сени минг танга баробарига халаъ қилдим, лекин уч кун ичида хоҳласам қайтараман», дейиши дуруст эмас. Ва яна эрнинг мажлиси ўзгаруви билангина, яъни хотиннинг мажлиси ўзгармай туриб мажлис ўзгармас.

8. Қул ёки канизак хўжасидан мол баробарига озод бўлишда халаъ сўраган хотин кабидир. Хўжа эр кабидир. Масалан бир қул: «Мен ўзимни сендан минг танга баробарига озод қилдим», деса, хўжаси қабул қилмасдан аввал сўзидан қайтмоғи дуруст бўлур. Ийжоби ботил бўлур. Қулга ҳеч нарса вожиб бўлмас. Аммо қул сўзидан қайтмасдан аввал хўжа қулнинг сўзини қабул қилса, қул озод бўлур, қулнинг устига минг танга вожиб бўлур. Аммо хўжа, «мен сени минг танга баробарига озод қилдим», деса, қул шу мажлисдан туриб кетмасдан бурун хўжа айтган сўзидан қайта олмас, гарчи хўжанинг ўзи бу мажлисдан туриб кетса-да. Қул хўжанинг сўзини қабул қилса минг танга баробарига озод бўлур. Ёки хўжа қулга уч кун ичида минг танга баробарига озод бўлишни қабул қилиш ё қилмасликка хиёри шартга эрк берса, қул уч кун ўтмасдан аввал қабул қилса, минг танга баробарига озод бўлур.

9. Мубораат, яъни воз кечиш халаъ кабидир. Масалан эр хотинига: «Мен сенинг никоҳингдан минг танга баробарига воз кечдим», деса, хотин қабул қилса, мубораат воқеъ бўлур, яъни халаъдаги каби бир боин талоқ воқеъ бўлур, хотин устига минг танга вожиб бўлур. Халаъ билан мубораат эр билан хотин устидан никоҳ ҳуқуқларини туширар, аммо хотиннинг идда вақтидаги нафақаси, боланинг нафақаси эр устидан тушмас, агар зикр қилишган бўлсаларгина тушар. Аммо хотиннинг идда-вақтидаги турар жойи зикр қилишган бўлсалар ҳам эр устидан тушмас. Маҳр, хоҳ олган бўлсин, хоҳ олмаган бўлсин эрдан соқит бўлади, гарчи зикр қилинмаса-да. Аммо ҳуқуқи

никоҳдан бўлмаган нарсалар устларидан соқит бўлмас. Масалан, эр-хотин бир-бирларидан қарз олиб турган бўлсалар тўлаш вожиб бўлур.

10. Эр ўзининг болиға бўлмаган хотинини мол баробарига халаъ қилса, талоқ воқеъ бўлур. Аммо молни шарт қилуви бекор бўлур. Сабийя хотин мол баробарига гарчи рози бўлсада, бериши вожиб бўлмас. Шунингдек, сабийянинг отаси бадал ҳақини тўламоқчи бўлса, сабийя халаъни қабул қилса, талоқ воқеъ бўлур. Сабийя устига бадали халаъни тўлаш вожиб бўлмас, аммо қизнинг отаси устига вожиб бўлур.

51. ЗИҲОР БЎЛИМИ

1. Зиҳор 44- бўлимнинг 10- масаласида айтилганидек, ўз хотинининг талоқи изофа қилиш дуруст бўлган аъзосини маҳрамининг, яъни никоҳланиш мангу ҳаром бўлган хотинининг қараш ҳаром бўлган аъзосига ўхшатмоғидир. Масалан эр хотинига: «Сен менга онамнинг орқаси каби, ё қиз қардошим (синглим)нинг ё опамнинг ё онамнинг, ё отамнинг синглисининг орқаси ё елкаси ё пути кабисан», деса ёки «Сенинг бошинг ё белинг ё жонинг ё фаржинг ё ярминг онамнинг орқаси каби», деса зиҳор бўлур. Аммо никоҳи мангу ҳаром бўлмаган, балки вақтинчалик ҳаром бўлган хотиннинг аъзосига ўхшатиш билан, масалан: «Сен менга хотинимнинг синглисининг орқаси ё елкаси кабисан», дейиш билан зиҳор воқеъ бўлмайди, ҳамда никоҳи мангу ҳаром бўлган хотиннинг қараш ҳаром бўлган аъзосига хотинининг талоққа изофа қилинмайдиган аъзосини ўхшатса, масалан, «сенинг қўлинг ё оёғинг менга онамнинг орқаси каби», деса зиҳор бўлмас.

2. Зиҳор қилган хотинини каффорат тўламасдан аввал ватий қилиш ҳамда ватийнинг чақирувчилари, яъни ўпиш, қучоқлаш кабилар ҳаром.

3. Бир киши хотинига: «Сен менга онам каби», деса, бу сўздан хотинини ҳурматни ният қилмоғи, зиҳорни ё талоқни ният қилмоғи дуруст, яъни ният қилгани воқеъ бўлур. Аммо ҳеч қайсини ният қилмаса, сўзи бўш бўлур. Ҳеч нарсa воқеъ бўлмас.

4. Агар хотинига: «Сен менга онам каби ҳаром», деса, бу сўздан зиҳорни ният қилса, зиҳор воқеъ бўлур, талоқни ният қилса талоқ воқеъ бўлур. Аммо бу иккисидан ҳеч бирини ният қилмаса имом Абу Юсуф қошида ийло воқеъ бўлур, имом Муҳаммад қошида зиҳор воқеъ бўлур.

5. Бир киши хотинларига: «Сизларнинг ҳаммангиз менга

онамнинг орқаси каби», деса, ҳар бир хотин учун бир каффорат тўлаш вожиб бўлур. Аммо хотинларининг ҳаммасини ийло қилган сувратда биргина каффорат вожиб бўлур.

6. Зиҳор қилувчи эрга зиҳор қилинган хотинини ватий қилишни қасд қилса ватий қилмасидан аввал каффорат тўлаши вожиб бўлур. Агар каффорат тўламасдан аввал ватий қилса тавба, истиғфор қилур.

7. Зиҳорнинг каффорати бир қул озод қилишдир. У озод қилинажак қул мўмин бўлса ҳам, кофир бўлса ҳам, эр ё хотин бўлса ҳам, сабий ё болиғ бўлса ҳам барибир бўлаверади. Аммо зотида зарари бор қулни, кўрни, карни, ақлида заифлиги борни, қўли, оёғи кесикни, икки қўли ёки икки бош бармоқлари кесик қулни, бир томонидан бир қўли, бир оёғи кесикни каффорат учун озод қилиш дуруст эмас. Бундайин заифни озод қилса, устидан тушмас. Ва яна мудаббирни ҳамда баъзи ҳақини ўтаган мукотибни каффорат учун озод қилиш дуруст эмас. Бир киши билан муштарак қулининг ўз ҳиссасини озод қилиш, сўнг хотинини ватий қилганданкейин қулда муштарак шеригига ўз улушининг ҳақини тўлаб озод қилиш имом Аъзам қошида дуруст эмас. Имомайни қошларида муштарак қул сифатида дуруст, чунки ўз улуши ила шеригининг улуши мажмуъси бир қул бўлади. Аммо ўзининг ҳақини озод қилгач, ватийдан аввал шеригига ҳақини тўлаб, ундан ҳам қулни озод қилган ҳолатда иттифоқан дуруст.

8. Агарда қул озод қилишга кучи етмаса икки ой туташ рўза тутади. Рўза кунларида ҳамда рўза ҳаром бўлган беш кун тўғри келса икки ой деб ҳисобланмайди. Икки ой тўлмасдан бурун биргина кун рўза тутмай турса ҳам, гарчи узрли бўлса-да яна бошидан бошлаб, олтмиш кун рўза тутар. Шунингдек, шу икки ой ичида кечаси хотинини қасддан ватий қилса, ёки кундузи ватий қилса (мутлақо, яъни хоҳ қасддан, хоҳ унутиб бўлса-да), яна бошидан бошлаб олтмиш кун рўза тутар.

9. Агарда хасталикдан ё кексаликдан ё бошқа сабабдан рўза тутишга кучи етмаса олтмиш мискинга ҳар қайсига бир фитр садақаси миқдори таом, яъни ярим соъ буғдой ё унинг қийматини берур. Олтмиш мискинни бир кун едириб тўйдириш ҳам дуруст. Ёки икки қадоқ буғдой билан тўрт қадоқ қуриган хурмо ёки икки қадоқ буғдой билан тўрт қадоқ арпа берса ҳам дуруст. Ёки бир мискинни олтмиш кун тўйдириш ҳам дуруст. Аммо бир мискинга олтмиш кунликни бир йўли бериш жоиз эмас.

1. Бир киши ўзининг никоҳида бўлган афифа хотинини ёки талоқи рижъий билан талоқ қилган афифа хотинини, яъни харом ватийдан, зинодан пок хотинини иддаси тўлмасдан бурун очиқдан-очиқ зино билан сўкса, яъни зинокор ё фоҳиша деса ёки нафъи валад (хотинидан бўлган боласини «меники эмас» деб даъво қилса), бундан сўнг хотини даъво қилса, лиъон вақтида эр билан хотин ҳар иккиси шоҳидликка яроқли бўлсалар, яъни мусулмон, адл, болиғ, оқил бўлсалар, эр ўз сўзининг ростлигини далил билан исботлашдан ожиз қолса лиъон, яъни хотинининг зинокор эканлигин ҳам нафъи валадин ишонтириш учун ўзига лаънат ўқийди. Аммо бегона хотинни ҳамда талоқи боин билан талоқ қилган хотинини «зинокор», «фоҳиша» деб сўкса ва шу сўзини далил билан исботлай олмаса лиъон қилдирилмас, балки сўкувчини ҳад урилуру. «Лиъон»нинг маъноси шуки, унда эр билан хотин ҳар иккиси ўзларининг гувоҳликларини қасам билан таъкид қилиб, ўзларига лаънат ўқиш билан ишонтирувчи шоҳид бўладилар.

2. Эр лиъон қилганда: «Оллоҳ билан гувоҳлик бериб айтаманки, мен хотинимни «зинокор» деб сўкканимда рост гапирдим», деб тўрт марта айтади. Болани нафийи (рад) қилганда ҳам шу тариқа нафъи қилуру, яъни «Валлоҳи, мен болани рад қилишда рост гапирдим», деб тўрт марта айтур, сўнг бешинчисида: «Агарда сўзимда ёлғончи бўлсам Оллоҳнинг лаънати менинг ўзимга бўлсин», дейди.

3. Сўнг хотин :«Оллоҳ билан гувоҳлик бериб айтаманки, менинг эрим мени зино билан сўкишида ёки боламини рад қилишда ёлғончидир», деб тўрт марта айтади. Бешинчисида: «Агарда эрим мени зино билан сўкишида рост бўлса, Оллоҳнинг ғазаби менга бўлсин», деб лиъон қилуру. Эр тарафидаги лиъон ҳадди қазф (туҳмат учун берилган жазо) ўрнига турар, хотин тарафидан бўлган лиъон ҳадди зино учун берилган жазо ўрнига турар.

4. Шу тариқа лиъондан сўнг қози эр билан хотиннинг орасин айируру, бир боин талоқ воқеъ бўлуру. Эр хотинининг боласини нафъи қилиб сўкканда, қози боланинг насабини эрдан нафъи қилуру. Идда нафақаси ва хотинни турар жой билан таъминлаш эрга вожиб бўлуру.

5. Эр ўзининг хотинини зино билан сўккач, лиъондан бош гортса ҳибс қилинуру, то лиъон қилгунча ёки ўзини ёлғончига нисбат бергунча. Агар лиъон қилса, ўтган масаладаги ҳукм җритилуру, аммо ўзини ёлғончига нисбат берса ҳад қилинуру. Аммо хотин лиъондан бош тортса ҳам ҳибс қилинуру то лиъон

қилгунча ёки эрининг сўзини рост дегунича. Агарда хотин эрининг нафйи валад қилиб сўккан сўзини рост деса, боласининг насаби нафйи қилинур, аммо хотинга ҳад урилмас.

6. Агарда гувоҳликка солих бўлмаган эр, масалан қўл ё кофир ё зино билан сўккани учун ҳад урилган эр гувоҳликка солиха бўлган хотинни зино билан сўкса ё нафйи валад қилса, лиъон қилдирилмас, ҳад қилинур.

7. Гувоҳликка солих эр гувоҳликка солих бўлмаган хотинини, масалан канизагини ё кофира ё қазф (туҳматчилиги) учун ҳад урилган хотинини ё сабийя ё мажнуна ё зония хотинини зинокор деб сўкса, ҳад ҳам, лиъон ҳам вожиб эмас.

8. Лиъон қилишган эр билан хотин орасини қози айиргандан сўнг ҳар иккиси гувоҳликка солих бўлганлари муддатда никоҳда ҳеч қачон бирга яшолмаслар. Мабодо бирортаси ёки иккови ҳам гувоҳликка салоҳиятларидан чиқсалар никоҳда бирга яшарлар. Масалан эр хотинини «зинокор» деб ўзининг сўкканини ёлғон деб тан олса, ёки боласини рад қилганини ёлғон деб тан олса ҳад қилинур, ҳад қилингач, гувоҳликка салоҳиятидан чиққани учун лиъон қилинган хотинини никоҳлаши ҳалол бўлади. Шунингдек, эр бошқа хотинни «зинокор» деб сўккани учун ҳад қилинса ёки хотин ёт эрши «зинокор» деб сўккани учун ёки зино учун ҳад қилинса, бир никоҳда яшашлари дуруст бўлур.

9. Тилсиз хотинни «зинокор» деб сўкиш сабабли ҳамда ҳомиласини рад қилиш сабабли лиъон йўқ.

10. Бир киши хотинига: «Сен зино қилдинг. Бу ҳомиланг зинодан!» деса, лиъон қилишурлар. Лиъон қилишгандан сўнг қози ораларини айирур, аммо боланинг насаби шу отадан собиб бўлур, нафйи қилмаганлиги учун.

11. Бир киши таҳнийя замонида, яъни боласининг дунёга келганлиги учун шодлик қилган вақтларда еки бола учун керакли нарсалар сотиб олган вақтда: «Бола мендан эмас», деб нафйи қилса, нафйи қилиши дуруст, аммо бу айтилган икки вақтдан сўнг нафйи қилмоғи дуруст эмас. Аммо ҳар икки ҳолатда эр билан хотин лиъон қилишурлар.

12. Бир киши хотинидан эгиз бола туғилганда аввалгисини нафйи қилиб, кейингисини иқрор қилса ҳад қилинур, ўз-ўзини ёлғонга нисбат берганлиги учун. Аммо бунинг акси бўлган ҳолатда, яъни аввалгисини иқрор қилиб, кейингисини нафйи қилса, лиъон қилишурлар. Аммо ҳар икки ҳолатда ҳар икки боланинг насаби собит бўлур.

53. ИННИЙН (ЖИНСИЙ ЗАИФЛИК) БУЛИМИ

1. Бир хотин: «Эрим мени ватий қила олмай, вусул бўла олмай қолди», деб қозига арз қилгач, эр болиғ бўлса ҳамда вусул бўла олмаслигини ўзи иқдор қилса, ҳоким ой ҳисоби билан бир йилга муҳлат берур, рамазон ойи, ҳайз кунлари шу йилдан ҳисоб қилинур. Аммо иккисининг бири хаста бўлган кунлар ва бошқа монеъ кунлар шу йилдан ҳисобланмас. Эр бир йилдан сўнг яна, «ватий қила олмадим», деб иқдор бўлса, ҳоким иккисининг ҳузурида, «иккингишни айирдим», деб айирур, агар хотин айрилишни хоҳласа. Бу айириш билан бир боин талоқ воқеъ бўлур. Бир йил ичида хилвати саҳиҳа бўлган бўлса, хотинга маҳрнинг ҳаммасини берур, аммо хилвати саҳиҳа бўлмаган бўлсалар, маҳрнинг ярмини берур. Хотинга идда вожиб бўлади.

2. Аммо мазкур эр «вусул бўлмайди» деб иқдор қилмаса, балки «вусул бўлди» деб турса, хотин «вусул бўлмади» деб ихтилоф қилишсалар, бу ихтилоф аввал бошдаги даъвода бўлса, яъни бир йил кечиктирмасдан аввал бўлса қаралур: хотин саййиба (эр кўрган) бўлса, эр онт ичирилур, онт ичса хотиннинг ҳақи (гапи) ботил бўлур. Аммо аввал бокира бўлса, хотинлар орқали қаратилур: агар хотинлар, «бакорати кетган», десалар, эр онт ичирилур. Онт ичса яна хотиннинг ҳақи ботил бўлур. Аммо эр онтдан бош тортса, ёки хотинлар, «бокира экан», десалар, қози бир йил кечиктирур. Бир йилдан сўнг яна ихтилоф қилишсалар, тақсим аввалда баён қилингандек, яъни хотин эр кўрган бўлса эр онт ичирилур, онт ичган заҳоти хотиннинг ҳақи ботил бўлур. Шунингдек, йил тўлмасдан бурун ҳамда йил тўлгач эри билан туришни ихтиёр қилса ҳақи ботил бўлур, яъни айрила олмас. Аммо бокира бўлса хотинлар орқали қаратилур. Хотинлар «бокира» десалар ёки эр онтдан бош тортса хотинга айрилишга ихтиёр берилур. Аввалги ҳолатда шу вазиятда бир йил кечиктирилган эди.

3. Бичилган киши хотини ила даъво мақомида иннийн (жинсий заиф киши), кабидир, яъни хотинига вусул бўла олмаган киши ҳукмидадир. Аммо мажбуб, яъни олати кесилган кишининг хотини айрилишни сўраган соатдаёқ айрилур, кечиктирилмас.

4. Эр билан хотиннинг бири айбли бўлиши сабабли, масалан бирининг девона бўлиши ё баданига оқ тушиши ё бошқа касал бўлиши сабабли айрилишга ихтиёр қўйилмас, яъни шу тариқа хаста бўлса, хотин даъво қилиб айрила олмас.

54. ИДДА БЎЛИМИ

1. Идда ватий қилинган хотинга никоҳдан айрилгандан сўнг кутиши лозим бўлган маълум ёки номаълум муддат, вақтдир. Ҳайз кўраётган хотин талоқдан сўнг ёки ҳукм билан фасх (никоҳ бекор қилинган) дан сўнг, умму валад канизак хўжаси рафот этгандан сўнг ёки озод қилингандан сўнг, шубҳа билан ёки никоҳи фосид билан ватийдан сўнг, эри ўлгандан сўнг ёки қасб ажрим қилгандан сўнг комил (тўлиқ) уч ҳайз кўргунча идда сақларлар. Аммо жуда ёшлиқ туфайли ёки жуда қарилик туфайли ёки ёши етган бўлса ҳам умуман ҳайз кўрмайдиган хотинлар уч ой идда сақларлар.

2. Эри вафот этган озод хотинлар юкли бўлмасалар тўрт ой-у, ўн кун идда сақларлар. Қанизак хотин ҳайз кўрадиган бўлса эридан айрилган ҳолатда ҳамда қози никоҳни бекор қилгандан сўнг тўлиқ икки ҳайз кўрар. Аммо ҳайз кўрмайдиган бўлса ҳамда эри ўлгандан сўнг озод хотиннинг ярми қадари идда сақлар, яъни ҳайз кўрмайдиган бўлса бир ярим ой, эри ўлгандан сўнг икки ой-у, беш кун идда сақлар.

3. Эридан юкли қолган хотин хоҳ озод, хоҳ канизак бўлсин, гарчи сабий (балоғатга етмаган) эрлари вафот бўлгандан сўнг қолсалар-да, болаларини туққунларича идда сақларлар. Аммо сабий эри вафот бўлгандан сўнг юкли бўлса, тўрт ой-у, ўн кун идда сақларлар, лекин ҳар икки ҳолатда, яъни сабий эрдан хоҳ юкли бўлиб қолсин, хоҳ сўнгидан юкли бўлсин, боланинг насаби сабий эрдан собит бўлмас.

4. Талоқи фар, яъни эри хаста бўлиб, ўлишидан олдин талоқи боин билан талоқ қилган хотин иддаси тўлмасдан бурун эри вафот этса икки идданинг, яъни талоқ иддаси билан ўлим иддаси қай бири узунроқ бўлса шунисини сақлар. Масалан: ҳайз кўрадиган хотин бўлса уч ҳайз кўриши керак. Бу уч ҳайз-ни тўрт ой-у, ўн кунда кўриб битира олмаса эри вафот бўлгандан сўнг учта тўлиқ ҳайз кўргач иддаси ўтар. Аммо тўрт ой-у, ўн кунда уч ҳайздан кам ҳайз кўрса тўрт ой-у, ўн кун идда сақлар. Лекин талоқи фарда эри рижъий талоқ билан талоқ қилган бўлса ўлим иддасини, яъни тўрт ой-у, ўн кун идда сақлар.

5. Қанизак хотин талоқи рижъий билан талоқ қилингандан сўнг иддаси тўлмасдан бурун озод қилинса, озод хотин иддасини сақлар, яъни ҳайз кўрадиган бўлса талоқ кунидан сўнг уч комил ҳайзини кўрар. Ҳайз кўрмайдиган бўлса уч ой идда сақлар. Аммо талоқи боиндан сўнг ёки эри ўлгандан сўнг иддаси тўлмасдан бурун озод қилинса ҳам канизаклар иддасини сақлар.

6. Онса хотин, яъни ёши эллик бешга етган, ҳайз кўрмайдиган хотин ой ҳисобидан идда сақлаб, иддаси ўтгандан сўнг қон кўрса, қон кўра бошлаган кундан идданинг боши ҳисоб қилинур. Уч ҳайз кўргач иддаси ўтар. Аввалги ўтган кунлари ҳисобга олинмас. Шунингдек, ҳайз кўрадиган хотин ой ҳисоби билан идда сақлаганда иддаси тўлмасдан бурун бир ёки икки ҳайздан сўнг онсаликка (кексаликка) етса, ой ҳисобидан идда сақлар, яъни онсаликка етган кундан бошлаб уч ой идда сақлар.

7. Бир хотин талоқдан ё фасхдан ё эри ўлгандан идда сақлаган вақтда шубҳа билан ватий қилинса, ватий кунидан бошлаб иккинчи иддани сақлар, бу ҳолатда хотиннинг икки иддаси бўлади: аввалги идданинг сўнгги кейинги идданинг аввалига туташдир. Аввалги идда ўтгач, эридан идда нафақаси соқит бўлар ҳамда нариги эр устига вожиб бўлган нарсалар тушар. Аммо хотинга иккинчи иддаси ўтмай туриб эрга никоҳланиш дуруст.

8. Никоҳи фосиддан сўнг сақланадиган идданинг боши ҳукм билан ё ўлим билан ё бошқа сабаб билан айрилгандан сўнгги вақтдан бошлаб ёки эрининг ватийни тарк қилган вақтдан бошлабдир. Хотин гарчи ўзининг иддаси қай замондан бошланганини билмаса ҳам иддаси ўтар. Масалан: бузуқ никоҳ ила никоҳланган эри йироқ сафарда бўлса, у ерда вафот этса, вафоти хабарн хотинга етганда вафот кунидан бери тўрг ой-у, ўн кун ўтган бўлса шу вақтдаёқ иддаси тўлар.

9. Бир эр ўзининг талоқи боин билан талоқ қилиниб, иддаси тўлмаган хотинини никоҳлаб олса, аммо яна ватий қилмасдан аввал талоқ қилса бутун маҳр бериши вожиб бўлур. Хотинга эса яна бошдан идда сақлаш вожиб бўлади.

10. Зиммий кофирнинг талоқ қилинган хотинига идда сақлаш вожиб эмас. Шунингдек дорул ҳарбдан (жанг майдонидан) дорул исломга муслима ё зиммия ё омонлик истаб чиққан ҳарбийяга ҳам идда сақлаш вожиб эмас, фақат юкли бўлсалар зиммияга ҳам, ҳарбийяга ҳам болани туққунча идда сақлаш вожиб.

11. Талоқи боиндан сўнг ҳамда эри вафот этгандан сўнг идда сақлаганда мусулмон ва болиға хотиннинг заъфарон ва бошқа бўёқлар билан бўялган кийимларини киймай, сочларини, қошларини мойламай, тирноқларини хиноламай, хушбўй атрлар сурмай, кўзларига сурма қўймай ҳамда бошқа зийнатлар билан зийнатланмай, никоҳ неъматини ўтганлигидан қайғу чекиб ўтирмоғи вожиб. Бошқа кийими йўқлигидан бўялган кийимини киймоғида ва боши оғриганлигидан сочиға мой сурмоғида зарар йўқ. Аммо озод қилингандан сўнг ҳамда никоҳи

фосиддан сўнг идда сақлаганда ҳидод вожиб эмас, яъни зийнатланишни ташлаб, талоқи боиндан ё эри ўлганидан сўнг идда сақловчи хотинга ўхшаб қайғуланиб ўтириш вожиб эмас.

12. Талоқи боиндан эри вафот этгани учун идда сақловчи хотинга очиқ совчи қўйиш дуруст эмас. Қиноя, ишора ва пичинг билан совчи қўйишда муддаони билдиришда зарар йўқ. Аммо талоқи рижъийдан идда сақлаётган хотинга очиқ ҳам, ишора билан ҳам совчи қўйилмас.

13. Талоқи рижъийдан ва боиндан идда сақлаётган хотин уйдан асло чиқмас. Аммо эри ўлгандан сўнг идда сақлаётган хотин кундузи ё кечда тирикчилик учун турган уйдан чиқиши мумкин, нафақачиси бўлмаганлиги сабабли.

14. Айрилган хотин идда сақлаганда эридан айрилган кунда эри билан бирга турган ўринда турар. Шунингдек, эри вафот этгандан сўнг идда сақлаганда эри билан вафот бўлган кунларда бирга турган ўринда яшар ва тунар. Агар эри билан бирга турган ердан чиқарилса ёки молининг олиб қўйилишидан қўрқса ёки бир сабаб билан бу юртнинг ҳалок бўлишидан қўрқса ёки бу ерда тургани учун ижара ҳақи тўларлик пули бўлмаса бу уйдан чиқар.

15. Талоқи боиндан идда сақлаган вақтда эри билан иккисининг пардасиз туришлари дуруст эмас. Агарда уй иккаласи бошқа-бошқа туришига тор бўлса ёки эр зинодан жирканмайдиган фосиҳ бўлса эрининг бу уйдан идда тўлгунча чиқиб тургани яхшироқ.

16. Қозининг байтун молдан хизмат ҳақи бериб идда сақлаётган хотинни эрининг ватий қилиб қўйишидан ва бошқа нарсалардан сақлаб турувчи ходимани тайинлаб қўйиши бағоят кўркам кўрилган ишдир.

17. Бир эр ўзининг хотини билан бирга сафарда вақтда талоқи бойин билан талоқ қилса ё эр вафот этса қарор: агар ўзининг шахридан ёки боришни мақсад қилган шаҳардан қай бири муддати сафардан кам йўлда бўлса ўшанга йўналур. Агарда ҳар иккиси муддати сафарда бўлса, ҳеч қайсига йўналмас. Муддати сафардан кам йўлда қандай шаҳар ё қишлоқ бўлса шунга бориб идда сақлар. Аммо муддати сафардан камда шаҳар ҳам, қишлоқ ҳам бўлмаса хоҳлаган шаҳарга йўналур, хоҳ маҳрами бўлсин, хоҳи бўлмасин. Лекин бу ҳолатда, яъни муддати сафардан кам йўлда бирорта шаҳар ҳам, қишлоқ ҳам бўлмаганда ўзининг шахрига йўналмоғи афзалроқ (булар ҳаммаси боин талоқ ёки эр вафоти саҳрода бўлганда юз берур). Аммо шаҳарда ё қишлоқда талоқ қилса ё эр вафот этса шу шаҳарда иддасини тамом сақлар. Иддаси тўлгач, маҳрами билан бирга уйига жўнар.

1. Ёш болани ҳизана, яъни тубанда ёд этилган вақтгача тарбия қилишга онаси ҳақлироқ хоҳ талоқ қилинсин, хоҳ қилинмасин. Лекин жабр қилинмас, яъни тарбия қилувни ихтиёр қилса онадан болани мажбурлаб олинмас ҳамда тарбия қилувни ихтиёр этмаса болани онага мажбурлаб берилмас. Онаси бўлмаса ёки бўлса ҳам тарбия қилмаса, боланинг бувиси ҳақлироқ. Сўнг отасининг онаси ҳақлироқ, сўнг боланинг ота ҳам она ҳам бир опаси ҳақлироқ, сўнг онагина бир опаси, сўнг ота бир опаси, сўнг онасининг ота бир, она бир қиз қардоши, сўнг онасининг она бир қиз қардоши, сўнг онасининг ота бир қиз қардоши, сўнг отасининг ота бир, она бир қиз қардоши, сўнг отасининг ота бир, она бир қиз қардоши, сўнг отасининг она бир қиз қардоши, сўнг отасининг ота бир қиз қардоши болани тарбиялашга ҳақлироқ. Бу мазкур ўн гуруҳ хотинлар озод бўлиш шарти билан бу ҳуқуққа эгадирлар. Аммо каниза ё умму валад бўлсалар улардан ҳизона соқит бўлур.

2. Бола тарбияси мақомида зиммий хотин муслима каби-дир, то бола динни танийдиган вақтгача. Ундан сўнг тарбиячиси мусулмон хотин бўлиши зарур.

3. Болани тарбия қилиши керак бўлган хотинлар ҳар қайсиниси бўлса ҳам боланинг маҳрами бўлмаган ёт эрга никоҳлансалар ҳизона ҳақи устларидан тушар. Аммо боланинг маҳрамига никоҳлансалар бу боланинг ҳизонаси (тарбияси) устларидан тушмас. Масалан: боланинг холаси боланинг амакисига никоҳланса холасидан ҳизона ҳақи тушар.

4. Ҳизонани устидан соқит қиладиган ёт кишига никоҳнинг бекор бўлиши билан ҳизона ҳақи яна қайтур.

5. Юқорида зикр қилинган тариқада болани тарбия қилиши зарур бўлган хотинлардан ҳеч қайси топилмаса меросдаги тартибда қариндошлари тарбия қилиши зарур, яъни аввал ота, ота бўлмаса отанинг отаси, сўнг ота бир, она бир иниси тарбия қилур. Агар бир даражадаги қариндошлари кўп бўлсалар, бола таводорроғига топширилур. Тақвода ҳам тенг бўлсалар кексароғига топширилур. Лекин сабий қиз болани тарбия учун маҳрам бўлмаган қариндошига берилмас. Масалан: отасининг акасининг (ё укасининг) ўғлига берилмас, шунингдек озод қилувчи хўжасига ҳамда унинг қариндошларига берилмас. Ва яна фосиқ — беҳаёга, яъни сўзда ва ишда ҳеч шарм қилмайдиган фосиқ қариндошга ҳам берилмас, гарчи болага маҳрам бўлса-да. Тарбиячи қариндошларнинг қай бирида тарбияланувчи боланинг ўзига ихтиёр қўйилмас.

6. Ўғил болани онаси ё опаси тарбия қилган ҳолатда овқатини ўзи еб, кийимини ўзи кийиб, ўзи истинжо қиладиган бўл-

гунича тарбия қилишлари ҳамда сабий қиз болани ҳайз кўра бошлаган вақтгача тарбия қилишлари зарурроқ. Аммо она билан опадан бошқалар тарбия қилганда сабий қиз болани шаҳват вақтигача, яъни тўққиз ёшигача тарбия қилишлари керак. Имом Муҳаммад қошида она билан она тарбия қилган ҳолатда қиз болани шаҳват вақтигача тарбия қилурлар. За-мона бузуқликка юз бурганлиги учун имом Муҳаммаднинг сўзи фатво берувга эътиборлироқ.

7. Талоқ қилинган хотин тарбия қилиш учун ўзининг бола-сини иккинчи шаҳарга олиб чиқмас, магар ўзининг никоҳлан-миш шаҳрига олиб бориб тарбия қилур. Ўзи никоҳланган ёт шаҳарга болани олиб чиқмоқ онасидан бошқа тарбия қилиши вожиб бўлган қариндошларга жоиз эмас, яъни онадан бошқа тарбиячилар болани ўзининг ватанидан олиб чиқмаслар.

56. ҲОМИЛА БЎЛИМИ

1. Ҳомиладорликнинг ўзи олти ой, кўпи икки йил. Талоқи рижъий ила талоқ қилинган хотин гарчи талоқ қилинган кун-дан бошлаб икки йилдан ортиқ вақтда бўлса-да бола туғса, эрдан боланинг насаби собит бўлар ҳамда рижъа. Яъни эрнинг бу хотинни янгидан қайтариб олмоқлиги собит бўлар, айирган-дан сўнг иддаси вақтида эрининг ватий қилганлиги биъитинган-лиги учун. Агарда хотин ўзининг иддасининг ўтишини иқрор қилмаган бўлса ҳамда агар икки йилдан кам вақтда бола туғса, боланинг насаби собит бўлур, аммо рижъа собит бўл-мас, ҳамл талоқдан аввал бўлгани учун. Аммо идданинг ўти-шини иқрор қилган бўлса, иқрор қилган вақтдан олти ойдан камда бола туғсагина эрдан боланинг насаби собит бўлур, лекин олти ойдан ортиқ вақтда туғса собит бўлмас.

2. Талоқи боин билан талоқ қилинган хотиннинг боласи-нинг насаби аввалги эрдан собит бўлур, агарда икки йилдан кам вақтда туғса. Аммо икки йил тўлгандан сўнг ё икки йил-дан ортиқ вақтда туғса насаби собит бўлмас, хотин гарчи идда ўтишига иқрор қилмаса ҳам. Фақат эри болани мендан деб даъво қилсагина эрдан насаби собит бўлур. Ва даъво қи-линган ҳолатда идда вақтида эрнинг шубҳа билан ватийига ҳалол қилинур.

3. Бир хотин никоҳлангандан сўнг олти ойда ёки ортиқроқ вақтда бола туғса, хотиннинг эри «бола мендан» деб иқрор бўлса ёки сукут қилса боланинг насаби собит бўлур. Аммо эр инкор қилса, бу хотиннинг туққанлигини тасдиқлаб бир хотин гувоҳлик берса боланинг насаби эрдан собит бўлур.

1. Хотиннинг нафақаси, кийими, турар жойи хоҳ мусулмон, хоҳ қофира бўлсин, хоҳ болиға, хоҳ сабийя бўлсин дуруст никоҳ билан никоҳлаган эри устига вожиб, эр, гарчи ватийга кучи етмаслик даражада бўлса-да. Хотиннинг сабийяси ватийдан ибo қилмаслик даражада салоҳияти бўлса, яъни эр билан сабийян хотин ўзларининг кучлари етганча ватий қилишурга салоҳиятли бўлсалар.

2. Эр билан хотин ҳар иккиси бой бўлсалар, эр устига бойлар нафақаси вожиб бўлур. Ҳар иккиси фақир бўлсалар, фақирлар нафақаси вожиб бўлур. Бириси бой, бириси фақир булсалар, қайси бири бой бўлса ҳам, ўртача нафақа вожиб бўлур. Масалан: бойлар бир кунда тўрт дирҳамлик нафақаламасалар, хотинга уч дирҳамлик нафақа бермаги эр устига вожиб бўлур. Хотин гарчи оласининг уйида турса ҳам ёки эрининг уйида хаста бўлса ҳам.

3. Эрининг уйидан ҳеч сабабсиз бош олиб чиққан хотинга, қарздор бўлганлиги учун ҳибс қилинган хотинга, хасталиги учун зифоф қилинмаган, яъни эри хотинг ёнига ҳечам кирмаган хотинга ҳамда эрининг қўлидан куч билан тортиб олинган хотинга нафақалик бериш эр устига вожиб эмас. Аммо хотин эри маҳри муажжални тўламагани учун бош олиб чиқса нафақа эрга вожиб.

4. Эрисиз ҳажга чиққан хотиннинг нафақаси эрга вожиб эмас. Аммо ҳажга бирга чиқсалар уйда қадари нафақа бериш вожиб. Сафар нафақаси, туя, йўл ҳақи вожиб эмас.

5. Эр бой бўлса хотиннинг биргина хизматчисининг нафақаси эрга вожиб. Аммо эр фақир бўлса дурустроқ ривоятга биноан биттасининг нафақаси ҳам вожиб эмас.

6. Хотинга нафақа берувдан эрининг ожиз бўлмоғи сабабли иккисининг ораси айрилмас, лекин қози хотинга эрининг номига қарз олиб нафақаланишни амр қилур.

7. Фақир эрга қози тарафидан фақирлар нафақаси каби ҳукм билан интизом (мажбурият) қўйилгандан сўнг эр бойи-са, сўнг хотин талаб қилса, бойлар нафақаси бериш мажбурияти эрга юкланур.

8. Фақирлиги ё ўзи йўқ бўлиши ёки маҳбус бўлмоғи сабабли бера олмаган ўтган кунларнинг нафақаси устидан соқит бўлар. Магар қози ўтган вақт учун тўлашни юклаган бўлса ёки ўзлари ой ҳисоби ё йил ҳисоби ила тўламоқчи бўлиб ризолашсалар ўтган кунлар учун тўлаш вожиб бўлур, то эр билан хотин ҳар иккиси тирик бўлган муддатда. Аммо икковидан бири вафот этса ёки нафақани топширишдан аввал талоқ қилса, устидан тушар. Агар хотин қозининг амри ила эр номига

қарз олиб нафақаланган бўлса, эр устидан тушмас. Қарзни эр тўлар.

9. Эр ўзининг хотинига бир йиллик нафақасини олдиндан бериб қўйса, аммо икковидан бири бир йил ўтмасдан, масалан, ярим йил аввал вафот этса, қолган ярим йиллик нафақалик хотиндан қайтариб олинмас.

10. Қулнинг хотинининг нафақаси қулга вожиб бўлур. Аммо агар хўжасининг изни билан никоҳланган бўлса, нафақа керак бўлган сайин бир хўжадан иккинчи хўжага сотилур. Лекин нафақаликдан ташқари қарз учун биргина марта сотилур, чунки нафақаликнинг кераклиги ҳар вақтда янгириб туради.

11. Хотинга кундошидан, эрининг ота-онасидан, бошқа хотинларидан бўлган болаларидан ва бошқа қариндошларидан айрим турадиган уй ҳозирлаб бермак эр устига вожиб, магар хотин эрнинг бошқа жамоати билан бирга туришга рози бўлсагина айрим уй ҳозирлаш эр устига вожиб эмас. Агар бир турар жойнинг кўп хоналари бўлиб, хотини учун беркитиб чиқарлиқ битта хонани тайин қилса етади.

12. Хотиннинг ота-онасини ҳамда бошқа эрдан бўлган боласини хотиннинг ёнига киришдан манъ қилурга эрнинг ҳуқуқи бор. Аммо кўришиб, сўзлашмакка қай вақтда хоҳласалар эр ҳеч вақтда манъ қилолмас. Бир улуғ кишининг ривоятида хотинни ота-онасининг ёнига жумада бир мартаба боришдан ҳамда ота-онасини хотини ёнига жумада бир мартаба кўришдан манъ қилолмас. Аммо ота-онасидан бошқа маҳрамларига боришдан ҳамда уларни келишдан йилда бир марта манъ қилолмас, бир йилдан камда манъ қилур. Бу улуғнинг ривояти дуруст.

13. Қози ўзи йўқ кишининг молидан хотини, ота-онаси, ёш боласи учун, кўёвга тегмаган қизи ва агар хаста бўлса болиғ эр боласи учун керакли нафақага яроқли молнинг жинсидан, масалан бугдойдан, ундан, нондан, пулдан тайин қилур. Маэкур кишининг моли хоҳ бировнинг қўлида омонат бўлсин, хоҳ бирга савдо қиладиган шеригининг қўлида бўлсин ёки шу кишига қарздор кишининг қўлида бўлсин. Агар ўзи йўқ кишининг моли қўлида бўлган киши ўзи йўқ кишининг моли қўлида эканлигини ва хотин мол эгасининг никоҳида эканлигини ва бошқа қариндошларининг, масалан ота-онасининг, болаларнинг ўзи йўқ кишининг насаби эканлигини иқрор қилса ёки бу хусусда қози ўзи билса, нафақалик тайин қилур. Аммо нафақадан бошқа зарурият учун тайин қилмас. Эр хотинга нафақалик бериб қолдирмаганлигида онт ичирилур ҳамда қози хотиндан кафил олур. Хотин онт ичмаса нафақалик тайин қилмас. Кафил шунинг учун олинурки, агар эр сафардан қайтгач, эр

сафарга кетаётиб хотинга нафақалик бериб қолдирганлиги маълум бўлса, кафилдан қози тайин қилган мол тўлатилур.

14. Хотин ўзи йўқ эрнинг никоҳида эканлигини ҳужжат ила исбот қилиш билан ҳамда устига нафақалик юкланиб эри номига қарз олиб нафақаланиш билан ҳукм қилиниши учун эри нафақалик мол қолдирмаганлигини исбот қилиш билангина қози эр устига нафақалик юклмас ҳамда эр номига қарз олиб нафақаланишга ҳукм қилмас. Лекин имом Зуфар айтади: «Агар хотин шу тариқа исбот қилса, эр устига нафақа юкланиб, эр номига қарз олиб нафақаланишга ҳукм қилинур. Бундай ҳукмдан эрга асло зарар бўлмайди, чунки эр сафардан қайтгач мол қолдирмаганлигини иқрор қилса, ҳукм ўз кучида қолади. Иқрор қилмаса хотиндан тўлатилур. Аммо никоҳнинг субути ила ҳукм қилинмас».

Бу замонда одамларнинг эҳтиёжи учун қозиларнинг ҳукмлари бу масалада имом Зуфар қавли иладир.

15. Рижъий ҳамда боин талоқдан сўнг идда вақтида ва яна гуноҳдан бошқа сабаб билан қозининг айиришидан сўнг, масалан 40-фаслнинг биринчи, еттинчи, саккизинчи ҳамда тўққизинчи масалаларида баён қилингани каби хиёри атк ҳамда хиёри булуғ учун ҳамда куфу бўлмаганлиги учун айирувдан сўнг идда сақлаганда хотинига нафақалик ва турар жой эр устига вожиб бўлади.

16. Эри ўлгандан сўнг ва бир гуноҳ сабабли айирувдан сўнг, масалан хотиннинг муртад бўлмоғи сабабли ёки эрининг ўғлини ўпмаклиги сабабли айирувдан сўнг идда сақлаган вақтда хотинга нафақалик ва турар жой бериш эр устига вожиб эмас.

17. Хотин уч талоқ билан айрилгандан сўнг идда сақлаган вақтда муртад бўлмоғи эр устидан нафақани туширар, аммо эрининг ўғлига бўйинсунмоғи туширмас.

18. Сабий болаларнинг нафақаси ота-онасининг нафақаси каби ҳеч кимнинг болага шериклигисиз отасига вожиб, гарчи отаси фақир бўлса-да.

19. Еш болани эмизиш онага вожиб эмас, магар боланинг моли бўлмаганлигидан ёки бой отаси бўлмаганлигидан ёки бой отаси бўлса ҳам эмизувчи топа олмаганлигидан ёки топса ҳам бола онасидан бошқанинг эмчагидан эммаганидан онаси эмизишга мажбурлаб тайин қилинур.

20. Болани онаси ўрнига эмизиш учун эмизувчини ёлламоқ боланинг отасига вожиб. Аммо боланинг ўз онасини отанинг никоҳида кўйича ҳамда талоқи рижъийдан идда сақлаётган вақтда эмизиш учун ёлламоқ дуруст эмас.

21. Талоқи боиндан сўнг идда сақлаётган вақтда боланинг онасини эмизиш учун ёллашнинг дурустлиги хусусида икки

ривоят бор. Аммо иддадан сўнг ўз боласини эмизиш учун ёлламоқ ёки идда ичида бўлса ҳам эрнинг иккинчи хотиндан бўлган боласини эмизиш учун ёлламоқ дуруст. Иддадан сўнг онасини ёлламоқ ёт хотинни ёллашдан афзалроқ. Агар ёт хотинлар эмизиш учун сўраган ҳақдан боланинг онаси ортиқроқ сўраса ёт хотиндан афзал эмас.

22. Эрга тегмаган қизнинг тарбияси ҳамда узоқ вақтдан бери хаста ётган эр боланинг тарбияси гарчи болиғ бўлса-да отага вожиб бўлишига фатво берилган. Онага вожиб эмас.

23. Фитр садақасини берув вожиб бўлурлик кишига, яъни ҳожати аслийясидан ортган моли икки юз дирҳамлик бўлган кишига фақир отасини, онасини, бобосини, бувисини нафақалантириш вожиб. Отанинг, бобонинг, онанинг, бувининг нафақаси ўғилга, қизга ҳар иккисига бирдек вожиб. Бунда яқинлик мўътабар, мерос олиш мўътабар эмас. Масалан: бир фақира хотиннинг бир бой қизи бўлса ҳамда ўғлининг ўғли бой бўлса нафақа қизига вожиб бўлур, ўғлининг ўғлига эмас, гарчи меросдан ҳар иккисига ярим улушдан тегса-да, шунингдек, қизининг бой бир боласи бўлса ҳамда ўзининг акаси ё укаси бўлса нафақа қизининг боласига вожиб, гарчи мероси бутунлай акасига (укасига) тегса-да.

24. Сабий болаларнинг, узатилмаган қизнинг (гарчи болиға бўлсада), узоқ хаста ётган эрнинг, кўр кишининг агарда фақир бўлсалар нафақалари мерос тегадиган, маҳрам, бой қариндошларига мерос тегадиган қадари вожиб. Мерос тегмайдиган, маҳрам бўлмаган қариндошига вожиб эмас. Масалан бир кўр кишининг бой акаси (укаси) ва бир онаси (синглиси) бўлса, нафақанинг икки улуши акаси (укаси)га, бир улуши онаси (синглисига) вожиб бўлади.

25. Бу мазкур фақирларнинг нафақалари маҳрам қариндошларига мерос қадари вожиб бўлганда нафақа берувчи қариндош меросга аҳл ва солиҳ бўлишига эътибор қилинар, аммо ҳақиқатан мерос тегишига эътибор қилинмас, мероснинг тегиш-тегмаслиги маълум бўлмаганлиги учун. Бас, бу зикр қилинганлардан бирипинг, масалан кўр кишининг онасининг акаси (укаси) бўлса ҳамда отасининг акаси (укаси)нинг ўғли бўлса, нафақа онасининг акаси (укаси)га вожиб, гарчи ҳақиқатан мерос вафот кунда булар иккаласигина қолсалар отасининг акаси (укаси)нинг ўғлигагина тегса-да.

26. Ота-она, бобо-буви ва болалардан бошқа кофир қариндошларнинг нафақалари вожиб эмас. Фақир кишига хотини ва болаларидан бошқа ҳеч кимнинг нафақаси вожиб эмас ва яна ҳеч қандай бойнинг нафақаси вожиб эмас, фақат хотининигина нафақалантириш вожиб, яъни хотин гарчи бой бўлса ҳам нафақаси эрга вожиб.

27. Ота ўзи нафақаланиши учун боласининг арзини, яъни кўчадиган молларини, масалан ҳайвонларини, кийимларини сотар, аммо ақарини, яъни кўчмайдиган молларини, масалан уйини, ерини, боғчасини сота олмас, ҳамда бола отасига нафақа беришга қарздор бўлганлиги учун ота ўз тирикчилиги учун ўғлининг арзини сотади, аммо бошқа қарзлари учун сота олмас. Она боласининг молини ўзининг нафақаси учун ҳеч бирини — арзини ҳам, ақарини ҳам сотолмас.

28. Мол қўйилиб сақлаб турувчи киши мол эгасининг ота-онасининг, болаларининг, хотинларининг нафақалиги учун қозининг ҳукмисиз берса, мол эгасига омонат сақловчи тўлар. Аммо ота-она ўзларининг қўлида бўлган молни нафақалик учун ҳукмисиз сарф қилсалар тўламаслар.

29. Қози бир кишига хотинидан бошқа қариндошларни нафақалантиришни ҳукм қилгандан сўнг у киши нафақа бермай озми-кўп муддат ўтса, ўтган кунлари учун устидан нафақа соқит бўлар. Агар ҳукм вақтида қози нафақа зарур қариндошларига нафақа берувчининг номига қарз олиб нафақаланишга амр қилган бўлса, устидан соқит бўлмас, қарзни нафақа бериши керак бўлган киши тўлайди. Лекин хотинини нафақалантиришга ҳукм қилгандан сўнг нафақа бермай вақт ўтса-да, ўтган кунлари учун тўлар, хотин эр номига қарз олиб нафақаланишга ҳукм этган бўлса ҳам, ундай ҳукм этмаган бўлса ҳам.

30. Қул ва канизакларнинг нафақалари хўжаларига вожиб. Хўжа нафақалик бермаса, ўзлари касбланиб нафақаланурлар. Агар касбдан ожиз қолсалар, хўжа уларни сотишга амр қилинур.

58. ҚУЛ ОЗОД ҚИЛИШ БЎЛИМИ

1. Озод ҳамда мукаллиф, яъни болиғ мусулмон ё зиммийнинг қулни озод қилмоғи дуруст. Озод қилиш икки турлидир: бири сарийҳ, иккинчиси киноя. Сарийҳ (очиқ) сўз билан озод қилиш, масалан «сен озодсан», «сен озод қилиндинг», «сени озод қилдим», «сени озод этдим», «бу — менинг озод қилганим» ёки «Эй менинг озод қилганим!» — деб нидо қилиш билан, ёки «сенинг бошинг озод» деганга ўхшаш, шунингдек одамнинг бутун танидан таъбир бирла турган аъзосини озод қилиш билан, масалан, «елканг озод» ёки «юзинг озод» деганга ўхшашдир. Шу тариқа сарийҳ сўзларни айтса озод этишни ният қилса-қилмаса қули озод бўлур.

2. Кинояли сўз билан озод қилиш, масалан «менинг сенда мулким йўқ», ёки «мен учун сенга йўл йўқ», ёки «сенда қуллик

йўқ» ёки «сен менинг мулкимдан чиқдинг» ёки «Сенинг йўлинг очиқ» ёки канизакка «Сени талоқ қилдим» демакка ўхшаш, ёки «бу менинг ўғлим» ёки «бу менинг қизим» дейиш билан, хоҳ бу аталмиш катта бўлсин, хоҳ кичик бўлсин, «бу — ўғлим» деб аталган боланинг озод қилувчидан туғилиши ёш жиҳатдан тўғри келса, бу сўзларни айтиб озод қилишни ният қилса, озод бўлур, озод қилишни ният қилмаса, озод бўлмас.

3. Ўзининг қулига «эй ўғлим», «эй қизим» дейиш билан «менинг сенга салтанатим ва тасарруфим йўқ» ёки канизагига «сени талоқ қилдим» деб ёки талоқнинг кинояси ила айтса, масалан, «сендан бездим», «Сен бўшсан», «идда сақла», «ба-чадонингни покла» деганга ўхшаш сўзлар билан озод қилишни ният қилган бўлса ҳам озод бўлмайди, ҳамда «сен озод» шакли сўз билан ҳам озод бўлмас, гарчи озод қилишни ният қилсада. Аммо «сен ҳеч нарса эмассан, фақат озодсан» деса, озод бўлур.

4. Бир кишини маҳрам қариндоши сотиб олиши билан, ё ҳиба (ҳадя) ё васият сабабли мулкига кирса, ёки қулни Аллоҳ ризолиғи учун ё шайтон ризолиғи учун ё санам ризолиғи учун, ё биров мажбурлаганидан ёки маст ҳолда қилса, ёки «мен сени сотиб олсам ёки фалон ишни қилсанг, озод бўласан» деса, сўнг қулни сотиб олса ёки қул айтган ишни бажарса, бу ҳолатларнинг ҳаммасида озод бўлур, шунингдек бир мусулмон ҳарбий кофир (кофир фуқаро) қўлида қул бўлиб, дорул исломга чиқса, озод бўлур.

5. Канизак қорнидаги бола қулликда, озодликда ҳамда озодликнинг қисмларида, яъни мукотибликда, мудаббирликда ҳар вақтда онасига тобеъ, лекин бола хўжанинг ўзидан бўлса, озод бўлур. Канизакни хўжа эрга берса, бола хўжасига бўлур. Озод хотиннинг боласи хоҳ озод кишидан, хоҳ қулдан бўлсин, озод бўлур.

59. ҚУЛНИНГ БАЪЗИ ҚИСМИНИ ОЗОД ҚИЛИШ

1. Бир қулнинг баъзи аъъзсини, масалан ярмини, чорагини озод қилиш дуруст. Озод қилинмаган баъзи аъзолари учун мукотибга ўхшаб касб қилиб тўлар. Лекин тўлай олмаса-да мукотиб шакли холис қулликка қайтарилмас. Аммо мукотиб вақтида ҳақини тўлай олмаса, янгидан холис қулликка қайтарилур. Баъзи қисми озод қул сотилмасликда, иккинчи кишидан мерос олмасликда, хўжанинг изнисиз никоҳлана олмасликда мукотибга ўхшаш

2. Имомайни қошларинда қулнинг баъзи қисми озод қилинса, ҳаммаёғи озод бўлур, агар қулнинг баъзи қисми озод

қилинса, озод қилинмаган улуши учун касб қилмас, ҳамда хўжасига ҳеч нарса тўламас.

3. Бир қул икки хўжанинг ўртасида бўлса, бири ўзининг улушини озод қилса, иккинчиси ўз улушини хоҳласа озод қилур, хоҳласа қулдан касб қилдириб тўлатур, кейин қул озод бўлур, хоҳласа озод қилувчи шеригидан қулнинг озод қилган кундаги ҳақининг ўз улушини тўлатур, агар озод қилувчи озод қилган кунда бой бўлса, яъни тирякчилигидан, хизматчи ҳақидан, уй нарсаларидан, кийимидан ортган мол қулни озод қилмаган шеригига тўлашга етарлик бўлса. Аммо озод қилган кунда фақир бўлса, озод қилмаган шериги тўлата олмас, балки озод қилур ё қулдан касб қилдириб тўлатур. Шеригига тўлаган ҳолатда шеригига тўлаган қадари молни қулидан касб қилдириб тўлаттирмаги дуруст.

4. Қулни бир шериги озод қилгандан сўнг иккинчиси ўз улушини озод қилса ёки касб қилдириб қулдан тўлатса имом Аъзам қошида бу қулга валийлик ва асабалик ҳамда бу қулдан мерос ҳар иккисига ўзларининг улуши миқдори тегар, яъни аввалда бу қулда ҳар иккисининг ярим ҳақи бўлса, қулдан қолган молни ҳам ўртасидан бўлурлар. Аммо бирининг учдан икки улуши, бирининг учдан бир улуши бўлса, меросни ҳам шунга қараб бўлурлар. Лекин иккинчи шерик аввал озод қилувчи шерикдан ўз улушини тўлатса, мерос озод қилувчигагина бўлур, (бу имомайнига хилоф, яъни имомайни қошида агар озод қилувчи бой бўлса, иккинчи шерик — озод қилувчидан ўз улушини тўлатур, фақир бўлса, касб қилдириб қулдан тўлатур, аммо озод қила олмас. Озод қилувчи иккинчи шерикнинг улушини тўласа, тўлаган қадари ҳақни қулдан тўлатиб ололмас ҳамда валийлик ҳар қайси ҳолатда) озод қилувчи аввалги шериккагина бўлур.

5. Бир киши бир шерик билан бирга ўзининг ўғлини ё бошқа маҳрамини мулк қилиб олса ўз улуши озод бўлади ва гарчи бой бўлса ҳам шеригига ўз улушини тўламас. Шериги ўз ҳиссасини хоҳласа озод қилади, хоҳлаеса касб қилдириб қулдан тўлатиб олади. Имомайни қошида қулнинг маҳрами бўлган шерик бой бўлса шеригига тўлар, магар мерос тарийқинчагина мулк қилиб олса тўламас. Масалан: икки кишининг амакиларининг бир жорияси бўлса, шу икки эрнинг бири ўша жорияни ўзига жуфтлаб, сўнг жория бир ўғил туғса, сўнгра мазкур амакилари вафот этса, меросга жория ва жориянинг ўғли қолса, бу икки эр асаба бўлиб, ушбу мерос уларга тегар. Лекин бу икки эрнинг бири жориянинг ўғлининг отаси бўлгани учун ўз ўғлини мулк қилиб олгани учун ўз улуши озод бўлар. Имомайни қошида иккинчи шерикнинг ҳам улуши озод бўлади. Боланинг отаси бўлган шерик гарчи бой бўлса ҳам ўз

улушини шеригига тўламас, балки иккинчи шерик қўлдан хизмат қилдириб тўлатур.

6. Бир хўжа ўзининг ёнида турган икки қўлига: «Икковингиздан бирингиз озодсиз», деса, шундан сўнг бу иккаласининг бири чиқиб кетса, учинчи қўл кириб келса, хўжа яна: «Сизнинг иккалангиздан бирингиз озодсиз», деса ва қайси бири озод эканлигини баён қилса, баён қилгани озод бўлур. Баён қилмай вафот этса, чиқиб кетгани билан кириб келганининг яримлари озод бўлур, аввалдан чиқмай турганининг тўртдан уч қисми озод бўлур, чунки чиқиб кетгани билан чиқмай турганининг аввалги айтиш билан ярим қўлликлари озод бўлди. Иккинчи айтиш билан кейинги кирганининг ярми, чиқмай турганининг ярим қўллигининг ярми, яъни чорак қисми озод бўлур. Имом Муҳаммад қошида иккинчи айтишда ҳар иккисининг, яъни чиқмай турганининг ва кейин кирганининг чораклари озод бўлур.

7. Агарда ўлим хасталигида бу тариқа, яъни олтинчи масалада айтилгандек озод қилса, аммо ворислари бутунлай озод бўлишга рухсат бермасалар, бу уч қўлнинг ҳар бирининг улуши етти қисм қилинур. Аввалда чиқмай қолган қўлнинг еттидан уч улуши озод бўлур. Қолган иккитасининг еттидан икки улушлари озод бўлур. Озод қилинмаган улушлари учун касб қилиб ворисларга тўларлар. Имом Муҳаммад қошида ҳар бирининг улуши олти бўлак қилинур. Чиқмай турганининг олтидан уч улуши озод бўлур, чиқиб кетганининг олтидан икки улуши, кейин кириб келганининг олтидан бир улуши озод бўлур, бу шунинг учунки, ўлим хасталигида бу тариқа озод қилиш васият ўрнида бўлади. Васият молнинг учдан биридан юритилур.

8. Талоқи мубҳамда, яъни ноаниқ талоқда ватий ҳамда ўлим баён бўлади. Масалан бир киши ўз ёнида турган икки хотинига, «сизларнинг иккалангиздан бирингиз талоқсиз», деса, сўнг бирисини ватий қилса, ватий қилинмагани талоқ эканлиги маълум бўлади ёки хотинларнинг бири вафот этса, тирик қолгани талоқ эканлиги маълум бўлади.

9. Ноаниқ озод қилинган қўлда сотиш, улуш, тадбир қилув, яъни қўлни мудаббир қилув, истилол, яъни канизакчи бола тугдириш учун ўзида тутиш, ҳиба (ҳадя) ҳамда садақа қилиш баён бўлади. Масалан: хўжа икки қўлига «биттангиз озодсиз» дегандан сўнг бирини сотса, сотилмагани озод бўлгани билинур, ёки бири вафот этса, тириги озод бўлмас. Ёки бирини мудаббир қилса, мудаббир қилинмагани озод бўлур. Ёки бирини бола тугдириш учун ўзига ҳозирласа, иккинчиси озод бўлгани билинур, ёки бирини садақа ё ҳиба (ҳадя) қилса, қилинмагани озод бўлгани билинур. Агарда садақа ва ҳиба

қилса, топширилгандагина бирининг озод бўлуви билинур, топширилмаса ҳамон мубҳам бўлади. Мубҳам озод қилишда ватий баён эмас.

10. Мубҳам озод этишни баён қилиб гувоҳлик бериш мақбул эмас ёки ботил. Масалан бир хўжа юқорида айтилгандек иккита қулига: «Сизларнинг бирингиз озодсиз», деса сўнг хўжа қайси бири озод эканлигини баён қилмай вафот этса ёки вафот этмаса ҳам ўз ихтиёри билан баён қилмаса, сўнггра бир ёки икки киши, «хўжа фалон қулни озод қилди», деб гувоҳлик берса, гувоҳликлари қабул қилинмас. Аммо мубҳам талоқни тайин қилиб гувоҳлик бериш ботил эмас. Ҳатто бир эр мубҳам талоқ қилса, қайси хотинини талоқ қилганлигини баён қилдириш учун эр мажбурланур.

60. ОЗОД ҚИЛИШГА ҚАСАМ ИЧИШ БЎЛИМИ

1. Бир хўжа: «Уйга кирган кунимда ҳар бир қулларим озод бўлсин», деб онт ичса, онт ичган вақтидаги қуллари ҳамда онт ичгандан сўнг мулкига кирган қуллари ҳар қайсилари озод бўлур. Хулоса: уйга кирган вақтда мулкида қанча қул бўлса, ҳаммалари озод бўлур, уйга кирган вақтда мулкида ҳечам қул бўлмаса, ҳеч ким озод бўлмас, онт вақтида хоҳ қуллари бўлсин, хоҳ бўлмасин. Аммо, «уйга кирганимда ҳар бир қулим озод бўлсин», деб кунини қўшмай онт ичиб айтса, онт вақтидаги қулигина озод бўлур, кейин олган қули озод бўлмас. «Эркак қулларнинг ҳар бири озод бўлсин», деган ҳолатда, қориндаги бола озод бўлмас, гарчи ўғил бола туғилса ҳам.

2. Бир қул жинси, миқдори маълум мол бериш шарт билан ёки тайёр мол баробарига хўжаси рози бўлиб озод қилганда хўжаси айтган қадари молни бермоқчи бўлиб озод бўлишни қабул қилса, озод бўлур. Мол устига қарз бўлур.

3. Озод бўлуви молни тўлашга шарт қилинган қул, масалан хўжа: «Менга минг дирҳам топиб берсанг, сен — озод», деса, бу — қўлдан берилган қул бўлади, мукотиб бўлмайди. Минг дирҳамни тўласа, озод бўлур. Изн берилган қул ҳукми бошқа ҳамда мукотибнинг ҳукми бошқа, кейинги фаслларда баён қилинур.

4. Бир хўжа ўзининг қулига: «Сен мен ўлгандан сўнг бир минг танга баробарига озодсан», деса, қул хўжаси ўлгандан сўнг хўжасининг сўзини қабул қилса ҳамда хўжанинг ворислари бу сўзни қабул қилсалар қул озод бўлур. Аммо бу икки шартнинг бири топилмаса ҳам қул озод бўлмас.

5. Бир хўжа ўзининг бир қулини бир йиллик хизмати баробарига озод қилса, қул шу мажлисда қабул қилса, шу соатда

озод бўлур, сўнгра бир йил хизмат қилиб беради. Агар шу соатда хўжаси вафот этса, қул ворисларга ўзининг бутун қийматини тўлайди, аммо хўжа ярим йилдан сўнг вафот этса, қул ўзининг ярим ҳақин тўлар. Имом Муҳаммад қошида хўжа шу соатда вафот этса бир йиллик хизмат ҳақини тўлар; ярим йилдан сўнг вафот этса, ярим йиллик хизмат ҳақини тўлар.

61. ТАДБИР ВА ИСТИЙЛОД БЎЛИМИ

1. Бир киши ўзининг қулига: «Мен ўлгандан сўнг озод бўласан», деса ёки «фалон вақтгача ўлсам, озодсан», деса, ўша вақтгача ўлиши аниқ бўлса, масалан: «Агарда мен юз ёшдан, аввал вафот этсам, озод бўласан», деса, вафот этгач, бу қул озод бўлур, чунки кўпинча кишининг ёши юзга етмайди. Хўжаси вафот этгунча бу қул мудаббар бўлади, яъни бу қул сотилмайди, гаровга қўйилмас, ҳадя ва садақа қилинмайди. Лекин хизмат қилдирилади, ижарага берилади. Мудаббара хотинни хўжаси ватий қилишга ва эрга беришга ҳаққи бор.

2. Хўжаси вафот этгач, мудаббар қул қарздан қолган молнинг учдан биридан озод бўлур. Ворислари бутунлай озод бўлишига рози бўлмасалар, мудаббар озод қилинмай қолган уч улушнинг икки улуши учун касб қилиб ворисларга тўлар. Аммо хўжанинг бор қолган моли қарзларига тўланиб битса, мудаббар ўзининг бутун ҳақи учун касб қилиб ворисларга тўлар.

3. Бир киши қулига: «Агар мана шу касаллигимдан ўлсам, озодсан», ёки «Шу йили ўлсам, озодсан», деса, қулнинг олди-сотди қилиши ва бошқа тасарруфоти дуруст бўлур ҳамда шарти топилса, яъни хўжа мазкур касалликдан ўлса ёки шу йилда ўлса мудаббарга ўхшаб озод бўлур. Агар ворислари рози бўлмасалар, молнинг учдан биридан озод бўлур, қолгани учун касб қилиб тўлар. Хўжанинг қарзи кўп бўлса, ҳаммасини касб қилиб тўлар.

4. Қанизак бола туққач, хўжаси: «Бола мендан», деб даъво қилса ёки ўзидан эканини тасдиқласа, қанизак хўжанинг умму валади бўлади. Боланинг насаби хўжадан собит бўлур. Бу умму валаддан иккинчи бола тугилса, хўжа тан олмаса ҳам насаби хўжадан собит бўлади. Ёки қанизак болани ўзининг эридан туғса, сўнг эр қанизакни ҳадя ё бошқа сабаб билан бу қанизакни мулк қилиб олса, қанизак эрининг умму валади бўлур.

5. Умму валаднинг ҳукми сотилмасликда, гаровга қўйилмасликда, ҳадя ва садақа қилинмасликда, шунингдек: хизмат эттирилишда, ватий қилинишда, ижарага берилишида му-

даббара канизак кабилдир. Лекин умму валад хўжаси вафот этса, бутунлай озод бўлур, ворислар рози бўлсалар ҳам, рози бўлмасалар ҳам. Гарчи хўжанинг қарзи кўп бўлса ҳам умму валадга ўз қийматини касб қилиб тўлатилмас.

6. Канизакдан туғилган боланинг насаби даъво билангина собит бўлур, даъвосиз ҳеч кимдан собит бўлмас. Аввалги бола даъво билан собит бўлгач, иккинчиси гарчи даъво қилинмаса ҳам насаби собит бўлур. Лекин хўжаси ё эри болани нафъин қила олса (далил билан) насаби улардан собит бўлмас, аввалги боланинг насаби гарчи собит бўлган бўлса-да.

62. ВАЛИЙЛИК БУЛИМИ

1. Бир қул итоқ, мудаббарлик ё мукотаба йўли билан озод қилинса, ёки маҳрамининг мулкига кириши сабабли озод бўлса валийлиги ва асабалиги хўжасига бўлур, гарчи хўжасига валий бўлмасликни шарт қилинган бўлса ҳам.

2. Бир киши бировнинг холис қулига никоҳлантирилган ўзининг канизагини озод қилса канизакнинг бу қул — эрдан туғилган боласига валийлик ва асабалик канизакнинг хўжасига бўлур. Аммо канизакнинг эри озод қилинса, валийлик боланинг отасининг хўжасига бўлур, агарда бола канизак озод қилинган кундан олти ой ўтгандан сўнг туғилса. Лекин бола канизак озод қилингандан олти ой ўтмай туғилса валийлиги барибир канизакнинг хўжасига бўлур.

3. Қул вафот этгач, озод қилувчи хўжа асаба сабийя (сабаб билан асаба бўлган) бўлур, қолган молига ворис бўлур, агарда қулнинг насаб жиҳатдан асабаси бўлмаса. Озод қилувчи асаба завайул арҳамдан аввал асаба бўлур, яъни қулнинг озод қилувчиси бор вақтда завайул орқали қулдан қолган молни ололмас. Завайул арҳам дегани шу маййитнинг молдан на асабалик ва на ворислик билан мол тегмайдиган йироқ қариндошидир.

4. Озод қилувчи хўжа қулдан аввал вафот этса, бу қулга хўжанинг асабаси асаба бўлур. Аммо хўжанинг аёл асабаси мазкур қулнинг вафоти вақтида асаба бўла олмас, чунки хотинлар, ҳадисда айтилганидек, ўзлари озод қилган қулгагина асаба бўла олулар.

63. МУКОТАБА БУЛИМИ

1. Қитобат, яъни мукотаба қилиш деб ўзининг мулкида бўлган қулни ё канизакни хол (шу пайтда) замонда тасарғуфидан ҳамда келажакда бутунини озод қилишга айтилади.

2. Бир киши ўзининг қулини, гарчи қули сабий бўлса ҳам касбни эплайдиган, ақлли бўлса, молни бутунича бериш шарт билан ёки ойлаб бериш шарт билан ёки маълум муддатгача кутиш шарт билан муайян мод баробарига мукотиб қилса, ёки хўжа қулига: «Мен сенинг устингга минг танга лозим қилдим. Юз ой ичида ойлаб бериб битирасан. У юз ойнинг аввали фалон йил, фалон ой, фалон кун. Охири эса фалон йил, фалон ой, фалон кун. Мен айтгандек минг тангани бериб битирсанг, озодсан. Бериб битира олмасанг қуллигингча қоласан», деса сўнг қул қабул қилса, мукотиб бўлур, минг танга қулнинг устига лозим бўлур. Сўнгра бу қул хўжасининг тасарруфидан чиқар, мулкидан чиқмас.

3. Қулни мукотаба қилгандан сўнг мукотиб ўзига лозим пулни тўламасдан аввал хўжа озод қилиб юборса, унга ҳеч нарсаси тўлаш вожиб бўлмайди, бутунлай озод бўлади, агарда хўжа саломат бўлса, аммо ўлим хасталиги вақтида озод қилса, учдан бири озод бўлур.

4. Бир киши ўзининг мукотиба канизагини ватий қилса маҳри мисл тўлар. Мукотибнинг ўзини ё боласини жароҳатласа эваз тўлайди. Молига зиён еткизса ҳам тўлар, тасарруфидан чиққанлиги учун.

5. Қулни жинси баён этилган ҳайвон баробарига мукотаба қилиш дуруст, масалан от, сигир ёки қўй баробарига. Сифатини баён қилиш шарт эмас. Аммо ҳайвонни топширган вақтда ўртачасини ёки ўртачасининг қийматини топширади.

6. Қулни ўзининг қиймати баробарига мукотаба қилиш ҳамда мусулмон киши ўзининг қулини хамр ё тўнғиз эвазига мукотаба қилиши дуруст эмас, фосид. Аммо зиммий ўзининг кофир қулини хамр ё тўнғиз эвазига мукотаба қилиши дуруст, мусулмон қулни мукотаба қилиш дуруст эмас.

7. Мукотибнинг олди-сотди қилиши, хўжаси сафарга чиқмаслики шарт қилган бўлса ҳам сафарга чиқиши, канизагини никоҳлаб, эрга бериши ҳамда қулни мукотаба қилмоғи дуруст. Мукотибнинг асабалиги мукотибнинг ўзига, яъни хўжа бўлган мукотибга бўлур, агарда мукотибни хўжа мукотиб озод бўлгандан сўнг ҳақни тўлаб озод бўлса, аммо озод бўлмасдан аввал ҳақини тўлаб озод бўлса, мукотибнинг валийлиги хўжа мукотибнинг хўжасига бўлур.

8. Мукотибнинг уйланиши, бегона кишига бирор нарсани ҳадя қилиши, гарчи эвазига бирор нарсани олса ҳам, садақа бериши асло дуруст эмас. Озгина нарсани садақа қилса дуруст. Шунингдек, бошқа киши учун кафил бўлиши, қарз бериши, мол баробарига бўлса ҳам қулни озод қилиши ва яна қулни қулнинг ўзига сотиши, қулни уйлантириши дуруст эмас. Лекин қулни бегона кишига сотиши дуруст.

9. Ёш боланинг отаси ва васийси боланинг молига нисбатан мукотиб каби ҳуқуқи бор, яъни ёш боланинг отаси боласининг қулини мукотиб қилиши, канизагини эрга бериши дуруст. Лекин қулни озод қилиши, уйлантириши, боласининг молини садақа ва ҳадя қилиши дуруст эмас.

10. Мукотиб ваъда қилинган молни тўлашдан ожиз қолса қози уни шошилтирмас: агарда мукотибнинг моли тезда ўз қўлига кириши эҳтимоли бўлса, масалан бировга қарз берган бўлса, уч кунга муҳлат берар. Агарда қўлига мол тушиши эҳтимоли бўлмаса, хўжа мукотабани бузишни сўраса, мукотиб рози бўлса ҳам, рози бўлмаса ҳам қози мукотабани бузар. Мукотиб мукотабани бузишга рози бўлса, хўжа қозининг ҳукмисиз ҳам бузишга ҳаққи бор. Мукотаба бузилгач, мукотиб холис қулликка қайтур, қўлидаги моли хўжасига бўлур.

11. Мукотиб ҳақни хўжасига тўламасдан аввал вафот этса ҳам мукотиблик аҳди бузилмас. Хўжага тегишли ҳақни мукотибнинг молидан берилур ҳамда озод бўлиб вафот этганлигига, қариндошларининг ундан мерос олишига, мукотиблиги вақтида туғилган болаларининг озод эканлигига ҳукм қилинур. Шунингдек, мукотибликни бир йўла олган сабий ё болиғ болаларининг ҳам озод эканлигига ҳукм қилинур.

12. Мукотиб аввал ўз хўжасига вожиб ё нафл садақа берса, сўнг мукотибликнинг ҳақини ўташдан ожиз қолса, хўжа мазкур садақани мукотиблик ҳақи учун ҳисобласа пок ва ҳалол бўлур.

13. Хўжасининг вафот этиши билан мукотиблиги бузилмас. Қелишилган ҳақни айтилган вақтда хўжанинг ворисларига тўлайди. Ворисларнинг баъзилари мукотибни озод қилишлари дуруст эмас. Агар ворисларнинг ҳаммалари озод қилсалар, ҳеч ҳақ тўламасдан озод бўлур.

64. ҚАСАМ БҮЛИМИ

1. Қасам уч турлидир: ғамус, лағв ва мунъақид. Ғамус қасам — бир ишни бир замонда «қилганман» ёки «қилмаганман» деб қасддан ёлғон қасам ичишдир. Бундай қасам ичиш билан одам қаттиқ гуноҳкор бўлади. Сўнгидан тавба ва истиғфор қилиш зарур.

2. Лағв қасам — бир нарсани ҳақ деб гумон қилиб, ўзи айтгандай деб билиб онт ичишдир. Аммо у нарса воқеъда бу кишининг қасам ичиб айтганидай бўлмайди, балки тескари-сича бўлур. Демак, у кишининг қасами ёлғон бўлади. Бундай қасамни ёрлақашни Оллоҳ таолодан умид қилинади.

3. Мунъақид қасам — келажакда бир ишни қилиш ё қил-

маслик учун қасам ичишдир. Масалан: «Валлоҳи, ҳоким сўраганда кўрганимни, эшитганимни, билганимни тўғри айтаман!»— деб қасам ичса мунъақид, яъни тўғри сўзлашига боғланган қасам бўлади. Агар бу мунъақид қасамда тўғри сўзламаса хонис (ёлғончи) бўлур, каффорат тўлаш лозим бўлади. Мазкур уч турли қасамларнинг мунъақиддан бошқасида каффорат лозим эмас. Хонис бўлганда (мунъақид қасамда) хоҳ унутиб, хоҳ иккинчи киши мажбурлаганидан бўлса ҳам барибир каффорат вожиб.

4. Қасам «Оллоҳ» деган сўз билан ҳамда исмларининг бирини айтиш билан бўлади. Масалан: «Роҳман», «Раҳийм» исмлари билан ва Оллоҳнинг зотиға хос бўлган бошқа исмлари ила, масалан: «Оллоҳнинг иззати, жалолияти, азамати, қудрати билан қасам ичаман», деган ҳолатда қасам бўлади.

5. Қасам Оллоҳдан бошқа билан айтилганда қасам бўлмас. Масалан: пайғамбар, Қуръон, Қаъба билан ичилмайди. Ва яна одатда Оллоҳнинг қасам ичилмайдиган сифатлари билан, масалан Оллоҳнинг раҳмати, илми, ғазаби, азоби билан қасам ичилса, қасам бўлмайди.

6. Оллоҳ таолонинг мангулиги билан ҳамда «Аймуллоҳи» деб қасам ичмоқ, шунингдек, Оллоҳ таолонинг аҳди, ваъдаси билан қасам ичмоқ ва «қасам ичаман!», «гувоҳлик бераман» деб айтса, гарчи «биллоҳи» деб айтмаса ҳам қасам бўлади. Ва яна «менинг устимга назр бўлсин», ё «онт бўлсин» ««ваъда бўлсин» деса қасам бўлур, гарчи Оллоҳға изофа қилмаса ҳам. «Фалон ишни қилган бўлсам кофир бўлай» деса (гарчи ўтган замондаги иш учун айтган бўлса ҳам) каффорат вожиб бўлмаса-да, бундай дейиш қасам бўлади. Келажак замондаги ишнинг бўлиши учун: «Фалон ишни қилсам, кофир бўлай!»— деса ҳам қасам бўлади. Хонис бўлса каффорат вожиб. «Оллоҳ ҳақи учун қасам ичаман!»— деса ҳам қасам бўладир.

7. Ҳақ иш учун «фалон ишни қиламан», ёки «фалон ишни қилмайман» дейиш, «Оллоҳ ҳақи учун шу ишни қилмайман» дейиш, «Оллоҳ ҳурмати учун шу ишни қилмайман» дейиш, «Оллоҳға қасам ичаман» дейиш, «Хотинимни талоқ қилишға қасам ичаман» дейиш, «Фалон ишни қилсам, менга Оллоҳнинг ғазаби бўлсин» дейиш, «Фалон ишни қилсам, менга Оллоҳнинг лаънати бўлсин» дейиш, шунингдек, «Мен зинокорман», «Мен ўғриман», «Мен порахўрман». «Мен ичувчиман» дейиш билан қасам бўлмайди.

8. Арабларда Оллоҳ билан қасам ичганда қўшилиб айтиладиган ҳарфлар — в(вов), (валлоҳи), б(бо) (биллаҳи), т(то) (тааллоҳи) — билан қасам ичганда қасам бўлади. Баъзи вақтда бу ҳарфларни тушириб айтилса, масалан «Аллоҳи ла афъалу» (аслида «Валлоҳи ла афъалу» бўлиши керак эди), яъни

«Аллоҳга қасамки шу (ишни) қилмайман» дейилса да, қасам бўлур. Юқоридagi уч ҳарфнинг қасам ҳарфлари бўлгани гарчи араб тилида бўлса ҳам турк, татар ва форс тилларига маърифат арабдан ўтгани учун арабдан бошқалар бу ҳарфларни қўшиб қасам ичсалар ҳам қасам бўлади.

9. Бир киши қасами мунъақидани бузса, масалан: «Валлоҳи, фалон ишни қилмайман», дегандан кейин ўша ишни қилса, каффоратда ихтиёрлидир: ё бир қул озод қилади, ё ўнта мискиннинг ҳар бирига бир фитр садақаси миқдори таом беради ё ўнта мискиннинг ҳар бирига намозда авратини беркитарлик кийим беради (фақат иштон берса, каффорат устидан соқит бўлмайди, чунки одатда иштоннинг ўзинигина кийган кишини яланғоч дейилади). Агарда булардан ожиз қолса, туташ уч кун рўза тутади. Қасам учун бўлган каффоратни қасамни бузишдан олдин ўташ дуруст эмас.

10. Бир киши қилмаслик гуноҳ бўлган ишни қилмайман деб қасам ичса, масалан: «Ота-онам билан сўзлашмайман», деб қасам ичса, хопис бўлур, яъни сўзлашиш вожиб бўлади, сўнгидан каффоратини тўлайди.

11. Қофирнинг қасамига каффорат вожиб эмас, гарчи мусулмон бўлгандан кейин хонис бўлса-да.

12. Бир киши ўзининг мулкидаги ҳалол бўлган нарсани ҳаром қилса, масалан: «Менга мана шу чопоним ҳаром бўлсин», деса, ҳаром бўлмайди, чунки ҳаром қилувчи Оллоҳ таологинадир. Аммо ҳаром бўлган нарсани ҳалол бўлсин, деса, масалан: «Хамр (ароқ) менга ҳалол бўлсин», деса ва ичса каффорат тўлаш лозим бўлади.

13. Бир киши ҳеч бир шартга таълийқ этмай мутлақо назр қилса, масалан: «Оллоҳ учун менга ҳаж ё умра лозим бўлсин», деса ёки бўлиши умид этилган бир шартга таълийқ қилса, масалан: «Фалончи сафардан қайтса ёки фалончи касалдан тузалса бир ой рўза тутар эдим», деса, сўнг шарти топилса, яъни фалончи сафардан қайтса ёки соғайса, назрни ўташ вожиб бўлади, каффорат билангина назр ўтолмас. Аммо ўз қошида қилуви мурод бўлмаган нарсага таълийқ қилса, масалан: «Зино қилсам, масжид солар эдим», деб назр қилса, кейин зино қилса, ихтиёрлидир: хоҳласа назрини ўтар, хоҳласа назрини ўтамай каффоратни ўтар, лекин каффоратни ўташ маъқулроқ!

65. ИШ ХУСУСИДА ҚАСАМ ИЧИШ БЎЛИМИ

1. Бир киши: «Уйга кирмайман», деб қасам ичгандан сўнг супага, яъни кирса хонис бўлур. Аммо шундай қасам ичгандан

сўнг Каъбатуллоҳга, масжидга, бийъа (насоролар ибодатхонаси)га кириш билан, шунингдек даҳлизга ва ҳовли эшигининг сояси остига кириш билан хонис бўлмас. Шунингдек, «ҳовлига кирмайман», деб қасам ичгач, бу ҳовли ҳароб бўлгач ва уйларни йиқитгандан сўнг ўрнига бориб кириш билан хонис бўлмайди.

2. «Бу ҳовлига кирмайман», деб қасам ичгандан сўнг бу ҳовлининг бинолари емирилиб, харобага айлангандан кейин ёки бошқаси қурилгач кирса ёки аввалгиси хароб бўлмаса-да устига чиқса хонис бўлур.

Бир қайл (улуғ киши)нинг ривоятида шундай қасам ичгандан сўнг бинолар емирилгач ё иккинчиси қурилгач кирса, форслар урфида хонис бўлмайди, деганлар. Шунингдек, бу ҳовли масжид қилинган ё ҳаммом қилинган ё боғ қилинган ё уй қурилган ё ҳаммом хароб бўлгандан сўнг кирса хонис бўлмайди.

3 «Бу уйга кирмайман», деб қасам ичгач, уйни бузиб текислагач кирса ёки иккинчи уйни қургач кирса ёки «Бу ҳовлига кирмайман», деб қасам ичгач, дарвоза қопқаси олдида келиб тўхтаса ва қопқани ёпгач ташқарида қоладиган бўлса хонис бўлмас.

4. Бир киши: «Бу уйда турмайман», деб уй ичида турганда онт ичса сўнг тўхтовсиз чиқиб кетса ёки «Бу кийимни киймайман», деб кийган ҳолида қасам ичиб, қасамдан сўнг тўхтовсиз ечса ёки «Бу отга минмайман», деб минган ҳолида қасам ичиб, сўнг тўхтовсиз отдан инса ёки «Бу уйга кирмайман», деб уйда ўтирган вақтда қасам ичса, шу ўтиришида узоқ ўтирса ҳам хонис бўлмайди. Аммо уйдан чиқиб, янгидан кирса хонис бўлур.

5. Бир киши: «Бу ҳовлида турмайман», деб қасам ичса, у киши бутун аҳли-аёли, мол-мулки билан у ҳовлидан кўчиши керак. У ҳовлида кичкина нарсаси қолса ҳам хонис бўлар, шаҳар ёки қишлоқнинг хилофича, яъни бир киши: «Бу шаҳарда турмайман», деб қасам ичса сўнг ўзи шаҳардан чиқса, аҳли-аёли, мол-мулки шаҳарда қолса ҳам хонис бўлмайди.

6. «Бу уйдан чиқмайман». деб қасам ичса сўнг ўзининг буйруғи билан бошқа биров кўтариб чиқарса хонис бўлур. Аммо ўзининг буйруғисиз хоҳ мажбурлаб, хоҳ розилиги билан чиқарса хонис бўлмас.

7. «Бу уйга кирмайман», деб қасам ичиш қасамда ва ҳукмда баён қилинганча «чиқмайман» деб қасам ичиш кабидир, яъни ўзининг буйруғи билан киритилса хонис бўлур, ўзининг буйруғисиз хоҳ мажбурлаб, хоҳ розилиги билан киритилса хонис бўлмайди.

8. «Бу уйдан жағозадан бошқа нарса учун чиқмайман»,

деб қасам ичиб жанозага чиққач бошқа юмушларига борса хонис бўлмайди.

9. «Маккага боришга чиқмайман», деб қасам ичгач боришга чиқса, сўнг Маккага етиб бора олмай қайтса ҳам хонис бўлур. Аммо «Маккага келмайман», деб қасам ичгач, Маккага кирмаса боришнинг ўзи билангина хонис бўлмайди. Аммо «Маккага бормайман», деб қасам ичган ҳолатда уламоларнинг ихтилофи бор. Баъзилар «келмайман» деб қасам ичгани кабидир, «Маккага кирмаса хонис бўлмайди», дейдилар. Баъзилар «чиқмайман» деб қасам ичгани кабидир, «бориш учун чиқиш билан хонис бўлур», дейдилар Гарчи Маккага кирмаса-да, сўнгги ривоят дурустроқ.

10. «Маккага келурман», деб қасам ичиб, келмаса, умри охирида хонис бўлур. Аммо, «кучим етса Маккага эртага келаман», деса сўнг келишга кучи етса, яъни касал бўлмаса, подшо тарафидан ё бошқа томондан монеъ бўлмаса гарчи Макка билан бу киши турган ернинг ораси бир неча ойлик йўл бўлса ҳам келмаса хонис бўлади. Лекин, «куч етишдан ҳақиқатан куч етишини прода қилдим», деса. Ҳақиқатан куч етиши дегани шуки, бир нарсани қилишни хоҳлаганда Оллоҳ таоло шу замонда у ишни ҳодис қилур. Масалан бир пиёла сув ичишни хоҳлаганда ўзи саломат бўлса, сув бор бўлса, ҳеч бир монеъ бўлмаса, бу сувни ичишга ҳақиқатан кучи етгувчи деб айтилади. Агар ўзи саломат бўлса, ичишга ҳеч бир монеъ бўлмаса-ю, сувнинг ўзи йўқ бўлса, балки икки-уч кунлик йўлда бўлса ҳам кучи етгувчи деб айтилади, лекин ҳақиқатан кучи етгувчи деб айтилмас.

11. «Хотинимни изнимсиз уйимдан асло чиқармайман», деб қасам ичган ҳолатда қасамида рост бўлиши учун хотини ҳар сафар уйдан чиққанда изн бериши шарт. Хотини изнисиз бир марта уйдан чиқса ҳам хонис бўлур. Аммо: «Хотиним мен изн бергачгина чиқар», деб қасам ичса, қасамида рост бўлиши учун бир марта изн берса етади, ҳар сафар изн бериши шарт эмас.

12. Хотини уйдан чиқишга турганда ёки қулни ургани қўл кўтарганда хотинига «чиқсанг талоқ бўласан» деса ёки «урсанг қул озод бўлади» деса, шу лаҳзанинг ўзидагина чиқса ҳамда шу лаҳзанинг ўзидагина урса хонис бўлур, яъни хотин талоқ бўлур ҳамда қул озод бўлур. Аммо бир соатдан сўнг чиқса ё қулни урса хонис бўлмас. Бундай қасамни «қасами фавр», яъни «лаҳзалик қасам» деб аталур.

13. Бир киши бировга: «Кел, бирга нонушта қиламиз», деса, чақирилган киши жавобида: «Бирга нонушта қилсам қулим озод бўлсин», деб қасам ичса, сўнг бирга нонушта қилсалар хонис бўлур. Ёлғиз нонушта қилса, хонис бўлмас.

Аммо «бугун» деган сўзни қўшса, яъни: «Бугун нонушта қилсам, қулим озод бўлсин», деб қасам ичса, гарчи ёлғиз нонушта қилса ҳам хонис бўлур.

14. Қасб қилишга изн берилган қулнинг минадиган ҳайвони хўжасиники эмас, яъни хўжа, «ҳайвонга минмайман», деб қасам ичса, сўнг олди-сотди қилишга изн берилган қулининг отига минса хонис бўлмайди. Агар мазкур қулнинг тўлашга моли етмайдиган қарзи бўлса ҳамда хўжа қасам ичган пайтда изн берилган қулининг отини ҳам ирода қилса хонис бўлади. Чунки қулнинг қарзи бўлса ҳайвон хўжанинг ўзиники бўлади.

15. «Бу оғочдан емайман», деб қасам ичган ҳолатда оғочи ейишга яроқли бўлмаса, емаганига ҳукм бўлур, яъни танасини ейиш сабабли хонис бўлмас, мевасини еса хонис бўлур. Аммо танаси ейишга яроқли бўлса, масалан шакарқамиш каби, танасини ейиш билан хонис бўлади.

16. «Бугдойдан емайман», деб қасам ичган ҳолатда бугдойни шундайига есагина хонис бўлур. Ун қилиб тортиб понини еса хонис бўлмайди. «Бу ундан емайман», деб қасам ичиш нонига воқеъ бўлур, яъни ўша ундан қилинган нонни еса хонис бўлур, уннинг ўзини еса хонис бўлмас.

17. «Қуриган таом емайман», деб қасам ичган ҳолатда қуриган гўшт есагина хонис бўлур, бошқа таомнинг қуриганини еса ҳам хонис бўлмайди.

18. «Пишган таом емайман», деб қасам ичса пишган гўшт есагина хонис бўлур.

19. «Бош емайман», деб қасам ичган ҳолатда ўчоқда қоврилиб ейиладиган бошни ейиш билангина хонис бўлур — агарда мазкур бош қасам ичувчининг шаҳрида сотилса.

20. «Тўнг (ҳайвон) мойи емайман», деб қасам ичса, ич мойига воқеъ (ҳукм) бўлур. Тўнг мойининг ич мойидан бошқасини еса хонис бўлмайди.

21. «Нон емайман», деб қасам ичса, бугдой ё арпа нонини есагина хонис бўлур. Аммо гуруч нонини ейишга одатланмаган шаҳарда гуруч нонини ейиш билан хонис бўлмас. Одатланган бўлса, хонис бўлади.

22. «Мева емайман», деб қасам ичса, олмага, ўрикка ва тарвузга ҳукм қилинур, яъни буларни еса хонис бўлур. Аммо узумни, анорни, янги пишган хурмони ва бодрингни ейиш билан хонис бўлмайди, чунки аввалгилари овқатни сингдириш учун ейилади, кейингилари озиқ учун ейилур.

23. «Бу ариқдан ичмайман», деб қасам ичганда ариқнинг ўзидан оғзи билан ичсагина хонис бўлади, аммо идиш билан олиб ичса хонис бўлмайди. Агар: «Бу ариқнинг сувини ичмайман», деб қасам ичса, ҳар икки сувратда хонис бўлади.

24. Шаҳар бошлиғи бир кишини қасам ичириб, «Сен менга шаҳарга четдан келган фосиқ ва бузуқларнинг хабарини берасан», деса, бу қасам этдирувчининг бошлиқ бўлиб турган вақтига боғлиқдир, яъни мазкур бошлиқ амалда турган даврда четдан келган фосиқ ва бузуқларни билдирмаса, хонис бўлур. Аммо у бошлиқдан кетгач билдирмаса хонис бўлмайди.

25. Уриш, кийим кийдириш, сўзлашиш ва кириш тирик пайтигагина муталлақдир (боғлиқдир). Аммо ювиш тирик ҳслигагина боғлиқ эмас, яъни «мен фалончини ураман», ёки «фалончига кийим кийдираман» ёки «фалончи билан сўзлашаман» ёки «фалончининг олдига кираман», деб қасам ичса сўнг ўша киши тирик ҳолидагина бу ишларни қилса қасам ичувчи хонис бўлмайди. Аммо вафот этгандан кейин урса, кийим кийдирса, сўзлашса ва олдига кирса хонис бўлади. Чунки бу ҳолатда юқоридаги амаллар билан мақсад ҳосил бўлмайди. Вафот этгач ювиш билан мақсад ҳосил бўлади, шунинг учун хонис бўлмайди.

26. Яқинлик бир ойдан камга ҳукм қилинур. Масалан, бир киши «Яқинда қарзингни тўлайман», деб қасам ичса, сўнг бир ой ўтгунча тўламаса хонис бўлади. Аммо бир ой йироқликка ҳукм қилинур, яъни: «Қарзингни кейинроқ тўлайман», деса, бир ой тўлгач тўлаш вожиб бўлади.

27. Нонга қўшиб ейиладиган таом идам дейилади. Масалан сирка, сут, эриган ёгга ўхшаш нарсалар, шунингдек туз ҳам. Аммо пишган гўшт, эрмаган ёғ идам эмас. Масалан биров: «Идам емайман», деб қасам ичса, сўнг сут, сиркага ўхшаш нонга қўшиб ейиладиган нарсаларни еса хонис бўлади. Пишган гўшт, тухум еса хонис бўлмайди.

28. Бир киши: «Бу буср (пишмаган хурмо) ни емайман», деб қасам ичса, пишгандан кейин еса хонис бўлмайди. Ёки: «Бу рутаб (пишган хурмо)дан емайман», деб қасам ичиб қуритилгандан кейин еса, ёки «Бу сутни ичмайман», деб қасам ичиб, ширчай қилингандан кейин ичса хонис бўлмайди.

29. «Пишиб етилмаган хурмо емайман», деб қасам ичгач, пишган хурмо еса, «гўшт емайман», деб қасам ичгач, балиқ гўшти еса, «тўнг мой емайман», деб қасам ичгач, қуйруқ мойи еса хонис бўлмайди. Шунингдек, «пишган хурмо сотиб олмайман», деб қасам ичгач, пишмаган хурмони шохчалари билан сотиб олса, орасида пишганлари ҳам бўлса хонис бўлмайди.

30. Бир киши: «Янги пишган хурмони емайман», деб ёки «пишиб етилмаган хурмони емайман», деб қасам ичса ёки «ҳеч қайсини емайман», деб қасам ичса, сўнг мазниббани, яъни янги пиша бошлаган хурмони еса хонис бўлар.

31. Бир киши: «Гўшт емайман», деб қасам ичгач юрак, та-

лоқ ё ичакларни еса ёки тўнғиз гўштини ва одам гўштини еса хонис бўлади.

32. Нонушта вақти тонг отгандан бошлаб пешини вақтигачадир, кечки овқат вақти пешиндан ярим тунгачадир, сахар вақти ярим тундан бошлаб гонг отгунчадир. Масалан бир киши: «Нонушта қилмайман», деб қасам ичса, тонгдан пешини вақтигача еса хонис бўлади.

33. Бир киши: «Агар кийсам, есам ё ичсам фалон иш бўлсин»,— деса, масалан, «қулим озод бўлсин», деса сўнг: «Мен муайян кийимни, муайян таомни, муайян шаробни назарда тутганман», деб даъво қилса, масалан, «кийимдан чопонни, таомдан арпа нонини, ичимликдан намакобни», деса сўзига ишонилмас, на диёнан на қазоан (на шаръий тарафдан, на ишнинг бажарилиш, жиҳатидан).

Аммо «кийимни», «таомни» «шаробни» деган сўзларни қўшиб айтса диёна (эътиқод) юзидан ишонила.

34. Сўзида туришнинг имкони қасами мунъақид бўлишининг шартидир, яъни қасам ичилмиш нарсанинг бажарилиш имкони бўлиши шарт. Аммо мумкин бўлмаса қасам боғланмайди. Масалан бир киши: «Мен бугун мана шу кўзада тўла турган сувни ичаман», деб қасам ичса, аммо қасам ичган вақтда сув бўлмаса ёки сув бўлса ҳам қасам ичгунча ёки қасам ичгандан кейин бўлиб, қасам ичган пайтда тўкилса қасам ичувчи хонис бўлмайди. Агарда кунини қўшмай мутлоқ айтса, яъни: «Бу кўзада тўла турган сувни ичаман», деса, аввалги ҳолатда, яъни кўзада сув бўлмаса хонис бўлмайди. Иккинчи ҳолатда, яъни сув бўлса лекин тўкилса хонис бўлади.

35. «Кўкка чиқаман», деб ёки «бу тошни олтинга айлантираман», деб ёки вафот этган кишини, «фалончини ўлдираман», деб қасам ичган ҳолатда қасамида бирлик мутасаввир бўлгани учун қасами мунъақид бўла. Сўнг бу ишларни қилишдан ожиз қолганлигидан хонис бўла. Аммо вафоти маълум бўлмаган кишини ўлдираман деб қасам ичса қасами мунъақид бўлмас, ўлдириш манъ қилинганлиги учун. Хонис ҳам бўлмайди, чунки бу ҳолатда ҳақиқатан ўлдиришни ирода қилди. Ўлганни ўлдириш манъ қилинган. Аммо аввалги ҳолатда Оллоҳ таоло тирилтирса ўлдиришни ирода қилди. У иш мумкин.

36. Сочини тортиш, бўғиш, тишлаш, уриш кабидир. Масалан бир киши: «Сени урмайман», деб онт ичса ёки «агарда сени урсам, талоқ бўласан», деб хотинига айтса, сўнг сочини тортса ёки бўғса ёки чайнаса хонис бўла, яъни қасам ичган ҳолатда каффорат вожиб бўла, шарт қилган ҳолатда хотини талоқ бўла.

37. Бир киши хотинига: «Мен сен йигириб тўқиган кийимни кийсам, шу кийимни Макка фуқаросига ҳадя ва садақа

қилиш устимга вожиб бўлсин», дегандан сўнг хотини пахта топиб, шу пахтадан йигириб, тўқиб кийим кийдирса, Макка фуқаросига шу кийимни ҳадя қилиши вожиб бўлади.

38. Олтин узук ҳулю, яъни зийнат учун ясалиб кийиладиган маъдан жумласидандир. Аммо кумуш узук ҳулю эмас. Олтин-кумуш билан безатилган билагузук имом Аъзам ва имомайни қошларинда ҳулюдир, безатилмагани имом Аъзам қошларида ҳулю эмас, имомайни қошларида ҳулю. Фатво имомайни сўзларигадир.

39. Бир киши: «Бу тўшак устида ухламайман», деб қасам ичгач, тўшак устига юпқа парда тўшаб ухласа хонис бўлади. Аммо шу тўшак устига бошқа тўшакни солиб ухласа хонис бўлмайди.

40. Бир киши: «Ерга ўтирмайман», деб қасам ичса, сўнг ерга тўшалган палос ё қамиш устига ўтирса, гарчи қасам ичувчи билан ерга тўшалган нарса орасида кийими бўлса ҳам хонис бўлур. Шунингдек, «бу сўрига ўтирмайман», деб қасам ичгач, сўри устидаги тўшакка ўтирса, хонис бўлади. Лекин сўрининг устига бошқа сўри қўйиб ўтирса хонис бўлмайди.

41. Бир киши: «Фалон ишни қилмайман», деб қасам ичгач, ўша ишни абадий қилмаслиги керак бўлади. Биргина марта қилса ҳам хонис бўлади. Аммо: «Фалон ишни қиламан», деб қасам ичгач, ўша ишни бир марта қилса етади, хонис бўлмайди.

42. «Менинг устимга Байтуллоҳга ё Қаъбатуллоҳга яёв бориш вожиб бўлсин», дейиш билан яёв бориб ҳаж ё умра қилиш вожиб бўлади. Агар шу тариқа назр этгандан сўнг отланиб борса, бир қўй сўйиши вожиб бўлади.

43. «Менинг устимга Байтуллоҳга чиқиш ё бориш ёки Ҳарами Шарифга ё Масжиди Ҳарамга ё Сафога ё Марвага яёв бориш вожиб бўлсин», дейиш билан ҳеч қайси вожиб бўлмайди.

44. Хўжа қулига: «Мен бу йил ҳаж қилмасам сен озод бўласан», деса, сўнг хўжа: «Мен ҳаж қилдим», деб даъво қилса, қул инкор қилса, ҳамда хўжанинг кўчада қурбонлик қилганлигига икки киши гувоҳлик берсалар ҳам қул озод бўлмайди, гарчи бу икки кишининг гувоҳлик берувидан хўжанинг ҳаж қилмаганлиги зоҳир бўлса-да.

45. «Рўза тутмайман», деб қасам ичган ҳолатда бир соат рўза тутиш билан хонис бўлур. Аммо қасамига «Бир кун» деган сўзни қўшса, яъни: «Бир кун рўза тутмайман», деб қасам ичса ёки «бутун рўза» деган сўзни қўшса яъни: «Бутун рўза тутмайман», деб қасам ичса, бир соат рўза тутиш билангина хонис бўлмайди балки бутун кун тутиб, қуёш ботгачгина хонис бўлур.

46. Бир киши: «Намоз ўқимайман», деб қасам ичса, сўнг бир ракаат намоз ўқиса хонис бўлади. Аммо бир ракаатдан кам ўқиш билан хонис бўлмайди. Лекин «бутун» деган сўзни қўшса, яъни «бутун намоз ўқимайман», деб қасам ичса, бир шафъ, яъни икки ракаат намоз ўқиш билангина хонис бўлур, икки ракаатдан кам ўқиш билан хонис бўлмайди.

47. Бир киши канизагига: «Сен бола туғсанг озодсан», деса ёки хотинига: «Сен бола туғсанг, талоқсан», деса, сўнг ўлик бола туғсалар ҳам хотин талоқ бўлур, канизак озод бўлур.

48. Бир киши канизагига: «Бола туғсанг, боланг озод бўлсин», деса, канизак аввал ўлик бола туғиб кейин тирик бола туғса, тириги озод бўлади.

49. Бир киши: «Қарзимни бугун тўлайман», деб қасам ичса, сўнг шу куни зўйуф, яъни қалбаки пуллар билан ё набҳаржата, яъни мис аралаштирилган тангалар билан тўласа ёки иккинчи кишига тегишли пулни, масалан ёт кишининг омонат пулини ёки қарзи баробарига бир нарсa сотиб тўласа ҳамда кейинги ҳолатда қарз эгаси қарздор киши сотган нарсани яхши кўриб олиб қолса, қасамида турувчи бўлур, гарчи аввалги икки ҳолатда, яъни қалбаки пул ёки мис қўшилган танга тўлаганликдан қарз берувчи қайтарса-да. Аммо суттуқа, яъни икки ёғи кумуш, ўртаси мис танга тўласа ёки бутунлай қўрғошин тангалар тўласа ёки ҳақиқий пулни ҳадя қилиб берса қасамида хонис бўлмаса-да, қасамида рост ҳам бўлмайди.

50. «Қарзимнинг бирор дирҳамини тўламаса бир дирҳам ҳам олмайман», деса, яъни: «Бутунича оламан, бўлиб олмайман», деб қасам ичса, ҳамма қарзини бўлиб-бўлиб олиб битирсагина хонис бўлур. Аммо баъзи қисмини бўлиб олиб, баъзи қисмини олмай қолдирса ёки ҳаммасини икки мартаба ўлчаб олса, ўлчов амалидан бошқа ишни қилмаса хонис бўлмайди.

51. «Юз танга пулим бўлса, фалон иш бўлсин», масалан «қулим озод бўлсин», деса, аммо мулкида эллик танга пули бўлса, хонис бўлмайди, яъни қули озод бўлмайди.

52. Бир киши: «Райҳон ҳидламайман», деб қасам ичса сўнг гул ёки ёсумон ҳидласа хонис бўлмайди.

53. Бинафша ва гул деганда япроқлари назарда тутилур, аммо бутоқлари, пояси ва ёғи кўзда тутилмайди. Масалан бир киши: «Гул ҳидламайман», деб қасам ичгач, япроғини ҳидласа хонис бўлур, аммо гул бутоғини ёки ёғини ҳидласа хонис бўлмайди.

66. СЎЗ ХУСУСИДА ҚАСАМ ИЧИШ БЎЛИМИ

1. «Фалон киши билан сўзлашмайман», деб қасам ичса, сўнг қасам ичган киши ўша кишини сўзлаб уйқусидан уйғотса

хонис бўлади. Лекин ухлаётган киши ўша сўз билан уйғонма-
да қасам ичувчи хонис бўлмайди.

2. «Фалончи (масалан хўжаси) изи бергандагина сўзлай-
ман», деб қасам ичса, сўнг хўжа изи берса, лекин қасам ичув-
чи унинг изи берганлигини билмасдан сўзласа хонис бўлур.

3. «Бу кийим эгаси билан сўзлашмайман», деб қасам ичса,
сўнг кийим эгаси ушбу кийимни сотгандан сўнг у билан сўз-
лашса, хонис бўлур. Масалан қуйидагича: Зайд Умарнинг чо-
понига ишора қилиб: «Бу кийим эгаси билан сўзлашмайман»,
деб қасам ичса, сўнг Умар чопонини Бакрга сотса, шундан сўнг
Зайд Умар билан сўзлашса хонис бўлур. Аммо Бакр билан
сўзлашса хонис бўлмас.

4. «Бу йигит билан сўзлашмайман», деб қасам ичиб, сўнг
шу йигит кексайгач у билан сўзлашса хонис бўлур

5. «Бу қулимни сотсам озод бўлсин», деса, сўнг хиёри
шартни (хиёри шартнинг шарҳи «Савдо-сотиқ китоби»да ке-
лур) ўзининг тарафида қолдириб сотса ёки «бу қулни сотиб
олсам, озод бўлсин», деб кейин олувчи хиёри шартни ўзи та-
рафида қолдириб сотиб олса қул озод бўлади. Кейинги ҳолат-
да хиёри шарт зойил бўлади. Аммо: «Сенга молик бўлсам,
озод бўласан», деса, сўнг хиёри шарт билан сотиб олса то
хиёри шарт муддати ўтиб, олувчининг мулкига кирмагунча
сотиб олишнинг ўзи билан озод бўлмайди.

6. «Бу қулимни сотсам фалон иш бўлсин», масалан «кани-
загим озод бўлсин», деса, сўнг қулни озод ё мудаббар ё умму
валад қилса, хуллас сотишни манъ қиладиган ҳар қандай иш-
ни қилса хонис бўлур, яъни канизаги озод бўлур.

7. «Фалон ишни қилмайман», деб қасам ичса, сўнг шу иш-
ни унинг вакили қилса қасам ичувчи хонис бўлур (албатта,
вакилга топшириш мумкин бўлган ишларни). Масалан: «Қи-
зим Зайнабни никоҳлантирмайман ва хотиним Зухрани талоқ
қилмайман ёки халаъ қилмайман ва қулим Бакрни мукотиб
қилмайман» ёки «Бировни қасддан ўлдириб, аҳли билан сулҳ
қилмайман», «Ҳадя бермайман» ёки «Ҳадя олмайман», «Сада-
қа қилмайман» ёки «Садақа олмайман», «Қарзимни бермай-
ман ёки «Қарзимни олмайман» ёки «Орият бермайман» ёки
«Орият олмайман», «Қўй қурбонлик қилмайман» ёки «Фалон-
чига қарзимни бермайман» ёки «Фалончидан қарзимни ол-
майман», «Қулимни урмайман», «Уй қурмайман», «Кийим
тикмайман», «Кийим киймайман», «Юк кўтармайман» деб қа-
сам ичса ва мазкур ишларни вакилга айтиб қилдирса, ўзи
қилгани каби хонис бўлур.

8. Аммо олди-сотдида, ижарага беришда ва олишда, бил-
май ўлдириб қўйиб, мол билан сулҳ тузишда, даъволашувда,
мол бўлишувда, боласини уришда вакилнинг қилган иши ту-

файли хонис бўлмайди. Чунки бу ишларда ҳуқуқ вакилнинг ўзига тегишлидир, муаккилга қайтмас. 7- масаладаги ишларда эса гарчи вакил ишни қилса-да, ҳуқуқ муаккилга қайтур.

9. «Сўз сўзламайман» деб қасам ичгач, Қуръон ўқиса, тасбеҳ, тақбир ва таҳлил айтса (намоз ичида ё намоздан ташқарида) хонис бўлмайди. Агар «сўзламайман» деб ичган қасамда Қуръон ўқишни, тасбеҳ, тақбир ва таҳлил айтишни ният қилмаган бўлса, аммо ният қилган бўлса буларни қилиш билан ҳам хонис бўлади.

10. «Фалончи билан сўзлашган кунимда фалон иш бўлсин», деб қасам ичганда, кун кундузга ҳам, кечга ҳам ҳукм бўлур. Масалан: «Зайд билан сўзлашган кунимда хотиним Зайнаб талоқ бўлсин», деса, сўнг Зайд билан хоҳ кечаси, хоҳ кундузи сўзлашса ҳам талоқ воқеъ бўлур, чунки «кун» мутлақ вақт маъносида қўлланади. Ва яна кундан кундузнигина ният қилиш ҳам мумкин, у ҳолатда кечаси сўзлашиш билан талоқ воқеъ бўлмас. Аммо: «Фалончи билан сўзлашган кечамда фалон иш бўлсин», деса, масалан: «Талоқ воқеъ бўлсин», деса, кечаси сўзлашсагина талоқ воқеъ бўлур, лекин кундузи сўзлашса ҳеч нарса воқеъ бўлмас. Чунки «кеч» сўзи мутлоқ вақт маъносида қўлланмайди.

11. Араб тилида «илло ан» лафзи интиҳомйя ғоя учун ҳамда ишнинг, қасамнинг ва бошқа ишларнинг чеки учун бўлишида «хатто» лафзи кабидир. Масалан, бир киши: «Ин калламту Умаран, фовбдий хуррун илло ан йақдама Зайдун», деб қасам ичса, яъни «Умар билан Зайд сафардан қайтгунча сўзлашмайман, агарда сўзлашсам қулим озод бўлсин», деса, сўнг Умар билан Зайд сафардан қайтгунча сўзлашсагина хонис бўлади. Аммо Зайд сафардан қайтгач сўзлашса хонис бўлмайди.

12. «Зайднинг қули, дўсти ё хотини билан сўзлашмайман» ёки «уйига кирмайман», деб қасам ичса, сўнг бу айтилганларнинг Зайддан изофаси зойил бўлса, яъни Зайднинг қўлидан чиққандан сўнг сўзлашса ё уйига кирса, қасам ичган пайтида «Бу қули...» деб ишора қилган бўлса ҳам, ишора қилмаган бўлса ҳам хонис бўлмайди. Аммо қулдан бошқа нарсаларда, яъни Зайдга мулк бўлишдан бошқа сабаб билан Зайдга изофа қилинган нарсадан, масалан хотинлик ё дўстлик сабабли изофа қилиниб юритиладиган нарсаларда талоқдан сўнг ё дўсти дўстликдан чиққач сўзлашса, хонис бўлади, агар қасам ичган пайтда: «Зайднинг бу хотини билан, бу дўсти билан сўзлашмайман», деб ишора қилган бўлса. Аммо ишора қилмай мутлақ қилиб: «Зайднинг хотини билан сўзлашмайман», деб қасам ичгандан сўнг, Зайднинг ажрашган хотини билан сўзлашса хонис бўлмайди.

13. «Вақт» ва «замон» лафзлари қасам ичганда бир сўзга қўшилиб айтилса, аниқ ёки ноаниқ қилиб айтилса ҳам қанча вақтлигини ният қилмай айтилса ярим йилга ҳукм қилинади. Масалан, бир киши: «Зайд билан бир неча замон сўзлашмайман», деб қасам ичса, аммо ўзи муайян вақтни ният қилмаса, сўнг ярим йил ўтмасдан аввал Зайд билан сўзлашса хонис бўлади, ярим йил ўтгач сўзлашса хонис бўлмайди. Аммо бу лафзлар билан кўпми-оз вақтни ният қилса, ният қилгани бўлур.

14. «Даҳр» лафзида ноаниқ, яъни «даҳр» сўзи алиф-лом-сиз ва бошқа таърифсиз бўлган ҳолатда қанча вақт кўзда тутилгани маълум бўлмади (Имом Аъзам «билмайман» деб жавоб берганлар). Аммо аниқ бўлган ҳолатда «абადий» деган сўз мурод бўлади. Масалан бир киши: «Зайд билан аддаҳр сўзлашмайман», дегач, абадий сўзлашмаслиги керак бўлади. Хулоса: қай вақтда сўзлашса ҳам хонис бўлади. Имом Аъзам тўрт масалада таваққуф қилдилар: хунаса мушкулда, вақти хитон (хатна қилдириш вақти)да, кофир болаларининг ўрнида ва «даҳр»да.

15. «Бир неча кун фалон ишни қилмайман», деб ноаниқ вақт билан қасам ичса, уч кунга ҳукм қилинур. «Кўп кунлар, кўп ойлар фалон ишни қилмайман», деса ўн кун, ўн ой мурод бўлади.

16. «Аввалги олишимда сотиб олган қулим озод бўлсин», деса, сўнг аввалги олишида биргина қул сотиб олса, озод бўлур. Аммо икки ё ундан ортиқ қул сотиб олса, ундан сўнг яна битта ёлғиз қул сотиб олса, ҳеч қайси озод бўлмайди. Лекин «ёлғиз» деган сўзни қўшиб айтса, масалан: «Ёлғиз олган аввалги қулим озод бўлсин», деса, мазкур учинчи қули озод бўлур. Чунки учинчи қул ёлғиз олинган аввалги қулидир.

17. «Охирги сотиб олган қулим озод бўлсин», деб қасам ичса, сўнг ўз умрида биргина марта қул сотиб олгандан сўнг вафот этса, мазкур қул озод бўлмас, чунки сўнгра қул сотиб олмади. Аммо бири ортидан иккинчисини сотиб олса, сўнг вафот этса имом Аъзам қошида молининг ҳаммасидан сотиб олинган кундан озод бўлур. Иккинчи қулнинг озод бўлиши ҳам охирги олинган қул эканлиги хўжа вафот этг. кунда маълум бўлганлиги учундир. Аммо имом Муҳаммад билан имом Абу Юсуф қошларида хўжа вафот этган кунда ҳамда молнинг учдан биридан озод бўлур.

18. Эр шу тариқа талоқ қилса, яъни: «Охирги олган хотиним талоқ бўлсин», деса, талоқи фарнинг ҳукми юритилмас, яъни талоқ китобида айтилгани каби ҳукмлар юритилмас, ҳамда хотин идда ичида мерос ола олмас. Шундай қасам ичувчи киши умрида биргина марта хотин олса, вафот этгандан сўнг

хотини талоқ бўлмайди. Аммо иккита хотин олса, охирги олгани никоҳ кунидан талоқ бўлур. Имомайни қошларинда фар талоқ кабидир: хотин мерос олар, идда сақлар.

19. «Фалон иш тўғрисида аввал суюнчи хабарини берган қулим озод бўлади», масалан: «Зайднинг сафардан қайтувини аввал суюнчи хабарини берган қулим озод бўлади», деса у кишининг уч қули бўлса, сўнг бу уч қул бирин-кетин келиб мазкур суюнчи хабарни берсалар, аввал келгани озод бўлади. Уччаси бирга келиб хабар берсалар, уччаси ҳам озод бўлади.

20. Қасам ё зиҳор каффорати учун қулликда турган отасини ё бошқа маҳрам қариндошларини ният қилиб сотиб олса (сотиб олиши билан озод бўладилар) дуруст, каффорати устидан соқит бўлар. Сотиб олганда каффорат нияти билан сотиб олиши керак. Аммо: «Озод қиламан», деб қасам ичган қулни сотиб олиб озод қилиш билан ҳамда ўзининг никоҳи остида бўлган умму валадни сотиб олиш билан устидан каффорат соқит бўлмас. Масалан: бир киши бировнинг канизагини никоҳлаб олиб, мазкур канизакдан бола кўрса, сўнггра қасами учун каффорат вожиб бўлган киши, яъни мазкур канизакнинг эри канизакнинг хўжасидан бу канизакни сотиб олса, каффорати устидан тушмас, агарда эр қасамининг каффорати учун бу канизакни озод қилишни сотиб олишга таълийқ (боғлиқ) қилса, яъни: «Агарда мен сени хўжангдан сотиб олсам, қасамимнинг каффорати учун озод бўласан», деса.

21. Бир киши: «Тасаррий қилсам, яъни болалар туғдириш, ўсдириш учун канизак асрайдиган бўлсам, озод бўлсин», деса, ушбу қасам ичган кунда мулкида айтилгандек тасаррий учун асраладиган канизаги бўлса, озод бўлур. Аммо қасамидан сўнг сотиб олиб тасаррий учун асрала бошлаган канизаги озод бўлмас. Қасам ичган кунда мулкида бўлса ҳамда шу кундан сўнг тасаррий учун асраса озод бўлур. Аммо қасам ичган кундан кейин сотиб олиб, сўнг тасаррий учун асраса озод бўлмас.

22. Бир киши: «Мулкимда бўлган қулларимнинг ҳаммаси озод бўлсин», деса умму валадлари, яъни бола туққан канизаклари, мудаббарлари, яъни хўжа вафот этгандан сўнг (бола) озод бўлиши керак бўлган қуллари ҳаммалари озод бўлур. Аммо мукотиблари, яъни маълум муддатда муайян миқдор мол бериб, ўзининг бошини хўжасидан сотиб олмоқчи бўлиб хат олган қуллари озод бўлмаслар. Агар хўжа юқоридаги сўзни айтганда «мукотибларим ҳам...» деб ният қилса, озод бўлурлар.

23. Бир киши учта қулига бир-бир ишора қилиб: «Бу қулим ё бу қулим ҳам бу қулим озод бўлсин» деса, учинчиси

шаксиз озод бўлур ва яна аввалги иккитанинг бири озод бўлур. Хўжа аввалги иккитанинг қайси бирини озод қилишни хоҳласа, ўшасини озод қилади. Талоқда ҳам худди шундай бўлади, яъни бир киши учта хотинига бир-бир ишора қилиб: «Бу хотиним ёки бу хотиним ҳам бу хотиним талоқ», деса, учинчиси шаксиз талоқ бўлур, аммо аввалги иккитасининг қайси бири талоқ эканлигини эрнинг ўзи тайин қилур.

24. «Лом», яъни «сенинг учун» деган сўз олди-сотди, ижарага бериш, кийим тикиш, нарса бўйаш, уй қуриш каби ёт киши учун вакил бўлиб ишлаш мумкин бўлган ишларга қўшилиб айтилганда қасам ичувчининг хонис бўлиши учун мазкур ёт кишининг амр қилиб ишлатилиши шарт. Масалан, Зайд Умарга: «Сен учун фалон ишни қилсам, қулим озод бўлсин», деб қасам ичса, масалан: «Сен учун кийим сотсам қулим озод бўлсин», деб қасам ичса, сўнг Умарнинг буйруғисиз, Умар учун кийим сотса, у кийим Зайднинг мулки бўлса ҳам, мулки бўлмаса ҳам Зайд хонис бўлмайди. Аммо Умарнинг буйруғи билан сотса, хонис бўлади.

25. «Лом», яъни «сенинг» деган сўз олмошга қўшилиб айтилса, масалан: «Сенинг кийимингни сотсам, қулим озод бўлсин», деса ёки «Сенинг учун» деган сўзни ейиш, ичиш, уйга кириш, болани уриш каби ёт киши учун қилиш мумкин бўлмаган ишларга қўшилиб айтилса, бу ҳар икки ҳолатда нарса қасам ичилмиш кишининг, масалан Умарнинг мулкида бўлишини тақозо қилади. Масалан: «Сенинг кийимингни сотсам, қулим озод бўлсин», деб Зайд Умарга қасам ичгандан сўнг Умарнинг мулкидаги кийимни Умарнинг буйруғисиз сотса Зайд хонис бўлади. Аммо «лом» ғайридан вуқўси дуруст бўлмаган феълга, масалан таом ейишга кирса Зайд Умарга: «Сенинг учун таом есам, қулим озод бўлсин», деса, сўнг мазкур Умарнинг мулкидаги неъматни Умарнинг буйруғисиз еса хонис бўлур.

26. Бир хотин эрига: «Сен менинг устимдан уйланмадингми?»— деса, эри жавобда: «Агар уйланган бўлсам ҳамма хотиним талоқ бўлсин», деб айтса, бу хотини ҳам талоқ бўлур. Аммо эр: «Мен бу хотинимдан бошқасини назарда тутдим», деса, диёна юзидан ишонини дуруст. Қазо (ажратишга, талоққа ҳукм қилиш) дуруст эмас.

67. САВДО-СОТИҚ КИТОБИ

1. Олув-сотув бир молни иккинчи мол баробарига икки ёки ундан ортиқ кишининг розилашиб алмаштиришларидир. Алмаштирувчиларнинг бир томондагисн ийжоб қилса, яъни олув-сотув қилаётганларнинг сўзни аввал айтадигани «сотдим»

ёки «сотдингми?» каби сўзлардан бирини айтса, иккинчи томондагиси қабул қилса, масалан, «олдим» ё «сотдим» каби сўзлардан бирини айтса олув-сотув шартномаси тузилган ҳисобланади. Сўзлашиб қилинадиган олув-сотув муомаласи ҳақиқий ёки ҳукман ўтган замонга далолат қиладиган сўзлар билан бўлиши керак. Ҳақиқий ўтган замонга далолат қиладиган сўзларнинг мисоли «сотдим», «олдим» каби, ҳукман ўтган замонга далолат қиладиган сўзларнинг мисоли «сотдингми?», «олдингми?» каби сўзлардир. Аммо сотув-олув шартномаси келажак замонга далолат қиладиган сўзлар билан, масалан «сотасанми?», «оласанми?», «сотаман», «оламан» каби сўзлар билан тузилмас. Ва яна икки кишининг бир-бирларига молларини умуман сўзлашмай беришлари билан сотув-олув шартномаси узил-кесил тузилган бўлади, у моллар олтин, кумушга ўхшаш жуда қийматли бўлса ҳам ёки қовун-тарвуз, бодрингга ўхшаш оз қийматли бўлса ҳам.

2. Сотувчи молни маълум баҳога сотишга рози бўлгандан сўнг олувчи нарсанинг келишилган ҳақини бериб молнинг ҳаммасини қабул қилиб олур ёки умуман олмас, яъни нарсанинг бир қисмини сотишга эгаси рози бўлмаса, олишчи хоҳловчи киши нарсанинг бир қисминигина ололмас. Аммо молнинг айрим-айримининг ҳақи баён қилинса, олувчи хоҳласа молнинг бир қисмини олур, хоҳласа ҳаммасини олур. Олувчи молнинг бир қисмини олса, молнинг қабул қилинмаган, яъни олмай қолдирган қисмида ийжоб, яъни молни бу баҳога сотишга ёки олишга розилик бўлмайди. Агарда мужиб (жавоб берувчи) сотувчи бўлиб, қолганини илгари сотган баҳога сотишга розилигидан қайтса ёки мужиб олувчи бўлиб, ийжобидан, яъни аввалгиларни олган баҳога олишга розилигидан қайтса ёки иккисидан бирининг сотув мажлисидан туриб кетиши билан мажлис ўзгарса, хуллас, бу икки монё топилса, яъни мужиб ийжобидан қайтса ёки мажлис ўзгарса олувчи молнинг қолганини бояги олган баҳога мажбурлаб ола олмас, ҳамда сотувчи мажбурлаб сота олмас. Мисоли: «Бир киши юз пуд буғдойни юз тангага сотишга ё олишга ийжоб қилиб, рози бўлгач, олувчи юз пуднинг барчасини олур ёки умуман олмас. Аммо ҳар пуди бир тангадан деб баён қилинса, олувчи пуд бошига бир тангадан бериб хоҳласа өзгинасини олар, хоҳласа ҳаммасини олар. Лекин аввал қабул қилиб олгандан бир қисмини олса, масалан эллик пудни олса, қолган эллик пудни — сотув мажлиси ўзгаргач ёки мужиб ийжобидан қайтгач — аввалги баҳога олувчи мажбурлаб ола олмас, ҳамда сотувчи мажбурлаб сота олмас.

3. Олув-сотув қилганда ийжоб қабули топилса, яъни маълум баҳога мол эгаси сотишга, олувчи олишга рози бўлиб,

олув-сотув шартномасини тўлиқ тузсалар олув-сотув лозим ва собит бўлур, яъни молни ва пулни олмаган ва бермаган бўлсалар ҳам алмашмасликка ихтиёрлари қолмас, яъни ҳатто шу мажлисининг ўзида ҳам сўзларидан қайтолмаслар. Аммо олган молнинг олмасдан аввал бўлган айби билинса, олмасликка ихтиёри бор, ҳамда кўрмай туриб олишга келишган сувратда кўргач олмасликка ихтиёри бор, гарчи молда айб бўлмаса ҳам.

4. Кўз олдидаги нарсани сотганда ишора қилиб билдириш этади (масалан «бу нарса» ёки «буниси» деб), аммо миқдорини ва сифатини баён қилиш лозим эмас. (Масалан кўз олдида турган буғдойни «ўн пуд Миср буғдойи» деб баён қилиш шарт эмас). Фақат байъи силмда молнинг миқдорини ва сифатини айтиб билдириш зарур. Байъи силм шуки, унда пулни мол сотилган кунда мол эгасига берилади (молни бу кундан кейин олувчига бериш баёни 10-фаслда келади). Аммо пулнинг қандай эканлигини бу турли билдириш зарур, яъни ишора қилиб, кўрсатиб билдирилур ёки миқдорини ё сифатини баён қилиб билдирилур. Масалан «Икки миср олтини» дейиш каби.

5. Молни ўлчамай ва санамай, яъни кўз чамаси билан олув-сотув қилиш зарар бермайди, яъни олув-сотув бузуқ бўлмайди. Магар жинсдошига алмаштирганда зарар беради. Масалан: бир пуд буғдойни бир пуд арпага кўз чамаси билан алмаштиришнинг зиёни йўқ, аммо бир пуд буғдойни бир пуд буғдой баробарига ўлчамай, кўз чамаси билан сотиш дуруст эмас. Чунки унда рибо (пора) эҳтимолли бор.

6. Миқдор баён қилиниб, сифати баён қилинмаган пул (масалан ўн пуд буғдойга икки олтин олмоқчи бўлиб савдо қилиш) да молни олувчи сотувчига муомалада кўпроқ юрадиган пулни бериши керак. Аммо икки хил пулнинг муомалада юриши бирдай бўлса, пулнинг таркибига қаралур: таркиби турлича бўлса, масалан: баъзи тангаларнинг таркибидаги кумуш яхшироқ бўлса, баъзи тангаларнинг кумуши аралаш бўлса савдо бузуқ бўлади.

7. Доналаб сотиладиган нарсаларнинг ҳар бирини фалон баҳода деб сотган ҳолатда у нарсалар тухумга ўхшаш ҳаммаси бир текис нарсалар бўлса бир донасини сотиш дуруст бўлур. Аммо бошқа (қўйга ўхшаш бир-биридан тафовутли бор) нарсаларда дуруст эмас. Масалан: бир халтадаги тухумнинг ҳар бирини икки тийиндан деб сотиш дуруст, қўйни ундай эмас. Агар ҳар донаси бир хил бўлса ва шу мажлисда ҳисоблари билинса, сотув-олув ҳаммасида дуруст бўлаверади. Имом Аъзам қошида олувчи кўп савдолашиб рози бўлса, қўйга ўхшаш тафовутли нарсаларда ҳам бўлаверади.

8. Бир киши бир уюм буғдойни ўлчамай, «юз пуд» деб юз тангага сотса, сўнгра олувчи ўлчаб кўргач, кам чиқса, масалан, саксон пуд чиқса, саксон танга баробарига олур, умуман олмасликка ҳам ихтиёри бор. Аммо юздан кўп чиқса юз пудни юз танга баробарига олур. Ортгани сотувчига қолади.

9. Бир киши аршинлаб (ёки метрлаб) сотиладиган нарсани (масалан ерни ёки газламани) «ўн аршин бўлади» деб ўн тангага сотиб олгандан сўнг ўлчаб қарагач, кам чиқса, пулини камайтирмайди, балки ўн тангага олур ёки умуман олмас. Аммо ортиқ чиқса ортгани сотувчига бўлур. «Ҳар аршини фалон баҳо», масалан «бир дирҳам» деб сотганда ўн аршиндан кам чиқса ҳам пул баробарига, кўп чиқса кўп пул баробарига олур, яъни тўққиз аршин чиқса тўққиз дирҳамга, ўн бир аршин чиқса ўн бир дирҳамга олур.

10. Буғдойни бошоғи билан сотиш, ловияни, яъни пўсти бор нарсаларни пўсти билан сотиш ва яна арпа, тариққа ўхшаш экинларни қипиғидан ажратмай сотиш дуруст. Лекин ўзларининг жинсдошларига, масалан арпани арпа баробарига сотиш (алмаштириш) дуруст эмас. Чунки унда рибо (пора) эҳтимоли бор.

11. Фойдаланадиган даражага етмаган, пишмаган экинни (мевани) ҳамда пишган экин (мева)ни дарахтида ҳолича сотиш-олиш дуруст. Ҳар икки ҳолатда экинни (мевани) тўхтовсиз дарахтидан йиғиб олиш зарур бўлади. Пишмаган экинни дарахтида туриш шарт билан олди-сотди қилиш савдони бузар. Шунингдек, сотувчи битта дарахтдаги меванинг маълум миқдорини (бир ёки икки пудини) ўзига айириб қолдиришни шарт қилиб олди-сотди қилиш ҳам савдони бузади (дарахтида ҳолича сотганда). Аммо маълум дарахтнинг мевасини қолдириш шарт билан, масалан ўн туп олма дарахтидаги мевани дарахтида ҳолича сотганда бир тупидаги мевани қолдириш шарт билан сотиш дуруст. Пишиб етилмаган мевани дарахтида ҳолича сотиб олганда олди-сотди шартномаси тузилаётганда дарахтида туришини шарт қилмай, тузилгандан кейин рухсат сўраб пишгунча дарахтида тутиб туриш дуруст бўлади.

68. ШАРТНИ ИХТИЕР ҚИЛИШ БЎЛИМИ

1. Олди-сотдига келишган вақтда сўзни қатъий қилиб кесиб, савдони битиргандан кейин молни ёқтирмаганидан ёки бошқа сабабдан савдо қилувчиларнинг бири савдони бузишни хоҳласа ҳам буза олмагани каби савдони қилаётган вақтда уч кун ё ундан кам вақтда қайтаришга ё олишга сотувчининг ё

олувчининг ёки ҳар иккаласининг ихтиёри бўлишларини шарт қилиш дуруст. Буни хиёри шарт дейилади. Имом Аъзам қошида уч кундан ортиқни шарт қилиш дуруст эмас. Лекин уч кундан ортиқни шарт қилса ҳам уч кун тўлгунча сотишга рози бўлса савдо дурустга айланади. Аммо сотишга рози ёки рози эмаслигини айтмай уч кун тўлиб ўтиб кетса савдо бузуқ бўлади. Ва яна уч кунгача қайтаришга ихтиёри шарт қилган ҳолатда уч кун ичида қайтармаса ё рози эмаслигини билдирмаса сотиш собит бўлади, яъни беркилиб қолади, сўнгидан қайтариб ололмас.

2. Шунингдек, пулни уч кун ичида бермаган тақдирда савдони қайтаришга ихтиёри шарт қилиб савдо қилиш ҳам дуруст. Уч кун тўлгунча пулни тўласа, савдо собит бўлади, ҳамда уч кундан кўп вақтда, масалан беш кунда ҳам пулни тўлайолмаган тақдирда қайтаришга ихтиёри шарт қилиб савдо қилганда уч кун тўлгунча тўласа савдо дурустга айланади. Уч кун тўлгунча молнинг пулини тўлай олмаса савдо бузилади.

3. Сотувчи тарафидан хиёри шарт қилинган ҳолатда сотилган нарса сотувчининг мулкидан чиқмайди. Ушбу ҳолатда олувчи тарафидан хиёри шарт бўлмаса, пул унинг мулкидан чиқар, сотувчининг мулкига кирмас. Бу вақтда мол олувчининг қўлида ҳалок бўлса савдо қилинган пайтда келишилган қиймати баробарига эмас, балки воқеадаги қиймати баробарига бўлур. Қиймати берилган пулдан ортиқ бўлса тўлатилади, кам бўлса қайтариб олинади. Ҳар икки тараф хиёри шарт, қилиб савдолашган ҳолатда биттаси савдони бузишни хоҳласа шу билан бузилади. Биттасининг савдога рози бўлиб, ўз тарафидан қайтаришга ихтиёри бекор қилиши билан иккинчисининг ихтиёри бекор бўлмайди. Қайтариш шарти ҳар икки тарафдан бўлган муддатда моллари мулкларидан чиқмас.

4. Хиёри шарт муддатида нарса олувчининг қўлида ҳалок бўлса қиймати баробари тўлангани каби сотиб олиш нияти билан кўришга олинган нарсанинг ҳам қиймати баробари тўланади. Масалан: бир киши бир нарсани сотиб олиш нияти билан кўришга олса, шу вақтда нарса эгаси: «Рози бўлсанг фалон баҳога оласан!»—деса, сўнгга нарса кўраётган кишининг қўлида ҳалок бўлса бу бўлимнинг 3-масаласида айтилгани каби бу нарсанинг бозор баҳосини тўлаш вожиб бўлади, нарса эгаси айтган баҳони тўлаш вожиб эмас. Аммо нарса эгаси нарсани берган вақтда баҳосини айтмасдан: «Рози бўлсанг, оласан», деб берган бўлса, ҳеч нарса тўламайди.

5. Олувчи тарафидангина хиёри шарт бўлган вақтда мол сотувчининг мулкидан чиқади, олувчининг мулкига кирмайди. Мол бу вақтда, яъни хиёри шарт муддатида олувчининг қўлида ҳалок бўлса ёки айбли бўлиб қолса, савдо қилаётган

пайтда келишилган пул баробарига бўлади. Лекин қайтариш ихтиёрини икки томон шарт қилганда ҳам, бир томон шарт қилганда ҳам пул олувчининг мулкидан чиқмайди.

6. Хиёри шарт билан олган нарсада шарт муддатида маҳрам қариндошни ва шунга ўхшашнинг озод бўлиши каби мулк ҳукмлари собит бўлмайди. Масалан бир киши ўзининг маҳрам қариндошини сотиб олса ёки «сени олсам, озод бўласан», деб шарт қўйилган кишини сотиб олса хиёри шарт муддати ўтиб тамоман ўзининг мулкига кирмагунча озод бўлмаслар. Аммо бир киши ўзининг маҳрам қариндошини хиёри шартсиз сотиб олса, у қариндош шу соатдаёқ озод бўлади.

7. Хиёри шарт билан савдо қилгач муддатида савдони бузса, бузиши мақбул бўлур, агар бунинг хиёри шарт муддатида бузганлигини шериги билса. Аммо савдога рози бўлганлигини шериги билиши шарт эмас, билмаса ҳам бу рози бўлгач, шерикнинг савдони бузишга ихтиёри қолмас.

8. Савдони бузмай ё рози бўлмай хиёри шарт муддатининг ўтиб кетиши билан ва яна олувчидан савдога рози бўлишига далолат қиладиган ишларнинг содир бўлиши билан, масалан хиёри шарт билан олган отни миниб юрса, канизакни ватий қилса ёки ўпса савдони қайтаришга ихтиёри қолмас. Савдо собит бўлади. Тоғ-даштда от сотиб олган ҳолатда синаш учунгина чоптириб кўриш билан савдо собит бўлмайди.

9. Бир кийимни маълум баҳога сотиб олган ҳолатда икки ё уч кийим орасидан биттасини олиш учун учта кийимни олиб туриш дуруст, ундан ортиғи дуруст эмас. Масалан бир чопонни ўн тангага келишиб олур, лекин икки ё учта чопон орасидан бирини танлашни шарт қилур. Маълум муддат ичида биттасини танлаб олур. Лекин учдан ортиғини, масалан тўртта чопон ичидан биттасини танлаб олишни шарт қилиш дуруст эмас. Буни «хиёри таъийн» (танлаш ихтиёри) дейилур.

10. Иккита қул сотиб олганда агар ҳар бирининг нархи алоҳида-алоҳида айтилса ва хиёри шарт қайси бирида эканлиги айтилса, биттасини хиёри шарт билан сотиб олиш дуруст, бошқа ҳолатларда дуруст эмас. Масалан биров иккита қулнинг тангага сотиб олса, аммо ҳар қайси беш юз тангадан деб ёки Зайд исмлиси олти юз танга, Бакр исмлиси тўрт юз танга, деб баён қилинмаса ёки баҳолари баён қилинса ҳам хиёри шарт қайсида эканлиги баён қилинмаса, ёки хиёри шарт қайси бирида эканлиги баён қилинса ҳам ҳар қайсининг баҳолари алоҳида-алоҳида баён қилинмаган уч ҳолатларда савдо дуруст эмас, бузуқ бўлур. Тўртинчи ҳолатда, яъни ҳар қайсининг баҳоси алоҳида-алоҳида баён қилинса, хиёри шарт қайси бирида эканлиги айтилсагина савдо дуруст бўлади.

11. Саводли бўлиш шарти билан сотиб олинган қулнинг

олгандан кейин саводсизлиги маълум бўлиб қолса, олувчи ихтиёрлидир: ё пулини қайтиб олиб, қулни қайтариб берур с савдога рози бўлиб, қулни ўзида қолдирур. Аммо берган пу-
лининг бир қисмини қайтариб ололмас Бошқа ҳунарларни
билиш шарт билан олса ҳам шунга қиёсланур.

12. Хиёри таъийн билан хиёри айб ворисларда мерос бў-
либ қолур, яъни бир киши бир нарсани хиёри таъийн билан
олса, сўнг вафот этса — унинг ихтиёр ҳуқуқлари тугамас, во-
рисларига ўтар, ворислари икки ё уч нарса орасидан хоҳла-
ганини танлаб олар. Шунингдек, бир киши бир нарсани олгач
вафот этса, сўнг сотиб олинган нарсада сотувчида бўлган вақт-
даги айби билинса, майитнинг ворислари ихтиёрлидир: хоҳ-
ласалар савдони бузарлар, хоҳламасалар бузмаслар. Аммо
хиёри шарт билан хиёри рўя меросга қолмас (хиёри рўянинг
шарҳи қуйида келур).

69. ХИЁРИ РЎЯ (ҚЎРИШ ИХТИЁРИ) БЎЛИМИ

1. Кўрмаган нарсани сотиб олиш дуруст. Шу нарсани кўр-
ган вақтда олувчи ихтиёрлидир: хоҳласа рози бўлиб олади,
хоҳласа олмай савдони бузади, гарчи молнинг ҳеч қандай
айби бўлмаса ҳам, агарда кўргандан кейин савдони бузишдан
унинг ихтиёрини кеткизадиган бирор ишни қилиб қўймаса
(ихтиёрни кеткизадиган нарсалар бу фаслнинг 2- масаласида).
Гарчи кўрмасдан аввал олишга рози бўлган бўлса-да, нарсани
кўргач қайтариш-қайтармасликка ихтиёри бор. Аммо сотувчи
ўзининг кўрмаган молини сотса хиёри рўяси (кўриш ихтиёри)
қолмас, кўргач сотмасликни хоҳласа ҳам ихтиёри йўқ.

2. Ушбулар хиёри рўяни ботил (бекор) қилур: 1- нарса
олувчининг қўлида айбли бўлиб қолиши; 2- олувчидан бошқа
кишига ҳақни вожиб қилмаган тасарруф, масалан хиёри шарт
билан сотиши, сотиб олишни хоҳловчига кўриш учун бериши,
топширмасдан аввал ҳадя қилиши кабилар. Хуллас, олувчи-
нинг бу ишларни қилиши, яъни хиёри шартсиз сотиши, олиш-
ни хоҳловчига кўришга бериши, ҳамда топширмай ҳадя қи-
лиши нарсани кўргандан сўнг бўлсагина ихтиёрни битирар.
Аммо нарсани кўришдан аввал бўлса ихтиёри битмас, хоҳласа
савдони бузар.

3. Сотиб олган нарсани кўрганда сотиб олишдан мақсад
бўлган жойини кўриш эътиборли, масалан, канизакнинг юзи-
ни, ҳайвоннинг юзини ва минадиган ерини, аломатли нарса-
нинг аломатини ҳамда аломатсиз нарсани ташқарисини кўриш
эътиборли. Уй олганда турадиган ерини кўриш эътиборли.
Мазкур ерларини кўрмай, иккинчи даражали ерларини кўриб

олса, кўрмай олган ҳукмида бўлади. Олувчининг кўриш ихтиёри бўлади. Ва яна нарсанинг юқорида айтилган ерларини ўзи кўрмай балки нарсани сотиб олишга буюрилган вакилининг кўриши ва сотиб олинган нарсани сотувчидан текшириб, қараб олишга буюрилган вакилининг кўриши етади, яъни ўзи кўрмай вакили кўрса савдо тамом бўлади, кўриш ихтиёри қолмайди. Аммо элчи (хабар берувчи) нинг кўриши эътиборли эмас. Ва яна кўр кишининг нарсани ушлаб, пайпаслаб кўриши, уй, сувга ўхшаш кўчмайдиган молни олганда иккинчи кишининг сифатлаб, баён қилиб бериши эътиборли эмас, яъни кўр киши кўчмайдиган молни сотиб олганда кўзлү кишини вакил қилиб олиши зарур бўлади.

4. Бир киши бир нарсани кўрса, сўнг бир оз муддатдан кейин бу нарсани савдолашган пайтда кўрмай сотиб олса, аммо нарса аввалда кўрган вақтдагидан ўзгарган бўлса олувчининг кўриш ихтиёри бор: хоҳласа олади, хоҳламаса олмайди. Ўзгармаган бўлса кўриш ихтиёри йўқ, яъни олмасликка ихтиёри йўқ. Аммо ихтилоф қилишсалар, яъни сотувчи: «Аввалгидан ҳеч нарса ўзгаргани йўқ!» деса, олувчи: «Ўзгарган!» деса сотувчи қасам ичтиради. Олувчига ўзгарганини исбот қилиш вожиб бўлади, яъни исбот қилса олувчининг сўзи ўтади, исбот қила олмаса сотувчининг онти инобатга олинади. Аммо сотиб олишдан аввал кўриш-кўрмасликда ихтилоф қилсалар, яъни олувчи: «Бу нарсани кўрганам йўқ», деса, сотувчи: «Кўрдим», деса қасам билан олувчининг сўзи тугилади.

70. ХИЕРИ АЙБ БУЛИМИ

1. Бир киши бир нарсани сотиб олгач; нарсада савдогарлар қошида баҳоси тушмасдан аввалги айбини топса ихтиёри бор: хоҳласа нарсани сотувчисига қайтаради, хоҳласа аввалда келишган баҳоси баробарига олади. Аммо пулини аввалда келишгандан камайтира олмас.

2. Яхши-ёмонни англайдиган сабий қулнинг хўжасидан бош тортиб чиқмоғи, ухлаганда тўшагига сийиб қўйиш ҳамда ўғирлик қилиши айбдир. Сотиб олгандан сўнг мазкур сабий қулнинг бу айблари билинса, олувчининг ихтиёри бор: хоҳласа савдони бузар, пулини қайтариб олур, хоҳламаса савдони бузмас. Яхши-ёмонни англамайдиган даражада кичик қулда бу феъллар айб ҳисобланмайди, бундай ёшпи беш ёшдан кичик ёшлар деб ҳукм қилганлар. Аммо болиғ қулдан бу ишлар кўпинча, сотиб олишдан аввалги айбдан ҳисоб қилинмас, балки сўнгидан бўлган айбдан ҳисоб қилиниб, сотиб олувчининг хиёри айби бўлмас, яъни савдони бузишни хоҳласа буза ол-

мас, гарчи бу айблар аввалги хўжада қулнинг сабий вақтида мавжуд бўлса ҳам.

3. Сабий қулнинг девоналиги ҳамма вақт айбдир, яъни қул сабий вақтда девоналанса сўнг орада тузалгач сотилса, олувчида болиғлиққа етгандан кейин ёки олдин яна девоналанса олувчининг хиёри айби бор: хоҳласа қулни эгасига қайтариб пулини олар, хоҳламаса қайтармас

4. Оғзидан бадбўй ҳид келиши, зино ва зинодан туғилишлик канизакда айб, эр қулда айб эмас. Қофирлик ҳар иккаласида айб.

5. Канизакнинг истиҳоза кўриши ҳамда ўн етти ёшга етгандан сўнг ҳайз кўрмаслиги айбдир, яъни ўн ёшидан эълик ёшгача узлуксиз икки йил ҳайз кўрмай туриши айб бўлади.

6. Нарсанинг сотувчида турган вақтидаги айби олувчининг мулкидан чиққандан сўнг билинса, масалан сотиб олинган қулнинг аввалги айби қул ўлгандан сўнг билинса ёки баробарига нарса олмай озод қилгандан сўнг билинса ёки мударбар қилгандан сўнг билинса ёки сотиб олгани канизак бўлиб, шу канизак бола туққандан сўнг билинса, олувчи сотувчидан айби баробарига тегишли бўлган пулини қайтариб олур. Аммо мол баробарига озод қилгандан сўнг билинса ёки сотиб олувчи киши қулни ўзи ўлдириб қўйгандан сўнг билинса ёки олинган нарса таом бўлиб баъзи қисмини ё ҳаммасини ёб қўйгандан сўнг билинса ёки сотиб олинган нарса кийим бўлиб, олувчи кийгач, йиртилгандан сўнг билинса олувчи сотувчидан аввалдаги айбининг камчилиги баробарига пулини қайтариб ола олмас.

7. Сотиб олингандан сўнг нарсада бирор бир айб бўлиб қолса сўнг нарсанинг сотувчида вақтдаги эски айби билинса — эски айби баробарига турадиган баҳосини сотувчидан қайтариб олур — аммо бу ҳолатда сотувчи олувчида ҳосил бўлган айби билан олган пулини бутунлай бериб, нарсасини қайтариб олишга рози бўлса нарсасини қайтариб олар, олувчининг нарсани қайтариб бермаслиққа ҳаққи йўқ, агарда мазкур нарса олувчининг мулкидаги нарсага айтириб ола олмайдиган даражада аралашмаган бўлса. Аммо аралашган бўлса айб баробарига турадиган баҳосини олувчи сотувчидан албатта қайтариб олур. Олувчи ўзининг мулкидаги нарсага аралаштирмасдан бурун сотса айб баробарига турадиган баҳосини қайтариб ололмас, мулкига аралаштиргандан сўнг сотса қайтариб олур. Олувчининг мулкига аралашishi қуйидагича: масалан сотиб олинган нарса кийимлик бўлиб, олувчи уни бирор бўёқ билан бўяса олувчининг мулкига аралашган бўлади.

8. Ёнғоқ ва шунга ўхшаш мағизли нарсаларни сотиб олганда мағзининг ёмонлиги баъзисини чақиб кўрганда билинса

қаралур: агар қолганларининг ҳаммаси фойдаланишга яроқли бўлса, камчилигига яраша баҳоси сотувчидан ундириб олинур, аммо қолганларининг ҳаммаси ё баъзиси фойдаланишга яроқли бўлмаса нарсанинг ҳаммасини қайтиб бериб, пулни қайтариб олинур.

9. Олувчи олган қулининг қочмоғини даъво қилса, яъни «Мен етиб олгач қочди», деса ҳужжат билан, масалан гувоҳлар билан ё бошқа далиллар билан ўзидан қочганлигини исбот қилур, ёки сотувчининг: «Худо ҳаққи, мен қулнинг олувчида вақтда қочмаганлигини биламан», деб қасам ичишдан бош тортиши билан исбот қилур. Хулоса: олувчи «Қочди» деб даъво қилгач исбот қила олмаса, сотувчи юқорида айтилгандек қасам ичишга мажбур қилинур. «Қочмаганлигини биламан», деб қасам ичса олувчининг даъвоси ботил бўлур. Онтдан бош тортса қуйида мазкур ҳукмлар келур: бу икки далилнинг биттаси билан исбот қилгандан сўнг олувчи яна: «Бу қул сотувчида вақтда қочди», деб далил билан исбот қилур, исбот қила олмаса сотувчини қуйидагича қасам ичирилур: «Мен бу қулни бу кишига сотдим ҳамда, биллоҳи, айблардан саломат қўйича топширдим. Менинг қўлимда вақтда ҳечам қочгани йўқ» ёки «Биллаҳи, олувчининг бу даъвоси бўйича бу қулни яна қайтариб олиш ҳақи менинг устимга вожиб эмас». Сотувчи шу тариқа қасам ичса қулни қайтариб олмас, аммо қасамдан бош тортса қайтариб олур.

10. Олувчи нарасада айб борлигини даъво қилса, ўзи нарсанинг ҳақини сотувчига бермаган бўлса, айбнинг йўқлиги маълум бўлгунча пулни тўлашга олувчи мажбур қилинмас.

11. Олинган нарасада айб бўлса, шу айб масалан нарсанинг касаллиги бўлса, шу нарсанинг касаллигига дори қилиш ёки олинган нараса ҳайвон бўлиб, у ҳайвоннинг айби бўла туриб ўз ҳожати учун миниб юриш ўша нарсани олишга розилик бўлади. Олувчининг хиёри айби қолмас. Аммо сотувчига қайтариб бериш учун йўлда миниб бориш ёки суғоришга ёки шу ҳайвон учун озуқа олишга борганда миниб ёки бошқа катта зарурат учун миниб олишга розилик бўлмайди. Ушбу кейинги тўрт ҳолатда хиёри айби битмас, хоҳласа қайтарур.

12. Бир киши бир йўла бир келишиш билан икки қул сотиб олса, бу икки қул қўлига киргач, биттасининг айбли эканлиги маълум бўлса шу айби боринигина қайтарур. Аммо қўлига киришидан аввал айби билинса, хоҳласа айби билан икковини ҳам қабул қилур, хоҳласа икковини ҳам қабул қилмас, яъни айб қўлига кирмасдан аввал билинган ҳолатда айблисини қайтариб айбсизинигина ола олмас. Аммо тухумга ўхшаш бир текис саналиб юритиладиган нарасада ва идиш ёки тарозида ўлчаб олинадиган нарсаларнинг баъзисида қўлига

олгандан сўнг бўлса ҳам эски айби билинса хоҳласа айби билан ҳаммасини қабул қилиб олур, хоҳласа ҳаммасини қайтарур. Ва яна гарчи ўлчанадиган нарса бўлмаса ҳам пойли (жуфтли) нарсаларда, масалан, этик, ковуш сингариларда биттасида айб топилса хоҳласа икковини ҳам қабул қилиб олур, хоҳласа икковини ҳам қайтарур.

13. Олган нарсанинг баъзиси айб сабабли эгасига қайтарилиши керак бўлса, шу баъзисинигина қайтарган ҳолатда қолганига зарар етмайдиган бўлса, айблисигина қайтарилур, қолгани қайтарилмас. Лекин кийимликка ўхшаш баъзисини қайтарганда қолганига зарар етадиган бўлса ҳаммаси қайтарилур.

14. Савдо қилганда нарсанинг барча айбидан безиб (зерикиб) савдо қилиш дуруст, гарчи қандай айблар эканлигини санамаса ҳам. У ҳолатда олувчи нарсани савдо вақтигача бўлган айби сабабли сотувчига қайтаришга хиёри айби қолмайди ҳамда қайтара олмайди. Аммо савдо қилгандан сўнг қўлига олгунча бўлган айби сабабли қайтаришни хоҳласа қайтарур.

71. БОТИЛ ВА ФОСИД САВДО БЎЛИМИ

1. Қон, ўлакса каби, озод киши ва озод кишининг тобелари (масалан қисман озод қул, мукотиб, мудаббар, умму валад) каби шариат қошида мол ҳисобланмаган нарсаларни сотиш, шунингдек, тўнғиз, хамр каби шариатда фойдаланиш дуруст бўлмаган молларни пул баробарига сотиш ботилдир.

2. Озод кишига қўшиб қулни сотиш ва озод кишига қўшиб шариатга мувофиқ сўйилган ҳайвоннинг гўштини сотиш ботил, гарчи ҳар қайсининг пул миқдори алоҳида айтилса-да.

3. Мудаббарга қўшилиб сотилган қулда, ёт кишининг қулига қўшиб сотилган қулда ҳамда вақф молига қўшиб сотилган молда ўз улушларини сотиш дуруст. Аммо мудаббарда, ёт кишининг қулида, вақфда дуруст эмас.

4. Урузни, яъни пулдан бошқа шаклдаги молни хамр баробарига сотиш, ҳамда унинг акси, яъни хамрни уруз баробарига сотиш дуруст эмас, фосид. Бу ўрнида хамрдан мурод: шариатда фойдаланиш дуруст бўлмаган моллар: хамр, тўнғиз кабилар.

5. Мубоҳ нарсаларни мулк қилиб олишдан аввал сотиш фосид. Масалан ўрмондаги ўтинни, саҳродаги ўтн, ҳаводаги қушни, дарёдаги балиқни, дарё ва ариқдаги сувни сотиш дуруст эмас, фосид. Мулк қилиб олгач, сотса дуруст.

6. Ҳийласиз олувчига топширишга кучи етмаган нарсани сотиш, масалан қочган қулни сотиш ва сотувчи ўзига зарар

еткизмай олувчига топширишга кучи стмаган нарсани сотиш, масалан бир бутун кийимдан бир аршинни сотиш фосид ва бузуқдир. Аммо сотувни қайтаришдан аввал қочган қўлни ушдан аввал топширса савдо дурустга айланур

7. Ҳайвон қорнидаги ҳомила, эмчақдаги сутга ўхшаш ғаррари бор нарсаларни, яъни аслида бўлмағи, айланган ҳатмоли бўлган нарсани сотиш бузуқ ва фосид. Аммо савдонини бузмасдан аввал топширса, савдо дурустга айланур.

8. Қанча эканлиги низога ва тортишувга сабаб бўладиган ноаниқлик билан савдо қилиш фосид ва бузуқдир. Масалан нарсанинг ё пулининг миқдорини баён қилмай, жумладан, ер сотганда эни ва бўйи неча аршин эканлигини баён қилмай ва ўлчамай савдо қилиш бузуқ савдо бўлади.

9. Байғи музобана, яъни узилган: қуриган хурмони дарахтидан узилмаган хурмо баробарига тахмин билан, яъни ўлчамай сотиш дуруст эмас, фосиддир.

10. Байғи муломаса, яъни илқоул ҳажар ва байғи мунобаза фосиддир.

11. Ҳайвонлар ўтлайдиган яйлов ерларни сотиш ва ижарага бериш дуруст эмас, фосид. Асаларини фақат қутиси (уяси) билан сотилади, қутисиз сотиш ҳам ярамайди.

12. Одам аъзоларини, тўнғизнинг аъзоларини сотиш, шунингдек, ўлимтиқнинг терясини ошламасдан олдин остиш дуруст эмас, фосид. Ошлангач сотиш мумкин.

13. Ипак қўртининг қўртини ва уруғини сотиш дуруст эмас, фосид. Бу масала имомайнига хилоф, яъни имомайни қошларинда ипак қўртининг қўртини ва уруғини сотиш дуруст.

14. Уйнинг томини бузгандан кейин: «Мана шу уйнинг томи», деб сотиш дуруст эмас, фосид.

15. Канизак деб қўлни ва қўл деб канизакни сотиш дуруст эмас, фосид.

16. Ўзи сотган нарсанинг пулини олмасдан аввал ўзи сотган баҳодан камга сотиб олиш дуруст эмас, фосид, гарчи рози бўлса-да. Аммо ўзи сотган баҳога ё ортиғига олиши дуруст. Агар пулнинг тури бошқа бўлса, камга ҳам дуруст.

17. Ва яна ўзи сотган нарсанинг пулини олмасдан аввал шу савдонини қилган жойнинг ўзида ўзи сотган нарсага иккинчи бир нарсани қўшиб ўзи сотган баҳога сотиб олиши дуруст эмас.

18. Ўсимлик ёғи ёки шунга ўхшаш нарсани сотиб олганда идиши билан ўлчанур ҳамда идиш учун «фалон қадоқ айириб ташлайсан», деб шарт қўйиб савдо қилиш дуруст эмас, лекин идишнинг оғирлигини айириб ташлаб савдо қилиш дуруст.

19. Савдо шартномаси тақозо қилмайдиган нарсани шарт қилиб савдо қилиш дуруст эмас, фосид, агарда у шартдан сотувчига ё олувчига ёки сотилган нарсага фойда келадиган бўл-

са. Савдо шартномаси тақозо қилмаган шарт билан савдо қилишдан сотувчига фойда бўлишининг мисоли: сотувчи нарсани (масалан от сотган ҳолатда отни) бир ойдан сўнг топшириш шarti билан сотади. Олувчига ҳосил бўлган фойданинг мисоли: олувчи сотувчидан қарзга пул олишни шарт қилади. Сотилган нарсага ҳосил бўлган фойданинг мисоли: қулни олувчининг мулкидан чиқармаслик шarti билан ёки мукотиб ёки мудаббар қилиш шarti билан сотади. Бу уч турли савдонинг ҳаммаси фосид ва бузуқдир.

20. Ваъдаси ноаниқ муддатгана кутиладиган савдо бузуқ ва фосиддир. Бундай савдо ушбу фаслнинг 8- масаласида айтилгандай, низо ва тортишувга сабаб бўлади. Бундай савдо қуйидаги ҳолатда дурустга айланади: агарда савдо вақтида айтилган ваъда муддати ўтмасдан аввал олувчи нарсанинг пулини тўласа. Мисоли: олувчи нарсани, «ҳожилар ҳаждан қайтгач ёки ўроқчилар ўримни тугатгач, пул бераман», деган ваъда билан олади. Бу ноаниқ ваъдадир, чунки ҳожиларнинг ҳаждан қайси кун қайтишлари ва ўроқчиларнинг ўримни қайси кун тугатишлари маълум эмас. Шунинг учун бу савдо бузуқ бўлади. Аммо олувчи ҳожилар қайтгунча ё ўроқчилар ўримни тугатгунча пулни берса савдо дурустга айланади.

21. Бу фаслнинг 4-масаласидан бошлаб 21-масаласигача баён қилинган 29 хил бузуқ савдонинг бирортаси билан савдо қилиниб, олувчи нарсани сотувчининг сарийҳан ё далолатан розилиги билан олса, (сарийҳан розилиги билан олиши шуки, олувчи нарсани сотув мажлисида сотувчининг буйруғи билан олур, далолатан розилиги шуки, унда олувчи сотувчининг буйруғи билан олмаса ҳам сотув мажлисида олади) нарса олувчининг мулкига киради, гарчи мулки ҳабийса (жирканч мулк) билан бўлса-да, агарда ҳар иккисининг нарсалари шарият қошида мол бўлса. Мол бўлмаса мулкига кирмас. Бу ҳолатда нарса олувчининг қўлида ҳалок бўлса, қаралади: агар нарсанинг мисли бўлса, яъни муомалада ўсимлик ёғига ўхшаб ўлчаниб юритиладиган мол бўлса олувчи сотувчига нарса баробарига нарса тўлайди. Аммо қиймати бўлса, яъни ҳайвонга ўхшаш муомалада баҳо қўйиб юритиладиган мол бўлса қиймати баробари пул тўлаш вожиб бўлади.

22. Бу фаслнинг 19-масаласида айтилгани каби савдонинг бузуқлиги савдо ишидан ташқарида бўлган шарт сабабли (масалан олувчига сотувчи қарзга пул бериб туриши шarti билан) бўлса шарт ўзининг фойдасига бўлган кишига савдони бузишлик вожиб бўлади. Юқоридаги ҳолатда савдони бузиш олувчига вожиб бўлади. Аммо савдонинг бузуқлиги савдодан ташқарида бўлган шарт сабабли бўлмаса балки савдонинг ичида бир нарсани сабабли, (масалан молни хамр баробарига сотадиган)

бўлса ёки савдодан ташқарида бўлган шарт сабабли бўлса ҳам фойдаси ҳар иккаласига тегса савдони бузиш ҳар иккаласига вожибдир.

23. Бузуқ савдо билан олинган нарса сотувчининг розилиги билан олингандан сўнг сотиш, ҳаля қилиш ё бошқа сабаб билан олувчининг мулкидан чиқса ёки сотиб олинган нарсага бинно қилиб ортирилса, (масалан сотиб олинган нарса ер бўлиб, устига уй каби бирор нарса ёнига қилинса ёки сотиб олинган нарса газлама бўлиб, бўялса) савдони буза олмаслар.

24. Бузуқ савдо билан ҳар иккиси нарсаларини алмашгандан сўнг сотувчига олувчидан келган пулнинг фойдаси ҳалол бўлур. Аммо олувчига нарсадан келган фойдаси ҳалол бўлмас, фуқарога садақа қилур, ўзига ҳаром.

25. Наҳш, яъни олишни хоҳловчини қизиқтириш учун ўзини олишни хоҳловчи қилиб зўрсатиш ва нарсанинг ҳақини олириш макруҳдир.

26. Бир киши бир нарсани маълум баҳога олишга келишгандан сўнг иккинчи кишининг орти, баҳо бериб шу нарсани олиши ҳам макруҳ.

27. Қишлоқлардан шаҳарларга келтириладиган мева-чеванч, ҳайвонларни ва бошқа молларни келтириладиган йўлига чиқиб, шаҳарнинг четида кутиб туриб сотиб олиш макруҳ, агар бундан шаҳар халқига зарар етказган бўлса, яъни бу сабабли шаҳар халқи нарсаси сотиб ололмай қолсалар.

28. Очарчилик замонида шаҳардаги озиқ-овқатни ва ҳайвонларни қишлоқ одамларига сотиш макруҳ.

29. Жумъага азон айтилган вақтда савдо-сотиқ қилиш макруҳ, то намоздан чиққунча. Жумъага борганда савдо-сотиқ қилиш макруҳ эмас, то азон айтилгунча.

30. Ёш қул болани маҳрам қариндошидан айириб сотиш макруҳ, яъни бир кишининг мулкида икки маҳрам қул бўлса ва бири сабий бўлса уларнинг қайси бирини бўлса ҳам алоҳида сотиш, ҳаля қилиб ё садақа қилиб айириш макруҳ.

Хулоса: қандай қилиб бўлса ҳам сабийни қариндошдан айириш макруҳ.

31. Кимшдига, яъни нарсани пулни кўпроқ берганга сотиш макруҳ эмас. Араблар бундай савдони «байъи музоъида» («киношди савдоси») дейдилар.

72. ИҚОЛА (ҚАЙТАРИШУВ) БУЛИМИ

1. Иқола дегани шариятда қайтаришув мумкин бўлган ҳолатда сотувчи билан олувчининг ўз нарсаларини қайтаришувларидир. Шариятда бу нафақат дуруст, балки савобли ҳамдир.

2. Қайтаришув мумкин бўлмаганда (масалан сотилган нарса канизак бўлиб, олувчидан бола туққанда) иқола ботил бўлур, яъни сотув қайтарилмас.

3. Иқола мумкин бўлиб, қайтаришган сувратда сотувчи билан олувчи ўртасида қайтаришув ва савдони бузиш бўлгани каби сотувчи билан бошқа олувчи ўртасида сотув-олув бўлади. Бу икковидан бошқа учинчиси Оллоҳ таоло бўлади ёки шафъ даъвоси қилувчи бўлур. Учинчиси Оллоҳ таоло бўлиши: сотилган нарсанинг канизак бўлган ҳолатидир.

Канизакда иқола қилгандан сўнг канизакдан тийилмоқ Оллоҳ таолонинг ҳақи бўлганлигидан қайтариб олувчига канизакдан тийилмоқ вожиб бўлур. Сотувчи билан олувчидан бошқанинг Оллоҳ таолодан бошқа бўлмоғи, кўчирилмайдиган молни сотганда шафъ даъвосини қилиб олувчидир. Масалан кўчмайдиган мол бир киши олгандан сўнг бу ҳовлининг қўшнисини шафъ даъвосини қилиб исботласа, аввалги савдо бузилиб, шафълиё билан сотувчи ўртасида сотув-олув бўлади.

4. Сотувни қайтаришув аввалда сотган пули баробаригагина дуруст бўлур, гарчи аввал савдо қилганда турли бошқа пул баробарига ёки кўпроқ пул баробарига ёки озроқ пул баробарига қайтаришмоқни шарт қилган бўлсалар-да. Аввал савдо қилганда қанча пул олган бўлса шунигина қайтарур. Аммо нарса айбли бўлиб қолган бўлса, аввалгидан озроқ пул баробарига қайтаришулар.

5. Пулнинг ҳалок бўлмоғи) муомалада юриб турган пулнинг бекор бўлиши) сотувни қайтаришувни манъ қилмас нарсанинг бутунлай ҳалок бўлиши манъ қилур, баъзисининггина ҳалок бўлмоғи қолганини қайтаришувни манъ қилмас, яъни қолганини турадиган баҳоси баробарига қайтарилур. Масалан, нарсанинг ярми ҳалок бўлса, қолган ярминини сотувчига қайтариб, пулнинг ярми қайтариб олинур.

73. ТАВЛИЯ ВА МУРОБАҲА БЎЛИМИ

1. Тавлия луғатда «вали қилмоқ» маъносини беради, яъни гўёки ўзи олган баҳога сотгач (ўша сотиб олган кишини) ўзига вали асаба қилган каби бўлади. Шариатда нарсани ўзи олган баҳога сотишни шарт қилиб савдо қилиш, яъни ўзи қанчага олган бўлса, шу баҳога сотишни айтилуру.

2. Муробаҳа шуки, унда сотиб олувчи нарсани-ўзи сотиб олган баҳодан ортиқроқ баҳога сотиб, маълум миқдор фойда олиш шarti билан савдо қилади. Бу икки турли савдонинг ҳарикиси ҳам дуруст.

3. Тавлия ва муробаҳа тарийқинча савдо қилиш дуруст, қа-

чонки бу тарийқа сотувчи нарсани ўзи мисли мол баробарига олган бўлса. Масалан: пул ё тухум ё буғдой ё бошқа бир ўхшаши маълум нарса баробарига олган бўлсагина ўзи олган баҳога ё фойда олишни шарт қилиб, тавлийя ва муробаҳа тарийқинча савдо қилиш дуруст. Аммо самани мислий бўлмаса балки қиямий бўлса, яъни қиймат қўйилиб юритиладиган нарса бўлса, масалан қўй, от ё чопонга ўхшаш нарсалар бўлса тавлийя ва муробаҳа йўли билан савдо қилиш дуруст эмас. Бу ҳолатда бошидан савдолашиб савдо қилиш дуруст.

4. Тавлийя ва муробаҳа йўли билан савдо қилганда сотувчи молнинг нархи устига бўёқчининг, ҳаммолнинг ва шунга ўхшашларнинг ҳаражатини қўйиб: «Бу нарса ўзимга фалончага тушди», деб савдо қилиши дуруст.

5. Агарда муробаҳа йўли билан савдо қилганда сотувчининг хиёлати билинса, масалан ўнга олган нарсани «ўн иккига олдим», деб ортиқ айтиб сотгани маълум бўлса олувчи ихтиёрлидир: хоҳласа келишиб олган баҳога нарсани ўзида қолдиради, хоҳласа нарсани қайтариб бериб, пулини қайтариб олади.

6. Агарда тавлийя йўли билан сотгандан сўнг сотувчининг хиёлати билинса, масалан «ўн иккига олдим», деб сотган нарсани ўнга олганлиги билинса ортиқ олган пулини сотувчидан қайтариб олинур. Муробаҳада хиёлати зоҳир бўлгандаги каби нарсани қайтариб бериб, бутун пулини қайтариб олишга ихтиёри бўлмас.

Тавлийя билан муробаҳада сотувчининг хиёлатлари сезилган ҳолатда икки турли ҳукм бўлиши фақат Имом Аъзам қошларидадир.

7. Муробаҳа ва тавлийя йўли билан савдо қилгач, сотувчининг хиёлати билингандан сўнг имом Абу Юсуф қошида ҳар икки ҳолатда ортиқ берилган пулни олувчи сотувчидан қайтариб олури.

Имом Муҳаммад қошида ҳар икки ҳолатда ихтиёрлидир: хоҳласа нарсани қайтариб бериб, бутун пулини қайтариб олади, хоҳласа ортиқ берилган пулни қайтариб олади.

Ҳамма ҳолатларда сотувчининг ихтиёри йўқ.

74. ПОРА ҲАҚИДАГИ БУЛИМ

1. Рибо (пора) шуки, унда савдолашаётган кишиларнинг бири ўзининг нарсаси баробарига худди шу нарсанинг ўзидан ўзи берган қадардан ортиқроғини шарт қилиб олади. Масалан: бир пуд буғдой баробарига бир ярим пуд ёки биру чорак пуд буғдой беришни шарт қилса бу рибо (пора) ва ҳаром бўлури. Рибо икки турлидир: бири рибои нақд, иккинчиси рибои наса.

Рибои нақд шуки, унда савдолашган пайтда ҳар икковларининг нарсалари ва ўзлари ҳозир бўладилар, рибои насада эса савдолашган пайтда ҳар икковларининг нарсалари ҳозир бўлмайди. Бу икки турли рибонинг ҳукмлари қуйида баён қилинур.

2. Рибо деб ҳукм қилинганнинг сабаблари иккита: бири миқдор, яъни сотиладиган нарса идиш билан ёки тарози билан ўлчанадиган нарса бўлиши, иккинчиси ҳар иккаласининг моллари жинсдош бўлиши, яъни ҳар қачон алмаштириладиган икки мол бир жинсдан бўлиб, миқдорлари ҳам бир бўлса ва савдолашаётганларнинг бири иккинчисидан ортиқ олса рибо бўлади. Иккиси ҳам бир миқдорда олсалар рибо бўлмайди.

3. Шариатда буғдой, арпа, қуриган хурмо ва туз идиш билан ўлчанадиган нарсалардир. Олтин ва кумуш мезон билан ўлчанадиган нарсалардир. Бу мазкур олти нарсадан бошқалари урфга эътибор қилинур.

4. Молларнинг миқдорлари бир хил бўлиб ҳам бир жинсдан бўлса ортиқ олиш ва насияга қолдириш ҳаром бўлади, яъни ҳар икки мол жинсдош бўлиб, ўлчаб сотиладиган мол бўлса бировининг ортиқ олиши ҳаромдир. Икковлари тенг олсалар ҳам насияга беришсалар ҳаром, рибои наса бўлади.

5. Агар молларда миқдорнинг ё жинснинг бирортаси бир хил бўлмаса, (масалан ўн аршин газламани бир қоп арпага сотса) ортиқ олиш ҳам, насияга сотиш ҳам дуруст бўлади. Чунки бу ҳолатда рибонинг ҳеч қачиниси йўқ.

6. Миқдор ё жинснинг бирортаси бир хил бўлса насияга алмаштириш ҳаром бўлади, ортиқ олиш ҳаром эмас.

Бу ҳолатларда ҳар иккисининг моллари ҳозир бўлса савдо дуруст бўлади, насияга алмаштирадилар дуруст эмас, рибои наса бўлганлиги учун.

7. Кайлий, яъни муомалада идиш билан ўлчаниб юритиладиган нарсани ўзининг ўхшашига (масалан, буғдойни буғдойга) сотиш дуруст эмас, магар ҳар иккиси бир текис ўлчов билан ўлчанса дуруст. Ва яна вазний, яъни муомалада мезон ўлчови билан юритиладиган нарсани ўзининг ўхшашига сотиш дуруст эмас, магар ҳар иккиси вазнда бир текис бўлсалар дуруст. Насияга бўлса ўтган масалада айтилгани каби бир текис бўлса-да дуруст эмас.

8. Нарсанинг яхшисини ўзининг жинсдоши бўлган нарсанинг ночори баробарига сотишда зарар йўқ. Агар бир текис ўлчансалар, насияга бўлмаса рибо бўлмайди. Масалан бир қоп яхши буғдойни бир қоп ночор буғдойга сотиш дуруст, икки қоп ночор буғдойга сотса рибо бўлади.

9. Бир ҳовуч буғдойни икки ҳовуч буғдой баробарига сотиш дуруст.

10. Гўшти ҳайвон баробарига ўлчамай сотиш дуруст. Унни

ўз жинсдоши бўлган экиннинг тортилмагани баробарига иккисини ҳам бир хил идиш билан ўлчаб сотиш дуруст.

11. Янги пишган хурмони янги пишган хурмо баробарига ҳамда қуриган хурмо баробарига бирдай ўлчов билан сотиш дуруст.

12. Ҳўл ёки нам буғдойни ҳўл ёки нам буғдой баробарига ё куруқ буғдой баробарига бир хил идиш билан ўлчаб сотиш дуруст.

13. Қуриган хурмонинг ё қуриган узумнинг шарбат қилинганини бирор идиш билан ўлчаб сотиш дуруст.

14. Бир турли ҳайвоннинг гўштини иккинчи турли ҳайвоннинг гўшти баробарига сотиш дуруст, гарчи бириси ортиқ бўлса ҳам. Масалан бир пуд қўй гўштини бир ярим пуд мол гўштира алмаштириш ёки аксинчаси дуруст бўлади.

15. Бир турли ҳайвоннинг сутини иккинчи турли ҳайвоннинг сутига алмаштириш дуруст, гарчи бириси ортиқ бўлса ҳам. Масалан бир пақир қўй сутини икки пақир сигир сутига алмаштириш ёки аксинчаси дуруст бўлади.

16. Емон узумнинг сиркасини сиқилмаган узумнинг сиркаси баробарига сотиш дуруст, гарчи бирисини ортиқ қилинса-да.

17. Чарви ёғни думба (қўйруқ) ёғига ёки гўшт баробарига гарчи ортиқ қилиб бўлса ҳам сотиш дуруст.

18. Нонни, гарчи буғдой унидан пиширилган бўлса ҳам, буғдой баробарига ҳамда буғдой уни баробарига сотиш дуруст, гарчи бириси ортиқ бўлса ҳам. Шунингдек, гарчи бириси насияга бўлса ҳам сотиш дуруст. Аммо нон ҳозир бўлиши зарур. Имом Аъзам қошида буғдой ё уни ҳозир бўлиб, нони насияга бўлса дуруст эмас, рибо бўлади. Имом Абу Юсуф қошида дуруст.

19. Буғдойни буғдой уни ё буғдой талқони баробарига ҳамда унини талқони баробарига бир хил ўлчаб ҳам сотиш дуруст эмас, рибо бўлади.

20. Мой чиқарилалигасиз уруғни (қунжут, ерёнғоқ ва ҳоказоларни) чиқарилган мойи баробарига сотиш дуруст эмас. Магар чиқарилган мойининг уруғдаги мойдан кўпроқ эканлиги маълум бўлса дуруст бўлади. Аммо уруғдаги мойи билан тенг эканлиги ё уруғдаги мойдан кам эканлиги билинса билиттифоқ дуруст эмас, рибо бўлади.

21. Нонни мезон ўлчови билан қарзга олиб туриш дуруст. Аммо битта нонга битта нон бериб туриш шарти билан қарз олинмайди.

22. Ҳўжа билан қул орасида рибо йўқ ва яна мусулмон билан ҳарбий кофир орасида дорул ҳарба (жанг майдонида) рибо йўқ. Мусулмон билан мустамин (мусулмон мамлакатида мусулмонлар ҳимоясида яшовчи) кофир орасида мусулмон мам-

лакатида рибо бор. Кофир мамлакатидagi икки кофир фуқаро орасида рибо йўқ.

75. ҚўЧАДИГАН МОЛНИ ҚЎЛГА ОЛМАСДАН БУРУН СОТИШ ЖОИЗ ЭМАСЛИГИ ҲАҚИДАГИ БЎЛИМ

1. Манқул, яъни қўчадиган молни сотиб олгач қўлига олмасдан бурун сотиш дуруст эмас. Аммо ақарда, яъни кўчмайдиган мулкни (уй ёки ҳовлини) қўлига олмасдан бурун сотиш дуруст.

2. Нарса сотгач, пулини қўлига олмасдан бурун сотувчининг тасарруф қилмоғи дуруст.

3. Сотиб олинган нарсани қўлига олмасдан бурун сотувчининг олувчидан пулини сотув вақтида келишган баҳодан камайтириб олиши дуруст. Нарса бор бўлса ҳам, ҳалок бўлган бўлса ҳам. Масалан бир отни ўн тангага келишган бўлсалар. Сотувчининг олувчидан икки тангасини кечиб, саккиз танга қилиб олиши дуруст.

4. Келишганларидан сўнг олувчи нарсани қўлига олмасдан бурун сотувчининг олувчидан пулини келишган баҳосидан ортдириб олиши дуруст, агарда шу сотилган нарса ҳалок бўлмаган бўлса. Масалан ўн тангага келишган бўлса ўн икки танга қилиб олиши дуруст. Аммо нарса ҳалок бўлса аввалда келишган баҳонигина олур.

5. Нарсани олишга маълум баҳога келишганларидан сўнг қўлга олмасдан бурун нарсада бирор нарса ортса ортиғи ҳам олувчига тегишли бўлади. Масалан бир отни ўн тангага олиб, қўлга олмасдан бурун болаласа ё семирса ортиғи баробарига сотувчи пул сўрай олмас. Ортган нарсаси билан келишган баҳога бериши шарт.

6. 3-4-масатада айтилгани каби нарса қўлдан қўлга ўтмасдан бурун сотувчи пулни кам олишга рози бўлса ёки ортиқ олишни хоҳласа, шу вақтда шафъ даъвосини қилувчи киши икки турли баҳонинг озроғи баробарига нарсани мажбурлаб олур, яъни ўн тангага келишган нарсани олувчига саккиз тангага беришга рози бўлганда биров шафъ даъвосини қилса шафийъ нарсани саккиз тангага мажбурлаб олур. Аммо ўн тангага келишган нарсадан сотувчи ўн икки танга олишни хоҳлаганда биров шафъ даъвосини қилса шафийъ нарсани ўн тангага мажбурлаб олур.

7. Ҳар турли берадиган нарсани маълум муддатда берарсан деб ваъда белгилаб кечиктириш дуруст. Аммо қарзни ваъда белгилаб кечиктириш дуруст эмас. Қарз эгаси қайси вақтда

сўраса тўлаш вожиб бўлади, чунки ваъда таъин қилинса риботи нисага айланади.

8. Ҳовлини сотганда унга бинолари, калити, томи, деворлари киради, яъни сотилади. Аммо айвони кирмайди, магар сотув вақтида сотувчи: «Уйга тегишли бўлган ҳақларнинг ҳар қаюси ила сотдим» ёки «Ҳовлида озми-кўпми нима нарса бўлса ҳам-маси билан сотдим» ёки «Ҳовлининг жаъмига манфаат келтирадиган нарсалари ила сотдим», деса, хуллас, ушбу уч турли жумланинг бирортасини айтиб сотиши билан айвони ҳам сотилади. Шундай деб айтмаса айвони сотилмайди.

9. Ерни сотганда экилган дарахтлари ҳам киради, яъни дарахтлари ҳам сотилади. Аммо экинларининг ҳаммаси кирмайди, шунингдек дарахтларининг мевалари ҳам кирмайди.

10. Уйни сотганда тепаси, яъни томи кирмайди, магар сотув вақтида шарт қилинсагина кирар. Ва яна манзилни сотганда, яъни ҳовлининг уйдан бошқа турадиган ўринларини сотганда томи кирмайди Масалан омбор ёки бостирма сотганда тепаси эгасига қолиши керак. Магар 8-масалада айтилган уч турли жумлаларни айтсагина тепаси ҳам сотилур.

11. Уйни ва манзилни сотганда зикр қилинмаган ҳолатда тепаси кирмаганидек, солиб олган манзилидан ташқаридаги йўли, суви ва сув оқадиган йўли ҳам кирмайди. Магар сотган вақтда ёд этилсагина кирар, чунки булар тавобеъ (уйга ё манзилга тобеъ нарсалар) жумласидандир. Тавобеъдан бўлган нарсалар зикр қилинмагунча кирмаслар.

12. Йўл, сув ва сув оқадиган йўл, уйни ва ҳовлини ёки манзилни ижарага берганда улар ҳам қўшилиб ижарага берилади, гарчи зикр қилинмаса ҳам.

13. Бир кишининг канизаги сотиб олгандан сўнг бола туғса, сўнгра бу канизак баййина; яъни гувоҳлар билан ёки ҳукм билан исбот қилиниб, бировга қайтарилса боласи ҳам онаси билан бирга қайтариб берилади. Аммо сотиб олувчи ўзи иқдор қилиб, канизак бир кишига қайтарилишга ҳукм қилинса, бола қайтарилмас.

14. Бировнинг молини бир ёт киши эгасининг рухсатисиз сотса (фузулий йўли билан) мол эгасининг ихтиёри бор: хоҳласа савдони бузар, хоҳласа шу савдога рози бўлар—агарда сотувчи ёт киши билан олувчи ва сотиладиган нарса ҳозир бўлсалар. Аммо сотувчи ёт киши, олувчи ва сотиладиган нарса ҳозир бўлмаса сотувга рози бўлиб рухсат бера олмас.

15. Шунингдек, 14-масалада айтилгани каби эгасининг рухсатисиз сотган ҳолатда нарса баробарига пул ўрнига олишга келишган нарса арз, яъни пулдан бошқа нарса бўлса сотувчининг ихтиёри бор: хоҳласа сотувчи бузар ёки сотувга ижозат бериб рози бўлар, агарда мол эгаси, сотувчи ёт киши, олувчи,

пул ва сотиладиган нарса ҳозир бўлса. Агар ушбу бештанинг бири бўлмаса ҳам хўжа сотувга рухсат бера олмас, балки сотувни бузар.

16. Сотувчининг нарсаси баробарига бериладиган нарса пул бўлса сотувчининг, яъни мол эгасининг мулкига кирар, фузулий бўлиб сотувчи ёт кишининг қўлидаги омонат бўлур. Фузулий, яъни мол эгасининг рухсатсиз сотувчи кишининг қўлида пул ҳалок бўлса омонат бўлганлиги учун тўлаш вожиб бўлмас. Аммо нарса эгаси хўжа молни сотишга рози бўлишидан аввал пул ҳалок бўлса, сотиб олувчи ушбу сотувчи кишининг мол эгаси эмаслигини билмаса, яъни «бу киши менга ўз молини сотяпти», деб гумон қилса сотиб олувчи пулни фузулийдан, яъни изн-сиз сотувчидан тўлатур.

17. (Фузулий йўли билан савдо қилганда) нарса эгасининг сотувга рози бўлишидан аввал фузулийнинг, яъни ёт киши учун рухсатсиз сотувчининг сотув аҳдини бузишга ҳаққи бор. (Лекин никоҳда фузулийнинг никоҳни бузишга ҳаққи йўқ. Масалан Зайд фузулий йўли билан Зайнабни Умарга никоҳласа, сўнг бу никоҳни Умарнинг ижозатидан ё бузилишидан аввал бузишга Зайднинг ҳаққи йўқ.)

18. Бировдан куч билан олинган қулни ғосибдан, яъни куч билан олувчидан биров сотиб олса, сўнг бу қулнинг аввалги хўжаси ғосибнинг сотишига рози бўлса сотиб олувчининг бу қулни озод қилиши дуруст бўлади. Сотиши дуруст эмас.

76. САЛМ БЎЛИМИ

1. Идиш билан ёки мезон ўлчови билан ўлчағиб миқдори билинадиган нарсаларда неча пуд эканлигини баён қилиб ҳамда аршин билан ўлчаниб юритиладиган нарсаларда эини, бўйини ва қалинлигининг қанчалигини баён қилиб ва яна тухум, гиштга ўхшаш ҳар қайси бир текис бўлганлигидан санаб юритиладиган нарсани қанчалигини баён қилиб бийъи салм қилиш, яъни нарса баробарига тегишли пулни ҳозир бериб, нарсани сўнгидан маълум муддатда олмоқчи бўлиб савдо қилиш дуруст. (Нарсани олдин олиб) пулини кейин бермоқчи бўлиб савдо қилиш дуруст эмас, рибо бўлади.

2. Тузланган балиқни идиш ё мезон ўлчови билан ўлчаб салм йўли билан сотиш дуруст. Санаб сотса дуруст эмас деганлар.

3. Ҳайвонни ва ҳайвоннинг боши, оёғига ўхшаш атроф аъзоларини ҳамда терисини ва жавоҳирларни салм йўли билан сотиш дуруст эмас.

4. Миқдори маълум бўлмаган идиш билан ёки аршин билан ўлчаб салм йўли билан сотиш дуруст эмас.

5. Салм йўли билан сотиш дуруст бўлишининг шартлари еттига:

Нарсанинг жинсини баён қилиш («буғдой» деб).

Навъини баён қилиш (лалми ёки суғорилган эканини).

Сифатини баён қилиш (яхши ёки ночор эканини).

• Миқдорини баён қилиш («ўн пуд» дейиш каби).

Нарсани топшириш муддатини баён қилиш.

Байъи салмда топширишнинг муддати бир ойдан кам бўлмайди. (Баъзи имомлар уч кун, баъзилар ярим кундан ортиқроқдан кам бўлмаслиги керак деганлар).

Пулнинг миқдорини баён қилиш (агарда нарса эвазига бериладиган пул идиш билан ёки тарози билан ўлчанадиган ёки саналадиган нарса бўлса).

Топшириладиган жойини баён қилиш (кўтариб бориш машаққатли оғир нарса бўлса).

6. Баъъи салм билан сотишга келишгандан сўнг савлонинг дуруст бўлиб қолиши учун сотув мажлисидан айрилишмасдан аввал сотувчи пулни олиши шарт қилинган.

7. Сотиб олинадиган нарса баробарига бериладиган нарсанинг (хоҳ пул бўлсин, хоҳ бошқа нарса бўлсин) бир қисmini ҳозир бериб, бир қисmini кейин бермоқчи бўлиб насия қилса, насия бўлган қисмида салм бекор бўлади. Масалан: юз танга эвазига бир ойдан сўнг юз пуд буғдой бериш шarti билан салм йўли билан эллик тангасини сотув мажлисида берса, қолган эллик тангасини насия қилса эллик пуд буғдой ҳақида савдо шартномаси тузилган бўлади. Қолган эллик пуд ҳақидагиси ботил бўлади.

8. Пулни қўлига олмасдан бурун сотувчининг пулни тасаруф қилиши дуруст эмас, шунингдек, нарсани сотиб олишга келишувчининг қўлига олмасдан бурун нарсани таарруф қилиши дуруст эмас.

9. Устадан бир нарсани маълум муддат тайин қилиб ясатиш (хонтахта, ром, шунга ўхшашларни) халқ орасида муомала қилинадиган нарса бўлса ҳам, ундай нарса бўлмаса ҳам байъи салм бўлади. Аммо хом ашё хўжайинники бўлса, масалан, хонтахта яساتганда ёғочи ва бошқа нарсалари ишлатувчиники бўлса байъи салм бўлмайди, балки ижара, яъни ёллаб ишлатиш бўлади. Буларнинг фарқи шундаки: байъи салм бўлганда пулни ясашга келишган вақтда бериши зарур. Ижара (ёллаб ишлатиш) да эса нарсани ясаб, олиб келгач пулни беради.

10. Муддат тайин қилмай устанинг ўз хом ашёси билан бирор нарсани буюриб ишлатиш халқ орасида муомала қилиб юртиладиган нарса бўлса истисноъ (буюртма бериб ясатиш) ҳам, салм ҳам бўлмайди, балки мутлақ савдо қилиш бўлади. (аммо муомала қилинмайдиган нарсада салм бўлади, байъ

эмас). Бундай ишлатиш салм бўлмай мутлақ савдо бўлганлиги учун устани нарсани тез ясаб беришга мажбур қилинмайди.

11. Халқ орасида муомала қилинадиган нарсада муддат тайин қилмай ишлатганда, яъни устанинг ўз нарсаси билан бир иш қилишга амр этганда амр қилувчи сўзидан қайта олмас.

12. Уста ишлашга буюрувчи билан нарсанинг ҳақини келишгандан сўнг бошқа киши ишлаган нарсани келтирса ёки ўзи ишлаган бўлса ҳам нарсанинг ҳақини келишгунча, яъни илгарироқ ишлаган нарсани келтирса, буюрувчи қабул қилиб олса савдолари дуруст бўлади.

13. Буюриб ишланган нарса ишловчининг ихтиёрисиз буюрувчига берилмас. Модомики шундай экан, яъни ишловчининг ихтиёрисиз берилмас экан, буюрувчининг нарсани кўришидан ва ихтиёридан аввал ишловчининг нарсани сотиши дуруст бўлади.

77. ЙИРТҚИЧ ҲАЙВОНЛАРНИ СОТИШ ҲАҚИДАГИ БЎЛИМ

1. Итни ва айиқ, бўрига ўхшаш йиртқич ҳайвонларни қўлга ўргатилган бўлса ҳам, ўргатилмаган бўлса ҳам сотиш дуруст бўлади.

2. Муслмон мамлакатида султонга байъат бериб турган зиммий кофирлар савдо-сотиқда муслмонлар кабидир, лекин хамр (ароқ) ва хинзийр (чўчқа) билан савдо қилганда муслмонлар каби эмас. Хамр ва хинзийр билан савдо қилиш зиммийларга дуруст, муслмонларга дуруст эмас. Зиммийларнинг хамр билан савдо қилишлари муслмонларнинг сирка билан савдо қилишлари каби ва хамр билан савдо қилишлари муслмонларнинг қўй билан савдо қилишлари кабидир.

3. Бир киши халқ орасида пул ёки бошқа нарса сочса (у нарса) бировнинг кийимига ёки кийимининг этагига тушса у кийим эгасига бўлур, агарда кийимини ё этагини сочилган нарса тушсин деб ёйиб тайёрлаб турган бўлса. Аммо ундай деб тайёрлаб турмаган бўлса, балки нарса тасодифан тўғри келиб тушса, агар кийим эгаси, олишга улгурса ўзига бўлур, олишга улгурмаса олганга бўлур.

4. Бундан бошқа мубоҳ ва ҳалол нарсаларни юқориданларга қиёс ва эътибор қилинур.

78. САРФ БЎЛИМИ

1. Фуқаҳолар байъи сарф деб пулни пулга сотишни айтганлар, у пуллар хоҳ бир жинсдан бўлсин: қумуш тангани қумуш

тангага ёки долларни долларга алмаштириш каби, хоҳ икки жинсдан бўлсин: кумуш тангани олтин тангага ёки сўмни долларга алмаштириш каби.

2. Пулни пулга алмаштиришнинг дуруст бўлиши учун алиштириш мажлисидан тарқамай туриб ҳар иккиси ўзларига тегишли бўлган пулларни олиши шарт. Ҳар иккиси ўзларига тегишли пулни олмасдан туриб алмаштириш мажлисидан туриб кетсалар пул алмаштириш савдоси бузилади.

3. Агар пул алмаштиришга келишиб, келишган қадаридан бир қисмини қўлларига олсалар қўлларига олган қисмида алмаштириш дуруст бўлур, олмаган қисмида бузилур. Масалан бир киши кумуш идишни ўн танга кумушга алмаштирмақчи бўлса, аммо идишни олган киши беш тангасинигина берса идишнинг ярми уники, ярми буники бўлур.

4. Шунингдек, кумуш идишда байъи сарф, яъни пулга алмаштириш қўлига олган пули миқдорида дуруст бўлганидек, олтин ё кумуш билан безатилган қиличда ҳам байъи сарф дуруст — агарда қилични бузмай ё бошқа зарар келтирмай безагини ажратиб олиш имкони бўлса. Пулнинг барчасини олмаган бўлса қилич иккисининг ўртасида бўлур. Олтин ё кумуш билан безатилган қилични сотиш, яъни алмаштириш дуруст — агарда безакнинг жинсдоши баробарига алмаштирилса. Масалан қилич олтин безакли бўлиб, олти танга ё олтин баробарига алмаштирилганда безакли қилич эвазига бериладиган пул қиличдаги безакдан ортиқроқ бўлса дуруст, аммо қиличнинг олтини миқдоридан ортиқроқ бўлмаса сотиш ва сарф дуруст эмас, чунки қиличнинг ўзи учун ҳеч нарса берилмаганидан рибо бўлади. Аммо қиличнинг безаги олтин бўлиб, унинг эвазига берилган пул унга жинсдош бўлмаса, масалан кумуш ё мис бўлса хоҳ безак билан баробар бўлсин, хоҳ безакдан кўп ёки оз бўлсин сарф ва сотув ҳамма ҳолатда дуруст бўлмайди.

5. Олтин билан безатилган қилични сотиб, баробарига келишилган пулни олганда пул олиши аввало безаги учун бўлади. Масалан қиличнинг ўн тангалик олтини бўлса, қиличнинг жами баҳосини ўн икки тангага келишсалар — аммо олувчи ўн тангагина берса — бу пул қиличнинг фақат безаги учун бўлади, қилич учун бўлмайди. Агарда ўн бир танга берса қиличнинг безаги барчаси олувчиники бўлиб, қилич иккисининг ўртасида муштарак бўлади.

6. Олтин билан безатилган қиличда ё бошқа нарсада байъи сарф қилганда сотув мажлисида пулни умуман олмаса безакни сотиш ҳам ботил бўлади. Аммо қилични сотиш ботил бўлмайди (4-масалада айтилгани каби). Олтин билан безатилган қиличдан безакни ажратиб олиш мумкин бўлмаса сотув асло дуруст эмас.

1. Шафъ кўчмайдиган молни (масалан ерни, уйни) бир ёт кишидан сотиб олувчидан куч билан олиб, сотувчига олувчи берган миқдордаги пулни бериб, нарсани мулк қилиб олишдир.

2. Шафъ даъвосини қилувчилар кўп бўлсалар (ёлғиз бўлмаса) шафъ бош ҳисобига собит бўлур. Масалан бир ҳовлида уч шерик бўлсалар, ҳовлининг ярми Зайднинг ҳиссаси бўлса, учдан бири Умарнинг, олтидан бири Бакрнинг ҳиссаси бўлса, Зайд ўз улуши бўлган ярим ҳовлини бир кишига сотса Умар билан Бакрга шафъ тенг собит бўлур, яъни яримнинг ярми Умарга, ярмиси Бакрга бўлур. Бакрнинг улуши гарчи Умарнинг улушидан камроқ бўлса-да, шафъ вақтида Умар билан баробар бўлур.

3. Шафъ энг аввали сотилган нарсанинг ўзида шерик бўлган кишига собит бўлур. Масалан бир ҳовлида икки киши шерик бўлса ҳамда бу ҳовлининг қўшнилари бўлиб, бу ҳовли билан қўшнилариининг ўртада сув юрадиган йўллари бўлса шафъ ҳовлида шерик кишига собит бўлур, сув йўлида шерик кишига эмас.

4. Сотилган нарсанинг ўзида шериги бўлмаса шу нарса учун зарур бўлган нарсаларда шерик бўлган кишига шафъ собит бўлур. Масалан ўзларигагина хос сув йўлида ё сувда ё йўлда шерик бўлсалар (ўзларигагина хос сув йўлида шерик бўлиш қўйдагича бўлур: икки ё ундан ортиқ кишининг уйларида кичкина жилғага сув олишга борадиган йўллари бир бўлур. Хос йўлда ўртоқ бўлишлари қўйдагича бўлур. Масалан бу сотилган ҳовли билан қўшнилари орасида ўзларигагина юрадиган йўллари бўлур. У йўл катта йўлга бориб уланмас). Хос сув йўлидагина шерик бўлган кишига хос йўлидагина шерик бўлган кишидан аввал шафъ собит бўлур.

5. Сотилган нарсанинг энг зарур бўлган қисмларида шериги бўлмаса ҳамда 3-4-масалаларда айтилганидек шафъ ҳуқуқи тегадиган киши бўлмаса дарвозаси ё эшиги иккинчи томонда бўлган қўшнига, яъни ҳовлиларининг охири туташган кишига шафъ собит бўлур.

6. Ушбу уч масалада айтилганча шафъ собит бўлган шафийъ нарсанинг ёт кишига сотилганини билган мажлисида: «Фалон кишининг фалон кишига фалон нарсани сотмоғинда менга шафъ тегади, шу шафъни мен сўрайман», деб шафъсини сўрар. Шафъни мажлисининг хоҳ аввалида, хоҳ охирида талаб қилсин — ҳар қайси бир. Бу мажлисида ҳеч ким ҳозир бўлмаса ҳам талаби дуруст бўлур. Ёт кишига нарсанинг сотилганини билган мажлисда шафъ тегадиган киши талаб қилмаса ихтиёри ботил бўлур. Сўнгидан талаб қила олмас. Сотувни билган

мажлисдаги шафъ талабини фуқаҳолар «талаби мувосаба», яъни «шошилинч талаб» деб атаганлар.

7. Нарсанинг сотилганини билган мажлисда талаб қилгандан сўнг сотилмиш нарса хусусида ўзининг шафъ даъвосини қилганини: «Эй қавм! Гувоҳ бўлингиз, мен бу сотилган нарсада шафъ даъвосини қилдим», деб гувоҳ келтирур, агар сотувчи сотилган нарсани тадбир-тасарруф қиладиган бўлса. Тадбир-тасарруф қилмайдиган бўлса унинг олдида гувоҳ келтириш дуруст эмас. Ёки сотиб олувчининг олдида гувоҳ келтирур. Бу нарса сотиб олувчининг тадбир-тасарруфига кирса ҳам, кирмаса ҳам. Олувчидан шафъ даъвоси қилган вақтда: «Сен фалон кишидан сотиб олган ҳовлида мен сендан шафъ даъвоси қилман, чунки менга у ҳовлида фалон тарийқа шафъ собит», деб талаб қилур. Шу талабга гувоҳлар келтирур.

8. Агарда бу икки талабнинг бирисини, яъни 6-масалада айтилганча нарсанинг сотилганини билган мажлисда шафъни талаб қилишни ҳамда 7-масалада айтилганча нарса олдида ё сотувчи ё олувчи олдида шафъни талаб қилганига гувоҳ келтиришни вақтидан кечиктирса шафъ ҳуқуқи бекор бўлади.

9. Бу икки турли талабдан сўнг шафийъ қози олдида қуйидагича талаб қилур: «Фалон киши фалон ҳовлини сотиб олди. Ҳовлининг бўйи 100 аршин, эни 50 аршин. Мен у ҳовлига фалон ҳовлим сабабли шафийъман. Менинг ҳовлимининг бўйи фалонча, эни фалонча. Ўша сотилган ҳовлини менга топширмақни буюришингизни сўрайман». Қозидан шафъ талабини бир ойдан кечиктирса даъвоси бекор бўлур.

10. Шафъ даъвосини қилувчи қози олдида не нарсада шафъ собит бўлганини, у нарсанинг қайси шаҳарда ва қайси маҳаллада эканлигини ва яна нима сабабдан шафъга ҳуқуқи борлигини ҳам баён қилур. Даъво вақтида қози даъво қилинмиш кишидан: «Даъвога сабаб бўлган нарса даъво қилувчининг мулкими?» — деб сўрар. Даъво қилинмиш: «Ҳа, мулки бор», деб иқрор бўлса ёки иқрор бўлмаса ҳам: «Даъво қилувчининг мулки борлигини билмайман», деб қасам ичишдан бош тортса ёки даъво қилувчи: «Ушбу сотилган ҳовлининг ёнида ҳовлим бор», деб гувоҳлар билан исбот қилса қози даъво қилинмиш кишидан ҳовлининг сотилган-сотилмаганлигини сўрайди. Даъво қилинмиш ҳовлининг сотилганлигини иқрор қилса ёки иқрор қилмаган ҳолатда ҳам (даъво қилинмиш сотувчи бўлган ҳолатда), «сотмадим» деб қасам ичишдан бош тортса ёки даъво қилинмиш ҳовлини олувчи бўлиб, «олмадим», деб қасам ичишдан бош тортса ёки шафъ даъвосини қилувчи даъво қилинмиш кишининг сотганлигини ёки олганлигини гувоҳлар билан қози олдида исбот қилса қози даъво қилувчининг фойдасига ҳукм қилур. Даъво қилувчига нарсанинг қиймати барабар пул-

ни ҳозир қилиш лозим бўлур. Даъво қилувчи пулни бермагунича даъво қилинмиш нарсани топширмайди.

11. Агарда нарса сотувчининг тадбир ва тасарруфида бўлса шафийънинг (нарсани) сотувчидан шафъ даъвосини қилмоғи дуруст бўлур. Лекин савдони бузиш сотувчининг зарарига шафийънинг гувоҳлар билан исбот қилмоғи тугилмас то нарсани олувчи қозининг олдида ҳозир бўлмағи туриб. Олувчи ҳозир бўлгач, қози унинг ҳузурида шафийъга шафъ билан ҳукм қилур. Нарсани топширадиган кунгача сақлаб, шафийъга топшириш сотувчига лозим бўлур.

12. Шафъ даъвосини қилувчининг хиёри рўяти (кўриш ихтиёри), яъни шафъ собит бўлмасдан бурун нарсани кўрмаган бўлса кўргач олмасликка ихтиёри бор. Ҳамда хиёри айби, яъни нарсанинг аввалдаги айби билинганлиги сабабли нарсани олмасликка ёки кейин эгасига қайтарувга ихтиёри бор, гарчи аввалги сотиб олувчи эски айби чиқса ҳам қайгармаслик шарти билан олган бўлса-да.

13. Шафийъ билан олувчи нарсанинг баҳосида ихтилоф қилишсалар, масалан олувчи: «Минг тангага олдим», деса, шафийъ: «Саккиз юз тангага олдинг», деса ва ҳар икковларининг гувоҳлари бўлмаса олувчининг сўзи олинур. Аммо ҳар икковларининг ҳужжатлари (гувоҳлари) бўлса шафийънинг сўзи олинур.

14. Олувчи билан сотувчи пулда ихтилоф қилишсалар, олувчи киши «мен кўпга (масалан 100 тангага) олдим» деса, аммо сотувчи «мен камга (масалан 90 тангача) сотдим» деса шафийъ нарсани сотувчи айтган қадари (90 танга) пул бериб олур, агарда олувчи нарсани қўлига олмаган бўлса, аммо қўлига олган бўлса олувчи айтганча (100 танга) пул бериб олур. Аммо сотувчи олувчига сотишга келишган ҳақдан бир қисmini кечган бўлса ёки орттирган бўлса камроғи баробарига олур. Масалан юз тангага келишган нарсага олувчи қўлига олмасдан бурун йигири танга орттирса, шу орада бир киши шафъ даъвосини қилса юз тангага мажбурлаб олур. Аммо йигирма танга камайтирса 75-фаслнинг 6-масаласида айтилгани каби камайтирган баҳо (80 танга)га олур. Аммо сотувчи олувчидан нарсанинг бутун пулини кечган бўлса, масалан юз тангага келишган бўлиб, сотувчи юз танганинг ҳаммасини олувчига ҳадя қилса, шафийъ юз танга бериб нарсани олур. Лекин шафийъ: «Сотиб олувчидан пулни кечдинг: мендан ҳам кечасан!» — деб даъво қила олмас.

15. Саманий мислий баробарига, яъни мисли маълум бўлган нарса баробарига сотилган нарсанинг шафийъси мислини, яъни олувчи берганнинг ўхшашини бериб олур. Масалан: беш юз пуд буғдой баробарига сотилган ҳовлининг шафийъси беш

юз пуд бугдой бериб ҳовлини олур, Аммо қиймий нарсанинг баробарига сотилган нарсанинг шафийъси қийматини бериб олур. Масалан минг аршин ипак баробарига сотилган ҳовлининг шафийъси шу ҳовлини минг аршин ипакнинг қийматини бериб олур, минг аршин ипакнинг ўзини бериб ололмас, чунки ипак ипакка ўхшамас.

16. Кўчмайдиган молни кўчмайдиган мол баробарига сотганда бу ҳар икки ҳовлининг қўшнилари шафъ даъвосини қилсалар, ҳар икки шафийъ даъво қилган ҳовлиларининг баробарига бериладиган ҳовлининг қиймати баробарига олурлар, гарчи қийматларининг орасида кўп фарқ бўлса-да. Лекин ўзи даъво қилиб оладиган ҳовлининг қиймати баробарига ололмас.

17. Пулни кейин бериш шарти билан сотилган нарсада шафъ даъвосини қилувчи пулни ўша заҳоти бериб нарсани олур ёки шафъни ҳозир талаб қилур-да, олувчининг пул берадиган ваъдаси муддати битгач пулни бериб нарсани олур.

18. Кўчмайдиган нарсани, масалан ерни сотиб олувчи ер устига уй бино қилгач ёки дарахт эккач бир киши шафъ даъво қилиб исботласа ихтиёрлидир: ё ернинг сотилгандаги ҳақини ҳамда бино қилинган уй билан экилган дарахтларнинг бузилгач ва суғурилгач турадиган ҳақини бериб олур ёки сотиб олувчини биноларни ва дарахтларни кўчиришга мажбур қилур.

19. Сотишдан ҳамда баробарига бир нарса олиб ҳадя қилишдан бошқа ҳолатларда шафъ даъвосини қилиш йўқ. Бу икки ҳолатдаги шартлар мавжуд бўлса шафъни даъво қилиш дуруст.

20. Дарахтлар ва меваларга ўхшаш кўчадиган молни сотганда қўшнисига шафъ собит эмас, агар улар алоҳида ҳолда сотилса. Аммо ери билан бирга сотилса ҳаммасига шафъ собит бўлур.

21. 67- фаслнинг 1- масаласида айтилган каби хоҳласа уч кун ичида сотувчининг хиёри шарти, яъни қайтариб олишга ихтиёри билан сотганда (ушбу фаслнинг 3-масаласида айтилгани каби сотувчининг мулкидан чиқмагани учун) шафъ собит эмас, магар хиёри шартнинг ваъдаси ўтгачгина шафъ собит бўлур (сотувчининг мулкидан чиққанлиги учун).

22. Бузуқ савдо билан сотилган нарсага шафъ собит эмас, магар бир сабаб билан фасх (бекор) қилув соқит бўлса собит бўлур (71- фаслнинг 23-масаласида айтилганидек олувчи иккинчи кишига сотса ё уй қурса ё дарахт экса).

23. Хиёри шарт билан олиб, уч кун тўлмасдан бурун яна сотувчига қайтарилган нарсада ё хиёри рўя билан олиб, кўргандан сўнг қайтарилган нарсада шафъ собит эмас, аммо хиёри айб билан олиб, айб сабабли ҳакамсиз қайтарилган нарсада шафъ собитдир (ҳакам билан қайтарилса шафъ собит эмас).

24. Киши учун вакил бўлиб сотувчига шафъ даъвоси йўқ. Масалан бир киши ҳовлисини сотиш учун бир кишини вакил қилса шу вакил шафийъ бўла олмас. Ҳамда сотув билан вакил қилувчига шафъ даъвоси йўқ. Масалан Зайднинг икки ҳовлиси бўлса, биттасини сотишга Умарни вакил қилса, сотилган ҳовлисида Зайдга шафъ тегмайди. Аммо бу сотилган ҳовлининг иккинчи ёғидаги кишига шафъ даъвоси тегар. Ва яна нарсани сотувчига олувчи тарафидан пулнинг топширилишига зомин бўлган кишига, яъни пулнинг топширилишини ўз зиммасига олган кишига шафъ даъвоси (ҳуқуқи) йўқ. Масалан бир киши ҳовлисини сотишни хоҳласа, бу ҳовлининг шафъниси тегадиган киши олувчи учун зомин бўлса, яъни сотувчига айтсаки: «Сен бу кишига қўрқмай сотавер. Пулни (сенга) топширилишини ўз устимга оламан», деса, бу кишига шафъ даъвоси тегмайди.

25. Иккинчи киши учун вакил бўлиб сотиб олган кишига шафъ даъвоси бор. Масалан Зайд Умарнинг қўшнисининг ҳовлисини сотиб олишга Умарнинг ўзини вакил қилса, Умар бу ҳовлини Зайд учун сотиб олса, Умарга у ҳовлида шафъ даъвоси (ҳуқуқи) бор. Масалан: Бакр ўзининг қўшнисининг ҳовлисини вакил орқали сотиб олса қўшнисининг Бакрга шафъ даъвоси (ҳуқуқи) бор.

26. «Мен бу ҳовлида шафъ даъвосини қилмайман», деб ҳовли сотилгандан сўнг айтса кейин шафъ даъвосини қила олмас. Аммо ушбу гапни ҳовли сотилмасдан олдин айтган бўлса, сотилгач шафъ даъвосини қила олур.

27. Шафъ даъвоси қилувчининг нарсани олувчи билан бир нарса баробарига сулҳ қилишмоқлари шафъни ботил қилур, гарчи бу шафийънинг нарса баробарига сулҳ қилишмоғи воқеъда ботил бўлса-да.

28. Шафийънинг фойдасига сотилган ҳовли ҳукм қилинмасдан аввал шафийънинг вафот бўлмоғи шафъни ботил қилур (вафотдан олдин ҳукм қилинмаган бўлса шафъ даъвоси ворисларига қолмас). Сотиб олувчининг ўлиши шафъни ботил қилмас.

29. Шафъ даъвоси қилурға сабаб бўлган нарсани шафийънинг қози олдида ҳукм бирла шафъни исбот қилмасдан аввал сотмоғи шафъ даъвосини ботил қилур. Масалан Зайднинг қўшниси Умар ҳовлисини Бакрга сотса Зайд шафъ даъвоси қилурға сабаб бўлган ўз ҳовлисини ҳукм билан Умар ҳовлисига шафъ исбот қилинмасдан аввал иккинчи кишига сотса Зайднинг шафъ даъвосини қилмоғи ботил бўлур.

30. Кўп сотиб олувчиларнинг бирисининггина улушини шафъ даъвоси қилиб олиш дуруст. Масалан Зайднинг қўшниси—Умарнинг ҳовлисини уч киши бирга қўшилиб сотиб олсалар, Зайднинг ихтиёри бор: хоҳласа олувчиларнинг барчаси-

нинг улушини шафъ даъвоси қилиб олур, хоҳласа биттасининг ёки иккитасининг улушини даъво қилиб олур. Аммо кўп сотувчиларнинг бирисининггина улушини шафъ даъвоси қилиб ололмас. Масалан Зайдга қўшни ҳовлининг уч хўжаси бўлиб, улар бу муштарак ҳовлини сотсалар, Зайд шафъ даъвосини қилганда бу уч кишининг барчасининг улушларини даъво қилишга ҳуқуқи бор. Аммо уч сотувчининг бирисининггина улушини даъво қилиб олишга ҳуқуқи йўқ.

31. Бир киши қўшнисдаги ҳовлини Зайд сотиб олган деб эшитиб шафъини кечса, сўнг Зайддан бошқа кишининг сотиб олганлиги маълум бўлса ёки минг сўмга сотиб олганлигини эшитиб сўнг мингдан камга сотганлиги маълум бўлса ёки идиш билан ё мезон ўлчови билан ўлчанадиган мисли маълум бўлган мол баробарига олганлиги зоҳир бўлса (масалан олувчи минг сўм пул баробарига эмас, балки минг пуд буғдой баробарига сотиб олганлиги билинса) шафъ даъвосини қила олади.

32. Аммо қўшнисдаги ҳовлининг минг сўмга сотилганини эшитиб шафъ даъвосини қилмасликка рози бўлгач, қиймий, яъни ҳайвон ва бошқа нарсалар каби қиймат баробарига юригиладиган мол баробарига сотилганлиги маълум бўлса, шафъ даъвосини қила олмас, агарда мазкур ҳовли учун берилган нарсанинг қиймати минг сўм ё ундан ортиқ бўлса, аммо минг сўмдан кам бўлса шафъ даъвосини қила олур.

80. ТАҚСИМОТ ҚИТОБИ

Икки ё ундан ортиқ киши орасинда шериклик молни бўлув—ўртоқ кишиларни ҳар қайсининг улушларини белгиламакдир. Бўлувда кўпроқ вақтда мисли нарса бўлганда, масалан ўлчовли ҳам йумурқага ўхшаш ҳар бурам-бурами бир текис бўлганда шерикларнинг ҳар қаюсининг улушини айириб қўйилади. Аммо ўхшаши номаълум бўлиб, кескилаб ё ўлчаб бўлув мумкин бўлмаган нарсаларда кўп вақтда ўз улуши учун нарса ё ақча олиб, шериклик нарсани биттасига қолдирилади. Масалан, бир юз тангалик уй уч киши орасинда бўлса, бўлишганда йуртни биттасина қолдирилиб, икки киши уй олган кишидан ўтуз уч сўм, ўтуз уч тийин ақча олар. Мисли маълум бўлган буғдой, арпага ўхшаш нарсани бўлгандан сўнг шерикларнинг ҳар қаюсининг ўз улушларини шериги ғойиб бўлса-да.

Аммо йурт-ер ҳайвони каби ўлчаб, бўлиш иложи йўқ нарсаларда бўлгандан сўнг бўлса-да шериги ғойиб бўлгон вақтда олмоғи дуруст эмас. Чунки бундай нарсаларни бўлганда кўб-рак вақтда олишдиришув ҳам, улашув учун ақча беришув бў-

ладир. Шериклик молларни мол эгаларидан ажр олмай бўлиш учун «Байт-ул-мол»дан вазифа белгилаб, мол тақсимловчи тайинлаш—шариатда подшоҳга мансуб (ваколатли) бўлди.

Қозининг нарса тақсимлатувчилар устиндан тақсимот ажрини бериш шарти билан тақсимотчини тайин қилмоқи дуруст. Бу сувратда тақсимотчига тақсимот ажрини тақсимлатувчиларнинг ҳар қаюсиндан бир текис олинув. Гарчи баъзисининг улуши бошқасиникидан камроқ бўлса ҳам. Қози тарафидан тайин қилинғон тақсимотчининг одил, яъни парҳезкор, бировнинг ҳақидан қўрқувчи ҳамда тақсимот илмидан хабардор бўлмоқлиғи евожиб. Қози тарафидан биргина тақсимотчи тайин қилинмас. Яъни бир шаҳар халқи бир муайян кишидангина тақсимга мажбур қилинмас.

Бир ерда кўп киши орасинда шериклик молни икки тақсимловчига тақсим қилишга қози эрк бермас, чунки икки тақсимотчидан тақсим қилдирувчиларга зарар бўлиш эҳтимоли бор. Кўб киши орасинда ўртоқ молни бўлиб бергач, ҳар қаюси ўз улушлари ила фойдаланурлуқ бўлсалар, тақсим қилинишга бириси билан бўлса ҳам, сўрови билан бўлса-да тақсимотчи молни тақсимлаб берур. Ўртоқ молда улуши кўброқ кишининг ўтиниши (сўраши) билан ҳам мол тақсим қилинув, гарчи бошқалари улушларининг озлиғидан бўлган тақдирда улушлариндан фойда кўрмаслик бўлсалар-да. Бўлган тақдирда ҳар қаюси улушларининг озлиқиндан зарар кўрарлик бўлсалар, тақсимот ҳар қаюсининг розилиғи билан бўладир.

Икки жинсдан муштарақ бўлғон нарсанинг бир жинсини бир шерикка, иккинчи жинсини иккинчи шерикка бўлинмас. Масалан, икки ворисга туялар, қўйлар мерос қолса — аввал туяларни иккисига тақсим қилинув. Мунинг сўнгинда қўйлар тақсим қилинув. Қуллар, жавоҳир, ҳаммом каби тақсим қилинғонда зарар бўладиган нарсалар бўлинмас, магар ўртоқ кишиларнинг ҳар қаюсининг ризо бўлмоқлари билангина тақсимланув.

Кўб ҳовлилар ёки ҳовли ила уйдан ва бошқа бинолардан, боқчалардан, бўшлиқ ер, эшик олди ёки йурт ила чайлалар кўб киши орасинда ўртоқ бўлсалар, бу нарсаларнинг ҳар қаюсиндан ҳар қаюсина улуш берилур. Бирисининг бир турли нарсани, иккинчининг бошқа турли нарсани ризо бўлишиб олсалар дуруст, агар бу ўртоқ кишиларнинг бириси сабий бола бўлмаса. Аммо бириси ё ортиқи сабий бола бўлса, турлиси турли нарсани олишиб бўлашмаклари дуруст эмас, чунки сабийнинг алданув эҳтимоли бор. Икки ёки уч киши бир маълум кўчатурғон молнинг ўртоқ меросга қолганлиқини даъво қилсалар, тақсимотчи бўлиб берур. Бир неча киши йурт, ерга ўхшаш кўчмайтурғон молни сотиб олғонлиқларин ёки на тариқа эканин баён қилмасдан бўлса ҳам, ўзлари орасинда ўртоқ эканлигин

даъво қилсалар тақсимотчи бўлиб берур. Аммо бировдан мерос қолганлиқин даъво қилсалар, мерос қолдирувчининг ўлганлигин, ҳам ворисларнинг неча эканлигин исбот қилмасдан тақсим этмас. Ва дағи ўлган кишидан қолгон нарсанинг ўзлари қўлинда эканлигини исбот қилиш биланоқ тақсим қилмас. Аммо бу тарака (мерос)га қолгон молнинг ўзларина тегишли эканлигин исбот қилсалар тақсим қилур. Ва дағи кўчмайтурғон молда ўртоқ бўлгон ворисларнинг бириси сабий бўлуб, шул мол сабийнинг қўлинда бўлса ёки мол қўлинда бўлгон ворис сабий бўлмаса-да ғойиб бўлса, мол тақсим қилинмас.

Кўб киши орасинда ўртоқ бўлгон кўчмайтурғон ё кўчатурғон меросга қолгон молни тақсимлаганда четдан дирҳам ёки бошқа турли ақчаларни шул молга қўшуб тақсим қилинмас. Чунки ақча ўртоқ эмас, бировникидир. Аммо ҳар қаюси ризо бўлсалар қўшилуб тақсим қилинур.

Кўчмайтурғон молни тақсимлагандан кейин бирисининг улушиндаги сувнинг оқатурғон йўли ёки юратурғон йўли иккинчи кишининг улушиндаги ерга тўғри келса, мазкур сув ошмайтурғон ерга тўғри келган киши йўлни ўз улушина ўзгартирар, агар мумкин бўлса. Аммо ўзгартмак мумкин бўлмаса, аввалги тақсимотни бузуб, янгидан тақсим қилинур. Мумкин бўлмоқи шундай бўлади: масалан, оқар сувни ўзининг ерина кўчирув учун айрим ариқ қазади, аммо ерни қазининг иложи бўлмаса, яъни тоғ-тош бўлса, ўзгартириш мумкин бўлмағони бўлур.

Молни бўлганнинг сўнгинда бириси ўзининг улушини олганлиқина иқдор қилса, кейин яна ушбу иқдор қилувчи улушнинг баъзиси янглиш шеригинда қолгонлигини даъво қилса, сўзни ростқа тутуб, улушни шеригиндан олиб берилур, агарда даъвосини шоҳидлар бирлан исбот қилса. Даъво қилувчининг фойдасина тақсимотчиларнинг гувоҳлиқлари қабул қилинур, агар тақсимотчилар икков бўлсалар. Аммо даъво қилувчи даъвосини далил бирла исбот қила олмаса шерикларина онт ичирилур. Агар шериклари онтдан бош тортсалар, бу сувратда даъво қилувчининг фойдасина ҳукм қилинур. Даъво қилувчининг улуши холий эмас ё шерикларининг барчаси орасинда ўртоқ бўлур ё биттасидагина бўлур. Агар ҳар қаюсининг қўлинда бўлса, аввалги тақсимотлари бузулуб, янгидан тақсим қилинур. Аммо биттасида бўлса, олдинги тақсимотни бузмасдан тегишли улуш қайтариб берилур.

Муҳайё яъни, ўртоқ нарсани икки ўртоқ фойдаланурға иттифоқ қилишмоқлари дуруст. Масалан, бир йуртда иков ўртоқ бўлсалар, «йуртнинг бу ўрнинда Зайд, бу ўрнида Умар турур», деб бўлишмаклари дуруст. Ёки бир қул ўртоқ бўлса Зайдга бир кун, Умарга бир кун хизмат этар, деб иттифоқ қилишув тақсим қилишлари дуруст. Ёки бир кичкина уй бўлиб

иккиси сиғмайдиган даражада бўлса, «уйда Зайд бир ой, Умар бир ой турур», деб иттифоқ бирла фойдаланишни тақсим қилишлари дуруст. Ёки икки қул ўртоқ бўлуб, «бириси Зайдга, иккинчиси Умарга», деб тақсим қилишлари дуруст.

81. ҲИБА КИТОБИ

«Ҳиба» — луғатда, устида бермоқлик вожиб бўлмагон фойдалангудек нарсани кишига табарруъ қилиб, яхшилик этуб бермоқдир. Фикҳ қошинда ўзининг мулкинда бўлгон нарсани ёт кишига баробарина нарса олмасдан мулк қилиб бермоқдир. «Ҳиба» дан мақсуд, дунёда дўстлуқ ва ошналик ҳадисинда «таҳаду таҳаббу» ворид ўлмишдир, яъни «ҳиба берсангиз, дўстлуқ тутушарсиз», демакдир. Ва охиратда неъматга нойил ўлмоқдир.

Улуғларга берилган «ҳиба»ни — ҳадя дейилур. Ҳар иккинсининг ҳукмлари тубанда ёд этилур. «Сенга ажратдим», «сенга бердим», деган сўз бирлан. Ҳам мунга ўхшашли сўзлар бирлан айтув, бир нарсани берса ҳиба дуруст бўлур. Ҳиба олувчининг ҳиба мажлисинда нарсани қабул қилиб олмоқи ила гарчи ҳиба қилувчининг изниндан бошқа бўлса-да ҳиба тамом бўлур. Аммо ҳиба мажлисиндан сўнг рухсат ила олсағина тамом бўлур, яъни ҳиба олувчининг мулкина кирар. Ҳиба мажлисиндан сўнг рухсатсиз олса, мулкина кирмас.

Иккинчи киши бирлан ўртоқ бўлгон нарсадан тақсим қилган тақдирда айрим ўз улуши билангина фойдаланурлиқ бўлгон улушни тақсимлашдан олдин ҳиба қилмоғи дуруст эмас. Аммо тегирмонга ўхшаш, ўртоқ кўйинча фақат бирга фойдаланурлиқ нарса бўлса, тақсимлаган кўйинча ҳиба қилмаси дуруст. Ҳам тақсимлагач фойдаланурлиқ нарсанида тақсимлаб, ҳиба қилинмиш кишига тобширса ҳибаси дурустга айланур. Ушандоқ эмчакдаги сутни ва шунга ўхшаш, масалан, совлиқ устиндаги жунни, оғочдағи емишни, ердаки экинни ва дарахтни ҳиба қилса, аввал бошда дуруст эмас. Чиқариб ажратиб бергач ҳибаси дурустга айланур. Ун этуб тортилмоғон буғдойнинг уини ҳиба қилса, сўнгиндан ун қилиб тобширса-да, аввалдаги ҳибаси дурустга айланмас, ботил бўлур. Ушандоқ сутдаги мойни ёки дағи мойни ҳиба қилиб, сўнгиндан тобширса-да дурустга айланмас. Ҳиба олувчининг қўлиндағи нарсани ҳиба қилмоғи тамом ҳиба бўладир, отасининг ўз қўлиндағи нарсасини ёш боласина ҳиба қилмоғи каби. Масалан, Зайднинг Умар қўлинда омонат ё олмоқчи бир нарсаси бўлса, Зайднинг Умарга шул нарсасини қайтаруб олмасдан ҳиба қилмоқи дуруст. Ҳам отанинг боласини бир нарса ҳиба қилгонда қўлини тут-

дурмаса-да дуруст. Ёш болага ёт киши бир нарса ҳиба қилса, боланинг ўзи қабул қилиб олмоқи мўътабар, агарда ақлли бўлса. Аммо билурлик бўлмаса мўътабар эмас. Унинг учун тарбиячиси қабул қилиб олиши зарур. Ва дағи бу ёш болани тарбия қилатурғон кишининг қабул қилиб олмоқи зарур, агарда тарбиячиси бола бирла бирга турса ҳам сабиййа хотунға ёт киши бир нарсани ҳиба қилғонда зифадан сўнг, яъни бир мартаба қиз қўйнина киргандан сўнг, эрнинг қабул қилуб олмоқи мўътабар.

Икки кишининг ўртоқ бўлғон бир йуртни бир кишига ҳиба қилмоқлари дуруст. Аммо мунинг акси, яъни бир ёки икки кишининг бир йуртни икки кишига ҳиба қилмоқи, икки бойға ўн дирҳамни ё ортиқни садақа қилмоқлик каби дуруст эмас. Аммо икки фақирга ўн дирҳамни ё ортиқни садақа қилмоқ дуруст.

Ёт кишига ҳиба қилғон сувратда ҳиба қилувчининг ҳибасини қайтаруб олмоқи дуруст, агарда иккаласи ҳам ризо бўлушсалар ёки қози бу ҳибани қайтариш билан ҳукм қилса. Қози ҳукм қилғоч ҳибани олувчи қайтарурға ризо бўлмаса ҳам қайтаруб олур.

Ҳибани қайтаруб олмоқни етти турли нарсалар ман қилдур. Аввал ҳиба қилинғон нарсага туташ нарсанинг ортмоғи, яъни нарсанинг жуссасининг ортмоғи, масалан семизлик ҳам жамол каби жуссасиндан айрим фойданинг ортмоқи қайтаришдан монӣ эмас. Масалан, канизак бола туғса ё ҳиба қилинғон ҳайвон болаласа, боласи ҳиба олувчида қолиши керак; иккинчи, ҳиба қилувчининг ё ҳиба олувчининг иккисидан биттаси вафот топмоқи; учинчи, ҳиба учун баробарина нарса бермағи, гарчи ҳиба олувчи учун ёт киши бўлса ҳам берса; тўртинчи, ҳиба олувчининг нарса мулкин сотиш била, ё ҳиба ила, ё бошқа сабаб ила мулкидан чиқмоқи; бешинчи, ҳиба вақтинда ҳиба олувчи бирла берувчи орасинда никоҳ бўлмоқи. Аммо никоҳлари ҳибадан сўнг бўлса, қайтаруб олмоқи дуруст; олтинчи, ҳиба берувчи билан олувчининг бириси бирисига муҳаррам, яъни никоҳи ҳаром қардош бўлмоқлари. Аммо амаки, тоға, холаларнинг болаларина ҳиба сувратинда гарчи яқин қардош бўлсалар-да никоҳ ҳаром бўлмағонлиқдан ҳибани қайтариб олмоқлик дуруст; еттинчи, ҳиба қилинмиш нарсанинг ҳалок бўлмоқи.

Ушбу етти турли ҳукмнинг биттаси топилса, ҳиба қилувчи кейин нарсани қайтаруб ололмас. Бу ҳибадан монӣларнинг зобитаси, яъни кўнгилга ҳифзи енгил бўлсун учун, фуқаҳолар «дамъ хозақаҳ» ҳарфларни истеъмол қилмишлар (дол — зиёда, яъни туғишганликнинг ортиши; мим — мавт, яъни ўлум; айн — эваз, яъни баробарина нарса бермоқ, хоруж, яъни мулкдан чиқмоқ: за — завжият, яъни эрлик-хотунлик, қо—қоробат,

яъни яқин қардошлик; ҳа — ҳалокат, яъни ҳиба қилинган нарсанинг ҳалок бўлмоқи қайтаруб олмоқдан манъ қилур). Ҳибани қайтаруб олмоқ ҳиба олувчининг берувчига ҳиба қилмоқи ҳукминда бўлмай, балки ҳибани бузиш бўладир. Баробарина нарса бериш шарти билан ҳиба қилмоқ, масалан бир киши санга: «Юз танга берсанг бир от ҳиба қилдим», деса, аввал бошда ҳиба бўладир, сўнгинда сотувга айланадир. Мундай ҳиба сувратинда ҳар иккиси ўзларина тегишли нарсаларни ҳиба мажлисинда қўлларина олишлари шарт. Бирисининг моли иккинчи киши бирла ўртоқ бўлса ҳибалари бузулур. Агар тақсимлагач улуши ила фойдалангудай нарса бўлса. Аммо бирга ўртоқ кўйинча фойдалангудай нарса бўлса шунингдекки, бу фаслнинг 4-масаласинда ёд этилмиш эди. Мундайн ҳиба сўнгиндан сотув ҳукминда бўлгонлиқи учун-да ҳар қаюсининг баробарина олмоқчи нарсаларинда ихтиёр рўяти, ҳам ихтиёр айби бор. Яъни олгон нарсасини ул кўрмаган бўлса, кўргач қайтаришга ихтиёри бор, ҳам эски айби зоҳир бўлса, қайтаришга ихтиёри бор. Ҳиба қилгонда нарсанинг бир қисмини ўзина олиб қолишни шарт қилса, масалан бир от ҳиба қилиб қорниндаги тойи ўзимга бўлур деса, ёки сотувни бузатургон нарсани шарт қилуб ҳиба қилса, масалан «ман санга бир от ҳиба қилдим, икки пуд оғоч мойи бермагина шарти-ла. Лекин тош бошина икки пудлиқ тошдан бошқа бўрк зўрлиғи тош солурсан», деса, истисно бирлан шарт. Ҳар иккиси ботил бўлуб ҳибалари дуруст бўлмас.

Қорниндағи болани озод қилиб, канизакни ҳиба қилса, ҳибаси дуруст. Аммо қорниндағи болани мудбир қилуб сўнгра канизакни ҳиба қилса, ҳибаси дуруст эмас. Чунки мулкиндағи нарса ила машғул бўлгон нарса ҳиба бўладир, бу дуруст эмас. Умрий, яъни бир нарсани умр бўйинча фойдаланурга ҳиба қилмоқ дуруст. Масалан, биров бировга айтур: «Мана сен менинг шу йуртимда ўлганча тур, ўлгач қайтармоқ шарти-ла», деб ҳиба қилур. Ўлгач қайтаруб олурман деган шарти ботил бўлур. Яъни ҳиба олувчи ўлгач, ворисларина қолур, ҳиба қилувчи қайтаруб ололмас, ҳам ҳиба қилувчининг ворисларига ҳам берилмас. Руқба дуруст эмас ботил, яъни биров бировга айтса: мен сендан аввалроқ вафот бўлсам, бу йурт санга бўлсун. Аммо аввал сен вафот бўлсанг ўзимга бўлур, деса дуруст эмас, яъни ҳиба бўлмас. Садақа қабз қилмасдан, яъни қабул қилиб қўлина олмасдан асло дуруст эмас. Ҳам садақа олувчи шул мажлисда қўлина олмаса мулк собит эмас. Мажлисдан сўнг берувчининг изни керак бўлгач улуши ила фойдаланурдай ўртоқ нарсадан улушни садақа қилмоқ дуруст эмас. Бўлиб тобшурса дурустга айланур. Ҳибани қайтаруб олмоқ дуруст, садақани асло дуруст эмас.

82. ИЖАРА КИТОБИ

1. Ижарага бериш ва ижарага олиш — шул нарсанинг маълум ва белгули бўлгон фойдасин ўзининг жинсдоши бўлмагон нарса ё фойда баробарина ижара ҳақининг фалонча миқдори маълум муддатдан сўнг берилур, деб муддат тайин қилиб сотмоқлиқдир. Масалан, бир уйни бир неча йилга ижарага берганда ижара ҳақининг неча миқдори ҳозир, неча миқдори кейинга, деб баён қилур. Аммо йуртни ижарага бериш баробарина йуртни ижарага бериш дуруст эмас, жинсдоши бўлуб рибо (пора) бўлгонлиқи учун.

2. Ижарага олувчи нарса бирлан фойдаланишнинг муддатин айтуб билдирмоқ жойиз, гарчи узоқ муддатга бўлса-да. Аммо вақф молларни 3 йилдан ортиқга ижарага бериш дуруст эмас. Дағи хизматга ёллағонда ишни баён қилуб билдирилади. Масалан, Мато бўёвчиларни ёллағонда муддатин бир кун деб баён қилмаса-да фалонча аршин мато бўяшлик учун, деб билдирмоқ керак. Ҳам ишора қилиб билдирилади. Масалан, ҳаммолларни ижарага олғонда бу ўриндан фалон ўрамга фалон уйга элтиб қўйиш учун, деб ижара қилади.

3. Ижара олувчиға ижара ҳақин ўшал заҳотиёқ бермоқ вожиб эмас. Магар ижара берувчи ўз ихтиёри ила келишибоқ берса, қайтаруб ололмас. Ҳам ҳақни олдин бермоқни шарт қилса ёки ижарага олувчи олгон нарсанинг тайин қилингон қадари фойдасин кўрса. Масалан, бир уйни бир ой туриш учун ижарага олса, олгон муддатин бир ой ўтгач, гарчи бу уйда ҳеч турмаса ҳам бу тўрт сувратда ижара ҳақин бериш вожиб бўлур.

4. Бас, биров ўзи турмоқлиғ учун бир уйни, масалан, бир ойга ижарага олса, гарчи бу уйда ҳеч турмаса-да бир ой ўтгач айтган ҳақин тўламоқлик вожиб бўлур. Агарда ижарага олувчидан уйни бир ёт киши зўрлаб олса, зўрланиб олинмиш бир уйни бир йил турарға юз танга ҳақга ижарага олса, сўнг-ра биров Зайддан бу йуртни зўрлаб олиб бутун йил турса, Зайднинг устиндан бутун йилнинг ҳақини тўлашлик тушади. Агарда ярим йил зўрлик билан турса, эллик тангаси тушади.

5. Йуртни, ерни ижарага берувчининг ижарага олувчидан ҳар кун учун лозим бўлган ҳақни сўраб олиш учун ўша нарса табиатидан келиб чиқиб белгилар Отни ижарага берувчи ҳар бскаат сайин олур. Кийим юувчи, кийим тикувчи иш битгач олур. Нон ёпувчи нонни тандирдан чиқарғоч олур. Нон тандирдан чиқғоч куйса, ёнса ижара берувчи бу зарар учун ижара олувчидан ижара ҳақин тутуб қололмас. Аммо тандирдан чиққунча куйса ижара олувчи ижара ҳақини ололмас. Бу ҳар икки сувратда, яъни нон хоҳ тандирда куйсун, хоҳ чиқғоч куй-

син хўжа ижарачидан нон ҳақини тўлата олмас. Ош пишириш учун ижара олувчи ошни табоқга сузгач ижара ҳақи олур. Ғишт қуйиш учун ижара олувчи ғиштларни қуйиб бўлгач ҳақин олур.

6. Ижара олувчининг ишланган нарсага мулки қўшилган бўлса, масалан, бўёқчининг бўёғи қўшилса ижара ҳақи учун нарсани бермасдан турар. Бу вақтда ижарачи қўлинда нарса ҳалок бўлса тўламас, омонат бўлгонлиги учун, ҳам ижара ҳақини ола олмас, иш тобширмагонлиқи учун. Бир ўрундан иккинчи ўрунға элтиш учун ижара олувчи каби қўшилмагон ижарачининг хилофинча. Яъни нарсаси қўшилмогон ижарачи ижара ҳақи учун нарсани бермасдан тура олмас.

7. Бир нарса ишлаш учун ижара берганда, масалан, кийим тикиш учун берганда, «ўзинг ишларсан», деб айтиб бермаса ижара олувчи ўзи ишласа-да, иккинчи кишига ишлатса-да дуруст. Аммо «ўзинг ишларсан» деб айтиб берган сувратда кишини ишлатмас, ўзи ишлар. Иккинчи кишини ишлатса, ишни берган киши кийимни ризо бўлуб олмаса, ишловчи ижарачи нарсанинг ишланмагандаги ҳақини тўлайди.

8. Бир киши барча уй жамоати-ла иккинчи шаҳарга элтуб қўйиш учун бир ижара олувчини ёлласа, сўнгра уйға қайтиб, қараса жамоатнинг баъзиси ўлган бўлса, ижара ҳақини қолгонлари ҳисобинча берур. Масалан, биров Тошкентдан Фарғонага элтуб қўйиш учун бир отчини юз тангага ижара қилса, жамоатинда бори 10 киши бўлса, аммо қайтуб қараса бешиси ўлгандур. Фарғонага элтуб қўйғоч қолгонлари ҳисобиндан эллик танга бермоқ вожиб бўлур.

9. Хатга ўхшаш енгил, кўтаришга оғирлиқи машаққати бўлмогон нарсани элтиш учун ижарага ёлланувчи ёки озиққа ўхшаш кўтармоқ оғир бўлгон нарсани, масалан Куфадан Басрага элтиш учун ижарага ёлланди. Элгач нарсани бериш учун тегишли кишининг ўлганлиги сабабиндан нарсани яна Куфага олуб қайтуб эгасига қайтариб берса ижара ҳақи берилмас.

10. Уй, дўкон каби биноларни ичинда нима қилмоқчилигини ёд этмасдан, ижарага олғоч биносина зарар келтурмайтургон ишларни қилса, не иш қилса-да дуруст. Аммо темирчилик ва ҳам тегирмончилик каби биносина зарар келтуратургон ишларни қилмоқлик дуруст эмас. Аммо ерни ижарага олғонда қандай экин экишини айтмасдан олиш ёки истаган нарсани экаман, деб олиш дуруст эмас. Чунки экинларнинг баъзиси ерни бузадур. Ва дағи ижарага берганда ер экиндан, оғочдан, ўт-ўландан ва бошқа нарсалардан холий бўлиши зарур, холий бўлмаса-ижара дуруст эмас.

11. Ерни уй қуриш, дарахт экиш учун ваъда тайин қилиб ижарага олиш дуруст. Муддати ўтгач ижарага олувчи ерни

уйлардан, оғочлардан бўшатуб тобшурур ёки ер хўжаси ерларнинг, оғочларнинг ер устиндан олинғоч суғурилгач тура турғон ҳақларни бериб, ижарага олувчи гарчи қолдиришга ризо бўлмаса-да ўзига олуб қолур, агарда биноларни кўчириб, оғочларни суғурғон тақдирда ерни бузуб зарар келтирарлик бўлса. Аммо ерни бузмаслик бўлса уйлар, бинолар, хўжаси-ла савдолашиб ул ризо бўлғон баҳога олуб қолур. Ёки ер хўжаси ризо бўлса, ери ер хўжасина қолур, оғочлари, бинолари ижара олувчига қолур. Ҳар хил ўт-ўланлар ўстириш учун ерни ижарага олғон сувратда уй қуриш учун, ҳам оғочлар ўтқазиш учун олғон ҳукминдадир. Муддати ўтгач ердан емишларни олуб, ерни эгасина тобширур.

12. Юк элмоқ учун от ижарага олғон сувратда айтилган қадардан ортиқ юкласа, агарда от чидаса, ортиқнинг ҳиссасин тўлар. Аммо отнинг кучи етмасдан қийналса, отнинг бутун ҳақин тўлар. Масалан, бир шаҳардан бир шаҳарга йнгирма пуд юк элтиш керак, деб бир от ижарага олиб, йнгирма беш пуд юкласа, от чидаса, ҳалок бўлмаса, 25 танга тўлар. Отнинг кучи етмай ҳалок бўлса, от ҳақин тўлар.

83. ФОСИД ИЖАРА ҲАҚИДАГИ БЎЛИМ

1. Муддатнинг ё ҳақнинг номаълум бўлмоқи каби ҳам ижарага ризо бўлишнинг боғлануви тақозо қилмоғон шарт каби. Масалан, ўндан бирини қайтаруб берувчи шарт қилишга ўхшаш 17-фаслнинг 19, 20-масалаларинда айтилмиш каби «олдисотди»ни бузадиган шартлар ижарани, яъни ижарага бериш-олишни фосид қиладир.

2. Ижарага олиш-бериш қандай сабаб билан бўлса-да бузуқ бўлса, мислининг ажри, яъни нарсанинг ўхшашининг ҳақи қадари бериш вожиб бўлур. Аммо ижарага беришга келишган вақтда айтилган ҳақдан ортиқ берилмас. Масалан, Зайд ижарайи фосида ила Умардан бир уйни бир ойга ўн танга ҳақ бирлан ижарага олса, Умарга ўн танга Зайд устина вожиб эмас. Балки, бу уйнинг ўхшашини бу шаҳарда шул ўрамда шул замонда ижарайи саҳиҳа ила бир ой муддат турғони ҳақ бирлан ижарага берсалар, Зайдга шул ҳақни тўламоқ вожиб бўлур. Масалан, бу уйга ўхшашини ижарайи саҳиҳа ила саккиз тангага терсалар, Зайд ҳам саккизни берур. Аммо ўхшаши ижарайи саҳиҳа ила ўн икки тангага берилган суратда айтилгандин ортирмас, ўн иккинчи бермас, балки ўнни берур.

3. Бир уйни ҳар ойи фалонча ҳақ бўлур деб, масалан, ойи ўн танга бўлур деб, муддатин баён қилмасдан ижарага берган суратда ижараси аввалги ойдагина дуруст бўлур. Ўшандоқ

бир ой тўлуб иккинчи ойга чиқуб, аввалинда бир соатгина бўлса-да турғон сайин ижараси дурустга айланур. Яъни, ой тўлғоч, иккинчи ой бошинда гарчи биргина соат турса-да ойи тўлмасдан уй эгаси чиқара олмас.

4. Бир нарсани ё кишини ижарага олғон вақтда ижара муддатининг аввал вақти қачон бошлануви айтилса, айтилган вақтдан ижара вақти бошланур. Аммо қайси вақтдан бошлануви айтилмаса ижара вақтининг боши ижарага олғон вақтдан бўлур. Агарда ижара вақтининг бошлануви ёки ижарага олиш вақти янги ой туққан вақт бўлса, ой туғишига эътибор қилинур. Яъни иккинчи ой туққач бир ой тўлар. Аммо ой туққан вақт бўлмаса, хотунлар иддани кун ҳисоби-ла сақлағонга ўхшаш ижара ҳисобида кун ҳисобинча бўлур. Яъни, ҳар ўттуз кунда бир ой тўлуб, уч юз олтмиш кунда бир йил тўлар.

5. Ҳақ олуб ҳаммомга киритмоқ, қон олмоқ, болани тарбиялаш ҳам сут эмизish учун муайян ҳақ бирла хотунни ижарага олмоқ дуруст. Ушандоқ эмизувчи хотунни бола учун бўлғон тоат, кийим хотундан бўлмоқ шарт-ла маълум муддатга муайян ҳақ бирла ижарага олмоқ дуруст.

6. Киши боласини сут эмизishга ёллағон (ижарага олғон) хотуннинг эри жимоъ қилур. Ижарага олувчи киши манъ қила олмас. Аммо ижарага олғон кишининг уйинда уй эгасининг рухсатидан ташқари жимоъ қила олмас.

7. Сут эмизарга эриндан рухсатсиз ёллағон хотуннинг эрининг ижара ақди (шартномаси)ни бузуши мумкин. Агарда никоҳлари зоҳир халойиқга машҳур ва маълум бўлса. Аммо зоҳир бўлмаса, балки хотундан сўраб иқрор қилғон тақдирда билинурлик бўлса, эр ижара ақдини буза олмас.

8. Сут эмизарга ёллағон хотун хасталанса ё ҳомиладор бўлса эмувчи боланинг қардошларининг ижара ақдини бузиши мумкин. Бемор ҳам ҳомилали хотундан болага зарар келув эҳтимоли бўлғонлиқи учун.

9. Болани ювмоқ, кийимни ювмоқ, таомни тузатиб бермак, таомга мойни ва бошқа лозим нарсалар билан яхшиламоқ кабилар ҳар қайуси сут эмизарга ёлланғон хотуннинг устина лозим.

10. Болага сут эмизув ҳақин тўламоқ ва дағи таом, кийим, собун ва бошқа лозим нарсаларининг ақчасин бермоқ она устина вожиб бўлур.

11. Эмизар учун ёлланғон хотун болани эмизув муддатинда қўй сутини эмизиб ё таом билагина асраб муддат ўткарса ижара ҳақи берилмас.

12. Азон айтиш, имом туриш, Қуръон ўқиб бериш каби одатлар учун ёллаш ва ёлланиш дуруст эмас.

13. Куй куйлаш ҳам қайғу вақтинда қичқиришиб йиғлашмоқ

каби гуноҳ ишлар учун ёллаш ҳам, ёлланиш ҳам дуруст эмас. Дағи она ҳайвонга қўшиш учун ота ҳайвонни ижарага олмоқ-бермоқ дуруст эмас, ҳақ олмасдан қўшмоқлик дуруст.

14. Киши бирлан ўртоқ молдан ўз улушини берсанг ёт кишига ижарага бермаги дуруст эмас, магар бу молда ўртоқ шериғигагина ижарага бермаги дуруст. Масалан, икки кишининг ўртоқ бир уйлари бўлса, бириси ўз улушини ёт кишига ижарага берса дуруст бўлмас.

15. Дағи буғдойни ё бошқа экинни ун қилишга ё ёрмага тортдирурга тортилгон уннинг баъзиси баробарина тегирмонни ижарага бермоқ ҳам, ижарага олмоқ дуруст эмас. Муни дурустга айлантиришнинг тариқи шул тортув учун зарур бўлгон ажрни ул тобшириши лозим ёки торттиргон ундан фалонча қадари берарсан, деб айтмас, балки тортув ажри фалонча қадари ун бўлур, дегандин сўнг тегирмончига зарур унни хоҳла ҳозир тортилгон ундан берасан, хоҳла бошқа ундан берасан, деса дурустга айланур.

16. Бир маълум ишни маълум вақтда ишларсан деб, ҳар иккисин вақтини ҳам, ишни ҳам белгилаб йиғиб айтиб ёлламоқ дуруст эмас. Масалан, бир кунда бировни бир қоп ундан нон ёпиб беришга ижарага ёллаш дуруст эмас. Аммо ишнинг кўплигин айтмасдан, кунни тайин қилса ёки неча кун ишлашини айтмасдан ишнинг қанчалигини айтса дуруст.

84. ШЕРИҚ ВА ХОС ИЖАРАЧИ ҲАҚИДАГИ БЎЛИМ

1. Ажир, яъни ижарачи икки турлидир. Бирини — ажири муштарак, яъни ўзини ижара қилувчига топширмасдан тикувчилик, этикчилик каби маълум ишни ишлаб беришга ёлланувчи; иккинчиси — ажири хос, яъни бир ё ортиқ кишига ёллануб ўзини ижара қилувчининг тадбир ва тасарруфина топширувчи. Ажири муштарак ижара ҳақида ишни тугатгандан сўнг мустаҳқ бўлади.

2. Ажири муштаракнинг оммага, яъни кўб кишиларга ёллануб ишламаги дуруст. Бу ажири муштарак кир юувчи ва шунга ўхшаши кабилар ажири муштаракнинг қўлида нарса ҳалок бўлса, тўламас, гарчи тўламоқни шарт қилса-да. Аммо ўзининг иши билан ҳалок қилса, масалан ёндирса ё йиртса тўлаши зарур. Магар одамийни гарчи ўз амали била бўлса-да, ҳалок қилса-да тўламас. Агарда одатдан ташқари жиноят қилуб, яъни қасддан киши ўлдириш каби нарса билан уруб ё санчиб ўлдурмаса.

3. Ажири хос, яъни бир ё ортиқ кишига ёллануб ўзини хўжасина тобширувчи ёллангон вақтда айтилгон муддатинда

ўзини хўжасина тобшириб турмоқи ила ижара ҳақини олишга ҳақли бўлур, гарчи бу муддатда ҳеч бир иш ишламаса-да, масалан бир кишига бир ойга хизматга ёлланса шул ой ичинда ўзини хўжага тобшириб турса, ой тўлғоч ҳақини олур. Нарса мундайин хос хизматчининг хоҳ қўлинда вақтда ҳалок бўлсун, хоҳ хизматчининг иши ила ҳалок бўлсун — тўламас.

4. Ижара ҳақини ишингга қараб бераман, деб ишни ҳам ҳақин икки турли этуб айтса, масалан кийим тикарга берганда бурунғича тиксанг бир танга, янғича тиксанг икки танга берарман деса ёлланувчи нечук ишласа, ишлатувчига шуни бермоқ вожиб бўлур. Яъни, бу суратда бурунғича тикса бир танга, янғича тикса икки танга бермоқ вожиб бўлур.

5. Агарда ёллағонда, масалан кийим тикарга берганда, айтса бу кун ишласанг фалон ҳақ бўлур. Масалан, икки танга берарман деса, аммо эртага ишласанг фалонча ҳақ бўлур, масалан, бир танга бўлур деса. Бу кун ишласа айтилганни, яъни икки танга берур. Аммо эртага ишласа мислининг қийматини берур, яъни шул шаҳарда, шул замонда бу ишнинг ўхшашини қанчага ишланса, шул ҳақни берур. Мусаммадан, яъни айтилган ҳақдан ортиқ бермас, гарчи мислининг ҳақи ортиқ бўлса-да. Масалан, бу айтилган суратда икки тангадан ортиқ бермас. Бу ўринда ажри мусамма, яъни аталган ҳақ иккидур. Бири — бу кун ишлаган тақдирда деб айтилган ҳақ, иккинчи — эртага ишлаган тақдирда деб айтилган ҳақ. Аммо айтилган ҳақ бўйла икки турли бўлса-да, уламолар матндаги «фала йатажавазу-л-мусамма» дегандаги «мусамма»дан — бу кун ишласанг фалонча ҳақ бўлур деб айтилган бу кунги ҳақ мурод деганлар. Бас, бу суратда эртага ишлаган тақдирда бўлғон ҳақдан ортиқ берилса-да берилур.

6. Хизмат учун ёлланғон ижарачини хўжаси кўчириб сафарга олуб чиқа олмас. Магар ижарага олғон вақтда сафарга олиб чиқишни шарт қилғон бўлса, сафарга ҳам олиб чиқар.

85. ИЖАРАНИНГ БЕҚОР БЎЛИШИ ҲАҚИДАГИ БЎЛИМ

1. Ижарага олинғон нарсада аввалги айби бўлганлиги сабабли ижара аҳди бузулур, агарда бу аввалги айби нарса била фойдаланурға зарар бергудек бўлса. Масалан, отланиб юриш учун ижарага олинғон отда бирор камчилик бўлса. Аммо ижарага олинғон нарсанинг айби бўла туруб нарса ила фойдаланса. Масалан, отнинг камчилиги бўла туруб отланиб юрса ёки нарсанинг айби тузатилса. Масалан, ижарага олинғон уйнинг бир ери бузуқ бўлуб тузатдирилса, ижарага олувчининг ижара аҳдини бузиш ихтиёри тушар. Яъни ижарага

олгон вақтда уч товлик тўлғонча қайтарувда қайтармасликда ихтиёрни шарт қилса ёки бир нарсани кўрмасдан ижорага олуб, кўргач ихтиёри бор, ҳар икки суратда хоҳласа қайтарур, хоҳласа қайтармас.

3. Ва дағи узр сабабли ижара ақди бузулур. Узр бўлмоқи шул: агарда ижара ақдини бузмагон тақдирда ёлловчининг еки ёлланувчининг молига ё ўзига зарар лозим бўлурки, ул зарарнинг лозим бўлмоқи ижара ақди сабабли мустаҳиқ бўлмас, балки ақддан бошқа бир сабаб ила лозим бўлур. Масалан, бировни тиш суғуртишга ёллағоч тишнинг оғриқи тутмоқи каби

4. Бир нарсасини, масалан уйни, ижарага берувчи зиммасига олиб, шу мажбуриятни тўлашга ижарага берилган нарсасидан бошқа моли булмагон киши каби.

5. Қулни хизматга ёллагонда мутлаққ қилиб ёллаш, яъни шаҳарда туриш учун деб, сафар юриш учун деб, тақйид қилмасдан борий хизмат учун деб ёлламоқ еки шаҳарда туруб хизмат этиш учун деб ёлловчининг шаҳарга кетмағи каби. Бу ҳам фасҳ, яъни ижаранинг бекор қилишга сабаб бўлгон узр жумласидандир. Аммо сафарга олиб чиқилмоқчи қулни ижарага олгонда айрим очиқ сафарга олуб чиқарман деб айғиб ижарага олиш зарур бўладир. Ўтган фаслнинг 6- масаласида бу ҳақда айтилди.

6. Савдо қилиш учун дўкон ижарага олгон кишининг қашшоқлашиши каби. Чунки қашшоқлашгач савдо қила олмай-дур. Ақди ижарани фасҳ қилмогон тақдирда ҳар кунда дўкон ҳақи ортадур. Бас, зарар лозим бўлгонликдан, табиийки зарурат туфайли фасҳ зарур.

7. Қулни кийим тикишмоқ учун ёлловчининг кийим тикиш ишини ташламоқи каби.

8. Сафарга чиқиш учун отлиқни ижарага олгон кишининг раъйи ўзгариб, сафарга чиқмайдиган киши каби. Аммо сафарга чиқиш учун ёлланувчи отлиқнинг сафарга чиқишидан раъйи ўзгаришига хилоф равишда, яъни ёллонгон отлиқнинг сафарга чиқишидан раъйи ўзгариши узр эмас. Хизматчисини ёки ёллаб бериш мумкин бўлгонлиқи учун. Аммо отлиқнинг хас-таланмоғи узрду.

9. Бир қулни тикув тикишарга ёлловчининг ўзи тикув ишини ташлаб, иккинчи бир ишга ва касбга киришиш раъйининг ўзгариши хилофича. Яъни иккинчи касб билан ишлашга раъйининг ўзгариши узр эмас, қулни ижарага ёлланиши бекор қила олмас, чунки иккаласи ҳам ишлаши мумкин, қул кийим тикар, ўзи бошқа иш қилар.

10. Ва дағи ижарага берган нарсани сотишнинг хилофинча. Яъни ижарага берилган нарса сотилса ҳам ижара ақдини

буза олмас. Масалан, биров бировга уйни бир йил турарга ижарага бергач, шу уйни иккинчи кишига сотса, уйни ижарага олувчини йили тўлмасдан бурун уйдан чиқара олмас.

11. Ижарага олувчининг ё берувчининг вафот этмоқи сабабли ижара ақди бузулур, агарда ижара ақдини ўзи учун қилғон бўлса. Аммо вакил бўлуб ё васий бўлуб ё мутавваллий вақф бўлуб (яъни вақф молнинг мудирива қаровчиси бўлуб) ақдни киши учун қилғон бўлса бузулмас.

12. Бир киши бировнинг уйига зўравонлик қилиб кириб ўлтурса, сўнгра уй эгаси зўравонлик билан кирувчига айтса: «Уйни бўшат, чиқ! Йўқса ҳар оғи фалон ҳақ бўлур», деса, зўравон сукут қилиб қолса, яъни бирон сўз ҳам айтмаса, уйни ҳам бўшатмаса, уй эгаси айтган ҳақни тўлаш вожиб бўлур.

13. Ижарага бериш ҳамда уни бузиш музораа, яъни бир-галашиб экин экиш; мусоқот, яъни боғча оғочни тарбиялаш учун баъзи емиш баробарина ижарага олиш, вакил қилиш, кафил қилиш; музораба, яъни фойда ўртоғиндан сотув қилурга қўшув, бировни қози қилиш ё бошқарувчи қилиш, айсо, яъни вафот бўлганда бировни ёш болаларин қараш учун тайинлаб қолдириш, васият этиш, талоқ қилиш, озод қилиш, мол вақф қилиш; музораба, яъни фойда ўртоғиндан сотув қилурга қўшув, бировни қози қилиш ё бошқарувчи қилиш, айсо, яъни вафот бўлганда бировни ёш болаларин қараш учун тайинлаб қолдириш, васият этиш, талоқ қилиш, озод қилиш, мол вақф қилиш келажак замонга далолат қилатурғон сўзлар билан дуруст. Масалан, эртадан бошлаб бу уйни санга ижарага бердим, деса.

14. Эртага сотуб олдим, деб келажак замонга далолат қилатурғон сўз бирла сотиб олиш. Фузулий тариқинча, яъни орқасида рухсатидан бошқа молни сотишга эртага ижарага бердим деб ризо бўлиш. Бу сотувни уч кундан сўнг буздум деб келажак замондаги сотувни бузиш. Эртага бу молни тақсимладим, деб мол тақсимлаш. Шерик қилиш, ҳадя ва садақа қилиш, никоҳланиш, талоқдан қайтиш. Молдан сулҳ қилиш, қарздор бўлган кишидан қарзини олишдан бешиш келажак замонга далолат қиладиган сўзлар билан дуруст эмас. Бу айтилган ақдларнинг ҳар қаюси учун ўтган замонга далолат қилатурғон сўзлар ила айтиш жойиз. Келажак замонда қилдим деса, дуруст бўлмас

86. ОРИЙАТ КИТОБИ

1. Орият — шундайинча фойдаланиш баробарина ҳақ олмасдан иккинчи кишига фойдаланиш учун нарса бериб тур-

моқ, токи фойдалангондин сўнг эгасига қайтариб бериш шарт-ла Масалан, от, тўн, элак, қоп каби нарсалар.

2. Бу нарсани санга бериб турдим, санга бердим, сени отимга юкладим, сенга хизмат этиш учун қулимга изн бердим, уйимда турушинг учун санга изн бердим, деган сўзлар билан «орийат»га бермоқ дуруст бўлур. Ҳам менинг умрим бўйинча менинг уйим сенга турар жой бўлсин, деб изн бермак ила «орийат»га бермоқ дуруст.

3. Нарсани «орийат»га берганда хоҳласанг ваъда била, хоҳласанг ваъда таъйин қилмасдан керак пайтда қайтариб олиш мумкин.

4. «Орийат»га олингон нарсани хўжаси изн берган ўрундан бошқага истеъмол қилмаса нарса ҳалол бўлса ҳам тўланмас.

5. «Орийат»га олингон нарса иккинчи кишига ижарага берилмас. Аммо ижарага берилган суратда нарса ҳалок бўлса, нарса эгаси нарса ҳақини «орийат»га олувчидан ундурур ёки ижарага олувчидан ундурур. Сўнгра ижарага олувчи нарса эгасига тўлаган ҳақни «орийат»га олуб ижарага берувчидан даъво қилуб ундуриб олур, агарда ижарага олгон вақтда бу нарсанинг «орийат» эканлигин билмаган бўлса. Аммо билган бўлса ижарага берувчидан ундира олмас. «Орийат»га олувчи ижарага бергач ҳалок бўлгон учун тўлаган ақчани ҳеч кимдан ундира олмас.

6. «Орийат» нарсани олувчининг иккинчи кишига «орийат»га бермаги дуруст. Бу нарса хоҳ истеъмол қилувчисининг ўзгаруви сабабли истеъмол ўзгаратургон нарса бўлсун, масалан кийиб туриш учун олингон кийим, отланиш учун олингон от каби. Хоҳ ўзгармайтургон нарса бўлсун, масалан ичинда туриш учун олингон уй, юк юклаш учун олингон от каби. Агарда нарса эгаси «орийат» нарсани ул олувчиға берганда истеъмол қилувчисин тайин қилмаса, масалан бу нарсани фақат Зайд истеъмол қилсин, деб белгиламасдан берган бўлса. Аммо истеъмол қилувчисин белгилаб берган бўлса қаралур, агарда орийатга олингон нарса истеъмолчиси ўзгариши сабабли истеъмоли ўзгаратургон нарса бўлса, иккинчи кишига «орийат»га бермоғи дуруст эмас. Аммо истеъмоли ўзгармайтургон нарса бўлса, фалон киши истеъмол қилсин, деб берса ҳам иккинчи кишига орийатга бермоқ дуруст.

7. Ўшандоқ истеъмол қилувчиси ўзгаруви сабабли истеъмол ўзгарган ёки ўзгармаган орийатдаги ҳукм кабидур. Ижарага олгон нарсани орийатга берганда, яъни биров бировдан бир нарса ижарага олгонда нарса эгаси фалон киши истеъмол қилсун, деб тайин қилмагон суратда ижарага олгон кишининг орийатга бермаги дуруст. Аммо тайин қилгон суратда истеъ-

моли ўзгармайтурғон нарсани бериш дуруст, ўзгаратурғон нарсани дуруст эмас.

8. Бироз бировдан миниб юриш учун ёки юклаш учун эканлигини айтмасдан от «орийат»га ёки ижарага олса, хоҳласа юклар, хоҳласа миниб юрар. Аммо аввал қайси бирини қилса, масалан миниб юрса, шуниси тайин бўлур. Сўнгиндан иккинчисини қилмоқ, масалан, юк юклаш дуруст бўлмас. Аммо аввал юк юкласа юк юклов мутаййин бўлуб, сўнг миниб юрув дуруст бўлмас. Ҳам бўйла орийатга ё ижарага олғон отни орийатга ҳам, ижарага ҳам бериш дуруст. Ушбу олувчи ҳам аввалги каби қилур. Яъни аввал минса шу мутаййин бўлур. Яъни юк юкласа, минмас. Иккинчисини қилуб от ҳалок бўлса, тўлар.

9. Орийатга берганда берувчи, «хоҳлаганингча ва хоҳлаган муддат фойдаланурсан», деб берса олувчи хоҳлаганича, хоҳлаган вақт фойдаланур.

10. Агар «орийат»га ёки ижарага берувчи вақтин ҳам қандай фойдаланишини айтуб, белгулаб берса, сўнгра олувчи — нарса эгаси тайинлаб бергандан ошириб ишлаб ҳалок қилса тўлар. Аммо айтуб бергани ёки енгилроқ иш ишлаб ҳалок қилса тўламас. Масалан, отни уч соат вақтда ўн пуд юк юклаш учун орийатга бергач, тўрт соат ичинда юклаб ёки ўн икки пуд юклаб ҳалок қилса тўлар. Аммо уч соат ичинда ўн пуд юклаб ёки икки соат ичинда тўққиз ё ўн пуд юклаб ҳалок бўлса тўламас.

11. Қандай хизмат учун эканлигини ҳам қанча вақтгача фойдаланасан деб ёки айтмасдан ижарага берган суратда ҳукми 9—10 масалаларда айтилган орийат ҳукми кабидур. Яъни, нарса эгаси ижарага берганда қандай хоҳласанг шундай фойдаланурсан, деб айтуб берса, қандай хоҳласа шундай фойдаланмоқи дуруст бўлур. Аммо қандай фойдаланишини айтуб берган суратда белгилангандан ёвузроқ қилуб ҳалок қилса тўлар. Хўжа айтган каби ёки енгилмоқини қилиб ҳалок қилса тўламас.

12. Орийатга олувчининг орийатга олғон отни эгасининг отхонасига қайтариб киритиб бермаки, ёки орийатга олувчи ўзининг қули ила ёки йиллаб ё ойлаб ёллагон ижарачиси ила топширтмоқи, ёки нарса эгасининг ижарачисига ё қулига қайтаруб бермаги топширув бўладир. Бу нарса эгасининг қули ҳам ижарачиси от қарайдиган ижарачи ё қул бўлсун, хоҳ от қарамайдиган бўлсун. Ва дағи челақ каби баҳоси кам бўлғон нарсаларни эгасининг уйига келтуруб қўйиш топшириш бўладир. Мундан сўнг нарса ҳалок бўлса ҳам нарса эгаси «орийат»га олувчидан ундира олмас. Аммо инжу, маржон каби қимматбаҳо нарсаларни эгасининг уйига келтуруб қўйиш. Ҳам нарса

эгасининг ижарачисига ё қулига топшириб қўйиш етмайди, балки эгасининг ўзига топшириш зарур.

13. Аммо омонатни ҳам босқинчилик қилиб олинган нарсаларни эгасининг уйига келтуруб қўйиш — топшириш бўлмай, дур. Балки буларни топширғонда гарчи кам баҳоли бўлсалар-да мол эгасининг ўзига топшириш зарур.

14. Олтун, кумуш тангаларни ҳам сотуб ё мезон бирла ўлчанатурғон нарсаларни, шунингдек тухумга ўхшаш саналиб юритилатурғон нарсаларни ориятга беришга ва қарзга берса бўлади. Орият билан қарзнинг айирмаси шулки, ориятга берилган нарса, нарса эгаси рухсат берган қадари фойдалануб ҳалок бўлса тўланмайди. Аммо қарзга берилган нарса гарчи олиб, фойдаланмасдан аввал ҳалок бўлса ҳам тўланади.

15. Ерни бинолар солиш учун ҳам оғочлар экиш учун ориятга бериб турмоқ дуруст. Ер эгаси хоҳлаган пайтда ерни қайтариб олур, бино ва оғочларни ер устидан кўчиришга қасд этар. Агарда ер эгаси вақт тайин қилуб «орнайт»га берса, сўнгра ваъдаси тўлмасдан бурун уйларни эккан оғочларни ер устидан кўчиришга қасд этса кўчирилур. Аммо бино ва оғочлар эгасига келган зарарни ер эгаси тўлар.

16. Маълум муддатга ориятга берган нарсани ваъдаси етмасдан бурун қайтариб олиш макруҳ, мунофиқлар аломати бўлғонлиқи учун.

17. Агар биров бировга экин экар учун ер «орийат»га бериб турса, экинни ўриб олмасдан бурун ерни қайтариб ололмас. Ерни ориятга берганда хоҳла вақт тайин қил, хоҳла қилма.

18. Ориятга ва ижарага олғон нарсани ҳам зўрлаб талаб олғон нарсани эгасига қайтариб бериш учун берган ижара ҳақини тўлаш — ориятга олувчига, ижарага берувчига ҳам зўрлаб олувчига вожиб бўлур. Масалан, куфалик Ҳусайн басраллик Умардан ориятга от олуб турса, ваъдаси тўлғон бу отни Куфадан Басрага элтиб берурга Зайдни бир олтунга ёлла-са, бу олтунни бериш, ориятга олувчи Ҳусайн устина вожиб бўлур. Аммо Ҳусайн Умардан бу отни ижарага олғон бўлса Зайдга бир олтунни бериш Умар устина вожиб бўлур. Зўрлаб олғон бўлса Ҳусайн устина вожиб бўлур.

87. ВАДИА ҚИТОБИ

1. «Вадиа» деб сақлаб туриш учун қўйилган омонат молга айтилади. Омонат молни тўлаш ва тўламаслик ориятни тўламаслик кабидир. Баёни 86-фаслда ўтди, яъни омонат этиб қўйилғон молни сақловчи сақланатурғон ўрундан бошқага қўйиб

ё истеъмол қилуб ҳалок этса, тўлар. Аммо тубанда баён қилғонча шарият буйруғинча сақласа тўламас.

2. Омонат олувчининг омонатни ўзи сақламоқи ҳам уй жамоатиндан сақлатмоқи дуруст, гарчи омонат берувчи уй жамоатина сақлатувдан тийса-да. Ва дағи ушбу омонат молни истеъмол қилмасдан омонат сақловчининг сафарга олиб чиқмоқи дуруст, агарда омонат эгаси сафарга олиб чиқишдан манъ этса, олиб чиқмоқи дуруст эмас. Сафарга олиб чиқишни манъ этгач, сафарда нарса ҳалок бўлса, омонат сақловчи нарсани тўлар. Шунингдек, омонат эгаси гарчи сафарга олиб чиқишдан манъ қилмаса ҳам сафар йўли эминчилик бўлмаса кўрқинчли бўлуб омонат йўлда ҳалок бўлса, тўлар.

3. Агарда омонатни сақлаш учун олувчи ўзиндан, ҳам ақлиндан бошқа кишилардан сақлатиб омонат ҳалок бўлса тўлар, магар ўт чиқиб ўтқа ёниб кетишидан кўрқиб қўшнисиникига қўйиб турса ёки сувға ботиб ҳалок бўлишдан кўрқинч бўлғонда бошқа кийимга қўйиб турса шу пайтда нарса ҳалок бўлса, тўламас. Масалан, қўшнисиникида омонат ёниб кетса ё ўғирланса ёки қандайдир йўл билан ёки иккинчи бировга қўйиб турғонда йўқолса тўламас.

4. Омонат сақловчи эгаси сўрағонда омонатни қайтариб беришга кучи ета туриб қайтариб бермаса, ёки олғоним йўқ, деб тонса, ёки омонат молни ўз молиндан ажратиб ололмаслиқ даражасида аралаштириб ташласа. Масалан, омонат ақчаларни ўз ақчаларига аралаштирса ёки хиёнат қилса, масалан омонат кийимни кийса ё омонат отқа минса ёки омонат қўйган киши айтган уйдан бошқасида сақласа, ёки вафот бўлғон вақтда таниб айириб ололмаслиқ ҳолда қолдирса, сўнгра нарса ҳалок бўлса, тўлар.

5. Агар хиёнатни кеткизса, масалан кийимни бир мартаба кийгандин сўнг киймас бўлса ёки отқа бир мартаба мингандан сўнг минмас бўлса тўлов устидан соқит бўлар.

6. Агарда омонат мол билан сақловчининг моли беихтиёр қўшилса, масалан омонат ақчанинг ёки ўз ақчасининг қопчиғи йиртилиб эгасининг ақчаси бирга қўшилса мажмуиси ўртада бўлур. Ҳар иккиси ўзларининг улушларин олувлар. Бу вақтда ҳалок бўлса, эгасининг молидан тақсимлар, қолғонин бирга тақсимларлар.

7. Икки киши ўртоқ молни бировга омонат қўйсалар, омонат сақловчи ҳеч қайсисининг улушини иккинчиси ғойиб бўлғон вақтда бермас. Яъни эгаси бирга келмай туруб биттасига ҳам бермас.

8. Икки киши бировдан сақлаш учун омонат олсалар, бу икки сақловчининг бирисининг иккинчисина кийимга ўхшамайдиган фойдаланатурғон омонат молни бермаги дуруст. Аммо

экин, ақчага ўхшаш бўлган тақдирда ҳам фойдаланиши мумкин бўлгон тақдирда ҳам фойдаланиши мумкин бўлгон нарсанинг бир шериги иккинчисига омонатнинг ярмини бермаги дуруст, агарда бўлингач улуш ила фойдалануви мумкин бўлгон молни сақлаш учун шеригига ҳаммасини берса шу вақтда омонат ҳалок бўлса, шеригина берувчи нарсанинг ярмини тўлар, олувчи ҳеч нарса тўламас. Аммо бўлингач улуши ила фойдаланиш мумкин бўлмагон молни, масалан — кийимни омонатга олувчининг бириси иккинчиға сақлаш учун ҳаммасини топширса, шу вақтда омонат ҳалок бўлса, берувчи тўламас.

9. Омонат қўйувчининг омонатни «омонатни аҳлингнинг фалон-фалонларига сақлатма», деб омонат олувчининг манъ қилишининг иложи бўлмаган аҳллардан чеклаши эътиборга олинмас. Масалан, хотунингдан ё ўғлингдан, ё қизингдан ё қулингдан омонатни айри тут демаки масмуъ эмас.

10. Ва дағи омонат берувчининг кўп уйларнинг биринда сақлашдан, масалан бу уйда сақламассан, деб манъ қилишига эътибор йўқ, магар омонат қўйувчи манъ қилгон уйда зарар келмаки бийик белгили бўлса эътибор бор.

11. Биров омонат нарсани иккинчи кишига омонат қўйса, кейин нарса ҳалок бўлса, омонатга олувчи нарса эгасига тўлар. Аммо нарса эгаси омонат олувчининг иккинчисидан ундирса, тўловчи ул омонатни олувчидан ундираар. Агарда бу нарсани омонат этиб сақлаш учун олувчи иккинчи киши берувчининг (қўлин) қўлинда омонат эканлигин билмаса. Аммо омонат эканлигин била туруб олгон бўлса ундира олмас.

12. Бир киши бировдан талаб олгон молни бировга омонат қўйса, шу вақтда мол ҳалок бўлса, мол эгаси истаганидан ундирур. Яъни хоҳласа талаб олгон кишидан, хоҳласа омонатга олувчидан ундирур. Агарда мол эгаси омонатга олувчидан ундирса, омонатга олувчи тўлаган қадари молни ўзина омонат этиб берувчи зўравондан ундирур, агарда омонат олгонда талаб олингон мол эканлигин билмаган бўлса, аммо билса ундира олмас.

88. ҲАСБ ҚИТОБИ

1. Ҳасб шариятда фойдаланиш ҳалол бўлиб, фақат бегонаники бўлгонлиқи учун ҳаром бўлгон молни эгасининг кўзи олдидан берухсат олиб, мол эгасини бу молдан тадбир ва тасарруф этолмайдиган қилишга айтилади.

2. Яъни Ҳасб деб, мол эгаси Ҳасб қилингон молда тадбир ва тасарруф қилуб фойдалана олмайдиган этилгани учун ақорда, яъни кўчмайтургон молда Ҳасб йўқ. Агарда Ҳасблаб олин-

гон кўчмайтургон мол олувчининг қўлида ҳалок бўлса, тўламас, аммо олувчи ўзи ҳалок қилса тўлар.

3. Бировнинг қулини ғасблаб (зўрлаб) олуб, қулнинг эгасининг ихтиёридан ташқари зўрлаб ишлатиш ғасб бўладир. Ғасблаб олувчининг қўлида вақтда қул ҳалок бўлса, ғасбловчи қулнинг қийматини тўлар. Аммо бировнинг тўшаб қўйган гилами устига ё бошқа тўшаган нарсаси устига ёки уйига жабрлаб кириб ўлтурса ғасб ҳисобланмайди.

4. Ғасбнинг шариятда уч ҳукмлари бордур. Яъни бир киши бировнинг кўчатургон молини ғасблаб олса гуноҳкор бўлур. Яъни ўт билан азобланишга мустаҳиқ бўлур, агарда олинмиш нарсанинг ёт кишиники эканлигини аниқ билса. Аммо ўзумники деб гумон қилуб олса ёки ҳеч ҳам билмасдан олса гуноҳкор бўлмас. Иккинчи ҳукми, шу ғасблаб олинмиш нарса ўзи турса ҳалок бўлмагон бўлса, эгасига ўзини қайтариб бериш вожиб бўлур. Учинчи ҳукми, нарса ўзи бўлмаса, қаралур: ғасбланмиш мол мислийми ё қийматийми? Агар мислий бўлса, яъни буғдой экинларига ўхшаш ёки ўлчов ила ўлчаниб юрутилтургон нарса бўлса ёки тухумга ўхшаш ҳар қайси бир текис бўлгонлиги учун саналадиган нарса бўлса ўхшаши ундирилур. Масалан, ўн пуд буғдой ғасблаб олгон экан, ул ҳалок бўлгон вақтда ўн пуд буғдой ундирилур. Аммо ўхшаши топилмаса, бозорда тугаган бўлса, ҳукмлашган кундаги баҳоси ундирилур. Аммо, от, кийимга ўхшаш қийматий, яъни баҳо қўйуб юритиладиган нарсада ғасбланган кундаги баҳоси ундирилур. Масалан, биров ражаб ойининг аввалги кунда бировнинг отини ғасблаб олса, от ҳалок бўлмасдан бурун эгасига отнинг ўзини қайтариб бериш вожиб. Аммо ҳалок бўлса, от ражаб ойининг аввалги кунинда не ҳақ тургон бўлса, шуни тўлаш вожиб бўлур.

5. Ғасблаб олувчи нарса ҳалок бўлди, деб даъво қилса, ғасбловчи ҳибс қилинур, то ғасбланган нарса ҳалок бўлмагон тақдирда билинурдай вақтгача. Мундан сўнг нарсанинг ҳалок бўлмагонлиқи билинса, ғасбланувчини ҳибсдан чиқариб, нарсани эгасига қайтариб бериш билан ҳукм қилинур. Аммо нарсанинг ҳалок бўлгонлиқи маълум бўлса, нарса баробарина тўлов билан ҳукм қилинур. Яъни ғасбланган нарса мислий бўлса, ўхшашини тўлов билан ҳукм қилинур, қийматий бўлса ҳақини тақсимлаш билан ҳукм қилинур. Ҳалок бўлгон нарса баробарина тўлов бирлан ҳукм қилгонда ғасбловчи, «нарса фалон ҳақ турарди», деб айтса қасам ичирилиб сўзининг ростлиқи синалур, агарда нарса эгаси нарсанинг ортиқ ҳақ туришини далил била исбот қилолмаса. Аммо нарса эгаси нарсанинг қиймати ортиқроқ туришини далил билан исботлай олса, нарса эгаси айтган қадари ҳақни тўлаш билан ҳукм қилинур.

6. Ғасбловчи нарсанинг ҳалок бўлганлигига даъво қилин- ганидан сўнг баробарина нарса ёки ҳақни тўлагандан кейин ғасбланган нарсанинг ҳалок бўлмағонлиқи зоҳир бўлуб, қий- мати ғасбловчи тўлағон ҳақдан ортиқроқ туриши билинса қара- лур: агарда нарсанинг қийматини бу ғасбловчининг 5- масаласида айтилганча ғасбловчи сўзи бўйича тўлаган бўлса нарса эгаси нарсани қайтариб олур, ундириб олган ақчасини ғасбловчига қайтариб берур ёки ғасбловчи тўлаган ҳаққа ризо бўлуб қо- лур. Охирги суратда, яъни ғасбловчи тўлаган ҳаққа ризо бўлуб қолгон суратда нарса ғасбловчида қолур. Аммо нарсанинг ҳақи ғасбловчининг сўзидан бошқача, масалан, нарса эгасининг сўзи бўйича тўлагандан кейин нарсанинг ҳалок бўлмағонлиқи зоҳир бўлса, гарчи нарса тўланган ҳақдан ортиқроқ турадиган бўл- са ҳам нарса ғасбловчида қолур, аввалда шу ҳаққа ризо бўл- гонлиқи учун.

7. Ғасбланган молни ёки омонат молни ижарага бериб ижа- ра ҳақи олса ёки бу икки турли молда «олди-сотди»га ўхшаш шаклда тасарруф қилиб фойдаланса, ижара ҳақини ҳам фой- дасини фақирларга садақа қилиш вожиб бўлур. Магар ижара ҳақи ёки тасарруф қилуб келган фойда олтун-кумуш тангалар бўлса қаралур: агарда ижарага берганда ёки «олди-сотди» қилганда баҳосини келишган вақтда баробарина ушбу олтун- кумуш тангалар бўлур, деб ишора қилинмаса, садақа қилмоқ лозим бўлмас ҳам бу тангалар бўлур, деб ишора қилинса-да ишора қилғонларни олмаса иккинчи тангаларни олса садақа қилмоқ лозим бўлмас, ўзига ҳалол бўлур. Аммо бу тангалар бўлур, деб ишора қилғондан кейин ҳам шу тангаларни олса, ҳалол бўлмас, садақа қилиш вожиб бўлур.

8. Агарда бир нарсани ғасблаб олуб тасарруф қилиб ўз- гартса, шу ўзгартув сабабли ул нарсанинг аввалги исми йўқол- са, фойдаси зомин бўлса — нарса эгаси ғасбловчидан бу нарсанинг қийматини ундирар. Ғасбловчи бу нарсага эга бўлур, аммо эгасига тегишли ҳақни тўламасдан бурун фойдаланиш ҳалол бўлмас. Масалан, бир кишининг сигирини ғасблаб олуб, сўйиб гўштини пиширса ё мисни ғасблаб олуб совут ясаसा, гўшт ҳам совут ғасбловчига бўлур, қийматларини эгасига тўлар. Қийматларини тўламасдан олдин гўшт ҳам совутдан фойда- ланиш ҳалол бўлмас. Хулласи калом, ғасбланган нарса ўзгарса ғасбловчида қолмоқи учун бир нарсанинг исми ва бутун фой- далари йўқ бўлуб битиши шарт. Аммо фақат исми ўзгариб, фойдаси ўз сифати билан қолган бўлса, нарса эгасига қайта- риладур. Агарда исми ҳам, фойдалари ҳам йўқолган бўлса, ул нарсанинг эгаси қайтариб олишни хоҳласа ҳам ололмас, фа- қат ҳақниқий турар қийматинигина ундирур. Агарда сигирни

сўйиб терисини ишлатиб, гўштин пиширмаган бўлса, эгаси хоҳласа қайтариб олур, ишлатилганнинг ҳақини ундирур ёки сўйган кишидан бутун ҳақни ундирур.

9. Олтун билан кумушнинг хилофинча, яъни биров олтун-кумушни ғасблаб танга ё совут ясаб ўзгартса, ҳамон бу икки-синдан ясалгон нарса эгасига бўлур. Тўлашмоқ ҳеч бирига вожиб бўлмас.

10. Агар биров-бировнинг кийимини ғасблаб йиртса, ушбу йиртиш сабабли кийимнинг баъзиси ҳам баъзи фойдаси йўқолса, кийим эгасининг ихтиёри бор, хоҳласа кийимни ғасбловчи устига ташлаб бутун қийматин ундурур, хоҳласа кийимни ўзига қолдириб, йиртилганнинг ҳақини ундурур. Аммо енгил йиртиқ бўлса, зарарланган қисмнинг ҳақини ундирур, кийимни йиртувчи устига ташлай олмас. Енгил йиртиқ шуки, кийимнинг ўзи ҳам фойдасига зарар етмаган бўлса, кийимнинг чиройингина таъсирланган бўлса.

11. Бир киши ғасблаб олгон ерга уй бино қилса ё оғоч экса, оғочларни, бипони кўчиришга ҳамда ерни эгасига қайтариб беришга амр қилинур. Аммо биноларни, оғочларни кўчирган тақдирда ерга зарар келгудек бўлса, ер эгаси бинонинг ҳам оғочларни кўчириш харажатини ташлаб кўчирилурга буюрилиб кўчирмасдан бурун тургон қийматни тўлар. Кўчирғоч туратургон қийматни тўламас, шунинг учун унинг устига кўчириш харажати солинадур. Аммо кўчириш учун буюрилиб кўчирмаган кўйинча бўлгон ҳақи камроқ бўладир.

12. Бир киши бировнинг оқ кийимини ғасблаб қизилга ё сариқга бўйса, кийим эгаси ғасбловчидан оқ кийим ҳақин ундурур ёки кийимни ўзини олурда ғасблаб бўёвчига бўёқ ҳақини тўлар. Аммо ғасбловчи қора тусга бўйса, оқ кийим ҳақин ундурур ёки кийимни ўзига олувда ғасблаб бўёвчига ҳеч нарса тўламас.

13. Ғасбловчи ғасблаган нарсани, масалан қулни сотса ё озод қилса, мундан сўнг қул эгасига қул ҳақини тўласа сотуви дурустга айланур. Аммо озод қилмоқи дурустга айланмас.

14. Ғасбланган нарсанинг семизлик, кўркамликка ўхшаш (нарсга) туташ сифатларнинг ғасблангандан кейин зиёдалашиши ёки сут ҳам болага ўхшаш нарсдан айро сифатларнинг зиёдлашиши ҳалок бўлса тўламас, магар ғасбловчи қасд билан ҳалок (бўл) қилса ёки нарса эгаси қайтариб беришини сўрагондан сўнг бермаса, кейин ҳалок бўлса тўлар.

15. Мусулмон ҳамрни ичиб ё тўкуб ё туз солиб сиркага айлантириб ҳалок қилса ёки тўнғизни ҳалок қилса тўламас. Аммо зиммийнинг тўнғизи ҳам ҳамри ҳалок қилинса тўланур. Ва дағи ғасбланган нарсанинг фойдалари тўланмас. Масалан, қулни ғасб қилуб хизмат қилдириб фойдаланса ёки отни ғасб-

лаб юк юклатса, кейин қулни ҳам отни эгасига қайтаруб берса ҳеч нарсa тўлов вожиб бўлмас. Ҳамрни туз солиб сиркага айлантирган суратда ғасбловчининг моли аралашмаганлиги учун сирка ғасбловчига бўлмас, ҳамр эгасига бўлур. Агар бу суратда сиркани ҳалок қилса сирка ҳақини тўлар.

16. Аммо ҳамр билан тўнғизнинг ҳам ғасбланган нарсадан кўрган фойдаларининг кафолатли бўлмаслиги шакар ҳам узум сувининг қайнатиб ярми камайганининг ва дағи чолғу асбобига ўхшаш ўйин қуролларининг хилофинчадир. Яъни гарчи муслмоннинг бўлса-да қайнатилган узум сувин ёки ўйин қуролларин ҳалок қилса ўйин учун бўлмағон қадари турғон ҳақин тўлар. Масалан, чолғу асбоби ўйин учун беш танга туради. Аммо оғочлари, қиллари барчаси ўйин учун бўлмоғонлиқидан эллик тийин турса, шу эллик тийинни тўлов вожиб бўлур. Биров-бировнинг боғланғон қулининг арқонини ечса ёки қушнинг қафасини очса ёки ҳайвон қўрасининг эшигини очса кейин қул, қуш ҳам ҳайвон йўқолса. Имомайн қошинда очувчига тўлов вожиб бўлмас. Аммо Муҳаммад қошида тўлов вожиб.

18. Бир киши бировни ноҳақдан подшоҳга жарималаб ғйбат қилиб ақча ундирса, жарималовчидан жарималатиб ақча тўлаган кишига тўлаган қадари ундирурлар.

89. РАҲН КИТОБИ

1. Раҳн (гаров) — қарзга олғанда ишонч учун қарз берувчига қўйилган нарсa исми. Шариатда устиндаги бир ҳақ баробарига шарнат қошинда баҳоси бўлғон молни ҳақини ўтиб ишонч учун бериши мумкин бўлган кишининг олиши мумкин бўлган кишига сақлаб туришига бериб турмоқи. Агар раҳнга қўйилган нарсадан қўйувчи ҳақни тўламаган тақдирда раҳнни сотуб ҳақини олиш мумкин бўлур. Яъни гаровга қўйилган нарсa қарз баробарина турарлиқ бўлур. Раҳн фақат қарз учун қўйилмайди, бошқа кўп муомалаларда ҳам ишонч учун қўйилади, бизнинг диёрда «гаров» дейилур.

2. Нарсани раҳнага қўймоқ ризолашмоқ ҳам келишмоқ — аҳди ийжобни қабул билан бўлур. Ийжоб шуки, киши «бу нарсани ўз устимда сенинг қарзинг борлиқи учун санга раҳнга қўйдум», дейур. Ёки: «Бу нарсани менга бермоқчи бўлганинг учун раҳнга қўйдунгми?» — дейур. Қабул шуки, бу нарсани сендан олишим мумкинлиги учун раҳнга қабул қилиб олдим ёки беришим мумкин бўлгани учун раҳнга бердим, дейур. Бўйла раҳн ақди маълум бўлгандан сўнг раҳнга қўйлатурғон нарсa йиғилиб, масалан оғочдан узмаган мевани раҳнга солғон тақдирда, оғочдан узулиб ҳам кишининг ҳақидан чиқарилиб, ма-

салан ерни гаровга қўйгон тақдирда ер устидаги иккинчи кишининг экинидан бўшатилиб ҳам ажрагилиб. Масалан, иккинчи киши билан шерик мол бўлса, ўз улушин ажратиб раҳига олувчига тобширилса, бу раҳн лозим бўлур. Яъни бўйла гаров қўйгондин сўнг устиндаги ҳақни адо қилмасдан аввал раҳни қайтаруб ололмас.

3. Раҳнга қўйиладиган нарсани тахлийа, яъни холий қилмоқ ва бўшатмоқ ҳамда раҳни қабул қилиб олишни тўсадиган нарсаларни йўқотиш — топшириш бўладир, гарчи, мана ол, деб бермаса ҳам тобширилгон ҳукминдадир. Нечунки, сотув-олувда тахлия, яъни сотилгон нарсани олишдан тиядиган нарсалардан холий қилмоқ ва бўшатмоқ — топшириш бўладур.

4. Раҳн олувчи қўлида ҳалок бўлса раҳн олувчи қўйувчига раҳннинг баҳоси билан қарзнинг қаюси озроқ бўлса шуни тўлар. Масалан, раҳн етти тангалик бўлуб қарз ўнлик бўлса, раҳн олувчи етти танга тўлар, яъни етти тангаси раҳн берувчида қолуб, қарз олувчидан уч тангани қайтариб олур. Аммо раҳн ўн тангалик бўлуб қарз, масалан етти тангалик бўлса, бунинг ҳукми тубанда келур.

5. Раҳн билан қарзнинг ҳар иккисининг баҳоси бир хил бўлиб, раҳн олувчи қўлида ҳалок бўлса қарз олувчининг устидан қарз тушар, раҳн қарзга берувчида қолур. Аммо раҳннинг баҳоси ортиғроқ бўлса, ўша пайтдаги амалий воқеликка қараб муомала қилинадур. Қарз миқдоридан ортиғи омонат бўлур. «Китобу вадиа» даги 2-3-4- масалаларга қараб амал қилинур. Яъни шарнат қўшқонча сақласа ҳалок бўлса-да тўламас, хилофинча бўлгонда тўлар.

6. Раҳннинг ҳақи қарздан камроқ бўлгон суратда раҳн ҳалок бўлса, шу раҳн ҳақи қадари қарз олувчининг устидан тушар. Сўнгра раҳн олувчи раҳн қўйувчидан ундурур.

7. Раҳн олувчига раҳн молни омонат сақлагонга ўхшаш сақлаш вожиб. Аммо раҳн олувчи раҳнга хиёнат этса, масалан раҳнга қўйувчидан берухсат раҳнга қўйган китобини ўқуса ёки раҳн кийимини кийса ё раҳн отга минса ё раҳн қулни хизмат қилдирса, ғасблаган молни тўлаганга ўхшаб тўлаш вожиб бўлур. Нечунки, ғасбланган нарсанинг ўзи бўлса эгасига ўзин қайтариб бериш лозим. Ўзи бўлмаса қаралур: ғасбланган нарсаси экинларга ўхшаш «мислий»му ёки ҳайвонларга ўхшаш қийматийму? Агарда мислий бўлса, нарсанинг ўхшашин тўлар. Масалан, экин бўлса пудга пуд тўлар. Аммо қийматий бўлса, ғасбланган нарсага баҳо қўйдуруб ҳақни тўлар.

8. Раҳн олувчи ҳам омонат олувчининг раҳни омонатни раҳнга қўймоқи, ижарага бермаки, ориятга бермаки ҳамда иккинчи кишига қўймоқи дуруст эмас. Аммо нарсани ижарага олувчининг, масалан туриш учун уйни ижарага олувчининг

ижараға олғон нарсасига бу айтылганларнинг тўрт турли ишларнинг аввалги иккитасини қилиш, яъни раҳн қўйиш ва ижараға бериш дуруст эмас. Аммо ориятга бериш ҳамда омонат қўйиш дуруст. Орият ҳақидаги бўлимнинг 6- масаласида бунинг баёни ўтди.

9. Раҳнга қўйиш, ижараға ҳам ориятга бериш ҳамда омонат қўйиш сабабли раҳннинг аҳди ботил бўлмас. Аммо бу тўрт турли ишларнинг биттасини қилғондан сўнг, гарчи бундан бошқа сабаб билан бўлса ҳам раҳн ҳалок бўлса, юқорида бу фаслнинг 8- масаласида айтылганча ғасбни тўлаганга ўхшаш тўлар.

10. Раҳнга қўйилган узукни раҳн олувчининг ўнг ёки сўл қўлининг жимжилоғига тақиши таадда, яъни шариат буйурғонча сақламаслик бўладур. Аммо бошқа бармоқларига тақиши шариатга мувофиқ келур.

11. Раҳн олувчи қўйувчидан қарзни сўраса раҳнни ҳозир қилиш билан буюрулур. Магар раҳн эгасининг иттифоқи билан бир одил кишига сақлаш учун қўйилғон раҳнни ҳозир қилмаса ҳам қарзни ўтар. Раҳн олувчи раҳнни ҳозир қилғондан кейин раҳн қўйувчи қарзнинг барчасини берар, кейин раҳн олувчи раҳнни берур. Шунингдек, раҳн олувчи раҳн қўйилғон шаҳардан бошқа ўрунда қарзни сўраса раҳнни ҳозир қилишга буюрилади, агарда раҳнни кўтариш оғир бўлмаса, аммо оғир нарса бўлса, раҳн қўйувчини қарз тўлашга ундар, раҳнни шаҳарга қайтғоч олур.

12. Раҳнни сақлаш оғирлиги ва хизматлари раҳн олувчининг устиндадир. Аммо раҳннинг саломат турмоқи учун керакли бўлғон нарсалари масалан, ҳайвонларни раҳнга қўйса, уларнинг озиқлари ва сақлаш харажатлари раҳнга қўйувчининг устиндадир.

13. Раҳннинг барчаси раҳн олувчи қўлига қайтариш маунати, яъни мол харжи — масалан, қочқон раҳн қўлни тутуб қайтариб тобширғон учун ижара ҳақи, ҳамда баъзисин қайтариш — тузатиш харжи, масалан раҳн қўл жароҳатланса мазмун билан омонатга бўлинадир. «Мазмун»нинг маъноси — раҳннинг қарз баробарина тенг келадиган миқдори демакдир. «Омонат»нинг маъноси — қарз баробарига тенг келишидан ортиғроқи, демакдир. Масалан, биров юз танга қарз учун юз эллик тангалик қўлни гаровга қўйса, қўлнинг юз тангалиги мазмун бўладур, эллик тангалики омонат. Бас, агарда ушбу қўл қочса ани биров сафардан тутуб келтириб тобширса, келтиргани учун тўлов ҳақини уч улуш қилинур. Икки улушни раҳн олувчи тўлар. Бир улушни раҳнга қўйувчи тўлар. Аммо қўл икки юз тангалик бўлса ҳар иккисин баробар тўлар. Аммо юз тангалик бўлса раҳн олувчи ўзи тўлар.

90. ГАРОВГА ҚЎЙИШ ЖОЙИЗ БЎЛАДИГАН ВА ЖОЙИЗ БЎЛМАЙДИГАН НАРСАЛАР ҲАҚИДАГИ БЎЛИМ

1. Киши билан шерик нарсани гаровга қўйиш дуруст эмас, ботил. Хоҳ ул шерик нарсани бўлгач, улуши била ёлғизни фойдалангудек нарса бўлсун — экинлар ва бошқа нарсаларга ўхшаш. Хоҳ ёлғизи, яъни шерикларнинг биттаси фойдаланиши имкони бўлмаган нарса бўлсун. Ва дағи оғочдаги меваларни оғочдан териб олиб ҳамда ердаги экинларни ва оғочларни бири-биридан ажратиб гаровга қўйиш дуруст эмас. Аммо бўлинган мевани оғочдан узуб йиғиб гаровга қўйиш ҳамда ерни оғочлардан ажратиб гаровга қўйиш дуруст. Ва дағи озод кишини ҳамда озоднинг тобеларини раҳнга қўйиш дуруст эмас. Шунингдек, омонат молларни, масалан ориятга ҳам ижарага олган нарсаларни, шерик савдо қилинатурган молни гаровга қўйиш дуруст эмас.

2. Айнига, яъни ўзига ўхшаш нарса ё баҳоси номувофиқ нарса баробарина мазмун бўлган нарсани, масалан, сотувчи қўлинда бўлган бир маълум баҳога сотилган нарсани сотиб олишга келишган кишининг раҳнга деб олмоқи дуруст эмас. Маъносиз бўладир, чунки қандай айтуб олса-да сотиб олишга келишган ҳақни тўлаш лозим бўладир. Шунинг учун сотилган нарса сотувчи қўлинда турган ҳолинда айтилган ақча, яъни келишган баҳо баробарина мазмун, мислий ё қийматий баробарина мазмун эмас.

3. Ва дағи қасос баробарина раҳн қўйиш дуруст эмас. Масалан, Зайд Умарни ўлдирса Зайдни шунинг учун ўлдириб қасос олиш лозим бўлса, шу қасос учун Умарнинг қариндош-уруғини Зайднинг раҳнга баробар нарса қўймоқи дуруст эмас. Шунинг учун бу суратда раҳн ўрнига қасосни истийфо мумкин эмас. Яъни раҳни қасос қилиб бўлмайди. Ваҳоланки раҳндан ҳақни олиш мумкин эди. Аммо қасддан ўлдирган суратда ўлдирилган кишининг ҳомийси била ўлдирувчи маълум миқдор мол баробарина сулҳ қилишсалар шу мол учун раҳн қўйиб турмоқи дуруст.

4. Ҳалок бўлмаган вақтда айнини, аммо ҳалок бўлганда мислий молнинг ўхшашини, қийматий молнинг қийматини тўлаш лозим бўлган нарса баробарина, масалан ғасбланган нарса учун ғасбловчининг нарса эгасига раҳнга баробар нарса қўйиб турмоқи дуруст.

5. Ва дағи раҳни қарз баробарина қўйиш дуруст, гарчи қарз раҳн қўйувчининг қўлинда кирмаган бўлсун, барибир айтурсан: «Менга фалон нарсани раҳнга қўйсанг, мен сенга фалон миқдор, масалан минн танга ақча қарзга берурман», деб ваъда қилса-да раҳн раҳн олувчининг қўлинда ҳалок бўл-

са қарзга беришга ваъда қилинғон миқдори ақча баробарина ҳалок бўлур. Агарда қарзга бериш учун ваъда қилинғон миқдор, масалан минг танга раҳннинг қиймати билан бир хил бўлса еки камроқ бўлса. Аммо ваъда қилинғон қарз раҳннинг қийматидан ортиғроқ бўлса ваъда қилинғон қарзни бутунлай бермас, балки раҳннинг қиймати миқдорини берур.

6. Ва дағи салам тариқинча сотганда расмол учун, яъни сотиб олинмоқчи нарса баробарича берилмоқчи пул учун сотувчиға раҳн қўйиб туриш дуруст. Ҳамда байъ сарфда, яъни пул алмаштирганда икки алмашувчининг бириси пул ўрнига баробар нарса раҳнга қўйиб турмоқи дуруст. Шунингдек муслам фиҳ учун, яъни салам тариқинча сотганда сотилгандан кейин топширилмоқчи нарса учун раҳн қўйиш дуруст.

7. Агарда салам тариқинча сотганда расмол учун ёки пул олишувчиларнинг бирисининг пул учун раҳнга баробар нарса қўйилгач шу сотув асносида раҳн раҳн олувчи қўлида ҳалок бўлса, раҳн берувчидан зарурий бўлғон оқчани олғон ҳукминда бўлур. Бас, бу суратда қаралур: раҳн раҳн берувчидан зарур бўлғон пул билан берди. Ё ортиқроқ бўлса раҳн олувчи ўзича зарур пулни олғон ҳукминда бўлур. Аммо раҳн тегмоқчи пулдан камроқ баҳолик бўлса тўлдирилар. Аммо расмол учун ҳамда пул алмаштирганда зарурий бўлғон пулни нақд қилиб бермасдан бурун, ҳамда баробарина раҳн қўйиб бу раҳн ҳалок бўлмасдан бурун аҳд мажлисинда ажралсалар, яъни ақд мажлисидан ажралишгандан сўнг раҳн ҳалок бўлса, салам била сарф ботил бўлур. Чунки салам тариқинға сотганда ҳамда пул олишганда пул ҳозир қилганда бериш зарур эди. Лекин 6- масалада айтилган каби муслам фиҳ учун, яъни салам тариқинча сотилғон нарса учун қўйилғон раҳн хоҳ сотув мажлисидан ажралишмасдан аввал ҳалок бўлсун, хоҳ сотув мажлисидан сўнг ҳалок бўлсун — нарсани сотиб олувчи нарсани олғон ҳукминда бўлур. Яъни аввалги икки суратда раҳн ботил бўлмас, дуруст бўлур.

8 Раҳн олувчи била берувчининг иккаласининг иттифоқи била раҳнни бир адл кишига қўйиб туришни шарт қилгач, шу адл кишининг раҳнни ўз тасарруфина олмоқи била раҳн тамом бўлур. Яъни юқорида баён қилинмиш раҳн ҳукми юритилур. Сўнгра бу раҳнни мазкур адлдан раҳнни қўйувчи ёки олувчининг бириси ололмас. Балки иккаласи бирга олурлар.

9. Айтилган каби адл қўлина топширилғон раҳннинг ҳалок бўлмоқи бошқа раҳнлар каби раҳн олувчи қўлинда ҳалок бўлиш ҳукмидадир.

10. Агарда раҳнга солувчи раҳн сақловчи адли ё бошқа кишини раҳннинг ваъдаси тўлгач ёки муталлақаи, яъни тўлган тўлмаган эканлигини айтмасдан бу раҳнни сотишга вакил

қилса дуруст бўлур. Бўйла сотиш учун вакил қилишни раҳнга қўйиш ақди вақтинда шарт қилса, раҳнга қўйувчининг вакилни вакилликдан туширмаки ила тушмас, то раҳн ақди битгунча вакил бўлиб турур. Дағи раҳн қўйувчининг ёки олувчининг вафот бўлмоқи сабабли вакил вакилликдан тушмас, балки ўзи вафот этсагина вакиллиги битар, вакиллик ворисларига қолмас. Аммо бировни раҳни сотишга вакил қилишни раҳнга қўйиш ақди вақтинда шарт қилмаса истаган вақтида бекор қилмоқи ила вакилликдан тушар деб билинадир.

11. Раҳн қўйувчи ёки қўйувчи вафот топганда унинг вори-си ғойиб бўлгон вақтда раҳни қайтариб олиш ваъдаси тугаса вакил раҳни сотишга мажбур қилинур. Вакил билхусуматга ўхшаш, яъни муддасан алайҳ (айбланувчи) ва айбли киши тарафидан муддаанга қарши даъво қилишга вакил бўлгон кишига ўхшаш вакил қилувчиси ғойиб бўлгон суратда вакил даъволашувдан бош тортса ҳам даъволашишга мажбур қилинур.

12. Агарда адл, яъни раҳни сотишга вакил қилингон киши раҳни сотса, раҳннинг пули раҳн ҳукминда бўлур. Пулнинг йўқолиши раҳннинг ҳалок бўлмоқи кабидур. Бу суратда раҳннинг пули, яъни раҳни сотқондан келган пул қарз била баробар ё ортиқ бўлса қарз баробарина бўлар. Кам бўлса, бериши мумкин бўлган киши раҳннинг баҳоси қадари ушлаб қолур. Ортиғини тўлар.

91. РАҲНДА ТАСАРРУФ ВА ЗАРУР ҲАҚИДАГИ БЎЛИМ

1. Раҳн қўйувчининг раҳни сотмоқи олувчи ижозатина ва рухсатига боғлиқдир. Чунки раҳнда унинг ҳақи бордур. Шунингдек, раҳн олувчининг раҳн сотмоқи раҳн қўйувчининг сотувига раҳн олувчи рухсат берса ёки қарзни адо қилса сотуви нафаз, яъни сотиш-олиш ҳукми юритилур. Қарзни тўламасдан сотмоқиға рухсат берган суратда раҳни сотқондан келган пул раҳн олувчида раҳн бўлуб қолур.

2. Раҳн қўйувчининг раҳни сотишига раҳн олувчи рухсат бермаса, ривоятга кўра, сотувни бузса ҳам дуруст, сотув бузилмас. Сотиш мавқуф бўлуб кечикиб қолур, чунки раҳн олувчининг қарзини тўламас, бермасдан туришга ҳаққи бор. Аммо сотувни буза олмас. Бу суратда раҳн сотиб олувчи раҳни бўлуб олингонга сабр қилиб кутар ёки сотишни бузмоқ учун қозига мурожаат қилур.

3. Раҳнга қўйувчининг олувчи рухсатидан ташқари раҳни озод қилиши, тузиши, истийлад (она қилмоқ) қилиши дуруст. Раҳн қўйувчи бу тасарруфларни бой ҳолинда қилса қаралур:

агарда бу раҳн учун бўлгон қарзнинг ваъдаси етган бўлса олиши мумкин бўлган киши қарзни ҳозир олур. Аммо қарзнинг ваъдаси етмаган бўлса то қарз ваъдаси етгунча тутуб туриш учун раҳн баҳосига арзигулик нарса раҳнга олур.

4. Аммо раҳнга қўйувчи бу айтилган тасарруфларни, яъни озод, мудаббар (бошқариш, қуриш) она қилишни фақир ҳолинда қилса, озод қилгон суратда озод қилингон раҳн қул била қарзнинг қаюсининг баҳоси камроқ бўлса, қул шу камроғининг баҳоси қадари ишлаб топиб қарзини тўлар. Мундан кейин озод қилувчи хўжаси бойиб қолса қул ўзи ишлаб раҳнга олувчига тўлаган қадари пулни раҳнга қўйувчи хўжасидан тўлар.

5. Озод қилишнинг икки қардошларинда, яъни қул ё канизакни мудаббар қилиш билан она қилиш суратида мудаббар ҳам она қилиш қарзнинг барчасини, яъни буларни раҳнга қўйувчи хўжалари раҳн олувчига қўб бурчлидир, гарчи ўзлари қарзга қарағанда қўб кам баҳолик турсалар-да қарзнинг барчасини ишлаб топиб тўлатурлар. Сўнгги кунда ишлаб топиб тўлаган молни хўжалариндан ундира олмас. Чунки буларнинг касб қилгон моллари филҳақиқат ўзлариники эмас, балки хўжаникидир.

6. Раҳн қўйувчининг раҳнини йўқ қилиши раҳн қулни озод қилмоқи ҳукминдадир. Яъни қарз ваъдаси етган бўлса, қарзнинг ҳаммасини тўлар, етмаган бўлса, раҳнга бир нарса қўяр. Раҳнга бегона киши талафот етказса у киши ўша пайдаги амалдаги ҳақни раҳн олувчига тўлар. Ушбу тўланган раҳн ҳақи раҳн олувчида раҳн бўлиб қолур. То қарз ваъдаси етгунча қарз минг танга бўлса ҳам раҳннинг ҳақи қўйилгон кунда минглик бўлса, кейин бу раҳнни бир бегона киши ҳалок қилса, аммо ҳалок бўлгон кунинда беш юзлик турса қарзли кишининг устидан беш юз қарз тушар. Ваъдаси етгач беш юзни тўлаб раҳнни қайтариб олур. Чунки бегона кишининг талафот еткизмоғи бир офат етиб ҳалок бўлгон ҳукминдадир.

7. Агарда раҳн олувчи раҳнни раҳн қўйувчига ориятга берса ёки олувчи билан қўйувчи бир иттифоқда бўлуб бир бегона кишига ориятга бериб турсалар, шу л муддат раҳн ҳалок бўлса, раҳн олувчининг устидан тулов тушар. Яъни раҳн қўйувчидан қарзнинг барчасини ундирар. Раҳнни бегона кишига ориятга берган суратда бу раҳн раҳн бўлуб тургон ҳолинда қўйувчининг ҳам, олувчининг ҳам истаган вақтда ориятни қайтариши мумкин.

8. Раҳн қўйувчида раҳн ориятда бўлуб, шу раҳнни раҳн олувчига қайтармасдан аввал раҳн қўйувчи вафот этса, бу вақтда раҳн қўйувчининг бир неча кишига бериши керак бўл-

са, раҳн олувчи бу раҳнни қарзи учун ўзига олиши бошқа қарз эгаларидан зарурроқ. Масалан, раҳн қўйувчининг бу раҳндин ўзга моли бўлса, аммо ўзининг қўп кишига бериши керак бўлса, олиши мумкин бўлган кишилар буларга зўрлик қила олмас, бу раҳн раҳн олувчиға бўлур.

9. Раҳнни истеъмол қилиш учун, яъни керак жойга ишла-тишга рухсат олгон суратда раҳн олувчида, масалан, отни раҳнга олгонда от эгасидан миниб юришга рухсат олса, раҳн истеъмолдан бурун ё сўнг ҳалок бўлса бошқа раҳнларга ўхшаш тўлар. Яъни қарз била раҳн баҳоси тенг бўлса ё раҳн баҳоси ортиғроқ бўлса, раҳн олувчи раҳн қўйувчидан қарзини ундира олмас. Аммо раҳнни истеъмол қилгон ҳолинда ҳалок бўлса, ҳеч тўламас. Яъни раҳн қўйувчидан қарзни бутунлай ундурар, чунки бу суратда орият ҳалок бўладур.

10. Раҳн қўйиш учун бегона кишидан баробар нарсани ориятга олиб туриш дуруст, бу вақтда қаралур: агарда ориятга берувчи мутлоқ қилиб берса, яъни фалон кишидан бошқача қўйма, фалон баҳодан ортиқға қўйма, деб белгиласдан берса — хоҳлаганча қўйса ҳам дуруст. Аммо раҳн баробариға олмоқчи бўлинган қарзининг чекини ҳам жинсини янада камга қўясан деб белгилаб айтиб берса, айтилгандан ўзмас. Бу суратда нарса эгаси айтилганга хилофлиқ қилса. Масалан, чопонни ўн тангаға қўйишга рухсат олгон эди, ўн бешга қўйса дуруст. Кейин бу суратда раҳн ҳалок бўлса, ориятга берувчи ориятга олуб раҳнга қўйувчидан ё раҳнга олувчидан нарсанинг ҳақини ундурар. Раҳн олувчидан ундурган суратда раҳнга олувчи нарса эгасига тўлаган қадари пулни ориятга олувчидан ундурар. Ориятга олувчи раҳнга қўйгонда ориятга берувчи буюрғонча қилиб нарса раҳн олувчида ҳалок бўлса, раҳн олувчи қўйувчидан қарзини ундуролмас. Аммо ориятга олувчи бу ориятни раҳнга қўйуб раҳн олувчидан қарзға олгон қадарини нарса эгасига тўлар.

11. Раҳнга қўйиш учун нарсани ориятга берувчи баробарина ориятга олуб раҳнга қўйувчи олгон қарз қадарини раҳн олувчиға тўлаб раҳнни ўзига олишни хоҳласа раҳн олувчи қайтариб беришдан тийилмас. Сўнгра ориятга берувчи нарса хўжаси раҳн олувчиға тўлаган миқдор пулни ориятга олуб раҳнга қўйувчидан ундира.

12. Раҳнга қўйиш учун ориятга олуб турилгон нарса раҳнга қўйишдан аввал ёки раҳндан олгондин сўнг бўлса ҳам ориятга олувчининг қўлинда ҳалок бўлса ҳеч нарса тўламас.

13. Раҳнга қўйувчининг раҳнга зарар келтирмаки мазмундир. Масалан, раҳнга қўйгон қулни ишлатса зарар келтирган кунда тургон ҳақни тўлар. Раҳн олувчининг раҳнга зарар келтирмаки зарар ҳақи қадари қарзни раҳн қўйувчи устидан ту-

шар. Аммо раҳн қўйувчиға ҳам олувчиға ўзларига ё молларига зарар келтирмаги бекордир, яъни ҳақлари йўқолур, ҳеч кимга тўлов вожиб бўлмас. Масалан, раҳн қул раҳн қўйувчининг ёки олувчининг молини ўғирласа ҳеч қаюси тўламас.

14. Раҳндан туғиб зиёдалашгани, масалан бола, сут, жун кабилар раҳндир. Аммо тугмасдан зиёдалашгани, масалан раҳн қулнинг касб қилиб топгани: ҳибадан, садақадан келгани раҳн бўлмас. Балки раҳн қўйувчи хўжаси шу соат ўз қулига олур. Раҳндан туғиб зиёда бўлган нарса ҳалок бўлса, бепул ҳалок бўлур, яъни баробарина қарздан ҳеч нарса ҳисоб қилинмас. Чунки бу зиёда нарса раҳн ақдина кирмагандир. Аммо асл раҳн ҳалок бўлса, қарз баробарина ҳалок бўладир. Яъни раҳндин кўпи ҳалок бўлса, шунча миқдори қарз раҳн қўйувчи устидан тушар. Агарда туб раҳн ҳалок бўлса, туққани қолса, раҳндан ортган нарсага раҳнни олгон кундаги баҳоси қўйилиб ҳалок бўлгон туб раҳнға — раҳнға солгон кундаги баҳоси қўйилур. Кейин ҳар иккисининг улуши қадари қарзға бўлинув. Масалан, отни ўн танга баробарина раҳнға қўйиб, ул қўйгон кунда ўн тангалик бўлса сўнгра раҳндалик пайтда туғса, кейин от ҳалок бўлиб тойи қолса, бас, қарз тўлаган кунда той туб раҳннинг, яъни отнинг ярим баҳоси турса, масалан мазкур суратда беш тангалик турса, бу суратда раҳндан ортқан нарса туб раҳннинг ярим ҳақи турғонда қарз уч улуш қилинув: қарзнинг, яъни ўн танганинг уч улушидан икки улуши туб раҳн баробарина ҳисоб қилинув раҳн қўйувчи устидан тушар. Аммо уч улушдан бир улушни раҳндан ортқан нарсадан тўлар. Ортқани ўзига қолур. Масалан, бу суратда беш танга той пулидан бир танга олтмиш етти тийин раҳн қўйувчининг ўзига қолур. Уч сўм ўттиз уч тийин раҳн олувчиға бўлур. Аммо той ҳам ўн тангалик бўлса ярим-ярим қилиб беш танга тўлар.

15. Раҳнни алмаштириш, масалан аввалда раҳнға қўйилгон қул ўрниға қул ё канизак ё от қўйиш дуруст. Ва дағи раҳнни орттириш дуруст. Масалан, ўн дирҳам баробарина ўн дирҳам турадиган кийим раҳнға қўйиб, сўнгра аввалги кийим бида бирға раҳнда турсун учун яна ўн дирҳам турадиган кийим ё бошқа нарса қўйур. Бу суратда кийимнинг биттаси ҳалок бўлса беш дирҳам баробарига ҳалок бўлур. Қолгон беш дирҳамни тўлаб ҳалок бўлмай қолгон кийимни олур. Аммо қарзни раҳн қўйгон кунда келишган миқдоридан орттириш дуруст эмас. Яъни раҳн олувчи сўнгиндан ушбу раҳн қўйувчиға ўзининг ризолиғи бида яна қарз берса раҳн баробарига бўлмас, раҳнсиз қарз бўлур. Бунинг фарқи шуки, бир киши икки минглик қулни раҳнға қўйиб бир минг олса сўнғи кунда яна мингни олса, кейин қул раҳнда вақтда ҳалок бўлса, аввалги минг баробарига ҳалок бўлур. Кейинғи олгон мингни тўлар. Аммо

рахн қўйғон кунда икки мишғни олса, қул ҳалок бўлса, ҳеч нарса тўламас.

16. Агарда раҳн олувчи қарзини олгиси келмаса раҳн-рахн олувчининг қўлида ҳалок бўлса ҳеч нарса тўламас. Омонат бўлғонлиқи учун ҳам раҳн қўйувчи қарзни тўламас. Аммо раҳн олувчи раҳн баробарига тегишли қарзини олғондан кейин ё қарз учун бир нарса олуб сулҳ қилишгандан кейин, масалан раҳн қўйувчи устида юз танга қарз учун бир от олуб сулҳ қилишгандан сўнг ёки ҳавола қилгандан кейин раҳн-рахн олувчининг қўлида пайтда эгасига қайтариб бермас. Бурун ҳалок бўлса олғон қарзни сулҳ қилишиб олғон нарсасини раҳн қўйувчига қайтариб берур, ҳавола ботил бўлур. Бу ўринда шундай, масалан Зайд Умарга бир от раҳнга қўйуб юз сўм қарзга олур. Шунингдек, Зайднинг Бакрда юз сўм олиши лозим бўлган пули бор. Бас, Зайд Умарга айтса сен мендан олмоқчи юз сўмни Бакрдан ол деса, Умар бунга ризо бўлса, Зайднинг раҳнини ўзига қайтаруб бериши зарур. Агарда Зайдга қайтармасдан бурун Умар қўлида ҳалок бўлса ҳавола ботил бўлур. Умар Бакрдан, Зайддан ҳам ҳеч нарса ололмас. Чунки бу раҳн Зайддан олиши керак бўлган нарса баробарига ҳалок бўлди.

18. Раҳн қўйувчи била олувчи тасаддуқ қилишсалар, яъни келишсалар, масалан, раҳн қўйувчи олувчига айтса менинг сенга берадиган нарсам йўқ деса, раҳн олувчи ҳам, бали, дуруст деса, кейин раҳн-рахн олувчи қўлида ҳалок бўлса раҳн қўйувчининг устидаги қарз баробарига ҳалок бўлур. Аммо бу тасаддуқ 16- масаладаги, ибронинг (рахн олувчи қарзини олгиси келмаса, дегандагининг) хилофинчадир. Иброда қарз бериши мумкин кишининг устидан бутунлай тушар. Аммо тасаддуқда қарз раҳндан кам ёки раҳн била баварар бўлса тушар. Қарз раҳндан ортиқ бўлса ортигини тўлар.

92. КАФОЛАТ КИТОБИ

1. Кафил бўлмоқ шулки, устида ҳақи йўқ бегона кишининг яхшилиқ этуб мутолабада, яъни сўраш-излаш вақтида, бирга жавоб беришмоқ учун устида ҳақи бор киши билан бир тарафда туриб гувоҳ бўлмоқи. Гўёки иккиси бир ҳукминда бир зарурий иш тўғрисида биргалашиб жавоб бериш учун қўшилмоқлари. Ўзини қўшувчи кафил бўлади. Қўшув жараёни кафолат, яъни кафил бўлиш деб аталади. Аммо кафил бўлиш — қарз тўлашда шериклашиб қўшилиш эмас. Яъни нарсани эгаси ёки ғасбловчидан ёки ғасбланган кишидан ундиришга ихтиёри бўлғони каби эмас. Олиши мумкин бўлган кишининг қарз учун кафил бўлғон кишидан ундирмаки лозим эмас, яъни «тўла»,

деб кафилни сиқаштира олмас. Аммо кафил ўз ихтиёри бор киши ёки устида ҳақ бор киши асил ҳам макфул деб аталади, нафс ё моли макфул биҳ деб аталади. Қафолат деб таъриф қилиш «замму зимматин ила зимматин фиддайн» деб таъриф қилишдан дурустроқдир.

2. Қафолат икки турли: бири — «қафолатун биннафс», яъни устида ҳақ бор кишининг ўзини зарур ўринга топширишга кафил бўлмоқи. Иккинчиси — «кафилун билмол», яъни қарзли кишининг мол билан тўлашга ишонч учун кафил бўлиши. «Қафолатун биннафас» шартномаси: «Мен сенинг ўзинг учун кафил бўлдим», деган сўз билан тузилади. Ва дағи танининг талоқ изофа қилиш дуруст бўлгон аъзосина изофа қилуб кафил бўлиш билан кафиллик шартномаси тузилар. Масалан, бошга кафил бўлдим, деса ё юзга кафил бўлдим деса, барча аъзога кафил деб ҳисобланур. Яъни 44- фаслнинг 10 ҳам 11- масалларинда баён қилингонча хотуннинг қандай аъзосини талоқ деб айтса ҳам, бутун аъзосига талоқ ҳисобланур. Шунингдек кафил бўлиш вақтида шундайин аъзоларга кафил бўлув била барчасига кафилун биннафс бўлуб ҳисобланади.

3. Шунингдек, мен унга зомин (кафил) бўлдум демак била, ул меним устимга лозим бўлсун демак била, ул манга лозим бўлсун, дейиш била, мен унга заим (заим — кафил деган сўз) дейиш била, ҳам мен уни қабул қилдим, дейиш била қафолатун биннафс ақди боғланур. Яъни бу сўзларни айтувчи ким учун айтса, шунинг учун кафил бўлиб ҳисобланур.

4. Ҳад била қасосда муддоан алайҳ бўлгон киши ўзини кафилун биннафсга топширишга мажбур қилинмас. Масалан, Зайд Умарни ҳад ё қасос қилдиришга даъво қилар экан, қози шу суратда, сен бундай ҳукм битганча ишонч учун кафилун биннафс топиб ўзингни унга топшир, деб Умарни мажбур қила олмас. Аммо Умар ўз ихтиёри била кафилун биннафс белгиласа дуруст. Имоми Аъзам қошинда ҳад ҳам қасос била айбли киши тарафиндан кафилун биннафснинг лозим эмаслигининг асли шуки, унинг учун бу икки ҳақ устидан тушиб турадир. Шунинг учун кафилун биннафс била истисоқ ва ишонтирув вожиб эмас.

5. «Кафилун биннафс»га «макфул биҳ»ни ҳозир қилиш ё белгисиз вақтда лозим бўлур агарда кафил бўлгон вақтда қайси замонда ҳозир қилишни айтмаган бўлса Бу суратда олиши мумкин киши қарзли кишини қайси вақтда ҳозир қилишни сўраса, шу вақтда ҳозир қилиш кафилга вожиб бўлур. Ёки белгиланган вақтда ҳозир қилиш лозим бўлур. Агарда олиши мумкин киши кафилдан шу белгиланган вақтда ҳозир қилувин истаса бас; қарзлини ҳозир қилиш била буюргач ҳозир қилмаса, ҳоким кафилни ҳиёс қилур.

6. Кафилун биннафс бўлгон киши асилнинг, масалан, қарз-ли кишининг вафот қилиши била кафилликдан безар, яъни кафиллиги битар. Қарзли кишини ҳозир қилиш мумкин бўлмағонлиқи учун. Ҳам қарзли кишини олиши мумкин кишига даъво қилишурга кучи етарлик этуб топширмоқи била кафил кафилликдан безар. Ва дағи қарзли кишининг ўзи олиши мумкин кишига даъволашишга кучи етарлик этуб топширмоқи била кафил кафилликдан безар. Гарчи кафолат ақди вақтида бундай кафилнинг қарзли кишини ёки қарзли кишининг ўз-ўзини олиши мумкин кишига қози қошинда топширмоқлиқи шарт қилинса-да. Чунки даъволашишга кучи етарлик этиб топширгач мақсуд ҳосил бўладур.

7. Макфул лаҳу кафолатланган киши вафот этса васийларига ҳам ворисларига кафилни мутолаба, яъни сўраш ва излаш ҳақи тегади. «Васий» деб сабий ворислар ишларни тадбир тасарруф қилуб юрутур учун васият этилуб қолдирилгон кишига айтилуб.

8. Биров биров учун кафилун биннафс бўлса, ҳам ўша вақтда айтса, агарда эртага мен, яъни — кафил, бу кишини санга келтириб тобширмасам қарзни ўзим тўларман, деса кафиллиги дуруст. Бу суратда кафилун биннафс ҳам, кафилун билмал ҳам бўладир. Сўнгра эртага кафил қарзли кишини «макфул лаҳу»га тобширмаса, қарзни кафил тўлар, ҳамон кафолатун биннафслиги бекор бўлмас. Кафил қарз эғасига тўлаган қадари молни қарздор кишидан ундурар. Агар ўша пайтда қарздор киши вафот топган бўлса, кафил киши қарздор кишининг мерос молидан ундирар.

9. Кафолатнинг иккинчи қисми кафолатун билмалдур Кафолатун билмал, яъни молни топширишни устига олуб кафил бўлишлик дуруст. Гарчи «макфул биҳ»нинг, яъни мол кўпми ё оз эканлигини билмасдан бўлса-да агарда олмоқчи кишининг қарзи борлиғи дуруст бўлса кафил бўлишга шу етади.

10. Ундан, масалан, Зайддан сенга тегадиган мол учун кафил бўлдум, дейиш билан кафолатун билмал ақди боғланади.

11. а) Ёки кафил бўлишини кафолатга муносиб бўлгон шартга боғлиқ қилса, масалан кафил бўлмоқчи киши айтса, қарздор киши сафардан қайтса ёки бошқа шаҳарга кетса; б) ёки агарда фалон кишига сотсанг мен пулига кафил, деса; в) ёки сенга ундан пул қолса мен кафил, деса; г) ёки сендин фалон киши расбланган нарсага мен кафил деса, кафолатун билмал ақди боғланур.

12. Аммо кафил бўлишни хоҳлаган киши ўзининг кафил бўлишини мол вожиб бўлишига алоқадор бўлмаган шартга боғласа, масалан, шамол эсса, Зайддан сенга тегадиган қарзни

топишириш менинг устимда вожиб бўлсун деса, кафолат ақди боғламас.

13. Агарда санга Зайддан тегишли пулга кафилман деса, 15- масалада айтилганидек, миқдори номаълум пулга кафил бўлса, сўнги кун Зайд устига била исбот қилинган қадар пул тўлар. Аммо қарзнинг миқдори далил билан исбот қилинмаса кафилга онт ичирилур, яъни кафил, «мен биламан Зайд устида фалонча миқдори эди», деб онт ичирилиб кафилнинг сўзи инобат бўлур. Аммо бу суратда қарзли киши кафилнинг сўзича қарши кафил айтгандин кўпроқни айтса, масалан, олмоқчи киши «икки минг эди», деса, лекин ўзи далил била икки минг эканлигини исбот қилолмаса, шу сабаб кафил, «бир минг эканлигин биламан», деб қатъий онт ичса, аммо шу ҳолда қарздор киши олмоқчи кишининг сўзини маъқуллаб икки минг эканлигин иқдор қилса, кафил ҳамон бир мингини тўлар. Ундан зиёдини қарздор киши ўзи тўлар.

14. Олмоқчи киши қарзини асил била кафилнинг иккисининг биттасидан сўраса ҳам иккинчисидан сўраш зарур бўлур.

15. Киши учун кафил бўлиш, қарздор кишининг буйруғи била ҳам буйрушидан ташқари дуруст. Қарздор кишининг буйруғи била кафил бўлгон суратда қарзни кафил тўласа, сўнги кунда кафил ўзи тўлаган қадари пулни аслийдан ундирар. Аммо қарздор кишининг буйруғидан ташқари кафил бўлуб қарз тўласа, тўлаган қадари пулни асилдан, яъни қарздор кишидан ундиролмас.

16. Қарз сўровчи кафил устига юклаб ундирса кафил ҳам шундай асилға, яъни қарздор кишига юклаб ундирар. Агарда кафил ҳибс қилинса, яъни қарз учун турмага ташланса, қарздор кишини турмага ташлатур.

17. Олмоқчи киши қарздор кишидан қарзини бекор қилиши ҳам кечиктирмаги кафилга таъсир қилур. Яъни қарздордан қарзни сўрашни бекор қилса, шу қарзни кафилдан ҳам сўрай олмас. Шунингдек, қарздорға қарзни тўлашни кечиктирса, шу ваъда битмасдан аввал кафилдан сўрай олмас. Аммо бунинг акси, яъни кафилдан қарзни сўрашни бекор қилиши ҳам қарзни сўрашни кечиктирмаги асилға, яъни қарздор кишига таъсир этмас. Масалан, олмоқчи кишининг кафилдан қарз сўрашни бекор қилиши асилдан қарзни сўрашни бекор қилиши деган гап эмас.

18. Асилнинг минг танга бериши учун кафил «макфул лаху»га, яъни олмоқчи кишига юзни беруб қолғонини ҳеч кимдан сўрамай сулҳ қилишса кафил аслийдан юзни ундиролур. Аммо минг танга пул учун иккинчи жинсдан бўлгон нарсаси бе-

риб сулҳ қилишса; масалан, юз тагалик буғдой бериб келишса асилдан, яъни бермоқчи кишидан мингги ундирур.

19. Агар кафил ёки асил кафолатнинг мужбидан макфул лаху била сулҳ қилишсалар, яъни олмоқчи кишига қарзнинг бир озин бериб, масалан мингнинг беш юзин бериб кафилни кафолатдан чиқармоқи учун сулҳ қилишса, бу сулҳ асилдан, яъни қарздор кишидан қарзни сўрашни бекор қилиш бўлмайди. Асил қарзнинг тўланмаган қадарини тўлар. Бу ўринда тўрт масала тасвирланган. Аввал, сулҳ қилишқон вақтда қарздан ҳар иккисининг бекор бўлишини шарт қилур. Иккинчи, фақат асилнинг бекор бўлишини шарт қилур. Учинчи, қайсинидан бекор қилиш ҳақида сукут қилур, барча қарзни бекор қилишни шарт қилур. Бу уч суратда сўнгги кунда қарзни ҳеч қаяусидан сўрай олмас, ҳар иккисидан бекор бўлғонлиқи учун. Тўртинчи, кафилнинг бекор қилишини шарт қилур. Бу суратда асил қарз тўлашдан қутула олмас.

20. Кафилнинг кафолатдан чиқишини олмоқчи кишига ҳеч фойдаси бўлмағон бир шартга боғлаш, бошқа турли ҳақларни бекор қилишни фойдаси бўлмағон шартга боғлаш ботил бўлгани каби ботилдир. Яъни айтилган шарт топилса ҳам мувофиқ бўлмагани учун кафолат ўз кучида қолади. Олмоқчи киши кафилга: «Эртага Зайд Истамбулдан қайтса, сан кафилликдан чиқарсан», деса чиқмас. Мувофиқ бўлмаган шарт шулки, ул шартнинг борлиғиндан қарзни истовчига ҳеч фойда бўлмас, йўқлиғидан ҳеч зарар бўлмас. Масалан, Зайднинг қайтишида олмоқчи кишига ҳеч фойда ҳам, зарар ҳам йўқ.

21. Уғирлик, зино, ичкилик ва бошқа ҳадлар учун ҳам қасос учун кафил бўлиш дуруст эмас. Чунки, жазоларда биров ўрнига биров туриши мумкин эмас. Аммо ҳад ҳам қасос вожиб бўлғон киши учун кафилун биннафс бўлиш дуруст. Ва дағи сотилғон нарсага сотувчидан олмасдан аввал ҳалок бўлса, «ўзим кафил», деб кафил бўлиш дуруст эмас. Бу ўрунда сотилғон нарсадан мурод шундайин нарсаки, ҳалок бўлғонда қийматий нарса каби қиймати ҳам мислий нарса каби ўхшаши баробарина ҳалок бўлмас, яъни бу иккисидан бошқа нарса баробарига ҳалок бўлур. Масалан, сотилғон нарса сотиш вақтида келишилган пул баробарина ҳалок бўлади. Сотилғон нарса топширилмасдан аввал сотувчи қўлида ҳалок бўлса, бу нарса баробарига тегишли бўлган пул баробарига ҳалок бўлади. Сотувчи келишган пулни олган бўлса қайтаруб берур. Пулга, яъни сотиб олинган нарса баробарига берилатурғон нарсанинг топширилишига кафил бўлиш дуруст.

22. Ва дағи раҳнга солинғон нарса учун ҳам омонатлар учун кафил бўлиш дуруст эмас. Яъни раҳнга олувчидаги раҳни ўзим топшираман деб, омонат сақловчидаги омонатни ўзим

топшираман деб кафил бўлиш дуруст эмас. Омонатлар вадиа кабидир, ижараға олингон нарса кабидир, музораба моли, яъни шерик касб этатургон мол кабидир, ҳам шериклик мол кабидир.

23. Бир белгили ижараға олингон отга юклашга кафил бўлиш дуруст. Масалан, Зайд Умарнинг маълум жайрон отни ижараға олса, бу суратда Бакрнинг бу отга Зайдни миндиришга кафил бўлмоқчи дуруст эмас. Чунки, Бакрнинг ёт киши отини ишлатишга ҳадди сизмайди. Бакр ўз отига миндириши мумкин, лекин ул жайрон отга миндириб бўлмайди. Бакр шунинг учун ижара ҳақин ололмас. Аммо белгисиз қандай бўлсада бир отга миндиришга деб ижараға олса, кафил бўлмоқчи дуруст. Ва дағи фалон қул хизмат этар деб, ижараға олганда, ул қулнинг хизмат этишига кафил бўлиш дуруст эмас. Чунки, кафил ўзи унинг учун иш қилур эди. Аммо кафилнинг иши фалон қулнинг иши эмас.

24. Ўлган киши учун кафил бўлиш дуруст эмас. Чунки бу устидан тушган қарзга кафил бўлиш бўлади. Ва дағи толибнинг, яъни олмоқчи кишининг кафил бўлиш мажлисида қабул қилишдан ташқарида кафил бўлиши дуруст эмас. Магар вориснинг ўзи мерос қолдирувчиси ўлим тўшагида бўлганда гаримлари, яъни олмоқчи кишилари ғойиб бўлганда мерос қолдирувчи учун кафил бўлмоқчи дуруст.

25. Мукотибнинг, яъни маълум миқдор пул тўлаб озод бўлиш учун хўжайини билан шартлашган қулнинг бадал китобатига тўлаши зарур бўлган пулни тўлашга кафил бўлиш дуруст эмас. Чунки бадал китобати ҳақиқий устга юкланган қарз эмас. Эҳтимолки, қул айтилган молни топишдан ожиз бўлур ва қайтадан қул бўлиб қолур. Ва дағи сотилгон нарсанинг уҳда (кафолат, маъсулият) сига ҳам холос (тўлов)ига кафил бўлиши дуруст эмас. Уҳдадан мурод, не нарса эканлиги шубҳали бўлганлиги учун Чунки уҳда ё нарса сотувчининг мулки эканлигига шохид бўлиш деган сўз бўлур. Ёки нарсани топширишга кафил бўлиш деган сўз бўлур. Кафиллик дуруст эмаслиги шунинг учунки, уҳданинг аввалги маъносига қараганда кафилга эҳтиёж йўқ. Иккинчи маъносига қараганда кафилнинг ақдга ҳам ақднинг ҳақларига кучи етмаганлиги учун кафолати дуруст эмас.

26. Молни сотганда музорибнинг мол эгасига сотуб олувчи тарафидан пулнинг топширилишига кафил бўлиши дуруст эмас. Ҳам бир молни сотишга вакил қилинган кишининг олувчидан пул топширилишига кафил бўлиши дуруст эмас. Чунки музориб билан вакил қўлидаги мол омонат. Музораба моли деб шунга айтиладики, икки кишининг биттасида мол бўлуб,

иккинчисидан фойда шеригига сотув-олув хизмати бўлур. Сотиб-олиш хизмати ва касб этувчиси музориб деб аталади.

27. Икки киши шерик нарсаларни сотганда бириси шеригининг улуши учун кафил бўлиши дуруст эмас. Масалан, икки кишининг бир шерик қўллари бўлса бу қўлни бир йўли бир қўл сиқишда сотсалар, бириси иккинчисига сотиб олувчидан пул топширилишига кафил бўла олмас, дуруст эмас. Аммо икки қўл сиқишда сотиб ҳар иккисига тегишли пулнинг миқдори маълум бўлса, шериги учун кафил бўлмоқи дуруст.

28. Харож ва навоиб ҳам қисмат учун кафил бўлиш дуруст, гарчи бу навоиб била қисмат заруратсиз йиғилса ҳам. Харож — ер солиғидир. Навоиб — ҳар йилда маълум вақтда халқнинг ўзига керак нарсаларга харажат учун, масалан миршаб вазифаси учун, йўлларни, сув йўлларини таъмирлаш учун байтул-молга йиғиладиган солиқдир. Қисмат — йилнинг муайян вақтида маълум бўлмай фавқулодда келиб чиққан харажатлар учун йиғилган солиқдир. Баъзи уламоларнинг айтишича, бу ўринда қисматдан мурод — бўлиш деганлар. Масалан, бир қиймат қўйилиб юритилатурғон нарса икки киши орасида шерикчиликда бўлиб, иккисининг бири бўлишга киришганда бир бегона кишининг «бўлиб бераман» деб кафил бўлмоқи дуруст.

29. Қул озод қилинмаганлиги учун тўлаш вожиб бўлмаган мол, мутлақан, яъни қўлнинг бу қарзини тезлик билан ёки аста-секинлик билан тўлашни айтмасдан устига олган кафилга вожиб бўлур.

30. Нарса сотиб олувчидан сотувчиға пулнинг тўланишига кафил бўлган кишининг мазкур сотилмиш нарсани «меники» деб даъво қилмоқи ботил.

31. Ва дағи олди-сотди дафтарида фалон киши фалон кишига ўзининг мулкидаги нарсани сотди, деб ёзилган пайтда гувоҳ бўлиб ёзилувчининг шу сотилган нарсани меники деб даъво қилмоқи ботил. Аммо сотувчи била олувчининг олди-сотди қилишга қарор берганликларига гувоҳ бўлдим, деб ёзган кишининг хилофига, яъни сотилғон нарсани меники деб даъво қилса, ботил эмас, исбот қила олса, даъвоси ўтади.

93. ҲАВОЛА КИТОБИ

1. Бир кишининг устидаги қарзни иккинчи кишига юклашлик муҳилнинг, яъни қарздор кишининг устидаги қарз қолмаслиги шарти билан бўлади. Ҳавола уч киши орасида бўлади. Бири — муҳил, яъни қарздор киши, иккинчиси — даин, яъни қарз берувчи, учинчи — қарзни устига қабул қилувчи киши.

Масалан, Зайднинг Умардан қарзи бўлса, бу қарзни тўлашни Бакр устига олса, Умар ҳам бунга рози бўлса — мана шу ҳавола деб аталади, яъни қарзни бошқа бировга ҳавола қилмоқ.

2. Мана шу суратда қарзни иккинчи кишига ҳавола қилиш қарздор кишининг қарздан қайтмаслиги шарти билан бўлади. Кафолат қарздор кишининг қарздан қайтиши шарти билан ҳаволага айланади.

3. Ҳавола қарз берувчининг қарздор устида қарзи бўлмасигина дуруст. Чунки қарзни қабул қилган киши қарз берган кишига тўлашни устига олса, қарздор учун бу вақилликни устига олиш бўлиб қолади. Ҳавола қарз бўлган пайтда дуруст, агарда қарзнинг миқдори маълум бўлса, аммо маълум бўлмаси ҳавола дуруст эмас.

4. Бу уч кишининг ҳар биттаси ҳаволага рози бўлиши шарт. Лекин қарздорнинг ризолиги кераклигида хилоф бор. Қарздор рози бўлмасдан ҳавола бўлса, қарзни қабул қилувчи қарздордан ҳақни сўрай олмайди. Ҳавола мажлисида қарз берган кишининг қатнашиши шарт, қолган иккиси шарт эмас.

5. Шу тариқа ҳавола иши тугагач, қарздор қарздан қайтар, тўламас. Магар қарзни қабул қилувчининг вафот бўлиши сабабли ёки у саломат бўлса-да қарздорнинг ёки қарз берган кишининг ҳаволани исбот қилишга далили бўлмаганлиги учун қарзни қабул қилиб олувчи ҳаволадан тониб онт нчмаги сабабли ҳавола ҳақи бекор бўлса, қарздор бу қарздан қайта олмас, қарз берган кишига ўзи тўлар.

6. Қарзни қабул қилувчининг қарздорда қарзи бўлмасигина ҳавола дуруст.

7. Ва дағи омонат пулларни ҳавола қилиш дуруст. Бу суратда омонат сақловчи қарзни қабул қилувчи бўладилар. Омонат қўювчи қарздор бўладур. Агарда омонат пуллар қарзни қабул қилувчи қўлида ишлатилса ёки бу пуллар маълум сабаб билан омонат сақловчига тегишли бўлса, қарзни қабул қилувчи бу ҳаволадан қайтар. Яъни на қарздорга ва на қарз берувчига ҳеч нарса тўламас. Ва дағи қўлидан зўрлаб олингон пулларни иккинчи кишига ҳавола қилмоқи дуруст. Аммо ишлатилиб кетса зўрлаб олувчи тўлашдан қайтмайди. Масалан, Зайддан Умар ўн дирҳам зўрлаб олса, Зайд бу дирҳамларни Бакрга топширишга ҳавола қилса, Умар — қарзни қабул қилувчи, Зайд — қарздор, Бакр — қарз берувчи бўлади. Бас, мазкур ўн дирҳам Бакрга топширилмасдан аввал Умарнинг қўлида ишлатилиб кетса, Умар тўлашдан қайта олмас, тўлайди. Аммо маълум бир сабаб билан бу дирҳамлар зўрловчига зарур бўлса, Умар ҳеч қайсисига тўламас.

8. Ҳавола қилиш қарздорнинг қарз қабул қилиб олувчи устида бўлган қарз учун дуруст. Бу суратда қарзни қабул қи-

лувчини қарздор қарзни тўлаш учун қистай олмас, балки қарз берувчинини қистай олур.

9. Мутлақ ҳаволада қарзни қабул қилувчидан қарзни берувчининг ҳақни талаб қилиши дуруст бўлганидек, қарздорнинг талаби ҳам дуруст. Ҳавола икки хил бўлади: мутлақ ва муқаййад. Мутлақ ҳавола шуки, қарздорнинг қарзни қабул қилувчи устида қарзи ёки бирои муайян нарсаси борлиги айтилмас. Муқаййад ҳавола шулки, қарздорнинг қарз қабул қилувчи устида ё қарзи ё омонати ё зўрлаб олинган моли бўлади, шуни қарз берган кишига топширади.

10. Қарздорнинг қарзни қабул қилувчи устидаги қарзини ёки ундаги омонат нарсасини олиши сабабли ҳавола бузилмайди.

11. Йўл хавфидан омон бўлиш мақсадида иккинчи кишига тобшириш учун бир кишига омонат этиб беришга зарур бўлган молни тобширишни устига олган кишига қарз этиб бериш макруҳ. Масалан, боғдодлик бировнинг шомлик бир кишида қарзи бўлса, бу қарзини Шомга кетаётган бир киши орқали бериб юбориши мумкин. Йўлда молга талафот етиши мумкин, деб қўрқади. Чунки омонат ҳолида мол йўққа чиқса, бериб юборган кишидан ундира олмайди. Шунинг учун, топширишни устига олган кишига, «бу сенга қарз, бу қарзни Шомдаги фалон кишига берасан», деб айтади. Мана шу тариқа қилиш макруҳ.

94. ВАҚОЛАТ КИТОБИ

1. Ваколат — бир кишининг ўз ишини тасарруф қилмоқни бошқа бир кишига топширмоқи

2. Вакил қилишнинг учта шарти бор. Аввало, вакил қилувчи ишнинг эгаси ёки хўжайин тарафидан тайин этилган киши бўлиб, буюрилган қадар ишни бажаришга молик бўлмоғи лозим. Иккинчиси вакилнинг ўзига топширилган ишни комил биладиган даражада ақли бўлмоқлиги шарт. Учинчиси, вакил бу ишни бажаришга ҳақиқий қасд қилмоғи керак.

3. Озод, болиғ ҳамда отасидан рухсат олган боланинг ва шунингдек хўжайинидан рухсат олган қўлнинг ўзлари кабиларни вакил қилмоқлари дуруст.

4. Ва дағи озод, болиғ кишининг ҳам отасидан олган боланинг ва дағи хўжасидан рухсат олган қўлнинг — отасидан рухсат олмаган болани ҳамда хўжасидан рухсат олмаган қўлни вакил қилмоқлари дуруст. Лекин шу вазиятда вакиллар молга зарар келтирса, ҳаққи вакил қилувчига юкланур, бу вакиллар зарар келтирган молни вакил қилувчи на боланинг отасидан, на қўлнинг хўжасидан ундира олмас.

5. Ҳар ким ўзининг ихтиёрида бўлган ҳар бир ишга вакил қилиши мумкин.

6. Ҳар бир ҳақ-ҳуқуқни даъволашув учун вакил қилиш дуруст.

7. Бериш ва олишга тегишли ҳақларни амалга оширишга вакил қилиш дуруст. Магар жазо ва қасос олишни даъво қилувчи ўзи йўқ пайтида бу жазо ва қасосни жавобгардан олдиришга вакил қилмоқи дуруст эмас. Чунки, жавобгар жазоланиган пайтда даъвогарнинг бўлмаслиги жавобгарнинг жазоланиши шарт эканлигини шубҳага қўяди. Расулulloҳ таълимотларига биноан жазо шубҳа аралашса соқит бўлади.

8. Нарса сотиш ҳам сотиб олиш, ижарага бериш ва иқрордан сулҳ қилиш каби вакилнинг ўзига боғлиқ қилиб шартлашилган вақтда устига олган ҳар бир ҳақ вакилнинг ўзига юкланади. Яъни вакилнинг олувчига бу нарсани сенга сотдим, сотувчидан эса бу нарсани сендан сотиб олдим, дейиши каби ўзига боғлаб айтган ҳақларни топшириш, яъни сотган пайтда нарсани топшириш, олган пайтда пулни топшириш вакилнинг устига вожиб бўлади. «Иқрордан сулҳ» дегани шулки, масалан, вакил менинг Зайддан юз сўм қарзим бор, деб тилхат ёзгач, Зайдга бир нарса бериб юз сўмни олиб қолиши вакилга мумкин. Гарчи бу юз сўм қарз вакил қилувчиси учун нарса олганда қолган бўлса-да.

9. Бу ҳақларни бажо келтириш вакилга жойиз экан, вакил сотилган нарсани берур. Сотиб олинган нарсани текшириб қараб олур. Ва дағи сотилган нарсанинг пулини олур. Сотиб олинган нарса учун пулини берур. Гарчи сотиб олинган нарса учун вакил қилувчи вакилга пул бермаган бўлса ҳам.

10. Шунингдек, вакилнинг сотган нарсасидан айб чиқиб, сотиб олувчи даъво қилса, вакилга даъво қилур. Вакил сотиб олган нарсадан айб чиқса ёки сотилган нарса хўжага тегишли бўлса вакил даъво қилур ва дағи вакил сотиб олган кўчмайдиган молда имтиёзли ҳуқуқ билан сотиб олиш даъвосини қилувчи киши бўлса, даъволашув, ҳукмлашувни вакил билан қилур, агарда мазкур сотиб олинган нарса, масалан, уй вакил қўлида бўлса. Аммо хўжа қўлида бўлса, хўжага даъво қилур.

11. Вакил сотиб олган нарсага эғалик бошданоқ вакил қилувчи хўжада бўлур. Бас, вакил хўжа учун қул сотиб олган пайтда вакилнинг яқин қариндоши тўғри келса озод бўлмас, бу қулга вакилнинг эғалиги собит бўлмаганлиги учун. Аммо воқеада биров ўзи учун хўжа бўлуб, ё вакили орқали қул сотиб олганда яқин қариндоши тўғри келса шу соат олувчининг ихтиёридан бошқа озод бўлур.

12. Қуйида зикр қилинадиган шартнома келишувларда, масалан никоҳ, халъ (пул эвазига талоқ қилиш) кабиларда инкор

қилиш, яъни тониш сабабли мол бериб сулҳ қилиш, яъни келишув, масалан қасддан бир кишини ўлдиргани учун ўлдирган кишининг қариндош-уруғига мол келишувга ўхшаш. Баробарига қул озод қилиш каби маълум миқдор мол тўлаб озод бўлиш учун қилинади. Котиблик қилиб, садақа ва ҳиба қилиш, орийатга бериш, омонат бериш, гаров қўйиш, олиш ҳамда қарзга бериш каби молни молга алмашлаб бўлмайдиган ҳолатларда вакил орқали қилинадиган ишлар бўлса-да вакилга боғланмасдан вакил қилувчи хўжага боғлиқ қилинадиган шартномаларда ҳақлари, яъни бу шартномалар сабабли тўлаш зарур бўлган моллар, айтилмоқчи жавоблар, қилинмоқчи, ҳукмлар барчаси хўжа устига тушади, яъни вакил қилувчига юкланур, вакилга юкланмас. Ўзининг учун биров бир қизни иккинчи кишига никоҳлаш учун вакил бўлса, ўзимга олдим демасдан, фалон киши учун олдим, дейди.

13. Никоҳ вақтида куёв тарафидан вакил бўлган кишидан қиз маҳрни талаб қила олмас. Шунингдек, қиз тарафидан вакил бўлган кишини маҳрни бердириш учун қиз зўрлик қила олмас. Ва дағи эр тарафидан хотинни хулъу қилиб хулъу баробарига хотиндан эрга тегишли молни олиб бериш учун вакил қилинган кишидан эр сўнгги кунда бадали хулъуни беришга зўрлай олмас.

14. Нарсани вакилдан сотиб олган кишининг вакил қилувчи хўжага пулни бермаслиги мумкин. Чунки нарсани вакилдан олган киши пулни вакилга бериши зарур. Аммо бир нарсани вакилдан сотиб олса-ю, пулни хўжага берса дуруст. Бу суратда вакил сотиб олувчидан пулни иккинчи марта сўрай олмайди.

95. «ВАКИЛНИНГ САВДОСИ ДУРУСТ ЭМАС»ЛИГИ ҲАҚИДАГИ БУЛИМ

1. Вакилнинг гувоҳликка ўтмайдиган яқин қардошларига вакил қилувчининг молларини фойдасига сотмоқи ҳамда булардан вакил қилувчи учун нарса сотиб олмоқи дуруст эмас. Яъни вакил хўжанинг нарсасини ўзининг фойдасига гувоҳлиги ўтмайдиган яқин қардошларига бозор баҳосидан анчагина камга сотса билиттифоқ дуруст бўлмас. Бозор баҳосига сотса ёки озгина камга сотса дуруст эмас. Яъни вакил хўжанинг нарсасини ўзининг фойдасига гувоҳлиги ўтмайдиган яқин қардошларига бозор баҳосидан анчагина камга сотса билиттифоқ дуруст бўлмас. Бозор баҳосига сотса ёки озгина камга сотса дуруст. Бегона кишига бозор баҳосидан кўп камга сотса-да дуруст.

2. Вакил хўжанинг нарсасини ўзига, боласига ва невараларига сотса дуруст бўлмас

3. Вакилнинг фойдасига гувоҳлиги ўтмайдиган кишилардан бошқага бозор баҳосидан зарар бўладиган даражада камга ҳамда ортиғроққа сотмоқи дуруст. Шунингдек, пулдан бошқа молларга айирбошлаш ва насияга сотмоғи дуруст. Имомайн ва шофий мазҳабида нақд пулга сотмоқлиги дуруст.

4. Вакилга сотиш учун берилган нарсанинг ярмини сотиши дуруст, агарда бўлган пайтда у нарсага зарар етмаса. Зарар етса дуруст эмас. Иш жанжалга етиб боргунча қолган ярмини сотиб улгурса дурустга айланур.

5. Вакил қилувчининг нарсасини сотган пайтда вакилнинг нарса олувчидан раҳн олмоқи ҳамда кафилун билмал таъйин қилдирмоқи дуруст. Бу ҳолатда пул насияга бўлади. Сўнгра раҳн вакил қўлида ишлатилиб кетса ҳамда кафил устидаги мол ишлатилиб кетса, масалан, кафил бетобланиб вафот қилса ва меросга ҳеч нарсаси қолмаса, бу икки ҳолатда ҳалок бўлган молни вакил хўжага тўламас.

6. Вакил қилувчи учун вакилнинг нарса сотиб олмоғида бозор баҳоси ҳамда бозор баҳосидан қимматроқ бўлса ҳам халқ кўтарарликдай бўлмоғи мўътабар.

7. Бутунни сотиб олишга буюрилган вакилнинг ярмини сотиб олиши, то қолган ярмини ҳам сотиб олгунча дуруст эмас.

8. Сотилган нарса эски айби сабабли вакилга қайтарилса, вакил бу нарсани вакил қилувчига қайтарур.

9. Аммо бир айбн сабабли сотилган нарса вакилга қайтарилгач, вакил бу айбнинг юзага чиқиши учун оз муддат кераклигига иқрор бўлса, яъни айбга ўзи сабабчи бўлса бу нарсани вакил қилувчига қайтара олмас, вакил устида қолур.

10. Вакил хўжанинг нарсасини насияга сотса, сўнгра вакил билан вакил қилувчи ихтилофга боришса, вакил: «Сен бу нарсани сотишга мутлақ этдинг», деса, вакил қилувчи: «Мен пуллагина сот, деб айтдим», деса вакил қилувчининг сўзи қасам билан текширилади ва вакил пулни тўлар. Аммо музорабада музорибнинг сўзи қасам билан текширилади.

11. Икки вакилдан бирининг иккинчисидан беҳабар тасарруф қилмоқи дуруст эмас. Магар даъволашув учун вакил қилинган икки вакилнинг биттаси вакил қилувчи билан баҳсда даъволашмоқи дуруст. Турли ҳукмлар бўлмаслиги учун биттасининг даъволашмоғи дуруст.

12. Ва дағи омонатни вакил қилувчи тарафидан эгасига қайтариб беришда, қарзни узишда, шунингдек баробарига мол тўлатмасдан хотин талоқ қилишда, қулни озод қилишда икки вакилнинг биттасининг тасарруф қилмоқи дуруст. Аммо омо-

натни, қарзни олишда ҳамда баробарига мол тўлатиб озод ва талоқ қилишда вакилларнинг ҳар иккаласи тасарруф қилмоқлари керак.

13. Қулнинг, мукотибнинг ҳамда зиммийнинг ўзларининг сабий ва озод ҳам мусулмон болаларининг молларини сотмоқлари, ҳамда буларнинг ўзлари каби болаларнинг моллари била нарсани сотиб олмоқлари дуруст эмас.

14. Таом сотиб олишга вакил қилганда пулни кўп берса бугдай олиб келинади. Пул оз берилса нон, пул ўртача берилса ун олиб келинур. Аммо тўй учун пул кўп бўлса нон олинур. Чунки тўйда тайёр таом кўб керак бўлади.

15. Эшак олиш учун эшакнинг баҳосини сифатини айтмасдан вакил қилиш дуруст. Лекин олган эшаги минниш учун яроқли бўлиши керак.

16. Уй сотиб олиш учун вакил қилиш дуруст, қачонки баҳоси ва қайси ўринда бўлишлиги айтилса.

17. Бир номаълум нарсани сотиб олиш учун буюрмоқни дуруст, агарда ул нарсанинг бир жиҳатдан жинси ва пулнинг тури маълум бўлса. Аммо нарсанинг жинси номаълум бўлса дуруст бўлмас. Масалан, қул, кийим ва ҳайвон каби, яъни олинмоқчи қул эрми, хотинми, кийимлик ипакми, пахтами, ҳайвон отми, сигирми — номаълум бўлса вакил қилиш дуруст бўлмас.

18. Вакил қилувчи вакилга қул сотиб олишни буюрди, вакил қулни сотиб олгач, вакил қилувчига айтса: «Сенянг учун олган қул, вафот қилди», деса, вакил қилувчи балки сен уни ўзинг учун олгандирсан, деб даъво қилса, қаралади: агарда вакил қилувчи қул олишга буюрганда вакилга пул берган бўлса, вакилнинг сўзи олинур, бермаган бўлса вакил қилувчининг сўзи олинур.

19. Вакил қилувчи учун сотиб олинган нарсанинг пулини вакилга бермасдан аввал вакилнинг бу нарсани вакил қилувчига бермасдан ушлаб туриши мумкин. Гарчи вакил бу сотиб олинган нарсанинг пулини сотувчига бермаган бўлса ҳам. Аммо бу тариқа вакил нарсани бермасдан турганда нарса зиён топса вакил қилувчи устидан пул соқит бўлар.

20. Бир муайян нарсани олишга буюрилган вакилнинг шу нарсани ўзига олиши дуруст эмас. Яъни мазкур сотиб олинган нарса вакил қилувчига бўлур. Аммо вакил вакил қилувчи ишлатиш учун унга берган нарсани ўзига олиб бошқа нарсани бериб сотиб олса вакилнинг ўзига бўлур. Масалан, бир маълум отни бугдой бериб олиш учун буюрган эди, вакил уни бошқа бир экин баробарига ёки пул баробарига сотиб олса, от вакилнинг ўзига бўлур.

1. Қарзни ёки бирор ҳақни ҳукмлашиб вакил қилувчиға тегишли эканлигини исбот қилиш учун вакил бўлган кишиға шу ҳақни жавобгардан олиш ҳақи тегади. Аммо кейинги пайтларда вакилларда ҳиёнат содир бўла бошлагани учун фатво бунинг хилофига бўлди. Яъни, даъволашиб вакил қилувчининг ҳақни исбот қилиш учун вакил бўлган киши қарзни жавобгардан ололмас. Қозидан ҳукм сўралур. Аммо вакил қилинган пайтда даъволашиниш учун ҳамда олиш учун деб айтилган бўлса олиши мумкин.

2. Қарзни олиш учун вакил қилинган кишининг қарзни олиш учун даъволашиниш мумкин. Аммо бир муайян нарсани олиш учун вакил қилинган киши даъволаша олмас. Чунки у элчи кабидир.

3. Бир кишининг қўлидан чиқиб кетган, яъни озод бўлган қулини олиб келтириш ҳамда талоқ бўлган хотинни кўчириб келтиришға буюрилган вакилнинг қўли калтадир, яъни бу ишларни қи та олмас, агарда қул хўжасидан озод қилинганлигига ҳам хотин эридан талоқ қилинганлигига далил кўрсатсалар...

4. Вакил қилувчининг баҳсли жанжалида даъволатиш учун вакилнинг вакил қилувчи зарарига қози ҳузурда иқрор қилиш дуруст.

5. Вакил қилувчи вакилликни бекор қилиши мумкин. Лекин вакил вакилликдан тушганини эшитиб ё элчи орқали ёки хат билан билса то аниқ билгунича кутиб туради.

6. Вакил ё вакил қилувчининг иккаласидан бирининг вафот этмоғи ёки бир ой узлуксиз жинни бўлиши ҳамда муртад бўлиб дорул ҳарбға кирмоғи билан вакиллик ботил бўлади.

7. Шунингдек, вакил қилувчи мукотибнинг бадал китобатини тўлай олмаганлиги учун қайтадан қул бўлиши сабабли вакиллик ботил бўлур. Масалан, бир мукотиб мукотиб ҳолинда бирозини вакил қилса, сўнгра мукотиб озод бўлиши учун хўжасига тўлаши шарт бўлган молни тўлай олмаганлиги учун қайтадан қул бўлса, бу мукотиб вакилининг вакиллиги шу соатда тугайди.

8. Ҳар хил чора-тадбирлар қилиш ва иш юритиш ихтиёрига изн олган қулнинг ўша ихтиёрдан ман қилиниши билан иш юритишға ихтиёрли пайтда буюрилган вакилнинг вакиллиги тугайди.

9. Икки шерик кишининг шерикликдан чиқиши билан вакилларининг вакиллиги тугайди.

10. Вакил юқорида тўртта масалада баён қилинган вакилликнинг тугашиға сабаб бўладиган воқеаларни билмаса ҳам вакиллиги тугайди.

11. Вакил қилувчининг вакилга буюрилган ишни қилолмаслиги вакилликни ботил қилур.

97. ШИРКАТ КИТОБИ

1. Шериклик икки турлидир. Молга эгалик қилишда шериклик, яъни муайян бир нарсага икки ёки ундан ортиқ кишининг шерик бўлиб эгалик қилишлари.

2. Шерик кишиларнинг ҳар қайсиси шеригининг улушида бегона киши ҳукмидадир.

3. Шерикликнинг иккинчи тури — ширкати ақд, бирор ишни бажаришда шерик бўлиб, бирга бажармоқ. Ширкати ақд ийжоб ва қабул билан бўлади. Масалан, икки кишининг биттаси айтур: «Мен сени бугдой сотиб олиш учун шерик қилдим». Иккинчи — қабул қилдим, деюр.

4. Бирор иш қилишдаги шерикликнинг шарти шуки, айтилган ишнинг фойдасидан бўладиган бир миқдор пулни шериклардан биттасининг номига боғлаб қўйилмайди. Масалан, Зайд билан Умар шерик экан, бу ишдан Зайдга юз дирҳам бўлур, деб белгиланса — бу шериклик бузуқ бўлур, чунки олдиндан билиб бўлмайди, чунки фойда умуман бўлмаслиги ҳам мумкин

5. Иш қилишда шериклик тўрт турлидир. Биттаси муфавазо — топширишда шериклик. Яъни бир-бирига молларни топширишда монелик қилмаслар. Топширишдаги шериклик шундай бўлиши керакки, шериклашаётган икки киши, молда, озодликда, динда бир хил бўлади. Аммо агарда биттасининг тасаруф қилиниши керак бўлган миқдордаги мол иккинчисига бўлмаса, камроқ бўлса, ёки бири озод, иккинчиси қул бўлса, ёки ҳар иккиси қул бўлса, ёки бири мусулмон, бири кофир бўлса шериклик дуруст бўлмайди.

6. Бу ширкати муфавазо, яъни топширишдаги шерикликда вакиллик ҳам кафиллик бордур. Яъни топширишда икки шерик бир-бирига вакилдир, биттаси қилган ишнинг ҳақи, ҳукми иккинчисига ҳам тегишли, бир-бирига кафилдирлар. Масалан, биттаси бир кишининг нарсасини зўрлаб олса ёки йўққа чиқарса, бунн тўлаш иккаласига ҳам вожиб бўлади.

7. Ширкати муфавазо билан шерик бўлган икки кишининг биттаси сотиб олган нарса иккисиники бўлур. Магар, сотиб олувчининг уй жамоати учун олинган таомлар, кийимлар эса иккаласиники бўлмай, фақат сотиб олувчиникидир.

8. Шерикликка тегишли ишлар сабабли, масалан, нарса сотиб олиш сабабли ширкати муфавазо билан шерик икки ки-

шининг биттаси устига қарз тўлаш лозим бўлса, иккинчисига ҳам лозим бўлур.

9. Ширкати муфавазо билан икки шерик кишининг биттасига шерикликка лойиқ моллар мерос қилинса ёки уларга совга қилинса, сўнгра биттаси бу молни қўлига олса бу суратда топширишдаги шериклик — ширкати анан бўлур, агарда бу мерос совғанинг пули бўлса. Аммо нарса ёки уй, ер каби кўчмайдиган мол бўлса топширишда шериклик ўз ҳолиича қолур.

10. Ширкати ақд, яъни иш қилишда шерикликнинг тўрт қисмдан иккинчиси ширкати анан, яъни ишни шерик юритиш — лекин ишнинг тизгинини қайси тутса, яъни муайян бир ишни қайси юритса ул иш олдида ўша киши жавобгар бўлур. Бу ширкати анан ҳар қандай савдода шерик бўлиш билан, шерикликка молнинг баъзисини ёки ҳаммасини қўшиш билан бўлади. Биттасининг шерикликка қўшган моли иккинчисиникидан ортиқроқ бўлса ҳам дуруст. Ҳамда иккаласининг моли барабар бўлиб фойдаси бирига кўп, бирига оз бўлса ҳам дуруст. Яъни бирининг моли иккинчисиникидан кўпроқ бўлса ҳам унга фойдани кам қилиш дуруст. Аммо моли кўпроқ шерик хизматни ҳам қилса, фойдани кам олмоғи дуруст эмас, балки кўпроғини олиши зарур.

11. Ва дағи биттасида кумуш, иккинчисида олтин тангалар бўлган пайтда ҳам ширкати анан дуруст. Ва дағи иккаласининг молларини бир-бирига қўшмай ширкати анан қилиши дуруст. Аммо ширкати муфавазода, яъни топширишда шерик бўлса ва молни қўшмаса дуруст эмас.

12. Ширкати анан билан шерик бўлган кишиларнинг нарсани сотиб олувчигина муталиб, яъни нарса пулини сотувчи олувчининг шеригидан сўрай олмас.

13. Икки шерикнинг биттаси нарса сотиб олганда ўзидан ҳақ қўшса, тўлаган ҳиссасини шеригидан ундираб.

14. Муфавазо ҳамда анан шаклида шерик бўлиш олтин, кумуш танга пуллар билан, шаклга солилмаган маъдан ҳолидаги олтин, кумуш билан дуруст. Агар муомалада юрса олтин-кумушдан кесилиб тушган парчалар билан ҳам дуруст.

15. Икки шерикнинг бири ўз молининг ярмини иккинчисининг моли ярмига сотса, пулдан бошқа нарса билан ҳам анан шаклида шерик бўлиши дуруст.

16. Шерик мол билан нарса сотиб олмасдан аввал ҳар иккинсининг ёки бирининг моли зиён кўрса шерикликни бузар. Биттасининг моли зиён кўрса, ўз зарарига бўлур. Агар иккала шерикнинг моллари бир-бирига аралашганидан сўнг зиён топса зарар ҳар иккала шерикка бўлар.

17. Муфавазо ва анан шаклида шерикларнинг ҳар бириси олди-сотди учун сармоя қилиши, иккинчи кишига омонатга қў-

йиши мумкин. Ва даги бу молларни тасарруф қилиш учун иккинчи кишини вакил қилиши ҳам мумкин.

18. Шерик мол ҳар икки шерикнинг қўлида омоватдир.

19. Ширкати ақднинг учинчи қисми ширкати тақаббулдир. Яъни бир турли ҳунарни бирга қўшилиб бажаришга шарт қилишиб ишлашда ҳам ишни қабул қилиб олишдаги шериклик. Бу шериклик икки ҳунар эгасининг, масалан икки кийим тикувчининг ёки бир кийим тикувчи ила бир кийим бўёвчининг шерик бўлиб ишлашлари ҳамда ишлаган ҳақни иккаласи барабар бўлишар. Буларга шерик бўлмоқлик дуруст. Ва даги ишни иккаласи ҳам тенг қилиб, биттасининг иш ҳақини кўпроқ олишни шартлашишлари дуруст.

20. Шерикларнинг биттаси қабул қилиб олган ишни бажармоқ ҳар иккаласининг устига лозим бўлур. Демак, шерикларнинг биттаси бошқасидан ишлашни талаб қилиши дуруст. Шунингдек, иккаласидан биттасининг хўжайиндан иш ҳақини талаб қилишлари ҳам дуруст.

21. Иш бошлиғи иш ҳақини хоҳлаганича хоҳ у шерикка, хоҳ бу шерикка бермаги дуруст.

22. Гарчи ишни биттаси бажарса-да, иш ҳақи — иккаласи ўртасида ақд вақтида айтилганича бўлур.

23. Ширкати ақднинг тўртинчи қисми — ширкати вужухдир, яъни икки киши шерик бўлиб, обрўлари борлиғи сабабли бир савдогардан мол насияга олиб сотмоқлари ёки даллоллик

24. Бу ширкати вужух, қачонки муфавазонинг шартлари, яъни молда, озодликда, у динда бир бўлсалар дуруст. Ширкати вужухнинг мутлоқи — ширкати инондир, яъни муфавазонинг шартлари мавжуд бўлмаса.

25. Икки шерикнинг ҳар бири иккинчисига вакилдир.

26. Сотиб олинган нарсанинг тенг ярмидан бўлишига шартлашсалар, фойдаси ҳам бўлинур. Уч улуш қилишни шарт қилишсалар фойдаси ҳам учга бўлинади. Аммо фойдани нарасадаги улушдан кўпроқ қилиш ботил.

27. Кишининг мулки бўлмаган мубоҳ нарсаларни йиғиштериш учун шериклашув дуруст эмас, балки мубоҳ нарсани ким олса ўша кишига бўлади. Аммо иккаласи бирга олса бўлишарлар. Мубоҳ нарса шулки, киши мулкида бўлмаган ўтин, қамиш, ўрмондаги ёғочлар, мева-чевалар.

28. Мубоҳ нарсани сақлаб қолиш учун ёрдам берувчига, масалан сувда оқиб бораётган ёғочни чиқариб олмоқчи кишига ёрдам берган кишига хизмат ҳақи ажри мислийдир. Шу шарт биланки, ажри мислийнинг миқдори мазкур сақлаб қолинган мубоҳ қийматининг ярмидан ошиб кетмаслиги керак.

29. Ширкати фосидада, яъни юқорида айтилганидек, ша-

рият ҳаддидан ташқари ва бузуқ бўлган шерикликда кўрилган фойда ҳар иккаласининг моли миқдорига кўрадир.

30. Икки шерикнинг биттаси вафот қилса ё жинни бўлиб қолса ёки муртад бўлиб дорул ҳарбга кирса шериклик ботил бўлур.

31. Шериклардан биттаси бошқасидан берухсат унинг молдан закот беролмас. Аммо агарда улар закот беришга бир-бирига рухсат берган бўлса, шу ҳолатда бир-биридан беҳабар ҳар иккиси закотни адо қилишса, кейин адо қилгани шеригига тўлар. Аммо иккаласи ҳам бир пайтнинг ўзида бир-биридан беҳабар адо қилсалар, ҳар иккаласи шеригининг улушини тўлар. Бир фарз молда бирининг улуши кўпроқ бўлса тўлашув лозим бўлади.

98. МУЗОРАБА КИТОБИ

1. Музораба — бир кишидан мол, иккинчисидан иш-хизмат қилишни шарт қилиб тенг фойда учун ақд боғламоқ.

2. Музораба аввал, яъни мол хизматчининг қўлига топширилгач омонат бўлади. Иш юритган вақтда вакил қилиш бўлади. Савдодан фойда кўргач, шериклик бўлади. Мол эгасига ва фойдага хилоф бўлса ғасб бўлади. Фойданинг барчаси мол эгасига шарт қилинса бизоатдур. Яъни фойда ҳам сармояга қўшилади. Аммо фойданинг барчаси музорибга, яъни иш юритувчига шарт қилинса, қарз бўлади. Музорабанинг шarti тўғри келмасдан фосид бўлса — «ижарайи фосида»дирки, шариат ҳукмидан ташқари ижарага бериш-олиш бўлади. Бу суратда иш юритувчига фойдадан ҳеч нарса тегмайди. Балки фойда бўлса ҳам, бўлмаса ҳам хизмат ҳақи ажри мислий лозим бўлади. Лекин шарт қилинган миқдордан ошиб кетмас. Бу суз имом Муҳаммадга хилоф.

3. Музорабайн фосидада мол зиён топса музориб, яъни иш юритувчи тўғри музорабадаги каби кафил бўлмас, яъни кўрилган зиён учун масъул бўлмас.

4. Музораба шериклик дуруст бўладиган мол билангина дуруст. Шериклик дуруст бўладиган мол 97- бўлимнинг 14- масалада айтилгани каби пул, олтин, қумушдир. Музораба молни музорибга топшириш билан ҳамда барча фойданинг иккаласи орасида шерик бўлиш шarti билан дуруст бўлур.

5. Маълум шаҳарда турган вақтда ҳамда муайян мол билан олди-сотдини белгиламасдан қилинган музорабада тайер пулга ҳамда насняга сотиши мумкин. Магар савдо ақллари орасида урфдан ташқари узоқ муддатга, масалан 10 йилга сот-

са дуруст эмас. Тайёр пулга ҳамда насияга сотиб олиши мумкин ва сотиб олиш учун иккинчи кишини вакил қилиши дуруст. Бу мол билан сафарга чиқмоғи ҳамда иккинчи кишига бизоатга, яъни сармояга бериб турмоғи дуруст, гарчи мол эгасининг ўзига бўлса ҳам. Шу сабабли, яъни молни мол эгасининг ўзига сармояга бериб туриш сабабли музораба бузулмайди.

6. Музориб музораба молни бировга омонатга бериши мумкин. Ва дағи раҳнга қўйиши ва олиши, ижарага олиш ва қўйиши мумкин. Бой ё фақирдан ҳавола қабул қилиши мумкин. Яъни музораба молни бериб қарздор кишидан қарзини олиши, қабул қилиши мумкин.

7. Музориб қарзга бермас, ҳамда кишидан қарз олмас, магар мол эгаси буюрса олур. Ва дағи кишига музорабага бермаслиги ҳамда музораба молни ўзининг молига қўшмаслиги керак. Магар мол эгасининг рухсати билан ўз молига қўшади ёки мол эгаси «ўзинг билганча ишлат» деган бўлса, иккинчи кишига музорабага бермаги ҳамда ўз молига қўшмаги дуруст бўлур.

8. Агарда мол эгаси «ўзинг билганча ишлат», дегач музорибга бир кийим сотиб олиб ўзининг пули билан олинган молни бир шаҳардан иккинчи шаҳарга элтиш ҳақини берса, бу табарруъ, яъни холис яхшилик қилиш бўладир. Шундай харж қилинган пулни музораба молидан қайтариб ололмас. Аммо музораба моли билан сотиб олинган кийимни сариққа ё қандайдир бошқа бир рангга бўяса музораба молига моли қўшилган бўлур. Қайтариб олиши мумкин.

9. Музориб мол эгаси белгиллаган шаҳардан чеккага чиқмас, белгиланган молдан бошқасига, белгиланган вақтдан ҳамда тайин қилинган кишидан бошқасига ўтмас. Аммо музориб бу айтилганларга хилоф қилса молни тўлайди. Фойдаси музорибга бўлур.

10. Музориб музораба молидан маҳр бериб қулни уйлантиролмас ва канизакни эрга беролмас.

11. Сотиб олинган тақдирда мол эгасининг зарарига озод бўладиган кишини сотиб олмас. Агар музориб уни музораба моли билан сотиб олса музориб ҳисобидан бўлур.

12. Музориб савдосидан фойда кўриб, ўзи учун сотиб олган тақдирда ўзидан озод бўладиган кишини ҳам сотиб олмас. Чунки бунда, гарчи ўз улушидан тасарруф қилгандек бўлса ҳам, мол эгасига зарар келтиради.

13. Агарда музориб ўзидан озод бўлурдек кимсани сотиб олса, музораба молини мол эгасига тўлар. Чунки ўзи учун музораба молини ушлаб турган бўлади. Музораба молини юритиб фойда кўрмаган бўлса ҳам бундай сотиб олмоғи дуруст ҳамда сотиб олинган қул озод бўлур, монеъ йўқлиги учун.

14. Музорибнинг нафақаси ўз шаҳрида касб этганда ўз молдан бўлур, музораба молдан бўлмас.

15. Сафар ҳолатида музорибнинг таоми, шароби, кийими, хизматчисининг ижара ҳақи, миниб борадиган ҳайвоннинг ижара ҳақи ҳамда ҳайвоннинг озиқ харажи мол эгасининг зиммасидадир. Аммо урфдагидан ортиқ сарф қилса, мол эгасига тўлар. Шунингдек, сафардан қайтиб келган мазкур нарсаларнинг ортиб қолгани мол эгасига қайтарилади.

16. Музориб сафар ҳукминдаги йўлдан камроқ, яъни эрта кетиб кеч уйга қайтадиган ерда бўлса, лекин шу пайт уйида тунамаса, сафар ҳукминда бўлиб, нафақаси музораба молдан бўлур.

17. Музориб музораба моли билан фойда этса, мол эгаси музориб нафақага тутган молни олур. Сўнгра қолган фойда ўртада тенг бўлинув.

18. Агар музориб сафарда ёки сафарга ўхшаш 15—16- масалаларда айтилган харажатларга ўз молдан тутса, сўнги кунда музораба молдан қайтариб олур, яъни фойда бўлса сарфланган харжни фойдадан олиб, қолганини бўлашурлар. Фойда бўлмаса раъсу молдан олур.

19. Агар музориб музораба молни эгасидан берухсат иккинчи кишига музорабага бериши дуруст бўлмаган суратда музорибга берса, аввалги музориб, яъни берувчи кафил бўлур. Агар иккинчи музориб иш юритса; гарчи молдан фойда кўрмаса ҳам кафил бўлур. Аммо шайхайн ривоятча, иккинчи музориб иш юритиб, фойда кўрган суратдагина кафил бўлур.

20. Музораба молдан музориб иш юритганда бирга хизмат қилиш учун мол эгасининг қўлига фойдадан маълум миқдор беришга шарт қилиб қўшиш дуруст.

21. Мол эгасининг ёки музорибнинг вафоти, жинни бўлиб қолиши ҳамда мол эгасининг муртад бўлиб дорул ҳарбга кирмаги сабабли музораба ботил бўлур. Аммо яна мусулмон бўлиб дорул исломга қайтса музораба бузулмас.

22. Музориб мол эгаси музорибликни бекор қилган заҳотиёқ бекор қилинмас, ўша пайтда сотилмаган моллар бўлса музориб музораба молларини сотиши зарур бўлур. Буларни сотгандан ҳосил бўлган пулни ишлатмас. Музораба молни аввалда сотиб ҳосил бўлган пулни тасарруф қилмас. Шунингдек, пулга у молни сотиб ҳосил бўлган пул раъс молнинг жинсидан бўлур. Яъни музораба ақдини боғлаган вақтдаги молнинг жинсидан бўлур, дирҳам, динорга ўхшаш. Шунингдек, раъс молнинг жинсидан бўлмаган қимматбаҳо нарсага айирбошлаш ва сотиш лозим бўлур.

23. Агар хўжайин билан музориб музорабадан ажралишсалар, ўша пайтда бир кишининг устида музораба молидан қарзи бўлса, у қарзни сўраш, агар музориб музораба молидан фойда кўрган бўлса — музорибга вожиб бўлур. Аммо фойда кўрмаган бўлса хўжайин бу молни сўратиш учун музориб вакил қилур. Бошқа вакилларнинг ҳукми каби. Масалан, бир вакил вакил бўлган замонасида вакил қилувчи хўжайиннинг молидан қарзга берган бўлса, вакилликдан озод бўлгач, қарзни ундириш вакил зиммасида бўлади.

24. Бировнинг молини омонат сотиб берувчи ҳамда самсар нарса ҳақини ундиришга ҳамда олиб хўжайинга топширишга мажбур қилинур.

25. Музориб моли зиён топса, энг кўп фойдага юклатилур. Фойда бўлган бўлса ва шу музораба моли зиён топгунича бўлишган бўлсалар, бу бўлишни бузулур.

26. Агарда мол эгаси музорибга айтса мен сенга бир турли нарса билан тасарруф қилишга буюрдим, деса, аммо музориб буни инкор қилса, музориб онт ичади ва унинг сўзи эътиборлидир. Чунки музорабада умумасл, яъни бир турли мол била савдо бўлмасдан ҳар қандай нарса билан савдо қилиш асл мақсаддир.

27. Мол эгаси ила музориб савдонинг хилофин даъво қилсалар. Масалан, хўжайин: «Иккаламиз бугдой билан савдо қилишга келишдик», деса, музориб, «йўқ, арпа билан савдо қилишга келишдик», деб айтса, бу суратда онт ичирилиб хўжайин сўзи эътиборга олинади.

28. Шунингдек, агар мол эгаси сенга берилмиш мол бизоат эди ёки омонат эди, деса, аммо қўлига берилмиш киши, яъни молни олувчи киши, йўқ, сен молни менга музораба қилиб бердинг ёки қарзга бердинг деса, молни бизоат этиб берган суратда фойда бутунлай мол эгасига бўлади. Савдо хизматини этувчига ижара ҳақи бўлади. Шунингдек, мол эгаси музорабага берганлигини даъво қилиб олувчи қарзга олганликни даъво қилса ёки аксинча даъво қилишсалар, мол эгасининг сўзи инобатга олинур онт ичиш била.

99. МУЗОРАЪА КИТОБИ

1. Музораъа — шериклашиб экин экишга ва ўсиб чиққан экин ҳосилини тенг бўлишни шартлашишдир. Бундай музораъа имоми Аъзам наздида дуруст эмас. Имом Аъзам шериклашиб экин экишни дуруст деюр, қачонки уруғлик, экин хизмати учун керакли қурооллар ер эгасиники бўлса. Аммо уруғ-

лик ва қуроллар хизмат этувчини бўлса, имоми Аъзам наздида, ер эгаси ижарадор бўлуб, ишловчи ижарачи бўлмоқлиги зарур. Агар шундай бўлса ижара ҳақининг миқдорини ҳам муддатини белгилаш зарур. Сўнгра ердан чиққан экиннинг баъзиси баробарича ризолашурулар. Исмои Аъзам раҳматуллоҳи алайҳнинг музораъа дуруст эмаслигига фатво беришлари расулуллоҳдан ривоят қилувчи саҳобаларнинг сўзлари баёнида ихтилоф борлиги учундир.

2. Имом Абу Юсуф билан имом Муҳаммад наздича, шерик экин экиш дуруст, ҳожат воқе бўлганлиги учун. Фатво ушбу имом сўзи билан берилур, шу шарт биланки, ер экин экишга яроқли бўлсин, экин экиш учун келишувчиларнинг ҳар иккаласи иш юритишга салоҳиятли бўлсин. Уруғликнинг кимдан бўлишини ва уруғлиги бўлмаган кишининг улуши миқдорини белгиласинлар. Токи унга бўладиган ижара ҳақи маълум бўлсин.

3. Ер эгаси экин экувчи учун ҳеч нарса экилмаган бўш ерни ажратиб бериши шарт. Ва дағи музораъанинг дурустлиги учун ҳосилнинг барчаси иккаласи ўртасида шерик мол бўлиши шарт қилинди.

4. Агар ердан ўсиб чиққан барча уруғликни икки ўртада тенг бўлишга қарши келадиган нарса шарт қилинса, шерик бўлиб экин экиш ақди бузулур. Масалан, уруғликни қайтариб олиш каби ва ҳоказо. Ва яна харожи муваззофни чиқаришни шарт қилиш, сўнгра қолганини бўлишни шарт қилиш, музораъа ақдини бузди. Аммо харажи муқосамани тўлагандан кейин, бўлиш шарт қилинса дуруст бўлур. Харожи муқосама — шу ердан чиққан экиннинг ё ўндан бири ё бешдан бири миқдорда бериладиган қисм.

5. Шунингдек, сомонни сочиш уруғлиқи бўлмаган кишига беришни шарт қилиш билан шериклашиб экин экиш ақди бузулур. Аммо сомон иккинчига бўлиш шарт қилинса ёки кимга эканлиги айтилмаса дуруст бўлур. Токи сўнгги кунда уруғлик ва сомон иккаласи ўртасида бўлинур.

6. Музораъа қуйидаги етти ҳолагнинг учтасидагина дуруст бўлур:

Ер билан уруғлик сочиш биттасидан бўлиб, ҳайвон билан хизмат иккинчисидан бўлса;

Ер биттасидан, уруғлик сочиш, ҳайвон, хизмат иккинчисидан бўлса;

Хизмат биттасидан бўлиб, ер, ҳайвон, уруғлик сочиш иккинчисидан бўлса.

Қолган тўрт ҳолатда музораъа ботил бўлур:

Ер, ҳайвон биттасидан бўлиб, уруғлик сочиш ва хизмат иккинчисидан бўлса.

Уруғлик сочиш, ҳайвон биттасидан бўлиб, ер билан хизмат иккинчисидан бўлса.

Уруғлик сочиш биттасидан бўлиб, ер, хизмат, ҳайвон иккинчисидан бўлса.

Ҳайвон биттасидан бўлиб, ер, уруғлик сочиш, хизмат иккинчисидан бўлса.

7. Шериклашиб экин экиш ақди дуруст бўлиб, экин экилиб, ўсиб чиқса чиққан миқдори экин экилган вақтда келишилган шарт бўйича бўлинув.

8. Шериклашиб экин экишга келишган вақтда шарт қилинган хизматни ўташдан бош тортувчи хизматни вақтида ўташга мажбур қилинув. Магар уруғлик эгаси мажбур қилинмас. Аммо уруғлик эгаси хизматчи хизматини ўтагандан сўнг бош тортса, масалан деҳқон ерни юмшатиб чопганидан сўнг уруғлик бермаса, деҳқонни рози қилиши лозим.

9. Шериклашиб экин экиш ақди бир сабаб билан бузуқ бўлса, ўсиб чиққан экин бутунлай хўжайинга бўлув, иккинчисига ажри мислий бўлув. Яъни ижара ҳақи берилув. Аммо мисл шарт қилинганидан ошмас.

10. Хўжайин ёки музориъ (деҳқон)нинг вафоти сабабли шериклашиб ишлаш ақди бузулув.

11. Ер эгаси устида қарз бўлса, ердан бошқа моли бўлмаи ерни сотишга муҳтож ва мажбур бўлса, шериклашиб экин экиш ақдини бузиши дуруст.

12. Агарда шериклашиб экин экишга келишган вақтда белгиланган муддат ўтиб кетса, экин ўриш даражасига ҳали етмаган бўлса, то экин ўргунча, экин хизматини устига олувчи шерик кишига ер эгасидан улушининг ўхшашининг ажри, яъни ижара ҳақини олиб бериш вожиб бўлув.

13. Экин етиштириш харажатлари ҳар иккаласининг устига вожиб бўлув. Ўзларининг улушлари миқдорича ўрдириш ва шу кабиларнинг ижара ҳақи сингари.

14. Шериклашиб экин экишни келишган пайтда ўриш ва бошқа хизматлар музориъдан бўлиши шарт қилинса имом Абу Юсуф наздида дуруст. Бунга уламолар фатво қилганлар.

100. МУСАҚОТ ҚИТОБИ

1. Мусақот — луғатда «экинни, мевали дарахтни суғориш» деб айтилган. Шарият истилоҳи бўйича, мевали дарахт ва бошқа ердан ўсиб чиқиб турган нарсаларни бир кишига меваларнинг баъзиси ёки учдан бири эвазига ислоҳ (яъни суғориш ва бошқа хизматларни) қилишга бериш, демакдир.

2 Мусақот ҳукмда, шартда ҳамда уламолар орасида дурустлигининг ихтилофида музораъа кабидир.

3. Магар мусақотнинг музораъадан фарқи шуки, ақд пайтида муддати кўрсатилмаса ҳам мусақот дуруст бўлади.

4. Меванинг аввали пишиб етилганидан бошлаб муддат битиб, суғориш, парвариш каби хизматлар мусақининг, яъни мазкур хизматларни қилувчининг устидан тушади. Бундан сўнг у мевалар шерик мол бўлиб, маунати ҳар иккаласининг бўйнида бўлур.

5. Узумнинг уруғлигини етиштириш учун қарашга бериш, мевали дарахтни мева бергунича парвариш қилишга ўхшашдир.

6. Мева пишмайдиган муддатни белгилаб мусақот қилиш, яъни парваришлаб етиштиришга бериш, масалан қиш кунини белгилаб бериш мусақот ақдини фосид қилур.

7. Шундай муддат белгилашга хилофан, ул мева баъзи йил бўлиб, баъзи йил бўлмайдиган бўлса, агар айтилган муддатда мева пишмаса, ҳосил бўлмаса мусақот ақди фосид бўлур. Хизмат этувчига ажри мислий вожиб бўлур. Агар пишса ҳосил бўлса ақд дуруст бўлур.

8. Агар мусақот ақдини боғлаш пайтида мева-ҳосил пишган бўлса, шериклашиб экин экиш ақдини экин ўсиб чиққач бошлаш дуруст бўлмагани каби мусақот ақдини боғлаш ҳам дуруст бўлмайди.

9. Хўжайин ёки мева етиштириш учун хизмат этувчи вафот этса, ҳали мева пишмаган бўлса, хўжайин вафот этган суратда хизмат этувчи хизматида мева пишганча бўлур. Хизмат этувчи вафот этган суратда, хизмат этувчининг вориси мева пишгунча хизматни давом этдирур.

10. Мусақот ақди хизмат этувчининг касалланиб қолиши туфайли, ёки ўғрининг кўчатларни ўғирлаб кетишидан қўрқиши ёки мевасига хиёнат бўлишидан қўрқиши каби узрли сабаблар билан бузулур.

11. Бир бўш — холи ерни иккинчи кишига сўнглик билан ер ва дарахтлар иккиси орасида шерик бўлиши шарт билан кўчат ўтқазишга берса мусақот ақдича, дуруст эмас, бузуқдир. Чунки мевали дарахт ўтқазиш учун хизмат этувчининг ерда даҳли йўқдир, бу ер учун шериклик шарт этилмас.

12. Бас, бу суратда кўчат ўтқизувчига ўша пайтдаги кўчат ўтқизиш баҳоси ҳамда ишларининг ҳақи вожиб бўлур. Экилган кўчатлар ер эгасига қолур, валлоҳу аълам биссавоб.

101. ҚҶРИҚ ЕРНИ ОЧИШ КИТОБИ

1. Арзи маваат шундай бир ерки, сув етиб бормаслиги ёки шунга ўхшаш бошқа сабаблар туфайли фойдасиз бўлади. Бу

ер, эгасиз бўлиб, шаҳар-қишлоқдан товуш эшитмас даражада йироқда бўлур.

2. Агар ҳоким ўшандай ердан фойдаланишга рухсат берса, ва бир киши шу яроқсиз ерни яроқли қилса, масалан ариқ қазиб, сув келтирса, ўша киши ўша ернинг эгаси ҳисобланур.

3. Бир киши фойдасиз бир ернинг атрофини чегаралаб тошлар билан ўраб қўйса, аммо уч йилгача у ердан фойдаланмаса, яъни мазкур ерни яроқли қилмаса — ҳоким у ерни иккинчи кишига олиб берур.

4. Бир киши фойдаланишга яроқсиз ерда қудуқ қазиса, шу қудуқнинг атрофидаги ер ул кишиники бўлур.

5. Суви челақ воситасида қўл билан тортиб чиқариладиган қудуқ ва нозиҳ, яъни суви туя ёки бошқа ҳайвонлар билан тортиб олинадиган қудуқ учун тўрт тарафидан қирқ зироъ (1 зироъ — 66 см) ер қудуқ қазувчиники бўлур.

6. Фойдаланишга яроқсиз ердан қазилган булоқ учун беш юз зироъ ер бўладир.

7. Ушбу чекланган ерда иккинчи бир кишининг ариқ қазиши мумкин эмас. Чунки у ер булоқ қазиб чиқарган кишининг мулкидир.

8. Агар иккинчи киши аввалги кишининг қудуғи ё ариғининг чегарасида қудуқ қазса, иккинчи кишига уч тарафдан ер берилур.

9. Ер устидан олиб келинган ариқ учун ерни тузатиш миқдордаги ер сув олиб келган кишига тегар. Масалан, балчиқ ҳосил қилиш учун

10. Оқар сув учун ер берилмас

102 СУВДАН ФОЙДАЛАНИШ БЎЛИМИ

1. Ширб — сувдан тегадиган улуш, яъни ҳар бир жон эгасининг одам, ҳайвон, ўсимликнинг сувдан ичиш учун фойдалангани улуши

2 «Айшафат» одам ва ҳайвонларнинг сувни истеъмол қилмоқдир. Одам ва ҳайвонларнинг идишга солиб сақлаб қўйилмаган ҳар қандай сувда ҳожатига кўра истеъмол қилиш ҳақи бордир. Ҳар бир кишининг ҳар қандай сувда ҳайвонларини суғориш ҳақи бордир, агар даренинг ёқаси бузилиш хавфи бўлмаса

3 Ҳар бир кишининг боғига сув келтириш, экин суғориш ва бошқа ҳожатлари учун сувда улуш ҳақи бор, дедик. Магар, экинларга, боғчаларга сув қазиб келтириш, ҳам тегирмон, чигир қўйиб сув тортиришдан халққа зарар тегса, масалан, сув кўпайиб кетиб ерларни йиқса, қишлоқларни сув босса — ширб

ва улуш ҳақи соқитдир. Ёки у ариқ иккинчи кишиники бўлса ёки бу жилға бир жамоат орасида бўлишилган бўлиб, уларга тегишли бўлса ва бул киши у жамоат жумласидан бўлмаса, ул ҳолда ўша сувдаги ҳақи соқитдир.

4. Ҳеч кимнинг мулки бўлмаган ариқни қазиб покиза қилиш, тагидаги хору хасларни чиқариб тозалаш Байту-л-молнинг молидан бўлур. Агар Байту-л-молда бу ишларни амалга оширарлик мол бўлмаса, бу суратда уни тозалаш халқ устидадир. Хизматга кучи етганларга хизмати билан, етмаган бойларга харжи билан бўлади.

5. Киши мулки бўлган ариқни тозалаш шу ариққа эга бўлган жамоат устида бўлурки, ҳар ким ўз ери тўғрисиини тозаласа бўлур.

6. Ери бўлмаса ҳам сувда улуши борлигини даъво қилса дуруст.

7. Агар бир қавм ўзлари орасида муштарак ариқнинг сувчидаги улушлари устида низога борсалар, сувдаги улушлари ўзларининг ерлари миқдорича бўлиниб берилур.

8. Агар сувни боғлаб тўхтатмаса ери сув ичмайдиган бўлса ҳам — сувнинг юқорисидаги киши сувни бўғиб тўхтатишдагачманъ қилинди, илло шерикларининг розилиги билан тўхтатса дуруст бўлур.

9. Ариқдан бирга фойдаланувчи шерикларнинг биттаси бошқасини сувни олиш учун қуриладиган чнғир ва бошқа ускуналарни қуришдан манъ қилиши мумкин. Агар мана шу ускуналар уни қурувчига қарашли ерда бўлса ва бошқаларга зарар бермайдиган даражада бўлса манъ қила олмаслар.

10. Ва дағи кимки ариқни аввалги ҳолатидан ўзгартирмоқчи бўлса, масалан ўз ҳаддини кенгайтирса ёки тарайтирса бошқаси уни манъ қилиши мумкин.

11. Сувдаги улуш меросга қолур. Бу улушдан фойдаланиш учун уни бировга васият қилиш дуруст. Лекин сувдаги улуш ердан айрича сотилмайди. Магар Балх уламолари ердан айрим сотишни ҳам жойиз деганлар.

12. Бир киши ўзининг ерини иккинчи кишининг сувдаги улушидан суғурса ҳаққини хоҳ мислий, хоҳ қийматини тўлар.

13. Агар бир киши ўз ерини суғораётганда сув қўшни ерига оқиб кетса, қўшни бу сув ҳақини тўламас, айб оқизувчининг ўзида бўлгани учун.

103. ВАҚФ ҚИТОБИ

1. Вақф нарсанинг аслини вақф қилувчининг тириклигида ўз мулкида ва вафот қилса, ворислари мулкида мангу қолиш

учун ва **ундан** келган фойдани садақа қилиш учун тутиб туришдирки, кишига орийатга берган нарсa кабидир.

2. Имом Абу Юсуф ва Имом Муҳаммад наздида, вақф — **мол** бўлмиш нарсани Оллоҳ мулкида сақлаб қўймоқ ва **ундан** келган фойдани садақа қилмоқдир.

3. Бас, бундай бўлса, вақф қилинмиш мол Имом Аъзам наздида вақф қилувчининг мулкидан чиқмас. Агар унинг мулкидан **чиқса**, қози ҳукмича мувофиқ бўлур. Ул ҳолда бу мол ҳеч кимнинг ҳукмида бўлмас.

4. Ва дағи бир киши масжидни бино қилиб, ўз мулкидан ажратса, масжид учун айрим йўл тузатса ҳамда масжидда ҳар бир киши бемалол намоз ўқишини маълум қилса ва уларга **изн** берса, сўнгра у масжидга бир киши кириб намоз ўқиса (ҳоким ҳукм қилмаса ҳам) масжид бино қилган одамнинг мулкидан чиқар, вақф бўлур.

5. Имом Муҳаммад наздида мутаваллийга, яъни вақфларни тадбир қилувчиға топшириш ва унинг бу вақф қилинган нарсани қабул қилиб олиши вақф қилувчининг мулкидан чиқишига шартдир.

6. Имом Абу Юсуф наздида «бу нарсани фалон жойга вақф қилдим», деган сўз билан вақф қилувчининг мулкидан чиқар. Бас, икки киши орасидаги шерик молни бир шериги ўз улушини вақф қилмоғи дурустдир.

7. Вақф қилувчининг вақф қилган молдан келган фойданинг барчасини ёки баъзисини тириклигида ўзига сарф қилишни, вафотидан сўнг фақирларга сарф қилинишини шарт этиши ҳамда ўзи саломат вақтда бу вақфда ўзи мутаваллий мутасорриф бўлишни шарт этиши дурустдир.

8 Вақф қилувчи вақф ерни хоҳлаган пайтда иккинчисига алиштирмоқни шарт қилмоқни дуруст.

9. Вақфдан келган фойданинг вақф қилинган жойга умрбод сарф қилинишини айтмасдан вақф қилиш дуруст.

10. Қачонки вақфдан келган фойда сарф этиладиган ўрин-жой мунқатиъ бўлса, (масалан, мадраса ёпилса) фақир мусулмонларга сарф қилинур.

11. Имом Муҳаммад наздида, кўчиб юрадиган молларни, масалан, Қаломи шарифни, бошқа китобларни, шунга ўхшаш одамлар фойда кўрадиган нарсаларни вақф қилмоқ дуруст. Фатво мана шу сўзгадир.

12. Вақф молни мулк бўлмайди, биров уни эгаллаб, мулк қилиб туролмайди. Лекин икки шерикнинг биттаси ўз улушини вақф қилса, Имом Абу Юсуф наздида жойиздир.

13. Вақфдан келган фойдани вақфга тегишли ерларни таъмирлаш, тузатишга сарф қилинур, гарчи вақф қилувчи бу мол-

ни ер тўхтатишга сарф қилишни шарт қилмасдан, фақирларга вақф қилишни ўйлаган бўлса ҳам.

14. Агар бир муайян кишига вақф қилса, масалан Зайдга вақф қилиб, сен вафот қилганингдан сўнг фақирларга бўлсин, деса бу вақфдан келадиган фойда бўлмаса, ўша муайян кишининг мolidан бўлур.

15. Мазкур муайян мусарриф вақфнинг таъмирлаш ишларидан бош тортса ёки фақирликдан таъмирлаш — яхшилаш ишларини бажаролмаса, қози ул вақф молни ижарага берур. Ижара ҳақи билан таъмир ишларини қилдирур, сўнгра келган фойдадан ортиб қолганини муайян мусаррифга (масалан, Зайдга) қайтарур.

16. Вақф молнинг таъмиридан чиққан, масалан, ғишт, ёғоч, эски идиш-товоқ, пиёлалар янгиланиб тузатилганидан кейин иморатга сарфланур. Ёки ҳожат бўлгунча йиғиб сақлануб қўйилур. Агар қўйишга жой бўлмаса сотилур, пули иморатга, таъмирга сарфланур. Аммо ҳеч ҳолда вақф биносидан тушган эски нарсаларни вақф сарф қилинадиган жойга сарф қилинмас. Чунки бу нарсалар вақф молнинг зотидан бўлган нарсалардир. Фақирларнинг ҳақлари эса ундан келган фойдадир.

101. ҚАРОҲИЯТ КИТОБИ

1. Макруҳ аталган нарсалар имом Муҳаммад наздида ҳаромдир.

2. Имом Муҳаммад макруҳ дейилган нарсани ҳаром билан бир хил кўрса ҳам ҳаром деб қатъий ҳукм қилмади.

3. Макруҳ — Имом Аъзам билан Абу Юсуф наздида — ҳаромга яқинроқ нарсадир.

4. Бошқа ейдиган нарса бўлмаса, очликдан ўлиш хавфини даф қилиш даражасида макруҳ нарсани ейиш фарз. Ушбу фарз даражасида еб, оёқ узра турадиган бўлса ва «намоз ўқиш ва рўза тутишга кучим етса экан», деб ният қилса Оллоҳ ҳузурида савобли бўлур.

5. Қуввати зиёд бўлсин учун тўйгунча ейиш мубоҳ.

6. Тўйгандан кейин ҳам ейиш ҳаромдур, магар эртанги кунги рўзани қасд қилиб ёки меҳмон уялиб емай қўйишини ўйлаб ейиш ҳаром эмас, мубоҳдир.

7. Олтин ва кумуш жойларидан сақланган ҳолда олтин, кумуш қопланган идишлардан фойдаланиш дуруст.

8. Ҳар қандай тошдан фойдаланиш дуруст.

9. Олтиндан ясалган нарсадан фойдаланиш эркаклар учун дуруст эмас. Илло, кумуш узук, кумуш камар, кумуш билан зийнатланган қилич тақиш дурустдир.

10. Темирдан, мисдан, тошдан ясалган узукни тақмагай.
11. Эркакларга ипакдан бўлган кийимни кийиш макруҳ, магар кийимнинг бўйига нисбатан тўрт бармоқ миқдори ипак бўлса макруҳ эмас.
12. Эркак киши ипак нарсани остига тўшаб ёки болиш қилиб ётиши мумкин.
13. Олди ипак, орқаси бошқа нарсадан тўқилган кийимни эркакларга ҳам кийиш дуруст.
14. Сабий болага олтинли ё ипакли кийим кийдириш макруҳдир.
15. Киндик ва тиз орасидаги аъзоларни истисно қилганда, эрларнинг эрларга, хотунларнинг хотунларга қараши дуруст.
16. Ўзининг маҳрамига ,яъни никоҳ ҳаром бўлган аёлга, қардошига ҳамда бегона кишининг канизагига, киндик ва тиз орасидаги аъзоларини, орқасидан қарашни, оёғига, қорнига қарашни истисно қилганда бутун танига қарамоғи дуруст.
17. Эркак киши бегона хотиннинг юзи ва кафтларига қараши мумкин, шунингдек қул хўжайинининг хотини юзи ва кафтларига кўзи тушса дуруст.
18. Эркак кишининг бегона аёлнинг юзи ва кафтларига қараши шаҳватсиз ҳолатдагина дуруст. Магар ҳожат ва зарурат пайтларида шаҳват ғолиб бўлса ҳам қарор. Масалан, қози ҳукм қилганда, гувоҳлик берганда қараш каби ёки никоҳни, сотиб олишни ирода қилган кишининг қарашни каби ёки табибнинг зарурат қадари беморнинг оғирган жойига қарашни каби.
19. Бичилган киши ёки шу қабилар эр киши ҳукмидадир.
20. Жинсий алоқа қилиш ҳалол бўлган икки киши, масалан эр билан хотиннинг барча аъзоларига қарашлари дурустдир.
21. Қараш ҳалол бўлган аъзони ушлаш ҳам ҳалолдир.
22. Агар бир киши канизакка эга бўлиб қолса, масалан ҳиба ё садақа ё мерос ё асирлар орасидан улуши бўлиши ва ҳоказо йўللар сабабли чўрига эга бўлса гарчи у чўри бокира қиз бўлса ҳам, ёки хўжайини у билан яқинлик қилолмайдиган, масалан хотин ё сабий бола бўлса ҳам то ул чўрининг раҳми (бачадони) поклангунча жинсий алоқа қилиш, шунга майллик уйғотиш ҳаромдир. Ул чўрига эга бўлгандан сўнг, бир бутун ҳайз кўриб, раҳми ҳомиладан пок эканлигини билгунча қўшилмас.
23. Қачонки чўрига эга бўлувчига чўрини сотувчининг туҳр муддатида яқинлик қилмаганлиги билинса, муддат соқит қилиш ҳийласига рухсат берилди.
24. Ҳийла шуки, агар бу чўрини сотиб олувчининг никоҳида озод хотини бўлмаса бу чўрини аввал никоҳига олиши, кейин сотиб олиши зарур.
25. Агарда бу чўрини сотиб олувчининг никоҳида озод хо-

тини бўлса, у ҳолда чўрини бошқа кишининг никоҳига бериши керак. Бунда икки ҳолат бор. Никоҳига олувчи сотиб олувчи ё сотувчи бўлади. Агар никоҳига олувчи олдин уни сотиб олмаган бўлса, яъни унинг аввалги эгаси бўлса, никоҳига олгандан сўнг сотиб олувчи. Аммо мазкур кишига никоҳланмасдан аввал сотиб олинган бўлса, никоҳига олувчи киши хилвати саҳиҳа бўлмасдан аввал талоқ қилур.

26. Иккисини бир кишининг никоҳида тутиб туриб бўлмайдиган (масалан, опа-сингиллар) икки чўрига яқинлик қилиш ҳаром, то биттасини сотиб ё озод қилиб ё бошқа йўллар билан ўзига ҳаром қилмагунча.

27. Эркак кишиларнинг ўпишмаги ва ёлғиз изор кийган ҳолда қучоқлашмаги макруҳ. Изор — киндикдан то тиз остигача ёпиғчи кийим.

28. Тезакнинг ўзини ҳеч нарсага қўшмай сотиш макруҳ.

29. Тезакка туфроқ, қул каби нарсаларни қўшиб сотса дуруст.

30. Ҳайвонларни бичиш дуруст, одамни бичиш дуруст эмас.

31. Эркак эшакни урғочи отга, яъни бияга қўшиш дуруст.

32. Чўрининг ва хўжайинидан фарзанди бўлган чўрининг маҳрамсиз сафарга чиқмоқи дуруст.

33. Узумдан сиқиб чиқарилган сувни хамр ясовчига сотиш дуруст. (Масалан, зиммийга сотди, мусулмонлар хамр сотиб олмайди)

34. Бичилган кишини ишлатиш макруҳ.

35. Ёйдиган ва ичадиган нарсалар билан савдо қиладиган кишига ундан хоҳлаганини олиш шарти билан қарз бериш макруҳ.

36. Нард ва шахмат ўйнаш макруҳ.

37. Куй куйлаш ва бекорчи ўйинлар ва куй тинглаш макруҳдир.

38. Кулнинг бўйнига темир кишан солиш макруҳ. Лекин қочнишдан ҳавф этиб унга ноқулай қилмасдан ип билан боғласа дуруст.

39. Одам ва ҳайвонларнинг озиғини баҳо кўтарилиши ёки бошқа сабаб билан сақлаб туриш, агарда бундан халққа зарар бўлса, макруҳдир.

40. Аммо ўзининг еридан йиғиб олган ҳосилни ёки иккинчи шаҳардан ўзи йиғиб келтирган ҳосилни сақлаб туриш макруҳ эмас.

41. Ҳоким сотиладиган чарсанинг баҳосини қатъий белгилаб, муҳрлаб қўйиши макруҳдир. Магар нарсалари кўп кишилар қаҳатчилик фурсатидан фойдаланиб ҳаддан ортиқ баҳога

сота бошласалар, ҳоким шаҳарнинг аҳли раъйлари билан кенгашиб белгиласа ҳечқиси йўқ.

42. Тирикчилик муомаласида ва дунё ишларида бир кишининг сўзи қабул қилинади. Масалан, хизматкор бозордан гўшт олиб қайтгач, мусулмондан ёки китобий кофирдан сотиб олдим деса гўштни ейиш ҳалол бўлур. Мажусийдан олдим деса ҳаром бўлур.

43. Диёнатдан хабар берувчининг адл бўлмоқлиги шарт қилинди. Диёнат — Оллоҳ Таолонинг ҳақи бўлган иш. Яна бир маъноси, диндорлик кузатиладиган мўтабар ишлар, масалан, намоз. Адл — маъноси бу ерда, — ҳаром эътиқод қилинатурган ишдан тийилиш.

44. Диёнатда бир кишининг хабар беришини қабул қилиш учун адл бўлиш шартининг мисоли шуки, мисоли сувнинг нажаслигидан хабар берилиши каби. Агар адл бўлса хоҳ эркак, хоҳ хотин, хоҳ озод, хоҳ қул — сўзи қабул қилинур.

45. Аммо фосиқ ёки адллиги ва фосиқлиги яширин бўлган кишининг хабари ҳақида ўйлаб кўрилуру. Ўй-фаҳмга кўра иш тутур.

105. ИЧИМЛИҚЛАР ҚИТОБИ

1. Хамр ҳаромдир. Ҳаромлиги Қуръон ояти билан собитдир. Хамр — узумдан сиқиб чиқарилган сув бўлиб, қайнатилиб, кўпириб ачиганидан сўнг эсни кеткизадиган даражада қуввати бўлади. Хамрнинг озгинаси ҳам ҳаромдир.

2. Тила каби ҳаромдир. Тила — узумнинг суви бўлиб, қайнатилганида учдан икки қисмидан озроғи йўқолиб кетади.

3. Хамр ҳам, тила ҳам нажосати ғализадир. Қийинга, баданга танга миқдори тегса ювмоқ фарздир.

4. Хурмо қиёми, яъни хурмо шакари ҳамда майизнинг қиёми остига, устига кўпириб чиқиб, хушни кеткизадиган даражада ачиса иккаласи ҳам ҳаромдир.

5. Хамрнинг ҳаромлиги кучлироқдир. Хамрни ҳалол дегувчи киши кофир бўлади.

6. Узумдан сиқиб чиқарилган сувнинг қайнатилгач, уч улушдан иккиси камайиб қаттиқ ачиган бўлса ҳам ҳалол.

7. Хурмо ва узум шарбатининг озроқ қайнатилгани, қачонки бу ичимликни кайф қилиш, ўйин-кулги нияти билан ичмаса, балки дори, шифо нияти билан ичса ҳалол.

8. Икки хил нарсадан олиниб қўшилган ичимлик, асал, анжир, буғдой, арпа қиёмларида бўлган ичимликлар, агар пиширилмаса ва ўйин-кулги ниятсиз ҳалолдир.

9. Хамрдан ясалган сирка ҳалолдир, гарчи дори билан ясалса ҳам. Масалан, туз ё сув солиб, олов ёндириб...

10. Хурмо ва бошқа нарсаларнинг шароб ясаш учун тайёрланган сиғиндиқ сувини дуба, яъни сув қовоқ ичида сақламоқ, қумғонда сақламоқ, сирланган идишларда сақламоқ дуруст. Буларни хамр бўлишидан олдин тўкиб ташлаш шарт эмас, лекин хамр бўлгач тўкиб ташлаш жойиз.

11. Хамр қуйқаси ҳаромдир. Ундан соч тараш учун фойдаланиш ҳаромдир. Лекин хамр қуйқасини ичган киши агар маст бўлмаса жазоланмас.

106. ҚУРБОНЛИҚЛАР ҚИТОБИ

1. Шариат буюрганича сўйилмаган ҳайвон ҳаромдир.

2. Бўғзидан чалишга фурсат бўлмасдан, мажбур бўлинган пайтда танининг тўғри келган жойига пичоқ уриб, жароҳатлаб ўлдирса ҳалолдир.

3. Ихтиёр, фурсат бемалол вақтда сўйишнинг ўрни бўғиз билан кўкракнинг бошланиш қисми орасидир.

4. Ҳайвонни бўғизлаганда тўртта томир кесилади: халқум, қизилўнгач ва иккита қон томири.

5. Бу тўрт томирдан учтаси кесилиб сўйилса ҳам гўшти ҳалол.

6. Бўйинининг тепасидан сўйиш дуруст эмас, дуруст деб айтилган.

7. Ҳар қандай ўткирланган нарса билан ҳайвон сўйиш дуруст. Магар, аслидан кўчирилмаган тиш, тирноқ билан сўйса ҳалол эмас.

8. Ҳайвонни бўйни орқасидан сўйиш, сўймасдан аввал терисини шилиш, ҳар хил фойдасиз азоблар бериш микруҳдир.

9. Ҳайвон сўювчининг мусулмон ёки китобий бўлиши шарт қилинди, гарчи ҳарбий кофир бўлса ҳам, аёл бўлса ҳам, мажнун ё сабий бўлса ҳам. Улар сўйиш ишини фаҳмлайдиган даражада, ҳамда нечта томир кесиш кераклигини ва қай еридан сўйиш лозимлигини билиш даражасида ақли бўлса, сўйган ҳайвоннинг гўшти ҳалолдир. Сўювчи хатна қилинмаган ёки соқов бўлса ҳам сўйган гўшти ҳалолдир.

10. Оллоҳ тарафидан юборилган китобларга ишонмаган кишининг, муртад, яъни диндан қайтган кишининг, чалаётганда қасддан «бисмиллоҳ» ни айтмаган кишининг сўйган қурбонлиғи ҳалол эмасдир.

11. «Бисмиллоҳ»ни унутиб айтмасдан сўйса дурустдир.

12. Оллоҳнинг исмига бошқа нарсанинг исмини қўшиб, масалан «бисмиллоҳи ва фалон исми билан» деб сўйса — сўйилган ҳайвон гўшти ҳаром бўлур.

13. Аммо Оллоҳ исмига қўшмасдан улаб айтса, масалан,

«Оллоҳ Таолонинг исми билан ё раб, Абдуллоҳдин қабул қил», деса макруҳ бўлур. Гўшти ҳалолдир, ҳаром бўлмас.

14. Ҳайвонни ётқизиш ва «бисмиллоҳ»ни айтишдан аввал дуо қилиш каби шаклни ва маънони «бисмиллоҳ»дан ажратиб айтса дуруст.

15. Туяни бўғзидан сўйиш мустаҳаб. Қорнида боласи бор туяни ён тарафидан чалиш макруҳ. Сигир ва қўй унинг аксидир.

16. Уй ҳайвонининг ёввойилашиб ҳамда қудуққа тушиб кетганлиги сабабли сўйиш мумкин бўлмаган ҳайвонни тўғри келган аъзосини жароҳатлаб ўлдирса гўшти ҳалолдир.

17. Қўлга ўргатилган ҳайвонни, масалан кийикни дуч келган жойидан жароҳатлаб ўлдириш дуруст эмас, балки гўшти ҳалол бўлиши учун бўғзидан сўйиш лозим.

18. Онаси сўйилгач, қорнидаги боласи ўлик бўлса гўшти ҳалол эмас.

19. Ҳаром тиши ва тирноғи билан иккинчи ҳайвонни овлайдиган йиртқич ҳайвон ва қушларнинг гўшти ҳалол эмас.

20. Ҳашаротлар ҳалол эмас.

21. Қўлга ўргатилган, эл орасида юрган эшак гўшти ҳалол эмас. Ва яна қочар ҳамда Имом Аъзам наздида от гўшти ҳалол эмас. Имом Абу Юсуф ва Муҳаммад ва Имом Шофий наздида от гўшти ҳалол.

22. Бўри, юмронқозиқ ҳамда ўлакса ейдиган олақарға ҳалол эмас.

23. Сув ҳайвонларининг балиқдан бошқаси ҳалол эмас. Балиқнинг сува сабабсиз ўлгани ҳалол эмас.

24. Чигиртка ва балиқни сўймасдан ўлса ҳам гўшти ҳалолдир.

25. Қора қарға, ҳакка, қуён сўйиш билан ҳалол бўлур.

107. ҚУРБОНЛИК СЎЙИШНИНГ ҲУҚМЛАРИ КИТОБИ

1. Қўй бир киши учун қурбонлик қилинади. Сигир ва туя бир кишидан то етти кишигача, яъни етти киши учун жойиз бўлади. Бунда етти кишидан бирортасининг улуши еттидан бир улушдан кам бўлмаслиги керак.

2. Бир неча кишилар қўшилиб қурбонлик қилган сигир ёки туянинг гўшти тарозу билан ҳар бирига тенг ўлчаниши зарур. Қўз билан чамалаб бўлиш дуруст эмас. Магар ҳамма нарсасини, боши, туёқлари, териси қўшилиб бўлинса чамалаб бўлса ҳам дуруст.

3. Қурбонлик учун сотиб олинган бир сигирда ёки етти

қўйда ёки бир туяда олти кишининг шерик бўлиб сўйиши дуруст.

4. Қурбонлик учун сўйиладиган сигирни сотиб олмасдан аввал шериклашув яхшироқдир.

5. Сабий боланинг қурбонлик сўйиш вожиб бўлурлиқ моли бўлса, отаси ёки болани ўсдиришга васият қилиниб қолдирилмиш киши ушбу сабий бола учун молидан қурбонлик қилурлар.

6. Отаси ё васият қилинган киши сўйган қурбонликнинг гўшtidан сабий боланинг ўзи ейди. Қолганини фойдаланиладиган нарсага алишилади. Масалан, элак, челақ, қумғон, кўйлак кабиларга Сабийнинг қурбонлигидан қолган гўштни сотмаслар ва садақа ҳам қилмаслар. Сабийнинг қурбонлигидан отаси, онаси ва васий хизматкорлари еса дуруст.

7. Қурбонликни сўйишнинг аввал вақти агар шаҳар ичида ё ҳайитнамози ўқиладиган қишлоқ ичида бўлса ҳайит намозидан сўнгдир. Агар шаҳар ичида ёки ҳайитнамози ўқиладиган қишлоқ ичидан ташқарида бўлса қурбонлик сўйишнинг аввал вақти ҳайит кунининг тонг отганидан кейиндир.

8. Қурбонлик сўйишнинг охириги вақти ҳайитнинг учинчи кунни кун ботмасдан аввалдир.

9. Қурбонлик сўйишга қуввати етмай қолса ёки бой бўлиб кетса ё бола туғилса ё ўлим бўлса охириги вақт ҳисобга олинур. Масалан, бир киши қурбонлик қилишга қуввати келадиган бой бўлса, охир вақтида, яъни ойнинг ўн иккинчи кунининг аср вақтида қашшоқ бўлиб қолса, қурбонлик сўйиш вожиблиги устидан соқит бўлур. Ёки шунинг зидди фақир киши ўн иккинчи кунининг аср вақтида бирдан бойиб қолса, у кишига қурбонлик қилиш вожиб бўлур. Шунингдек, ойнинг ўн иккинчи кунининг аср вақтида қурбонлик қилишга қуввати етадиган кишининг боласи туғилса, шу бола учун қурбонлик қилиш вожиб бўлур. Ёки қурбонлик қилишга қуввати етадиган киши ўлса, қурбонлик устидан соқит бўлур.

10. Тунда қурбонлик сўйиш макруҳдир.

11. Қурбонлик сўйишни назр этган киши ҳамда қурбонлик қилиш нияти билан ҳайвон сотиб олувчи фақир қурбонликни сўя олмасдан вақтидан ўтказиб юборса тирик ҳолида садақа қилиб қазо қилур.

12. Қурбонлик қилишга қуввати етадиган бой киши қурбонлик сўйишга улгуролмай қолса, қурбонликка яроқли ҳайвоннинг қийматини садақа қилиб қазо қилур, қурбонликни, хоҳ аввал сотиб олиб қўйган бўлсин, хоҳ йўқ.

13. Туғилганига олти ойдан кўпроқ бўлган қўйни қурбонлик қилиш дуруст.

14. Қўйнинг бир ёшга етганини, сигирнинг икки ёшга етганини, туянинг беш ёшга етганини қурбонлик қилса дуруст.

15. «Асавлау» яъни, ҳамма жойини жун босган қўйни, шохсиз туғилган ҳайвонни ва бичилган ҳайвонни қурбонликка сўйса бўлур.

16. Ориқлиги сабабидан суягида илиги бўлмаслик даража-сидаги ҳайвон ва яна қурбонлик сўйиладиган жойга ўз оёғи билан юриб бора олмаслик даражасидаги оқсоқ ҳайвонни қурбонлик қилиб бўлмас.

17. Қулоғи ё қўйруғи ё кўзи ё думбадан учдан биридан кўпроғи кетган ҳайвонни қурбонлик қилиб бўлмас.

18. Сигир ё туяни етти киши қурбонликка сўйишга тайёрлаб, сўймасларидан олдин етти кишидан биттаси вафот топса, ушбу майитнинг ворислари ўзингиз билан бирга, «майитдан ҳам қурбонликни қабул қил», деб айтсалар, майитнинг, яъни вафот топган кишининг ҳам улушини ният қилиб сўйсалар дуруст.

19. Бир сигирни қурбонлик учун, мутъа истеъмол учун ҳамда Қуръон учун сўйиш дуруст бўлгани каби. Яъни бир сигирни ушбу уч турли амал учун хоҳ бу уч киши сўйсин, хоҳ етти киши сўйин. Масалан, биттаси қурбонлик учун, иккинчиси ҳажга боролмагани учун, учинчиси эҳромдалик пайтида ёввойи кийикни ўлдиргани учун, тўртинчиси фарз тавофни таҳоратсиз қилгани учун ва ҳоказо.

20. Етти кишининг бири кофир бўлса ёки еттисидан биттаси гўшт кераклиги учун қурбонликка қўшилса, ҳеч қайсининг қурбонлиги қабул бўлмас.

21. Қурбонлик сўйувчи киши қурбонликнинг гўштини ўзи ейур, ўзгаларга едирур ва хоҳлаган кишисига садақа қилур.

22. Қурбонлик гўштининг учдан бирини садақа қилиш мустаҳаб.

23. Оила — рўзғори катта кишининг қурбонлик гўштини садақа қилмаслиги мустаҳаб.

24. Агар чиройли қилиб, қонун-қондаси билан сўядиган одам бўлса, қурбонликни ўзининг сўйгани мустаҳаб. Магар қўлидан келмаса, ўзгага буюрур.

25. Қитобий номусулмоннинг қурбонлик сўйиши макруҳдир.

26. Қурбонлик ҳайвоннинг терисини садақа қилғай ёки фойдаланадиган нарса ясағай.

27. Ёки узоқ муддат фойдаланиладиган нарсага алишдирур. Масалан, қозон-табоқ...

28. Узоқ фойдаланишга чидайдиган нарсага алиштирмаган суратда, балки пулга сотилган суратда, тери баробарига келган нарсани садақа қилиш вожиб.

29. Агар икки қурбонлик қилувчи янглишиб бир-бирининг ҳайвонларини сўйиб қўйсалар дуруст, бири биридан ундирмас.

30. Ўзининг боласидан ёки яқинидан зўрлаб тортиб олган қўйни сўйиш дуруст. Чунки қўйни ғасблаши билан кафолат вожиб бўлганлиги учун мулк собит бўлди. Бинобарин қурбон дурустдир.

31. Омонат қўйилган қўйни сўйиш дуруст эмас. Мулкка эга бўлиш сўйгандан кейин собит бўлгани учун. Аммо сўйса ҳар икки сураатда кафилдир.

108. ОВ КИТОБИ

1. Ит, қоплон, йўлбарс каби озиқ тиши билан овлайдиган ҳар бир йиртқич ҳайвоннинг ови ҳамда қарчиғай, лочин каби тирноғи билан овлайдиган йиртқич қушнинг овлаган ови ҳалолдир. Шарти шуки, ҳайвон ёки қуш овлашга ўргатилган бўлиши керак ва яна ўлжани жароҳатлаб ўлдириши керак. Ўргатилган йиртқич ҳайвон бўғиб ё тагига босиб ўлдирса овланган ҳайвон гўшти ҳалол бўлмас. Лекин қуш бўғиб ё босиб ўлдирса ҳалолдир.

2. Ушбу йиртқичларни ўлжага қўйиб юборишдан олдин мусулмон ё китобий кофирнинг «бисмиллоҳ» дейиши шарт қилинди.

3. Овланган ҳайвоннинг гўшти ҳалол бўлишлиги учун ўргатилган ит ё қушга ов қилиши ҳалол бўлмаган жонивор қўшилмаслиги шарт. Ов қилиши ҳалол бўлмаган жонивор дегани — овлашга ўргатилмаган ҳайвон ёки «бисмиллоҳ»сиз қўйиб юборилган ҳайвондир.

4. Овнинг гўшти ҳалол бўлишлиги учун қўйиб юборилган жонивор узоқ бир ўринда ўлжани кутиб, пайт пойлаб турмаслиги шарт.

5. Овлашга ўргатилган итнинг ёки бошқа ҳайвоннинг ўргатилгани шундай билинади: уч марта овланган ўлжани ўзи емасдан эгасига олиб келиб бериши керак. Аммо қарчиғай ёки бошқа қушнинг ўргатилгани шундан билинадики, эгаси чақирса, тинглайди ва эгаси олдига қайтади.

6. Ҳайвон уч мартабагача ўлжани емасдан эгасига келтириб берса-ю, кейингисидан уни ёб қўйса, ҳали овга ўрганмагани бўлур. Аввал овланган овлари ейилмайди.

7. Шунингдек, бу овга ўрганмаган ҳайвоннинг кейинги овлаган ўлжаси ҳам ейилмайди, то уч мартаба ўзи емай эгасига келтириб беришни ўрганмагунича.

8. Милтиқ каби нарсалар билан отиб ўлдирилган ўлжанинг ҳалол бўлишининг шарти, отган пайтда «бисмиллоҳ» деб айтиб отмоқ ва жароҳатламақдир.

9. Отиб овланган ҳайвоннинг ҳалол бўлишининг яна бир шарти, агар ўқ теккан ҳайвон ғойиб бўлса, уни тўхтовсиз изламоқликдир.

10. Агар ҳайвонни ўқ билан ёки ўргатилган йиртқич ҳайвон билан овлайдиган киши ўлжаси олдига тирик ҳолда бориб қолса, овланган ўлжани шарият бўйича сўймоқлик вожиб бўлади. Агар ўлжани қасддан сўймаса ва у ҳайвон ўша пайтда ўлса гўшти ҳаром.

11. Узун найзанинг ёни билан уриб ўлдирса ёки юмалоқлаб қотирилган оғир кесак ё тош билан, агар ўша кесак ё тош ўткир бўлса ҳам отиб ўлдирса ҳаром бўлур.

12. Ўлжага ўқ отилиб, унга теккач сувга тушиб ўлса ёки юқори ё пастликка чиқиб ўша ердан йиқилиб ўлса ҳаром.

13. Ўлжага қўйиб юборилмаган ҳайвон ўз ихтиёри билан овни қувган суратда ўз ихтиёри билан овни қувлай бошлаган ҳайвонга қувват бериш учун эгасининг қичқиргани яхшироқдир. Ҳайвон шундан қувватланиб овни тутиб ўлдирса, унга қичқариб қувват берган эгаси мусулмон ёки китобий бўлса гўшти ҳалол, агар «бисмиллоҳ»ни айтиб қичқирган бўлса албатта.

14. Агар ҳайвонни овга қўйвориш ва «олкиш»лаш мусулмон ва мажусий тарафидан содир бўлса, яъни бири қўйворса, иккинчиси «олкиш»ласа қўйиб юбуровчи тараф эътиборга олинади.

15. Овга қўйиб юборилган ҳайвон кутилгандан бошқа ўлжани, масалан, ўрдакнинг ўрнига турнани олиб келса — ҳалолдир.

16. Отилган ҳайвон кабики, агар ундан бир аъзоси узилиб тушса, узилиб тушган аъзо ҳалол эмас.

17. Агар ўлжани отгач уч бўлакка бўлинса, кўпроғи, яъни учдан икки қисми ортки сон тарафидан бўлса, ёки калласининг ярми ёки ярмидан кўпроғи узилиб тушса, ёки боши узунасига икки тарафга ёрилса барчаси ейилади. Яъни узилиб тушган бўлаги ҳам, нариёғида қолгани ҳам.

18. Агар овчи бир ўлжага отса, иккинчи киши шу ўлжани отиб ўлдирса, ўлжа аввалги отувчи овчига бўлур. Агар аввалги овчи ўлжани юролмайдиган, учолмайдиган қилиб жароҳатлагач бўлса ва иккинчи овчи уни отиб ўлдирса ўлжанинг гўшти ҳаром бўлур. Иккинчи овчи биринчи овчига ўлжанинг жароҳатланган ҳолатидаги баҳосини тўлайди. Аммо аввалги овчи жароҳатламаган бўлса ўлжа иккинчи овчига бўлур ва гўшти ҳам ҳалолдир.

19. Гўштини ейиш ҳалол ҳайвонларни ва ҳалол эмас ҳайвонларни овланур. Яъни гўшти ҳалол эмас ҳайвонларни жун, тери ва ҳоказолар учун овлаш мумкин.

109. ТОПИБ ОЛИНГАН БОЛА ВА ТОПИБ ОЛИНГАН НАРСА ВА ҚОЧОҚ ҚУЛ ҚИТОБИ

1. Топилдиқ, яъни топиб олинган болани кўтариб олиш савоб ишдир.

2. Агар топилдиқ болани дарҳол кўтариб олмаган суратда ҳалок бўлишидан хавф бўлса кўтариб олиш фарздир. Худди топиб олинган мол сингари. Яъни бировнинг қопчиғи ё пули ё кийими ё бошқа нарсаси тушиб қолган бўлса кўтариб олиш савобли ишдир. Аммо дарҳол кўтариб олмаган суратда зарар топиши ё бутунлай йўқолиши эҳтимоли бўлса олиш фарздир.

3. Топилдиқ бола озод ҳукмида бўлур. Магар қул эканлигига ҳужжат қойим қилиниб исбот қилинса қул бўлур. Топилдиқ боланинг нафақаси ва жинояти, яъни дийат ё бошқа ҳақ тўлаш ҳукмлари байтул-л-мол зиммасидадир. Вафотидан кейин қоладиган мероси байту-л-молгадир.

4. Топиб олинган болани илгари топиб олувчидан зўрлаб олинмас. Аммо ушбу топувчининг ўз ихтиёри билан иккинчи кишига бермаги дуруст. Лекин сўнгра ундан тортиб ололмас.

5. Топиб олинган боланинг насаби хоҳ болани топувчи, хоҳ бошқа киши бўлсин «менинг болам» деб даъво қилувчидан собит бўлур. Гарчи даъво қилувчи икки киши бўлса ҳам. Яъни икки кишидан ҳам насаби собит бўлур, ҳар иккаласидан мерос олур ҳамда боладан ҳар иккиси мерос олурлар, чунки бири-биридан ортиқ эмас. Агар даъво қилувчининг биттаси зиммий, иккинчиси мусулмон бўлса, мусулмоннинг даъвоси собит бўлур.

6. Ёки икки даъво қилувчининг биттаси топиб олинган боладаги баъзи сифатини баён қилса, масалан, «фалон жойида холи бор», деса ва ҳақиқатан шу ерида холи бўлса, даъво баён қилувчига собит бўлур.

7. Ёки топиб олинган болани «менинг болам» деб даъво қилувчи қул бўлса ҳам насаби собит бўлур, лекин бола озод ҳисобланур, чунки онаси озод хотин бўлиши мумкин.

8. Ёки топиб олинган болани «менинг болам» деб зиммий даъво қилса насаби собит бўлур. Агар бола зиммийлар яшайдиган ўриндан топилмаган бўлса, мусулмон ҳисобланур.

9. Ташландиқ боладаги мол, масалан болани ташловчи олтин, кумуш ёки бошқа пуллар билан ташлаган бўлса, боланинг ўз ҳолатларига ишлатилур.

10. Ташландиқ болага атаб ҳиба ё садақа қилувчи киши бўлса болани топувчи кишида буни қабул қилиб, олиш ҳуқуқи бор. Ҳамда болани ҳунарга ўргатишга бермак ҳуқуқи ҳам ундадир.

11. Аммо болани топиб олувчига болани кимга бўлса ҳам

никоҳ қилиш ҳуқуқи йўқ. Чунки уни никоҳ қилиш султон тасарруфиндадир, ҳамда маҳри байту-л-молдадир. Боланинг молини тасарруф қилмоқи, масалан қарз олмоқ, бермоқ ва савдо қилмоқи дуруст эмас. Ҳамда болани ижарага бера олмас.

12. Йўлдан ё бошқа ердан топилган нарса топувчи қўлида омонат ҳукмида бўлур, агар топиб олганига гувоҳлар бўлса.

13. Агарда топувчи киши топгач, гувоҳ тутмаса омонат ҳукмида бўлмас. Ва ўша пайтда топилма нарса топиб олувчининг қўлида зарар кўрса ва топиб олувчининг мол эгасига қайтариб бериш ўйи билан олганлигини мол эгаси инкор қилса, топиб олувчи бу топиб олинган нарсанинг зарарини мол эгасига тўлайди.

14. Топилган нарса топилган жойида халққа билдирилур. Ва дағи халойиқ йиғилиб турадиган ўринларда билдирилур, то бирон муддат ўтгунча, сўнгга у нарса изланмас.

15. Узоқ муддат сақлаб бўлмайдиган, масалан, гўшт ёки бошқа озиқ бўлса бузилмас муддатгача билдирилади. Шу муддат ичида эгаси топилмаса, фақирларга садақа қилур.

16. Агар топилган нарса садақа қилинганидан сўнг нарса эгаси келса, топувчининг садақа қилганига рози бўлур ёки йўқотган нарсасининг баҳосини топиб олувчидан ундирур.

17. Толувчи топиб олган нарсани ҳокимнинг рухсатисиз харжласа ҳиба ўрнидадир. Аммо ҳоким рухсати билан харжласа эгасига қарзидир.

18. Ижарага берган суратда фойда келтирадиган даражада топилган нарсани қози ижарага берур. Қочган қул каби. Қулни топиб олгач, эгаси топилгунча ижарага бериб, ижара ҳақидан боқиш зарур.

19. Топилган нарса фойда келтирмайдиган мол бўлса, агарда у молни сотишдан сотмаслик фойдали бўлса ҳоким топиб олувчига у нарса учун нифоқ қилишга изн берур. Аммо сақлаб туришдан манфаат бўлмаса бу нарса сотилур. Пули эгаси чиққунча сақлаб қўйилур.

20. Топилган молга нафақа сарфлаб турган кишининг молни сақлаб турган миқдори нафақанинг баҳосини олиш чун топилган нарсани эгасига бермасдан туришга ҳаққи бор. Мол эгаси нафақани кечиктириб бермай турган пайтда топилган нарса топиб олувчининг қўлида зарар кўрса, нафақа ҳақи соқит бўлар. Ҳар икки тараф даъво қила олмаслар.

21. Агар топилган нарсани «меники» деб даъво қилувчи топилган нарсанинг аломатларин баён қилиб, тўғри топса — бермоқлик ҳалол бўлур.

22. Аммо айтилганча баён қилиб, тўғри топса ҳам ҳужжатдалили бўлмаса, гувоҳлари била исбот қилмаса топиб олувчи киши нарсани бермаслиги мумкин.

23. Топилган нарсани «меники» деб даъво қилувчи ўзиники эканини исбот қилолмаса, топувчи фақир бўлса ўзи фойдаланур.

24. Аммо топувчи фақир бўлмаса, фақирларга садақа қилур, гарчи онаси, отаси, боласи, хотинига бўлса ҳам.

25. Агар тутиб олиб, сақлашга кучи етадиган бўлса, қочган қулни ҳар бир кишининг тутиб олиши мустаҳаб.

26. Чўлда адашган қулни тутмаслик ва ўз ҳолига қўйиш бир ривоятда авло демишлар.

27. Қочган қулни «муддати сафар»дан, яъни уч кунлик йўлдан тутиб, эгасига келтириб берувчига қирқ дирҳам бериш вожиб бўлур.

28. Гарчи у қулнинг баҳоси қирқ дирҳамга баробар бўлмаса ҳам қулни тутиб келтирувчи эгасига қайтариб бериш учун тутуб олганлигини гувоҳ-ла исботласа қулнинг эгаси тутиб келтирувчига қирқ дирҳам берур.

29. Муддати сафардан кам йўлдан қулни тутиб эгасига қайтариб берганда уч кунлик йўлга қирқ дирҳам берилган мезон билан ўлчанур.

30. Агар қочган қулни тутувчининг қўлидан у қул яна қочса эгасига у қул ҳақини тўламас.

110. МАФҚУД ҚИТОБИ

1. Мафқуд — яъни йўқолган киши шулки, у ғойибдир, қаердалиги ва ўликми, тирикми эканлигидан ном-нишон йўқ.

2. Йўқолган киши ўзига ҳам молига мутааллақ бўлган ишларда тирик ҳукмидадир. Бас, хотини бошқа бировга иккоҳланмас, мол-дунёси меросга бўлинмас, ижарага олинган уйи, ери, нарсалари олинмас, ижара ақди бузулмас.

3. Агарда йўқолган кишининг вакили бўлмаса, қози унинг ҳақини иккинчи кишидан олиш учун, молни сақлаш учун ҳамда бузулиб кетиш хавфи бор нарсани сотиш учун бир вакил белгилайди.

4. Йўқолган кишининг боласига, ота-онасига, хотинига унинг молидан нафақа берилур.

5. Йўқолган киши бошқа киши учун маййит ҳукмидадир. Бас, бошқа кишидан мерос ололмас. Яъни бир киши йўқолгач, унга мерос қолдириши керак бўлган киши вафот қилса, ўлган кишининг меросидан йўқолган кишининг улуши адолатли бир одамнинг қўлида то тўқсон йилгача сақлацади.

6. Агар тириклиги маълум бўлса, ўз улушини олур.

7. Тўқсон йил ўткандан кейин йўқолган кишига тааллуқли ҳукмларнинг барчаси унинг ўлими билан ҳукм қилинур.

8. Йўқолган кишининг моли ўша ҳукм кунинда ворислари орасида бўлинур.

9. Бошқа кишининг моли учун йўқолган кунинда ўлчаган-лиги билан ҳукм қилинур. Бу киши йўқолган кундан сўнг унга мероси тегадиган киши вафот этса, йўқолувчига деб қўйилган улуш, унга тегмайди, балки маййитнинг вафоти кундаги ворисларига қайтарилиб бўлинур.

111. ҲУКМ ҚИЛИШ КИТОБИ

Қазо луғатда ҳукм қилмоқ, шариятда даъволашувчиларнинг низоларини бартараф этмоқ ва ҳар қаюсина шарият бўйича тегишли ҳақларини олиб бермоқ маъносидадур.

1. Қозилиққа яроқли киши гувоҳлиги яроқли кишилар жумласидан бўладир.

2. Қозилик ва гувоҳлик фосиқ кишилар тарафидан бўлса ҳам дуруст.

3. Лекин фосиқ қозининг ҳукмига бўйинсунмоқ ва рози бўлмоқ лойиқ эмас.

4. Агар адил қози фисқ йўлига кирса, масалан, пора олса, зино қилса ё ҳамр ичса — ҳоким уни ишдан четлатур. Аммо бир ривоятда, ундай қози ҳокимнинг четлатишидан ташқари ўзи ишдан кетар.

5. Бир киши қозиликка пора билан эришса, шарият бўйича у қози ҳисобланмас, агар ҳукм қилса, ҳукми ўтмас. Яъни бундай қози ҳукм қилса, иккинчи қози унинг ҳукмини бузар.

6. Бошқасидан олдин қўйиб қози қилиш учун ижтиҳод шарт, яъни шарият илмини олими бўлмоқи шарт.

7. Қозилик талаб қилинмайди.

8. Ўзининг адолатлигига ишонган одамгина қозиликка даҳл қила олур.

9. Қозиликка киришган одам аввалги қозидан девон, иш юргизилган дафтарларни сўрайди.

10. Мажусийларга тааллуқли ҳолатлар ва бошқа ишлар ҳақида лавозимдан тушган қозининг сўзи билан амал қилинмас.

11. Шунингдек, янги қози вақф молдан ҳосил бўлган фойдаларга ҳамда қозига омонат қўйилган нарсаларга муомалада собиқ қозининг сўзи бўйича амал қилмас.

12. Ётимнинг молини қози қарзга бериши мумкин.

13. Халқ даъволи масалаларини арз қилишга қулай бўлсин учун қозининг жумъа масжидларида халққа ошкора ўлтуриши авлороқдир.

14. Қози ҳеч кимдан ҳадя олмас, магар маҳрам қардошидан ёки қози бўлмасидан илгари унга ҳадя бериш одати бўлган кишидан илгари берадиган миқдордаги ҳадяни қабул қилур. Агар илгаригидан ошса, ортганини қайтарур. Қолганини қабул қилиши шу шарт биланки, агар ҳадя келтирган у маҳрам қардошининг ёки илгаридан ҳадя бериш одати бўлган кишининг ҳукмлашадиган низоси бўлмаса.

15. Қози ўзи учун махсус ташкил-қилинган зиёфатга бормас, магар кўпчилик кишилар чақирилган бўлса борур.

16. Қози икки даъволашувчи орасида ўтирганда, уларга қарши турганда баробар турар. Яъни биттасига яқинроқ турмас ҳамда биттасига ортиқ илтифот кўрсатмас.

17. Қози икки даъволашувчиларнинг биттаси билан сирлашмас, иккаласидан бирортасини зиёфат қилмас ҳамда бирортасига кулиб қарамас.

18. Қози икки даъволашувчининг биттасини мазах қилмас, иккисидан бирортасига имо-ишора қилмас, ҳамда бирортасига далил-ҳужжат ўргатмас.

19. Гувоҳга мана бунга, масалан «Зайд Умарнинг чўнтагидан пулини олганлигига гувоҳлик берасанми», каби сўзлар билан гувоҳлик сўрамас. Чунки бундай қилса иккала даъволашувчининг биттасига ёрдам берган бўлади.

20. Имом Абу Юсуф раҳматуллоҳ, туҳмат, фитна қўзғолмайдиган бир ҳолатда гувоҳдан гувоҳлик сўралиши, тарчи юқоридагидай сўзлар билан бўлса ҳам, дуруст деб ҳисоблади.

21. Даъво қилувчининг биттаси ўзининг устида иккинчисининг ҳақи борлигини тан олса-ю, уни тўлашдан бош тортса ёки иқдор бўлмаса-да ҳужжат билан исботланса, иккинчи даъвогарнинг талаби билан уни яъни ҳаққини тўламаган даъвогарни ишга фойда бўладиган муддатга қози ҳибс қила олади.

22. Қозининг бундай даъвогарни ҳақни тўламагани учун ҳибс қилмоқи ҳаққи ақд, яъни комил ризолик билан келишиб устига олган ва лозим тутилган суратдаги ҳақ бўлур. Масалан, кафолат била собит бўлган ҳақ каби ҳамда маҳри муажжал каби.

223. Ёки қўлига кирган мол баробарига зарурий бўлган мол учун қози ҳибс қилур.

24. Хотини ва сабий болаларининг нафақаси учун ҳибс қилинур. Яъни кучи ета туриб хотинига, болаларига нафақа бермаса.

25. Бу айтилган ҳолатлардан бошқасида ҳибс қилинмас, агар ўзининг камбағаллигини даъво қилса. Агар унинг бойлиги далиллар била исботланса ҳибс қилинур.

26. Агар гувоҳлар ҳозир бўлғувчи даъвогарнинг зарарига гувоҳлик берсалар, масалан, бу Халид исмли кишининг Зайд-

дан қарзи бор, деб айтсалар, қози Зайднинг фойдасига ҳукм қилур. Сўнгра бу ҳукмни қози, дафтарига ёзур.

27. Аммо даъвогар ғойиб бўлса, яъни иш жараёнида сафарда ёки бошқа сабабга кўра қатнаша олмаса ва ўша пайтда унинг зарарига гувоҳлик берсалар, қози ғойиб даъвогарнинг зарарига ҳукм қила олмас. Балки иккинчи қозидан ҳукм қилдириш учун ҳукм ёзуви ёзади. Чунки баъзан гувоҳлар билан айбдорни бир пайтда бир ўринга йиғиш мумкин бўлади.

28. Магар жазоланиш ва қасос олишга тегишли бўлган киши ғойиб бўлса гувоҳлик берсалар, қози иккинчи қозига ҳукм қилдириш учун ҳукм ёзуви ёза олмас. Агар ёзса ҳам иккинчи қози ҳукм қила олмас, токи даъвогар ҳузурида гувоҳлик бермагунича.

29. Гувоҳлар ғойиб даъвогарнинг зарарига гувоҳлик берсалар, иккинчи қози мазкур ғойибни чақиртириб ҳукм қилиш учун ёзган ҳукм ёзувини қозига элтувчи гувоҳлар ҳузурида ўқур. Кейин уларнинг олдида ҳукм ёзувига муҳр босар ва гувоҳларга топшурғай.

30. Имом Абу Юсуф иккинчи қозига ҳукм ёзувини элтувчиларга, «мана бу ёзув фалон қозининг ёзуви, муҳр ҳам уники», демак билан гувоҳлик дуруст.

31. Имом Абу Юсуфдан муҳр шарт эмас, деган ривоят бор.

32. Иккинчи қозига элтиб берилган ёзувни қози айбли кишининг ҳузурида ҳамда ёзувни келтирувчи гувоҳлар ҳузурида қабул қилғайки, улар гувоҳлик бергай.

33. Хатни олган қози аввалги қозидан элчи қилиб юборилган гувоҳлар ҳузурида ул хатнинг муҳрини бузуб очур, айбдорга ўқиб берур. Агар ўша пайтда аввалги қози ҳозир бўлиб қолса масъулиятни унга юклар.

34. Исми битилган қозидан бошқаси аввалги қозининг сўзи билан амал қилмас. Масалан, «Бухоро қозиси Ҳасан ибн Холиддан Самарқанд қозиси Абдуллоҳ ибн Абдурахмонга» деб ёзгандан сўнгина ёки мусулмон бўлган қозиларнинг қайси бирига бўлса ҳам исмига мурожаат қилинган суратда даъвогарни ҳузурига чорлаб, ҳукм ишларини амалга ошириши мумкин.

35. Имом Абу Юсуф наздида мактубнинг бошидаёқ бундай ёзув бўлиши дуруст.

36. Агар иккинчи қозининг шаҳрида ҳозир бўлиши керак бўлган даъвогар ва айбдор вафот этган бўлса, аввалги қози ёзган ёзувнинг ичидаги сўзларини қози айбдорнинг ворисига юклаб ҳукм қилур.

37. Хотин кишининг қози бўлиб ҳукм қилмоқи дуруст, магар жазолар ва қасосларда ҳукми дуруст эмас. Чунки буларда хотин кишининг гувоҳлиғи мақбул эмас.

38. Қозининг ўз ўрнига иккинчи бир кишини қози қилмоқи

дуруст эмас. Бир кишидан вакил бўлган кишининг иккинчи кишини вакил қилмоқи дуруст эмас. Магар қозининг иккинчи кишини халифа қилмоқи, яъни ўзи қозиликдан тушмаган муддатда, иккинчи кишини ўз ўрнига қози қилмоқи дуруст. Ҳамда вакилнинг иккинчи кишини вакил қилмоқи дуруст, қачонки кимни хоҳласанг шуни ўз ўрнига қози қил, ёки вакил қил, деб уларга топширилган бўлса.

39. Қозиликка, вакилликка ўз ўринларига иккинчи кишини қўйиш топширилган суратда ноиб, яъни буларнинг ўрнига қўйилган қози ҳам вакил қўювчи қозининг ҳамда қўювчи вакилнинг туширишлари билан лавозимларидан тушмас.

40. Ушбу тариқа рухсат била қўйилгон қози халифаси ҳамда вакил қўйгон вакил қўювчиларнинг вафоти била тушмаслар, балки булар асилнинг ноибларидур.

41. Агар қозига ҳам вакилга 38- масалада айтилганича, иккинчи кишини ўринбосар қилиш ҳамда вакил қилиш топширилмаган бўлса-да, ўз ўринларига ноиб қўйсалар, ноиб бўлувчи қўювчи қозининг ё қўювчи вакилнинг ҳузуринда ишласа ёки ҳузурда ишламаса ҳам қўйилганидан рози бўлса ёки вакил қўйилганда баҳонинг миқдори ваколатда маълум бўлса қилган ишлари дурустдир.

42. Вакил қилувчи бировни вакил қилганда, «ўзинг бўлганча ишла», деса вакилнинг ўз ўрнига иккинчи бир кишини вакил қилмоқи дурустдир.

43. Унутилиб ёки қасддан мазҳабининг хилофича чиқарилган ҳукм ижро қилинмас.

44. Мазҳабига мувофиқ ҳукм қилиш ихтилофли масалани иттифоқли этади.

45. Қозининг мазҳабга мувофиқ қилган ҳукми иккинчи қозига арз қилинса, ул қози аввалги қозининг ҳукмига мувофиқ иш юритур. У ҳукмга қарши иш юрита олмайди, магар Қуръонга хилоф ҳукм қилмоқлиги зоҳир бўлса қарши турур ёки суннати Машҳурага мухолиф ҳукм қилса ёки ижмоъга хилоф ҳукм қилса қарши турар

46. Агар қози қилган ҳукм фуқаҳолар орасида ихтилофли бўлса, масалан қози қилган ҳукмнинг хилофининг дурустлигига ривоят бўлса, ушбу ҳукм ихтилофли доирасидан чиқади. Иккинчи қозининг қабул қилиб, ушбу ҳукмни юритиши билан иттифоқли масалага айланур.

47. Даъвогар гарчи ёлгон гувоҳлар билан бўлса-да бир аниқ сабаб билан даъво қилса, қозининг ул нарса ҳақидаги ҳаром ё ҳалол деган ҳукми тасарруфни дуруст қилур.

48. Қози ғойиб кимсанинг зарарига ҳукм қилмас, магар ғойибнинг ўз ўрнига турадиган вакилга ўхшаш кишиси бўлса ёки шаръан ноиб бўлса қозининг васийи каби ёки ҳукман

нонби бўлсаки, ғойибнинг зарарига даъвога сабаб бўлган нарса ҳозирнинг зарарига даъво қилишга сабаб бўлса. Масалан «Зайд даъво қилса, Умар қўлидаги уй меники, мен уни ғойиб Бакрдан сотиб олган эдим», деса. Аммо Умар буни инкор қилса, Зайд шоҳидлар билан буни исбот қилса, исботи қабул қилинур ҳамда фойдасига ҳукм қилинур. Бу ҳукм ҳозир била ғойибнинг, яъни Умар била Бакрнинг зарарига ҳукм бўладир. Ҳозир ғойиб ўрнига нонб қилинур. Бу ўринда ғойибнинг зарарига даъвога сабаб бўлган нарса олди-сотди эди, ҳозирнинг зарарига даъво қилган нарсанинг субутига сабаб бўлди. Аммо ҳозир бўлган Умар Зайднинг даъвосини тўғри деса, қози даъво қилувчи Зайднинг фойдасига ҳукм қилмас. Чунки бу нонб ғойиб Бакрнинг зарарига ҳукм бўладир.

49. Даъво қилувчининг ғойиб зарарига ҳукм қилиши ҳозирнинг зарарига даъво қилишга шарт бўлса, қози ғойибнинг зарарига ҳукм қилмас.

50. Икки низоли кимсанинг қозиликка яроқли бирон кишига иккаласи келишиб қасос билан ҳадд, яъни жазодан ўзгасида ҳукм қилдирмоқлари дуруст. Ул киши ҳукм қилгандан сўнг ҳар иккаласига ул кишининг ҳукми лозим бўлур.

51. Ушбу икки киши орасида ҳукм қилдиришга лойиқ деб топилган киши бу икки даъволашувчининг биттаси устида ҳақ борлиги билан иқрор қилди, деб хабар бермаги дуруст бўлур. Ҳамда гувоҳларнинг адлликлари била хабар бермаги дуруст бўлур, то ҳукм қилиб иш битмаган муддатда ва бу кимсанинг қўлида ушбу икки кимса орасида ҳукм қилишга тасарруф бор муддатда.

52. Мазкур тариқада бир кишининг ҳукм қилишига рози бўлувчи икки кишининг ҳар қаюсининг ҳукмдан аввал сўзларидан қайтмоқлари дуруст.

53. Ушбу тариқа икки даъволашувчининг ризолиги била бир киши тарафидан қилинган ҳукм ҳоким ё валий қўйган қозига арз қилинса, қози шу ҳукм бўйича иш юритар, агар ўзининг мазҳабига мувофиқ ҳукм қилинган бўлса.

54. Ораларида туғишганлик, яъни ота-оналик, ўғил-қизлик ёки эр-хотинлик билан боғланган кишининг фойдасига ҳукм қилмоқ ва гувоҳлик қилмоқ дуруст эмас.

55. Бир киши вафотидан сўнг ёш болаларини қарамоқ, молидан тadbир қилмоқ учун бир кишини васий қилиб, васият этиб қолдирмоқи дуруст, гарчи бу васиятдан васий беҳабар бўлса ҳам Аммо вакилдан беҳабар вакил қилиш дуруст эмас.

56. Хўжа вакилни бекор қилганлигини бир адл киши адллиги ёки фосиқлиги номаълум икки кишининг вакилга хабар бермаклиги шарт қилинди.

57. Хўжа ўз қулининг жиноятини билиш учун бир адл ёки

икки мастуру-л-ҳол, яъни адллиги ёки фосиқлиги номаълум кишининг хабар бериши шарт бўлди.

58. Шафиъ, яъни ҳомийлик даъвосини қилишга ҳақи бор кишининг ҳомийлик даъвосини қилмоқлиги дуруст ҳам зарур бўлур. Ҳамийлик даъвоси қилингудек, молнинг сотилишини бир адл ёки икки мастурнинг хабар бериши билан бу шарт қилинди.

59. Қизнинг никоҳланишини билмаклиги учун бир адл ёки икки мастур кишининг хабар бермаги шарт қилинди.

60. Дору-л-ҳарбдан дору-л-исломга ҳижрат қилмаган му-сулмоннинг намоз ва бошқа ибодатлар каби шарият ҳукмларини билганлиги хусусида бир адл ёки икки мастурнинг хабар бермаги шарт қилинди.

61. Вакил қилишнинг дурустлиги учун бир адл, икки мастурнинг хабар бериши шарт эмас, бир фосиқ хабар берса ҳам дуруст.

62. Олиму одил қозининг, «мен бу хусусда фалонча ҳукм қилдим», деган сўзи ҳисобга олинур, гарчи қандай далил билан ҳукм қилгани сабабини баён қилмаса ҳам.

63. Ўзи адл бўлиб не сабабдан ва қандай далил билан ҳукм қилганлигини баён қилса, нодон қозининг ҳукми юрур.

64. Бу иккаласидан ўзга қозиларнинг сўзлари юрмас. Яъни хоҳ олим, хоҳ нодон бўлсин фосиқ бўлса, гарчи сабабини баён қилса-да сўзи, ҳукми юрмас.

II.2. ГУВОҲЛИК КИТОБИ

1. Шаҳодат, яъни гувоҳлик бир кишининг фойдасига, иккинчисининг зарарига ҳақ билан хабар бермоқдир.

2. Даъвогарнинг талаби билан кўрган нарса ҳодисанинг тўғрилигидан хабар бериш вожиб бўлур.

3. Ҳаддларда, яъни жазо ўринларида гувоҳликни яшириш мустаҳаб.

4. Ўғирликка гувоҳлик берганда, бу киши фалон нарсани олди, дейур, ўғирлади демас.

5. Гувоҳларнинг нисоби, яъни қандай воқеада неча гувоҳ ва қандай гувоҳлар гувоҳ бериш зарурлиги тўғр турлидир. Аввалам, зинонинг суботи учун тўрт эр кишининг гувоҳлик бермаги шартдир. Иккинчи, зинодан бошқа ҳаддлар, учун, яъни ўғирлик, ҳақорат, хамр ичиш кабилар учун икки эр кишининг гувоҳлик бермаги шартдир. Учинчи, бикрликдан, бола туғишдан ҳамда хотинларнинг эркак кишилар хабардор бўлолмайдиган ғайб ишларидан хабар берганда ақалли бир хотиннинг гувоҳлик бермаги шартдир. Тўртинчи, бундан бошқаларда, ма-

салан никоҳ, бола эмизиш, талоқ қилиш, олди-сотдида, вакилликда ва ҳоказоларда икки эркак ёки бир эркак, икки хотиннинг гувоҳлик бермаги шарт қилинди.

6. Гувоҳларнинг ҳаммаси учун адолат ва гувоҳлик лафзи шарт қилинди.

7. Имомайн наздида гувоҳнинг ҳолини, яъни одиллигини тафтиш юзасидан суриштирар. Бундай суриштириш — даъвогар ул гувоҳнинг одиллигига хоҳ таъна қилсин, хоҳ қилмасун — имомайн наздида зарур. Имом Аъзам наздида даъвогар таъна қилмаса, одиллиги суриштирилмас. Фатво имомайн қавлига биноандир.

8. Гувоҳнинг адллиги хусусида қозининг яширин сўрамоғи етар. Аммо бу хусусда икки кишидан сўрамоғи гувоҳнинг ишончлилиги учун авлодур. Гувоҳнинг ҳолидан хабар берувчи музаккий деб аталади, яъни гувоҳни одил деб оқловчи гувоҳнинг ишончли эканлиги хусусида қозининг музаккийга хат ёзиб юбориб сўратмоқи дуруст.

9. Гувоҳнинг тилини қози билмаган суратда таржима қилганда икки киши бўлиши авлодур. Ҳамда қози тарафидан гувоҳнинг ҳолини сўрашга музаккийга борувчиларнинг икки киши бўлмоғи яхшироқдир.

10. Гувоҳлиги дурустлигига гувоҳлантормоқи шарт эмас.

11. Магар гувоҳлик устига бўлган гувоҳликда гувоҳлантириш шартдир.

12. Бу ёзув фалон кишининг ёзуви ёки фалон кишининг узугидаги муҳр, деб гувоҳлик берилмас. Бу ёзув фалон кишиники, буни ёзганини кўрдим, деб гувоҳлик бериши мумкин.

13. Эшитгани бўйича гувоҳлик бериши дуруст эмас. Магар насабда, ўлимда, никоҳда, хотин қучоғига кирганликда, қозининг қози бўлиб туришида ҳамда бу вақф фалон ўринга сарф қилиниши учун вақф қилинган, деб мазкур олти турли ишда эшитгани бўйича гувоҳлик берса — сўзи ҳисобга ўтар, агарда ушбу гувоҳлик берувчига кам деганда икки эр ёки бир эркак, икки хотин бу хусусда хабар берган бўлсалар.

14. Қозилар девонида ўтирувчига даъволашувчиларнинг кирганини кўрувчининг девонда ўтирувчини шу ноҳиянинг қозиси деб гувоҳлик бериши ҳисобга ўтар.

15. Шунингдек, бир уйда бир эр, бир хотиннинг эр-хотинлик кайфияти билан турганлигини кўрувчининг «улар эр-хотин» деб гувоҳлик бериши ҳисобга ўтар.

16. Шунингдек, қул эмас кишининг қўлида бир нарса ўзининг мулкидаги нарса каби тасарруф қилувчини кўрувчининг, ул нарса фалоннинг мулки ва унинг нарсаси деб гувоҳлик бермаги ҳисобланур.

17. Магар юқорида 13- масалада ёзилганича, эшитгани бў-

йича ҳамда 14-15-16- масалаларда баён қилинганича, устидан кўриш билангина гувоҳлик бергандан кейин — менинг гувоҳлигим эшитганим бўйича эди, деса ёки фалон нарсани фалон кишиники, деб гувоҳлик беришим, фақатгина фалоннинг ул нарсани ўз нарсаси каби тасарруф қилганлигини кўрганлигимдан эди, деса гувоҳлиги бузулур. Бас, қози бу гувоҳлик бўйича исбот ё нафий била ҳукм эта олмас.

18. Бир киши гувоҳлик берса, мен Зайднинг дафнига ҳозир бўлдим, деса ёки жанозасини ўқидим, деса Зайднинг вафот бўлмоқи билан сўзи ҳисобга ўтар, чунки бу кўз билан кўришдир, эшитиш бўйича гувоҳлик бериш эмас.

113. ҚИМНИНГ ГУВОҲЛИГИ ҚАБУЛ ҚИЛИНИШИ, КИМНИКИ ҚАБУЛ ҚИЛИНМАСЛИГИ ҲАҚИДАГИ БЎЛИМ

1. Эътиқодда нафс орзуларига эргашган бизга хилоф бўлган ботил мазҳаб аҳли бўлса ҳам ўзлари аҳли қибла бўлса — аҳли аҳволарнинг гувоҳликлари қабул қилинур.

2. Магар рофизийна фирқасидан хоттабийна гуруҳининг гувоҳликлари ҳисобга ўтмас. Чунки, Абу Хаттоб исмли рофизийга нисбат берилмиш гуруҳ ўз мазҳабдошларининг фойдасига гувоҳлик беришни вожиб деб эътиқод қиладилар.

3. Ислом мамлакатида яшаб, унинг ҳимоясида бўлган номусулмон, яъни зиммийнинг ўзидан бошқа диндаги зиммийга гувоҳлиги ўтар. Мустаъмин, яъни ҳарбдан омонлик тилаб рухсат билан ислом мамлакатига қўним топган кишининг гувоҳлиги мустаъминга ўтар, қачонки иккиси ҳам бир мамлакатдан бўлса.

4. Дин сабабидан бири бирига душман икки динда бўлган кишиларнинг бири иккинчисининг зарарига гувоҳлик берганда гувоҳлиги қабул қилинур. Лекин бунинг учун ул киши одил бўлмоғи шартдир.

5. Қимки катта гуноҳлардан сақланса, кичик гуноҳларни доимий одат қилмаган бўлса, эзгуликлари хатоларига, яъни кичик гуноҳларига нисбатан кўпроқ бўлса — ул киши одилдир, гувоҳлиги ўтар.

6. Хатна қилинмаган кишининг, бичилган кишининг, зиндан турилган кишининг (қора) ишчининг гувоҳлиги ўтар. Аммал, яъни (қора) ишчини махсус келтиришига сабаб уларнинг кўпчилиги мурувватсиз бўлганлиги учундир.

7. Кўрнинг, қулнинг, канизакнинг қазф учун, яъни 112- фаслда баён қилингани каби зиндан пок, озод, мукал्लиф, бўлиг, ақлли кимсани зино билан сўкканлиги учун жазоланган кишининг гувоҳлиги мақбул бўлмас. Гарчи қазфдан сўнг тавба

қилса ҳам. Магар кофир ҳолида қазф учун жозаланган кимсанинг, мусулмон бўлганидан кейинги гувоҳлиги мақбулдир

8. Мол-дунё сабабидан душманлашган кишининг душманининг зарарига гувоҳлиги мақбул қилинмас. (Фосиқлиги зоҳир бўлганлиги учун.)

9. Хўжайиндан қулининг ҳам мукотибининг фойдасига гувоҳлиги қабул қилинмас.

10. Шериклашилган мол тўғрисида шерик кишиларнинг биттасидан иккинчисининг фойдасига гувоҳлик қабул қилинмас.

11. Феълида ёмонлик бўлган хунасанинг гувоҳлиги қабул қилинмас.

12. Бегона ўлик устида қичқириб йиғловчи хотиннинг ҳамда лағв, ўйин, ҳузур, кайф учун доимо ичиб юрувчининг гувоҳликлари қабул қилинмас.

13. Қуш учуриб ўйновчининг, тамбур чертиб ёки бошқа ўйин ўйновчининг ёки халққа куй куйловчининг ёки жазоланмишга лойиқ гуноҳга сазовор бўлувчининг гувоҳлиги ўтмас.

14. Ҳаммомга иштонсиз кирувчининг, пора ейувчининг, нард ва шахмат билан қимор ўйновчининг ёки буларни ўйнаб намозни вақтидан ўтказиб юбурувчининг ёки йўлда бавл этувчининг, ёки халқ орасида ёйувчининг ёки саҳобаларнинг бирортасини сўкувчининг гувоҳлиги қабул қилинмас.

15. Даъво қилувчи фойдасига гувоҳлик берувчиларни даъво устига тушган кишининг бу гувоҳлар яроқсиз, масалан фосиқ деб, ўз тарафидан қўйган гувоҳларнинг гувоҳлиги ўтмас, агарда даъво устига тушган бу киши ўзининг гувоҳлик бериши билан шарият ёки банда ҳаққини вожиб этмаса.

16. Гувоҳни яроқсиз деб толувчининг айтгани каби даъвогарнинг фойдасига гувоҳлик берувчи шоҳид фосиқ ё порахўр ёки ёлланган дейиш билан гувоҳликни бекор қилган пайтда ҳукм икки турлидир. 15-масалада айтилгани бўйича, шарият ёки банда ҳаққини исбот қилмаса гувоҳлиги мақбул эмас, исбот қилса мақбул.

17. Жавобгар тарафидан даъвогарнинг шоҳидларининг фосиқлигига гувоҳлик бериб ёки шоҳидларнинг қуллар эканлигидан хабар бериб ёки хамр ичувчи эканлигидан хабар бериб ёки ул гувоҳлар бир кимсани зино билан сукканлигидан хабар бериб, гувоҳлар билан исбот қилган суратда ёки даъвогар гувоҳларга ўз фойдасига: «Менинг зараримга гувоҳлик бериш учун менинг молимни ғасблаб ижара ҳақи берди», деб исбот қилган суратда ёки жавобгар даъвогар тарафидаги гувоҳларга фалон миқдор пул бердимки, то улар менинг зараримга гувоҳлик бермасинлар деб. Аммо улар менинг зараримга гувоҳлик бердилар», деб даъвогарнинг гувоҳларини юқоридики қилинган олти турлук айб билан полюйиқ тонса ва даъ-

вогарни олдинги түрт суратда иқрор қилса жавобгарнинг гувоҳларни нолойиқ деб топган сўзи қабул қилинур.

18. Гувоҳнинг гувоҳлиғи қози ҳузурида мақбул бўлиши учун гувоҳлик бериш даъвогарнинг даъвосига маънода мувофиқ бўлиши шарт қилинди.

19. Имом Аъзам наздида икки гувоҳнинг гувоҳлик бериши лафзда ҳам маънода мувофиқ бўлиши зарур бўлгани каби гувоҳлик беришнинг лафзда ҳам маънода мувофиқ бўлиши зарурдир.

20. Имом Аъзам наздида, бир гувоҳ минг танга деб, иккинчиси икки минг танга деб гувоҳлик берган суратда ҳар иккисининг гувоҳлиғи рад қилинур. Имомайн наздида, бир мингнинг борлиғига ҳар икки шохид иттифоқ қилганликларни учун бир мингнинг борлиғига гувоҳлик қабул қилинур.

21. Гувоҳларнинг бириси бир минг деб, иккинчиси бир минг юз деб гувоҳлик берганида камроғи собит бўлур, қачонки даъвогар кўпроғини даъво қилса, гувоҳлар жавобгар даъвогарга мол бериши зарур десалар. Аммо гувоҳларнинг бундай гувоҳлик бериши билан ақд собит бўлмас.

22. Қулни мол баробарига озод қилган суратда, қасосдан мол баробарига сулҳ қилишган суратда, нарсани гаровга қўйганда, хотинни талоқ қилганда — икки гувоҳнинг биттаси оз, иккинчиси кўп кўрсатиб гувоҳлик берса ози собит бўлур.

23. Ижарага олиш — байъ, яъни олди-сотди кабидир. Ижарага беришни ёки ижарада туришни муддат ўтмасдан бурун даъво қилиш сотиб юборганликни даъво қилиш кабидир. Яъни даъво ақдга бўлганлиги учун собит бўлмас. Аммо муддат ўтгандан кейин ижарага олинган нарса молга айланади, даъво қилиш мумкин бўлади.

24. Эр ё хотиннинг ораларида никоҳнинг минг бир юз ё минг танга баробарига боғланмоғи даъво қилинганда, икки гувоҳнинг бир минг бир юз, иккинчиси мингга ораларида никоҳ боғланди деб гувоҳлик берсалар, имом Аъзам наздида, никоҳнинг баробарига собит бўлур. Имомайн наздида, никоҳ умуман собит бўлмас.

25. Гувоҳ бир кишининг фойдасига мерос билан гувоҳлик берганда ворисга ул молнинг тегишлилигини исбот қилса гувоҳлиғи қабул қилинур, шундай демоқ билан: «Бу даъвогарнинг мерос қолдирувчиси вафот этди, бу нарсани унга мерос қолдирди». Ёки: «Бу даъвогарнинг мерос қолдирувчиси вафот этди, бу нарса марҳумнинг мулки эди ёки унинг тасарруфиди эди».

26. Бир киши «бу уй меники» деб даъво қилганда, гувоҳ бу уй даъвогарнинг отасиники эди, уйни бу тасарруф қилувчи кишига омонат қўйди ёки орийатга берди, деб гувоҳлик бер-

са, даъвогарга меросга қолдирди, деб айтмаса-да гувоҳлиги қабул қилинур.

27. Гувоҳлик устига гувоҳлик қабул қилинур. Масалан, Зайд менга гувоҳлик бердики, Умарнинг минг танга қарзи бор, деб Абдуллоҳнинг гувоҳлик бермаги қабул қилинур. Магар ҳадд билан қасосда қабул қилинмас. Чунки ҳадд билан қасос шубҳа сабабли устидан тушадиган жазолардир. Бинобарин асл гувоҳнинг ўзи гувоҳлик бермаги шартдир.

28. Ҳадд билан қасосдан бошқа воқеада ҳам гувоҳлик устига гувоҳлик қабул қилишнинг дурустлиги учун асл гувоҳнинг ўлими ё хасталики ё сафари шаръий сабабидан ҳукм ҳузурида ҳозир бўла олмаслиги узри билан шартдир.

29. Гувоҳликка гувоҳ қабул қилинганда асл бўлган ҳар икки гувоҳдан иккита иккинчи даражали гувоҳ бўлиши шарт. Аммо бир асл гувоҳдан бўлган икки иккинчи даражали гувоҳнинг иккинчи асдан бўлувчи гувоҳлардан айрим бўлиши шарт эмас. Бир асл гувоҳдан бўлган иккинчи даражали гувоҳларнинг иккинчисидан бўлмоғи жоиздир.

30. Асл гувоҳ иккинчи даражали гувоҳга: «Сен менинг фалон-фалонга гувоҳлик беришимга гувоҳлик бер», дейур.

31. Иккинчи даражали гувоҳ: «Мен гувоҳлик бераманки, фалон киши мени ўзининг фалон хусусидаги гувоҳлигига гувоҳ қилди», дейур.

32. Иккинчи даражали гувоҳнинг асл гувоҳни одил киши деб оқламоғи дуруст.

33. Икки иккинчи даражали гувоҳнинг бири бирини одил деб оқламоғи дуруст.

34. Иккинчи даражали гувоҳ қози ҳузурида асл гувоҳнинг гувоҳлигига гувоҳлик берса, сўнгра шу бўйича қози ҳукм қилса, кейин асл гувоҳнинг ўзи гувоҳлигини инкор қилса, иккинчи даражали гувоҳнинг гувоҳлиги ботил бўлур.

35. Бир киши ҳукм пайтида гувоҳлик бериб, сўнгра мен ёлғон гувоҳлик бердим, деб иқрор бўлса, ул кишининг ёлғон гувоҳлик бергани халққа овоза қилинур, таъзир берилмас.

114. ГУВОҲЛИКДАН ҚАЙТИШ БЎЛИМИ

1. Хоҳ ҳукмдан аввал бўлсин, хоҳ кейин бўлсин фақат қозининг ҳузуридагина гувоҳликдан қайтиш мумкин.

2. Агар гувоҳлар ҳукм қилмасдан аввал гувоҳликдан қайтса гувоҳлик соқит бўлур. Икки даъво қилувчининг қай бири бўлса-да шоҳидлар гувоҳлик бермагани учун ҳақлари зойий бўлса кафил бўлмас, яъни зарар кўрганига зарар кўрмагани тўламас.

3. Агар гувоҳлар ҳукм қилгандан сўнг гувоҳликдан қайтсалар ҳукм бузулмас. Агар даъво қилувчи ўзининг даъво қилган нарсасини олган бўлса, гувоҳлар гувоҳлиги сабабидан келган зарарни тўларлар.

4. Гувоҳлар кўп бўлиб баъзиси гувоҳликдан қайтса ва баъзиси қайтмаса, қайтмагани эътиборга олинади.

5. Агар учта гувоҳнинг биттаси гувоҳликдан қайтса ул қайтган зарарга кафил бўлмас.

6. Агар учта гувоҳдан бири гувоҳликдан қайтгач, яна бири ҳам қайтса, ушбу қайтувчи икки гувоҳ кўрилган зарарни тенг бўлиб тўларлар.

7. Агар бир ҳукмда бир эркак, ўн хотин гувоҳлик бергач, гувоҳликдан барчаси қайтсалар, икки даъволашувчининг биттасига келган зарар имом Аъзам наздида олти улуш қилинур. Олти улушнинг биттасини эркак гувоҳ тўлар, беш улушни ўн хотин тўлар. Имомайн наздида икки улуш қилиниб бир улушни бир эркак гувоҳ, иккинчисини ўн хотин тўлар.

8. Агар бир эркак ва ўн хотин гувоҳлик бергандан сўнг ўн хотин ҳам гувоҳлигидан қайтсалар келган зарарнинг ярмини тўларлар.

9. Агар иккинчи даражали гувоҳ ҳамда асл гувоҳ ҳар иккаласи гувоҳликдан қайтсалар, келган зарарни иккинчи даражали гувоҳ тўлар. Чунки ҳукм иккинчи даражали гувоҳнинг гувоҳлик бериши билан воқе бўлди.

10. Қози ҳузурида битта гувоҳни одил деб оқловчи киши сўзидан қайтса, гувоҳнинг гувоҳлиги сабабидан даъволашувчиларнинг бири зарар кўрса, оқловчи гувоҳдан ундирад.

11. Аммо бир гувоҳ зино билан туҳматланган кишини зинодан пом деб гувоҳлик берса, сўнгга оқлашидан қайтса кўрилган зарарни тўламас.

12. Бир киши гувоҳлик берсаки, фалончи киши ўзининг бокира хотинига, «сен бу уйга кирсанг мендан талоқсан», деб айтди деса, иккинчи киши гувоҳлик берсаки, ўша фалончи кишининг мазкура хотини бу уйга кирди, деса, қози ушбу иккала гувоҳнинг гапи бўйича ўша фалончи киши устига маҳрнинг ярмини юклар. Ҳукмдан сўнг иккала шоҳид гувоҳлигидан қайтсалар иккинчи гувоҳлик берган киши зарарни тўлар.

115. ИҚРОР КИТОБИ

1. Иқрор — луғатда бир нарсани тил билан исбот қилмоқ, қарор топтирмоқдир. Шариат истилоҳи бўйича, бегона кишининг фойдасига ва ўзининг зарарига устида ҳақ борлигини ўз тили билан хабар бериш ва ошкора қилишдир.

2. Иқрорнинг ҳукми шуки, иқрор бўлган кишининг фой-

дасига аввал бўлган ҳақнинг борлиги ошкор ва аён қилнади. Масалан, унутилиб ё инкор қилиниб турган, исбот қилиш учун гувоҳлари йўқлиги сабабидан исботланмай турган ҳақнинг зоҳир бўлишидир, аммо аввал бўлмаган ҳақни устига олиши эмас.

3. Бир мусулмоннинг хамри иқроор бўлаётган кишида бўлмоқлиги билан иқроор дуруст. Бас, эгасига топширишга буюрилуру.

4. Зўрлик остида хотинни талоқ, қулни озод қилмоғининг иқроори дуруст эмас. Яъни зўрлик остида воқе бўлган ишни иқроор қилмоғи аслида ўзи тарафидан бўлган талоқ ва озод қилишнинг иқроори эмас, балки унинг зўрлаганлигининг баёнидир. Чунки иқроор янги ҳукмни исбот қилиш эмас эди.

5. Озод болиғ киши устида қандайдир ҳақ борлигига иқроор бўлса дуруст.

6. Гарчи иқроор қилинмиш нарсанинг миқдори қиймати номаълум бўлса-да иқроор ҳамон дурустдир. Лекин номаълумни қиймати маълум бўлушлиқ баён қилиш устига лозим бўлуру.

7. Иқроор бўлувчи, менинг устимда фалонча мол бор, деб иқроор бўлгач, мол эгаси, «кўпроқ эди», деб даъво қилса, қасам ичдирилиб иқроор бўлувчининг сўзи қабул қилинуру.

8. Фалоннинг менинг устимда ҳақи бор деб иқроор бўлса ва бу ҳақ бир дирҳамдан кам бўлса сўзи эътиборга олинмас. Чунки бир дирҳамдан ками одатда мол деб ҳисобланмайди.

9. «Менинг устимда фалон кишининг кўп олтини ёки кумуши бор», деб иқроор бўлса, лекин у мол закот нисобидан кам бўлса, сўзи қабул қилинмайди.

10. Менинг устимда фалон кишининг кўп туядан иборат моли бор, деб иқроор бўлган суратда, йигирма беш туядан кам бўлса, сўзи эътиборга олинмайди.

11. Закот олинмайдиган молларда менинг устимда фалон кишининг кўп моли бор, деб иқроор бўлган суратда баҳода закот нисоби миқдоридан камида сўзи қабул қилинмайди.

12. Фалончининг менинг устимда дирҳамлари бор, деб иқроор бўлса, камида уч дирҳам бўлиши керак.

13. Фалончининг менинг устимда кўп дирҳамлари бор, деб иқроор бўлган суратда, ўндан кам бўлса сўзига эътибор йўқ.

14. Фалон кишининг менинг устимда шунча дирҳами бор, деб ноаниқ сўз билан иқроор бўлса, бир дирҳам деб ҳисоблануру.

15. Фалон кишининг менинг устимда шунча-шунча дирҳами бор, деб иқроор бўлса, ўн биттага ҳисоблануру.

16. Фалон кишининг менинг устимда шунча ва яна шунча дирҳами бор, деб иқроор бўлса, йигирма битта ҳисоблануру.

17. Агар фалон кишининг менинг устимда шундай-шундай-

шундай дирҳамлари бор деб, «ҳам»ни қўшмасдан уч марта айтиб иқрор бўлса, ўн бир дирҳамга ҳисобланур.

18. Агар фалон кишининг менинг устимда шунча, ҳам шунча, ҳам шунча дирҳами бор деб, «ҳам»ни қўшиб айтиб иқрор бўлса юз йигирма бир дирҳам бўлур.

19. Агар «шунча»ни тўрт марта айтиб «ҳам»ни қўшиб айтса, бир минг бир юз йигирма бир бўлур.

20. «Фалоннинг менинг устимда ёки менинг олдимда бор», дейиш қарзнинг борлигига иқрор бўлишдир.

21. Фалоннинг «менинг устимда бор, менда бор», деган сўзга шу заҳоти орани очмай, «омонат» деган сўзни қўшиб айтса сўзи қабул қилинур, бир оздан кейин, тўхталиб, орани очик қилиб айтса сўзи қабул қилинмас.

22. Фалон кишининг «менинг ёнимда» ёки «менинг билан бор» ёки шунга ўхшаш сўзларни айтса, фалон кишининг омонати унинг устида борлигига иқрор бўлгани бўладир.

23. Мингги, масалан минг пуд буғдой даъво қилувчига «ўзинг ўлчайсанми» демаги ёки «мен сенга ўтдим, ол» демаги ва шунга ўхшаш сўзларни айгиши даъво қилган нарсанинг ҳақлигига иқрори бўлади.

24. Агар фалон кишининг «менинг устимда бир юз бир дирҳами ёки бир юз уч чопони бор», деса, дирҳам ва чопон билан бериш вожиб бўлур.

25. Фалон кишининг «менда юз нарсаси, яъни бир кийими бор» демак, ёки «юз нарсаси, яъни икки кийими бор» демак, аввалги айтилган сон, яъни юзни ифодалашдир. Аввалги суратда бир кийим, иккинчи суратда икки кийим бермаги вожиб бўлур.

26. Отхонада фалон кишининг оти бор деб иқрор бўлса, фақат отни, (отхонани эмас) эгасига топшириш вожиб бўлур.

27. «Менда фалон кишининг қиличи бор», деб иқрор бўлса, қини ва камари билан биргаликда топшириш лозим бўлур.

28. Қанизак ё қўйнинг қорнидаги ҳомиласини иккинчи кишининг фойдаси учун иқрор бўлиши дуруст. Масалан, Зайд ўзининг қанизагининг ҳомиласини ёки қўйнинг ҳомиласини Умарники деб иқрор бўлиши дуруст. Чунки қанизакни, қўйни Зайдга мерос қолдирувчи киши қориндаги ҳомилани Умарга васият этиши мумкин.

29. Сабабини баён қилиб, қориндаги ҳомиланинг фойдасига, ўзининг зарарига иқрор бўлиши дуруст.

30. 29- масалада зикр қилинган қориндаги ҳомилани олти ойга етмай туғса, иқрори шу болага бўлур.

31. Бир киши бир кимсанинг фойдасига иқрор бўлса, масалан, «фалончидан қарзим бор» ёки «унинг бир нарсасини зўрлаб олган эдим» ёки агар «уч кун ичида келиб олмаса омонатни

бермасликка ихтиёрим бор», деб шарт қилса иқрори дуруст, ихтиёр шarti ботилдир, нарсани эгасига топшириши жоиз.

32. Маълум миқдор дирҳам устинда борлигига иқроρ бўлса, идиш ёки тарози билан ўлчанадиган нарсани иқроρ қилинмиш нарса орасидан ажратиб олиш дуруст. Масалан, Зайд менинг устимда Умарнинг юз дирҳами бор, лекин шу юз дирҳамдан «менга йигирма пуд бугдой тегишли» деса, ё йигирма пуд бугдой ёки унинг қиймати Зайдга қайтарилиши лозим.

33. Иқроρ бўлган нарсанинг таркибий қисмларидан бирортасини истисно қилиб айтмоқи дуруст эмас. Масалан, Зайд ўзи турадиган уйни Умарники деб, иқроρ бўлгач, магар бинолари уники эмас демаги, ёки бу узук Умарники деб иқроρ бўлгач, қоши уники эмас демаги ёки бу боғча Умарники деб иқроρ бўлгач, дарахти уники эмас демаги дуруст эмас.

34. Улим тўшагида ётган пайтда саломат вақтидаги қарзга иқроρ бўлмоғи мутлоқ дурустки, на сабаб билан олганлиги хоҳ маълум бўлсин, хоҳ бўлмасин. Ҳамда хаста ҳолидаги қарзга иқроρ бўлишки, сабаби маълумдир. Сабаби маълумлиги шуки, сабаб иқроρсиз кўриниб маълум бўлиб турар. Бас, бу икки турли қарз даражада баробардир.

35. Ушбу икки турли қарзлар иқроρ қилувчининг хаста ҳолида иқроρ бўлган қарзидан аввал тўланур. Уч турли қарз бўлади: дайни сиҳҳат; дайни маъруфу-с-сабаб; дайни марази-л-маълуми билиқроρ.

36. Ушбу уч турли қарзнинг барчаси молни ворисларга бермасдан аввал тўланур, гарчи барча мол бу қарзларга қўшилиб тамом бўлган бўлса ҳам.

37. Хастанинг баравар даражадаги қарз берувчилар орасидан биттасини қарз бериш учун хосламоғи дуруст эмас. Масалан, бир кишидан саломат пайтида минг танга сабаби маълум қарз олган бўлса, хаста пайтида бошқа бир кишидан ҳам минг танга қарз олган бўлса, аммо бор моли минг тангаликгина бўлса — саломат пайтида олган қарз эгасига берилсин, хаста пайтидаги берилмасин, деб хосламоғи дуруст эмас, балки ҳар қайсисига беш юздан бўлиб берур.

38. Хаста кимсанинг ўзининг қарзи борлиги билан ёки бир муайян нарса фалон ворисимники, деб иқроρ қилмоқи дуруст эмас. Магар бошқа ворис ёки бошқа қарз берувчилар сўзни қабул қилсалар, хаста иқроρ бўлган қадари қарз иқроρ бўлган ворисга берилур.

39. Бир бегона болага фалонча қарзим бор деб иқроρ бўлгандан сўнг ул болани ўзининг боласи эканлигини даъво қилса, қарзи борлигига қилган иқроρи бошқа ворислари ишонмаган ҳолатда ботил бўлур. Чунки, бу болани ўзимники деб иқроρ бўлган пайтдаёқ, унинг ворислиги зоҳир бўлди.

40. Бир хотинга фалонча қарзим бор деб иқрор бўлгандан кейин, ул хотинни никоҳласа иқрори ботил эмас. Чунки иқрор вақтида ул хотиннинг ворислиги йўқ эди.

41. Бир киши насаби номаълум болади ўзининг ўғли эканлигига иқрор бўлса, ёшига нисбатан олиб қаралганда ул бола иқрор бўлувчидан туғилиши мумкин бўлса, ҳамда бола иқрор бўлувчининг тириклиги вақтида ёки вафотидан кейин унинг сўзини тўғри деса, ул боланинг насаби иқрор бўлувчи кишидан собит бўлур. Бошқа ворисларнинг инкори зарар бермас.

42. Хотин бир болани менинг болам деб иқрор бўлса, юқоридаги зикр қилинган учта шарт бўлиши керак, ҳамда ул хотиннинг эри хотиннинг иқрорини тасдиқ этмоғи ёки болага ота бўлувчининг гувоҳлик бермаги шарт қилинди.

43. Бир киши бир кишининг насаби бошқа эканлигига, масалан, менинг туғишганим ёки онамнинг туғишгани бобом ё ўғлимнинг ўғли деб иқрор бўлса, бу иқрор дуруст эмас. Яъни насаби собит бўлмас. Агар шу билан насаби собит бўлса бошқа кишиларга ҳам насабнинг собит бўлишини лозим қилиб уларга зарар келтирган бўларди. Аммо насаби иқрор бўлувчига собит бўлмаса ҳам иқрори сабабли мерос олур, яъни агар бошқа ворислари бўлмаса фаройиздаги тартиб бўйича, ўз мартабасида олур.

44. Бир киши бир кишини бу менинг туғишган қардошим деб, иқрор бўлса, шу ҳолда иқрор бўлувчининг отаси бўлса, мазкур киши иқрор бўлувчига меросда шерик бўлур, насаби собит бўлмас.

45. Бир киши вафот этса, икки ўғли қолса, маййитнинг бир кишидан оладиган қарзи бўлса. Икки ўғлининг биттаси отам ундан қарзнинг ярмини олди, деб иқрор бўлувчи ўғилга бу қарздан ҳеч улуш тегмас. Қолган ярми иккинчи ўғилга бўлур. Аммо отам бутун қарзни олган эди, деб иқрор бўлса, иккинчи ўғли ишонмаса, қарзидан ўз улушининг ярмини ундирад. Аммо қарзли киши тўлаган ярмини иқрор бўлувчидан қайтариб олур.

116. ДАЪВО ҚИТОБИ

1. «Даъво» сўзининг луғавий маъноси «талаб қилмоқ», «шикоят қилмоқ»дир. Шариъат истилоҳида «даъво» — бировнинг устида ҳақи борлигини қози ҳузурида ёки ҳукм арафасида хабар беришдир.

2. Даъвогар шундай бир кишики, у даъво қилиш учун мажбур қилинмайди. Жавобгар шундай кишики, у жавоб бериш учун мажбур қилинади.

3. Қачонки даъво қилинаётган нарсанинг жинси ва миқдори маълум бўлса даъво дуруст бўлур

4. Даъво дуруст бўлишининг бир шarti шуки, даъво қилинаётган нарса жавобгарнинг қўлида, унинг ихтиёрида, деб айтиш.

5. Кўчадиган молни даъво қилганда юқорида айтилган сўзларга «менинг фалон нарсамни ноҳақ тутиб ё олиб турибди», деган сўзларни қўшиб айтиш зарур. Чунки жавобгар даъвогарнинг нарсасини гаровга олиб турган ҳам бўлиши эҳтимоли бор.

6. Кўчмайдиган молни даъво қилганда «менинг молим даъвогарнинг қўлида», демаки етмайди. Магар комил исбот қилиш ёки қозининг билиши билан собит бўлур. Масалан, ер каби кўчмайдиган молни даъво қилганда гувоҳлар билан исбот қилмоқ керак бўлур.

7. Даъвонинг дурустлиги учун даъвогарнинг жавобгардан нарсани ҳукм пайтида талаб этиши шарт қилинди.

8. Даъвогар, гувоҳ, онт ичувчи киши ҳукм вақтида токи ишора қилиб кўрсатиш учун даъво қилинаётган нарсани, агар мумкин бўлса, жавобгарнинг ҳукм мажлисига олиб келиши шарт қилинди.

9. Агар даъво қилинаётган нарсани ҳукм мажлисига олиб келиш мумкин бўлмаса, қиймати эслатилиши шарт.

10. Кўчмайдиган мулкни даъво қилганда тўрт ёки уч тарафини эслатмоқ жойиз.

11. Кўчмайдиган мулкни даъво қилганда у мулкнинг чеккаларида бўлган мулкларнинг эгалари исмларини, уларнинг насабларини ҳатто болаларининг исмларигача эслатмоқ жойиз.

12. Даъвогарнинг даъвоси кўриб чиқилгандан кейин қози жавобгардан даъвонинг тўғрилигини сўрар

13. Агар жавобгар даъвогарнинг даъвоси рост деб иқдор бўлса ёки менда ҳеч ҳақи йўқ деб инкор қилса, инкор қилган суратда қози даъвогардан исбот сўрар. Агар гувоҳлар ёки аниқ далил-ҳужжат билан даъвосини исбот қилса, бу икки суратда, яъни жавобгар даъвога иқдор бўлганда ва кейинги айтилган суратда даъвогарнинг фойдасига, жавобгарнинг зарарига ҳукм қилинур.

14. Агар даъвогар далил-ҳужжат билан ҳақни исбот қилолмаса, агар даъвогар истаса жавобгарга онт ичирилур, агар онт ичса жавобгардан даъво қилинаётган нарсани ундиришга ҳукм қилиш мумкин эмас.

15. Агар қози жавобгарга онт ичишни буюргач, ондан бир мартаба бош тортса ёки онт ичишга монелик, масалан соқов бўлмай туриб сукут қилса, қози жавобгарнинг ондан бош

тортганлиги сабабли унинг зарарига ҳукм қилса дурустдир.

16. Қози жавобгарга онт ичишни буюрса, жавобгар бош тортса, уч мартагача буюрганидан сўнг онтдан бош тортган ҳолда ҳукм қилиш яхшироқдир.

17. Гарчи жавобгар онтдан бош тортса ҳам қози даъвогарнинг даъвосин рад қилмагай.

18. Никоҳ тўғрисида инкор қилувчига қасам ичирилмайди. Шунингдек, талоқ қилинмиш хотинни мен идда ичида талоқдан қайтдим, деб эри даъво қилганда, хотин инкор қилса ҳам онт ичирилмайди. Ва яна ийла муддатида, яъни тўрт ой ичида «ийла»мдан қайтдим, деб эр даъво қилган суратда хотин инкор қилса онт ичирилмайди. Шунингдек, истилод суратида инкор қилувчига онт ичирилмайди. «Ҳидоя» муаллифи «истилод»ни баён қилиб шундай деган: канизак «мен хўжайиндан бола туғдим, бу бола менинг болам, дейур. Хўжайин канизакнинг шу даъвосини инкор қилса, онт ичирилмайди. Бир киши номаълум насабли бир кимсани менинг қулим, деб даъво қилган суратда инкор қилувчига онт ичирилмайди ёки менинг болам деб даъво қилса онт ичирилмайди. Хўжайинлик даъво суратида, яъни бу кимса менинг озод қилинмишим эди деса, инкор қилувчига онт ичирилмайди.

19 Шунингдек жазолашда ва лаънатлашда инкор қилувчига қасам ичирилмайди.

20. Магар никоҳ ҳамда насаб тўғрисида даъво қилувчи мол даъво қилган суратда инкор қилувчига қасам ичирилади. Мол даъво қилиш маҳр, нафақа ҳамда мерос даъвоси кабидир.

21. Ўғрига қасам ичирилади. Қасамдан бош тортса у ўғридан мол ундирилади. Ўғрининг қўли кесилмагай, чунки қасамдан бош тортиш зимдан иқрор бўлиб, иқрор эса ҳужжати қасира бўлганлиги сабабидан унда шубҳа борлиги учун ҳаддга, яъни қўл кесишга етмайди.

22. «Эрим мени талоқ қилди», деб даъво қилса, гувоҳи бўлмаса эрга қасам ичирилур. Эр қасамдан бош тортса агар хотини мадхула бўлмаса эр маҳрнинг ярмини тўлар, агар мадхула бўлса, ҳаммасини тўлар.

23. Шунингдек, бутунлай ўлдириш билан ҳамда баъзи аъзосидан қасос олиш зарурлигини даъво қилган суратда инкор қилувчига онт ичирилур. Агар онтдан бош тортса қаралади: бош тортиши ўлдириб қасос олиш зарурлигини инкор қилиш асосидами ёки баъзи аъзосини кесиб қасос олишидами? Аввалги суратда иқрор бўлгунича ёки онт ичгунича ҳибсда сақланур. Иқрор бўлса қасос олинур, онт ичса ҳибсдан бўшатилур.

24. Аммо ўлдириб қасос олиш зарур бўлмаган суратда, балки баъзи аъзосинигина кесиб қасос олиш зарурлигини бирор даъво қилса, қасос олинур.

25. Бир даъвогар: «Менинг бу даъвомнинг тўғрилигига гувоҳларим бор», деса, аммо ўзи жавобгарнинг қасам ичишини талаб қилса, қасам ичирилмас. Даъвогар гувоҳларни қози ҳузурига йиғиб келтиргунича, жавобгар уч кунгача «кафилун бин-нафс», яъни гаровда турур.

26. Аммо жавобгар «кафилун бин-нафс» беришдан бош тортса, даъвогар ёки унинг ҳомийси жавобгарнинг кетидан уч кунгача эргашиб юрур.

27. Жавобгар «кафилун бин-нафс» беришдан бош тортган суратда ўзга юртлик киши бўлса, даъвогар ёки унинг ҳомийси ҳукм кунигача уни кузатиб юрур.

28. Жавобгар ўзга юртлик киши бўлган суратда, «кафилун бин-нафс» қози мажлисининг охиригача олинур. Чунки ундан ортиғи мусофирга зарардир.

29. Қасам ичиш Оллоҳ исми билан бўлур. Талоқ ҳамда қул озод қилиш кабилар билан қасам ичиш ҳаромдир.

30. Агар даъвогар қозига айтсаки, «жавобгар талоқ ҳамда қул озод қилиш билан онт ичсин», деб ёлворса, бир ривоятда «ҳозирги замонда дурустдир», дейилган. Чунки бу қасам нотўғри деб топилса, халқ қасамдан қўрқмайдиган бўлади ва кўп кимсаларнинг ҳақи зое кетади.

31. Қасам ичириш Оллоҳ таолонинг сифатлари билан бўлур, яъни Ямини муғоллаза — оғир қасам ичирилур.

32. Аммо маълум бир ўринда ва маълум бир вақтда қасам ичириш билан қасам оғир этилмайди.

33. Қасам мусулмонлардан бошқаларга қўрқинчли қилиб айтилурур. Яҳудийга қуйидагича онт ичирилади: «Мусо алай-ҳиссаломга Тавротни юборган Оллоҳ таоло ҳақиға қасам ичаман».

34. Насронийга қасам қуйидагича ичирилади: «Исо алай-ҳиссаломга Инжилни юборган Оллоҳ ҳаққи қасам ичаман».

35. Мажусийларга қуйидагича қасам ичирилади: «Ўрни яратган Оллоҳ ҳаққи қасам ичаман».

36. Санамга, суратларга сигинувчилар ҳамда бошқа мушрикларга ҳам Оллоҳ таоло ҳаққи ила онт ичирилади.

37. Юқорида зикр қилинган тўрт фирқадан ҳеч бирига ўз ибодатхоналарида онт ичирилмас.

38. Қасам ичадиган киши қози тарафидан ҳосилга, яъни ҳозирги замон мезонига кўра борлиги, йўқлиги номаълум ишга қасам ичирилур. Масалан, бировнинг оти йўқолиб, иккинчи бировнинг қўлида топилса, эгаси отни даъво қилса-ю, отга сўнг эга бўлган киши «мен уни сотиб олдим», деса, отнинг ҳақиқий эгаси «сотиб олгани йўқ», деб уни инкор қилса, отнинг кейинги эгасининг қасам ичиши зарур бўлади.

39. Аммо сабабга кўра қасам ичирилмас. Масалан, «Ол-

лоҳга қасам ичаманки, мен унга сотмадим», деб қасам ичирилмас.

40. Магар даъвогар жавобгарнинг раъйдан зарарлангудек бўлса, инкор қилувчининг сабабга қасамй дуруст. Қўшилик сабабли ҳомийлик даъвосини қилиш каби.

41. Шунингдек, такрор бўлиши мумкин бўлмаган сабабда сабабга қасам ичирилур. Масалан, мусулмон қулни озод қилиш каби қул, хўжам мени озод қилди, деб даъво қилса, хўжаси бунни инкор қилса, «биллоҳ озод қилганим йўқ», деб қасам ичирилур.

42. Аммо канизак хотин, гарчи мусулмон бўлса, ҳамда кофир қул, мени хўжам озод қилди, деб даъво қилса хўжа сабабга қасам ичирилмас, яъни «биллоҳ уни озод қилганим йўқ», деб қасам ичирилмас. Балки ҳосилга қасам ичирилур: «Биллаҳ ҳозир бу канизак ёки қул мендан озод эмас», деб қасам ичирилур. Чунки, канизак муртад бўлиб, қул асир тушиб қул ҳам, канизак ҳам такрор қул бўлиши мумкин.

43. Бир киши бир нарсани, масалан отни меросдан олса, иккинчи бир киши у нарсани меники деб даъво қилса, нарса эгаси бунни инкор қилса, инкор қилувчи у нарса даъвогарники эканлигини билиши, билмаслиги тўғрида қасам ичирилур. Масалан, «биллоҳ, бу нарсанинг даъво қилувчини эканлигини билмайман», деб. «Биллоҳ, бу нарса даъво қилувчини эмас», деб буткул кесиб қасам ичирилмас. Чунки, эҳтимол у нарса даъвогарникидир.

44. Бир киши бир нарсага ҳиба сабабли эга бўлса ёки сотиб олса, бу нарсани иккинчи бир киши меники деб даъво қилса, нарса эгаси инкор қилса, кесиб қасам ичирилур. Яъни «биллаҳ, бу нарса даъво қилувчи фалонники эмас», деб қасам ичирилур.

45. Қасам баробарига ҳақ бериб қасам ичмаслик дуруст ҳамда қасам ичиши керак кишининг маълум миқдор мол бериб сулҳ қилишуви дуруст.

117. ИХТИЛОФ ҲАҚИДАГИ БЎЛИМ

1. Агар олди-сотди қилаётган икки киши пул ё сотилган нарса миқдорида ихтилоф қилишсалар, масалан сотувчи йигирма беш сўм зарур деса, олувчи йигирма сўм деса, қози исбот қилган кишининг фойдасига ҳукм қилур.

2. Агар иккиси ҳам исбот қилсалар қози кўпни исбот қилувчининг фойдасига ҳукм қилур.

3. Агар сотувчи билан олувчи пулнинг ҳамда сотиб олинган нарсанинг миқдорида келишмай қолса ҳамда ҳар қайси ўз

даъвосини исбот қилса, нарса сотувчининг айтган пул миқдорида ҳисобланур, сотиб олувчининг сўзи олинган нарсанинг миқдорида ҳисобланур.

4. Пул ё нарсанинг бирортасида ё ҳар иккаласида сотувчи билан олувчи келишолмай қолса, ҳар иккаласи ўз даъвосининг исботидан ожиз қолса, биттасининг кўпроқни даъво қилишига иккинчиси рози бўлғай. Аммо рози бўлмасалар ҳар иккиси қасам ичар.

5. Сотувчи билан олувчи нарсанинг ё пулнинг миқдорида келишолмай қолсалар, даъволарининг исботида ожиз қолиб, биттаси даъво қилган кўпроққа иккинчиси рози бўлмаса, ҳар иккаласи қасам ичур. Аввал сотиб олувчи қасам ичур, сўнгра сотувчи қасам ичур. Қози буларнинг савдосини бузар.

6. Сотувчи билан олувчидан қай бири бўлса-да ҳар иккиси қасам ичиши зарур бўлган ҳолатда қасам ичишдан бош тортса устига даъво қилувчининг даъвоси лозим бўлур. Сўраган миқдорини тўлар.

7. Сотилган нарсани ё пулни топширишнинг ваъдаси борлиги тўғрисида ихтилоф бўлиб қолса ҳамда шартлашиш ихтиёри борми ё йўқми, деган масалада ихтилоф бўлса, яъни 68-бобда баён қилинган бўйича; сотувчи ё олувчининг биттаси уч кун ичида савдони қайтариш ихтиёрий бўлишлигига шарт қилишдик, деб даъво қилганда, иккинчи инкор қилса ва яна пулнинг баъзисини тўлашда ихтилоф чиқса — сотувчи олганлигини инкор қилса, олувчи бердим деса, бу уч ҳолатда ҳар иккаласи учун ҳам қасам ичиш йўқ. Бу уч ҳолатда, яъни ваъда; шартлашиш ихтиёри; пулнинг баъзисини тўлаш борми, йўқми деган ихтилофда инкор этувчига қасам ичирилади ва унинг сўзи ҳисобга олинади.

8. Сотилган нарса сотиб олувчи қўлида зарар топса, пулнинг миқдорида ихтилоф туғилса иккаласига қасам ичирилмайди. Қози савдони бузмас. Қасам ичганидан кейин сотиб олувчининг сўзи ҳисобга ўтади.

9. Шунингдек, сотилган нарсанинг баъзиси сотиб олувчи қўлида зарар топса, сўнгра сотувчи ва сотиб олувчи тўлиқ берилмаган пулнинг миқдорида ихтилофга борсалар ҳар иккаласига қасам ичирилмайди. Бу суратда ҳам сотиб олувчи қасам ичганидан сўнг сўзи ҳисобга ўтар.

10. Магар сотувчи сотилмиш нарсанинг зарар топган қисмининг пулини олмасликка ризо бўлса, ҳар иккаласи қасам ичар, қози савдоларини бузар.

11. Ижарадор билан ижарага ишловчи ижара ҳақида ихтилофга борсалар, масалан ижарадор ўн тангага ёлладим деса, ижарада ишловчи йигирмага ёлландим деса, ёки ижарага олинган нарсанинг манфаатида ихтилоф чиқса, масалан ижа-

радор икки ойга ёлладим деса, ижарага ишловчи бир ой деса ёки ҳар иккаласида ҳам ихтилофга борсалар, ҳар иккаласига қасам ичирилур. Кейин қози иккаласи орасидаги ақд, яъни шартномани бузар, Олди-сотдидаги каби.

12. Фойда сотилган нарса кабидир. Унинг баробарига берилган ижара ҳақи нарса сотиб олганда берилган пул кабидир.

13. Агар фойдани олиб бўлингандан кейин ихтилоф келиб чиқса қасам ичмаслар.

14. Агар фойданинг баъзисини олгандан сўнг, масалан уйда бир жумъа тургандан сўнг ижара ҳақининг ё фойдаланиш муддатида келишолмай қолсалар, ҳар иккаласи қасам ичурлар. Қолган муддатида ижара ақди бўзулур.

15. Бир нарсани, масалан уйни ижарага бериб ижара муддати тугагандан сўнг муддат ё ижара ҳақи устида ихтилоф чиқса иккаласига ҳам қасам ичтирилмас. Ижарадорнинг сўзи ҳисобга ўтур қасами била.

16. Эр-хотинлар никоҳда ҳолларида ёки ажралишгандан сўнг уй ичидаги нарсаларни бўлишишда ихтилоф чиқса — хотин-қизларга яроқли нарсалар хотинга бўлур. Эрларга яроқли нарсалар ва ҳар иккаласи учун зарур бўлган нарсалар эрларга бўлур.

17. Эр-хотинларнинг бирортаси вафот этса, сўнгра маййитнинг ворислари билан тирик қолгани эр ё хотин уй ичидаги нарсаларни бўлишишда ихтилофга борсалар, бу суратда ҳам эрларга яроқли нарсалар эрга, хотинларга яроқли нарсалар хотинга, ҳар иккаласига яроқли нарсалар тирик қолган эр ё хотинга бўлиб берилади.

18. Эр-хотинларнинг биттаси қул ё канизак бўлиб, уй нарсаларини бўлишда ихтилофга борсалар ҳар иккисига ярайдиган нарсалар ҳар иккиси тирик бўлган суратда озод хотин ё кишига бўлур. Иккаласининг бири вафот бўлган суратда тирик қолганига бўлур.

19. Ҳеч бир сабаб кўрсатмай, мутлақ даъво қилса, масалан, «бу нарса меники», дебгина даъво қилса, қози ҳузурида даъвоси мақбул эмас. Агар жавобгар даъво қилинаётган нарса ўзиники эканига далил келтирса, юқорида зикр қилинган суратдаги даъво билан қози тафтишга киришмас.

20. Жавобгар киши нарсанинг ўзида омонат эканлигини ёки орият эканлигини ёки раҳни эканлигини ёки ижарага олганлигини ёки Зайддан тортиб олганлигини исбот қилса мутлоқ даъво қилувчининг даъвоси соқитдир.

21. Нарса қўлида бўлмаган бир кишининг «бу нарса меники», деб мутлоқ, яъни у нарсани қайдан олганлигини айтмасдан даъво қилувчининг ўзиники эканлигини гувоҳлар билан

қилган исботи нарса унинг қўлида бўлган кишининг «меники» деб гувоҳлар билан ўзиники бўлмоғини исботидан ҳақлироқ ва маъбулроқдир.

22. Агар икки киши учинчи бир кишининг қўлидаги молни меники деб даъво қилиб, ҳар иккаласи ўзиники эканлигига гувоҳ билан исбот қилсалар ҳар иккисининг фойдасига тенг бўлиб бермоқ билан ҳукм қилинур.

23. Икки киши, «бу хотин менинг никоҳимда», деб даъво қилиб, ҳар иккиси гувоҳлар билан исбот қилсалар даъволари соқит, ҳукм ҳеч қайсининг фойдасига қилинмас. Хотинга муурожаат қилинур, хотин қайсининг сўзини тасдиқласа, шуники бўлур.

24. Бир хотинни «меники» деб, икки киши даъво қилиб, ҳар иккиси гувоҳлар била ўзиники эканлигини исбот ҳам қилиб никоҳланган вақтларини ҳам баён қилсалар, хотин вақт жиҳатидан олдинроқ никоҳланганлигини исбот қилувчига бўлур.

25. Икки киши бир хотинни «меники» деб даъво қилса, ҳар иккиси гувоҳлар билан исбот қилолмаса, хотин биттасига тегишли эканлигига иқрор бўлса, хотин шуники бўлур. Бу иқрордан сўнг иккинчи киши хотин ўзиники эканлигини гувоҳлар билан исбот қилса, хотин ушбу иккинчи кишига бўлмоқ била ҳукм қилинур.

26. Икки кишининг биттаси шу кишиники эканлигини инкор қилувчи бир хотинни даъво қилиб, ҳам гувоҳ билан ўзиники эканлигини исбот қилиб ҳукм қилинганидан кейин — иккинчи даъвогар яна хотиннинг ўзиники эканлигини даъво қилиб, гувоҳлар билан исбот қилса ҳам иккинчининг фойдасига ҳукм қилинмас. Магар ул исбот қилувчидан аввалроқ никоҳланганлигини исбот қилса, хотин иккинчи кишига бўлиши била ҳукм қилинур.

27. Бир кишининг никоҳида турган хотинни бир эр «меники» деб даъво қилиб, ўзиники эканлигини далил била исбот қилса ҳам унга ҳукм қилинмас. Магар олдин никоҳланганлигини исбот қилса, ул кишига бўлиши била ҳукм қилинур.

28. Бир кишининг қўлидаги молни бошқа икки киши ҳар қайсиси «мен сотиб олдим», деб даъво қилса, сотиб олганлигини гувоҳлар билан исбот қилсалар, ҳар иккаласига нарсанинг ярим баҳоси баробарига нарсанинг ярмини бўлишиб олишга ҳукм қилинур ёки ўзига тегишли яримтани олмаслиги ҳам мумкин.

29. Агар биттаси ўзига тегишли ярим молни олмаса, иккинчиси у нарсанинг ҳаммасини агар хоҳласа ҳам ололмас, балки ўз улуши — ярим молни олур.

30. Нарсани сотиб олиш — ҳиба, садақа, раҳини қабул қилиб олишдан ҳақлироқдир. Масалан, икки кишининг биттаси,

«мен бу нарсани Зайддан сотиб олдим», деса, иккинчиси, «Зайд менга ҳиба — совға қилди», деса ва иккаласи ҳам гувоҳси., тафсилотсиз мутлоқ сўз билан исбот қилса — «сотиб олдим» деган киши бу нарсага ҳақлироқ.

31. Сотиб олиш билан маҳр баробардир.

32. Шунингдек, ғасблаб олган мол билан омонат баробардир. Масалан, икки даъво қилувчи кишининг биттаси мол қўлида бўлган учинчи кишини, «мол меники эди, зўрлаб тортиб олди», деб даъво қилиб исботласа, иккинчиси, «мен бу кишига молни омонат қўйган эдим», деса — мол икки даъво қилувчига тенг бўлинар.

33. Шоҳид, яъни гувоҳларнинг кўплигига қараб, бировнинг фойдасига ҳукм қилинмас.

34. Агар икки киши учинчи бир кишининг қўлидаги уйнинг ярми меники, деб даъво қилиб исботласа, иккинчиси уйнинг барчаси ўзиники эканлигини даъво қилиб, исбот этса, Имом Аъзам наздида, аввалгисига уйнинг тўртдан бири, иккинчига қолгани ҳукм қилинур. Имомайн наздида, ярмини даъво қилувчига учдан бири, қолган ҳаммасини даъво қилувчига ҳукм қилинур.

35. Агар бир уй икки кишининг тасарруфида бўлса, биттаси уйнинг ярми меники, деб даъво қилса ва иккинчиси бутунлай меники, деб даъво қилса, уйнинг ярми ҳукм билан, ярми ҳукмсиз бутунлай даъво қилган одамники бўлур.

36. Икки киши бир ҳайвоннинг боласини ҳар қайсиси ўзиники эканлигини исбот қилса ва ҳар иккаласи ҳайвоннинг туғилган пайтини айтсалар, ҳайвоннинг ёши қай бирининг айтганига тўғри келса, ҳайвон боласи ўшаники бўлмоғига ҳукм қилинур. Аммо ёшини билиш мушкул бўлса, ҳар иккаласига тенг бўлиш билан ҳукм қилинур.

37. Нарсанинг эгаси нарсадан фойдаланувчи кишидирки, у даъво қилишга ҳамда у нарсага эга бўлишга ҳақли бўлади.

38. Кийимни кийган киши, яъни кийувчи кийимнинг эгаси ҳисобланади, енгидан тутувчи эмас.

39. Отнинг тизгинидан тутувчиси эмас, миниб олган киши отнинг эгасидир.

40. Отнинг ва бошқа ҳайвоннинг эгарига миниб олган киши ҳайвоннинг эгасидир, орқасига мингашиб олган киши эмас.

41. Ҳайвонга юки юкланган киши у ҳайвоннинг эгасидир, унинг устига қўзани боғлаб олган киши эмас.

42. Девор биносига тўрт тарафдан туташган кишиникидир.

43. Девор ҳақида даъво бўлса, девор устига ёғочлар қўйган кишиники бўлур.

44. Девор ҳақида даъво бўлган суратда девор устида қўйилган майда-чуйда хивич, қамишларга эътибор йўқ.

45 Полос устига ўтирувчи ҳамда полосга ёпишувчи баробардир. Ҳар иккаласи ўзиники эканини даъво қилиб исбот қилса, иккига бўлишурлар.

46. Шунингдек, бир кийим бир кишининг қўлида бўлса-ю, иккинчи киши уни тортқиласа, ҳар иккаласи ҳукмда баробардир.

47. Бир уйда бир хонаси бўлган киши шу ҳовли олдида кўп хоналари бор киши кабидирки, ҳовли саҳнидан фойдаланишида улуши бор.

118. СОТИЛГАНИДАН СЎНГ БОЛА ТУҚҚАН ЧЎРИ ҲАҚИДАГИ БЎЛИМ

1. Сотилган чўри сотилган кундан бошлаб ярим йилга етмай бола тугса, сотувчи хўжа «бола меники», деб даъво қилса, боланинг насаби сотувчидан собит бўлур. Сотилган канизак боланинг онаси бўлур.

2. Сотилган чўри олти ойдан камида бола туғиб, сотувчи хўжаси даъво қилиб, насаби сотувчига собит бўлгандан кейин савдо қайтарилур, бузук савдо бўлганлиги учун. Сотувчи олган пулни олувчига қайтарур.

3. Агар чўрини сотувчи хўжа сотиб олувчи чўрини озод қилгандан сўнг бола олти ойдан камида туғилганлиги учун даъво қилса, боланинг насаби сотувчидан собит бўлур. Бола улушига тегишли пулни сотиб олувчига қайтарур, онасига тегишлисини қайтармас.

4. Чўрини сотиб олган кундан кейин олти ойдан камида туғилган боланинг насабини сотиб олувчининг даъво қилмоқи мўътабар эмас.

5. Гарчи чўри сотилган кундан ярим йил ўтмасдан бурун бўлса ҳам бола ўлгандан сўнг ёки сотиб олувчи болани озод қилгандан сўнг даъво қилмоғи мўътабар эмас, боланинг насаби ҳамда чўрининг оналиги собит эмас, агар сотиб олувчи сотувчининг бу сўзини қабул қилмаса, аммо тасдиқ қилса собит.

6. Сотилмиш чўридан бола ярим йилдан кўпроқ, икки йилдан камроқ муддатда туғилган бўлса, сотувчи болани мендан деб даъво қилса — эътибор йўқ. Магар, сотиб олувчи сотувчининг бу даъвосини тасдиқласа, боланинг насаби, чўрининг оналиги собит бўлур. Савдо бузулур, сотиб олувчига ҳақини қайтарур.

7. Сотилган чўри сотилган кундан икки йилда ёки кўпроқда бола туққан суратда сотувчи боланинг ўзидан бўлганлигини даъво қилса, ул чўри никоҳ сабабидан бола онаси бўлур. Ҳам боланинг насаби сотувчидан никоҳ била собит бўлур, агар сотиб олувчи бу сўзни тасдиқласа.

1. Сулҳ ва келишув шундайин аҳд (шартнома)ки, у низои дафъ қилур. «Сулҳ»нинг асли «салоҳ»дир, ишнинг, ҳолнинг тузуклиги маъносидадир. «Сулҳ» нинг хилофи «мухосама», яъни «низолашув» ва «даъволашув» дир.

2. Сулҳ иқрор, сукут ва инкор билан дуруст бўлур. Иқрор билан тубандагича: масалан, Зайд: «Умарда юз сўм оларим бор», деб даъво қилганда Умар: «Ҳа, бор», деб иқрор бўлса, сўнгра Зайд даъво қилмасин учун маълум миқдор мол бериб (масалан, эллик танга пул бериб) сулҳ тузишса дуруст. Сукут билан тубандагича: масалан, Зайд юқоридагича, яъни: «Умарда юз сўм оларим бор», деб даъво қилганда Умар тасдиқ ҳам, инкор ҳам эмаса, сўнгра даъво қилмасин учун Зайдга маълум бир миқдор мол бериб сулҳ тузсалар дуруст.

Инкор билан тубандагича: Зайд: «Умарда юз сўм оларим бор», деб даъво қилганда Умар инкор этса, сўнгра Зайд даъво қилмасин учун маълум миқдор мол бериб сулҳ тузсалар дуруст. Мана шу юқоридаги ҳолатларнинг ҳаммасида Зайд кейин даъво қила олмас.

3. Бас, аввалгиси, яъни сулҳ иқрор била бўлғонда савдо шаклидир, агарда молдан мол баробарига сулҳ бўлса. Бас, молдан чиққан низодан мол баробарига сулҳ тузилган ҳолатда шафъ даъвоси тегар. Агар даъво қилинмиш нарса кўчмайдиган мол бўлса, масалан даъвогар Зайднинг даъво қилгани уй бўлсаки, Умар ани зўрлаб тортиб олган бўлар, ҳам хиёри шарт, ҳам хиёри рўя, ҳам хиёри айб ҳуқуқи тегар. Масалан, Умар: «Зайднинг уйини мен тортиб олган эрдим», деб иқрор бўлгач, шунинг баробарига Умар мислий нарса бериб, масалан юз пуд буғдой бериб сулҳ қилишгач Зайднинг уйига шафъ ҳуқуқи бор қўшни, масалан: Бакр бояги юз пуд буғдойни Зайдга беради-да, уйни ўзига олур. Хиёри шарт ҳам тегар: масалан, Умар юз пуд бермоқчи, Зайд олмоқчи бўлиб келишгандан сўнг уч кунгача ўйлаб кўришга (Зайд олишга, Умар сотишга) хиёри шарт қилмоқлари дуруст. Хиёри рўя ҳам тегар, яъни Зайд буғдойни кўрмасдан бурун олишга, Умар беришга келишган бўлсалар-да, кўргач Зайднинг олмаслика ихтиёри бор. Хиёри айб ҳам тегар, яъни эвазига сулҳ тузилган нарсадан эски айби чиқса (буғдой кўкарган ёки исланган бўлса) олмаслика ихтиёри бор.

4. Сулҳ эвазига берилган молнинг ноаниқлиги сулҳни бузар. Неча сўм пул ёки неча пуд буғдой эканлиги маълум бўлиши шарт.

5. Даъво қилинмиш нарсанинг бир қисми даъво қилинмиш кишининг ўзига тегишли эканлиги зоҳир бўлса, у ўша нарса-

нинг бутунлайи баробаридан ўзига тегишли ҳиссани босиб қолур. Даъво қилинмиш кишига даъво қилинмиш нарсадан ўзига тегишли улушнинг баҳоси тегар. Бундай сулҳ даъво қилинмиш иқрор бўлган ҳолатда тузилур.

6. Сулҳ молдан чиққан низоъдан бўлиб, масалан даъво қилинмиш даъвогарга юз сўм бериб келишган ҳолатда сулҳ учун даъво қилинмиш берган молнинг баъзиси даъво қилинмишнинг ўзига яна қайтарилиши зарур бўлган ҳолатда даъво қилинмишга даъвогардан шу баъзи қисмини қайтариб олиш ҳуқуқи тегар. Аммо даъво қилувчи хоҳласа бадалл сулҳнинг ҳаммасини даъво қилинмишга қайтариб, даъво қилган нарсасининг ўзини, масалан, ҳовли бўлса шунинг ўзини даъво қилиб қайтариб олур.

7. Сулҳ иқрор билан бўлган ҳолатда ижара шаклида ҳам бўлади, агар молдан чиққан низодан фойда баробарига сулҳ қилишса. Масалан, Зайднинг Умардан юз сўм олари бўлиб, шунини даъво қилганда Умар иқрор бўлиб, берари учун Зайдга бир неча десятина ерни маълум муддатгача фойдаланишга берса дурустдир. Бунда фойдаланув вақтини белгилаш шарт.

8. Молдан чиққан низодан фойдаланишга бирор нарса бериб 7- масаладагича сулҳ қилишган ҳолатда фойдаланув муддати тўлмасдан бурун даъвогар ёки даъво қилинмиш киши вафот этса сулҳ ақди бузилур. Имом Абу Юсуф қошида бузилмас, даъво қилинмиш киши вафот этган ҳолатда даъвогар муддат тўлгунча ўша нарсадан фойдаланур. Даъвогар вафот этса, ворислари фойдаланурлар.

9. Сўнгги иккиси, яъни сулҳ сукут ва инкор билан бўлган ҳолатларда даъво қилувчи учун эваз тўлашдир. Даъво қилинмиш учун қутулиш, низоъ ва келишмовчиликни бартараф қилиш бўлади.

10. Бас, сукут ё инкор билан устига лозим бўлган ҳақдан сулҳ тузилган ҳолатда сулҳ даъволи ҳовли учун бўлса шафъ даъвоси тегадиган кишига шафъ давоси тегмайди, чунки бу хусусда даъво қилинмиш киши молни даъволи мол эвазига бермайди, балки мавжуд хусуматни дафъ қилиш ва даъво қилувчининг оғзини ёпиш учун беради.

11. Аммо сулҳ қилишганда даъво қилинмиш киши даъвогарга ҳовли бермоқчи бўлиб келишган ҳолатда шафъ даъвоси ҳуқуқи бор қўшнига шафъ ҳуқуқи тегади. У қўшни хоҳласа шафъ даъвосини қилур: тузган сулҳлари ҳовли эвазига бўлса ҳам, бошқа нарса эвазига бўлса ҳам. Бу ҳолатда шафъ давоси тегиши даъвогарнинг бу ҳовлини мол эвазига олгани учундир.

12. Бас, даъво қилинмиш нарсадан баъзиси даъвогарга те-

гишли бўлган ҳолатда юқоридаги 5- масаладаги каби шу улуш қадарини даъво қилинмишдан бадали сулҳдан босиб қолур.

13. Бадали сулҳнинг баъзиси даъвогарга тегишли эканлиги маълум ва собит бўлса яна даъвосига қайтиб шу баъзисини даъво қилиб олур, сўнг яна бадали сулҳни бутунлай тўлаттириб олур.

14. Бир киши бировдан «бутун ҳовли меники» деб даъво қилгач, шу ҳовлининг бир қисмини олиб сулҳ тузмоғи дуруст эмас.

15. Бутун ҳовлини даъво қилган ҳолатда бир қисмини олиб сулҳни дурустга чиқаришнинг чораси: ҳовлининг бир қисмини даъво қилувчига бериб, унинг ёнига бирор нарсани бадали сулҳ қилиб орттирилади ёки ҳовлининг олган қисмидан қолганини даъво қилмасликка шарт қўйиш билан бўлур.

16. Мол ё фойдани даъводан сулҳ қилишув дуруст. Ул мол хоҳ омонат, хоҳ орият, хоҳ ғасбланмиш, хоҳ ижара ё бошқача мол бўлсин — барибир. Фойдали даъвонинг шакли: Зайд ўзи вафот этгач, уйда ижара ҳақи бермай яшашни Умарга васият қилса, аммо Зайднинг вафотидан сўнг ворислари Умарга васият этилган уйда яшашга эрк бермасалар, сўнгга Умар даъво қилган пайтда ворислари Умар даъво қилмаслиги учун унга бир оз мол бериб сулҳ қилишсалар дуруст.

17. Бир кишини ўлдиргани сабабидан ўзини ўлдирмаслик учун мол бериб сулҳ қилишув ҳам бундан кам жиноятдан масалан: бировнинг бошини ёрганлиги ё қўлини сиңдирганлиги учун маълум миқдор мол бериб сулҳ қилишув дуруст, ул жонга зарар етказуви хоҳ билиб бўлсин, хоҳ билмай. Билиб ўлдиргандан сўнг сулҳ тузганда хун миқдоридан ортиқроққа сулҳ тузиш дуруст, билмай ўлдирганда дуруст эмас.

18. Қулликни даъводан сулҳ қилишув дуруст. Масалан, насаби номаълум бўлган бир кишини биров қул деб даъво қилса унинг даъво қилмаслиги учун бир нарса бериб сулҳ тузшса дуруст.

19. Никоҳни даъводан сулҳ қилишув ҳам дуруст. Масалан бир эр: «Фалон хотин менинг никоҳимда», деб даъво қилса, хотин у эрнинг бу даъвосидан қайтмағини ўтиниб, маълум миқдор мол бериб сулҳ тузса дуруст. Шундан сўнг эр даъво қила олмас.

20. 18- масалада зикр этилганидек бировнинг қуллигини даъводан сулҳ қилишув мол баробарига озод этиш ҳукмида бўлади ҳамда никоҳни даъводан сулҳ қилишув халаъ ҳукмида бўлади.

21. Хотин кишининг: «Мен фалон эрнинг никоҳидаман», деб даъво қилиши дуруст эмас.

22. Ҳадни даъводан сулҳ қилишув ҳам дуруст эмас, хоҳ

зино, хоҳ ўғирлик, хоҳ бошқа ҳад бўлсин (яъни жиноятчи албатта жазоланади).

23. Сулҳ 3- масалада айтилган каби савдо шаклли бўлган ҳолатда, яъни иқроор билан бўлиб, молдан чиққан низоъдан мол баробарига бўлганда сулҳ қилишганда беришга устига олинган бадални, яъни молни берув вакилга вожибдир. Бунинг баёни 94- «Қитоби ваколат»нинг 8- масаласида берилган.

24. Сулҳ савдо шаклли бўлмаган ҳолатда, масалан билиб ўлдиргани учун сулҳ тузилса ҳамда қарзининг баъзисини даъводан сулҳ тузилса бадали сулҳ вакил қилувчи хўжа устига вожиб бўлади, вакилга эмас, чунки бунда вакил фақат элчи холос никоҳдаги вакилга ўхшаш эмас.

25. Агар фузулий, яъни даъво қилинмиш тарафидан даъвогар билан келишурга ва сулҳ тузишга буюрилмаган кимса даъво қилинмиш хабардор бўлмаган ҳолда даъвогар билан даъво қилинмиш учун сулҳ тузишса: 1) сулҳ бадалини беришни устига олса; 2) ёки ўз молига изофа қилса, масалан: «Даъво қилинмишдан фалон воқеада даъво қилмасанг юз танга бераман» деса; 3) ёки: «Манави пулни бераман», деб пулни кўрсатса; 4) ёки бирор товарга ишора қилса, масалан: «Даъво қилмасанг мана шу чопонни сенга бераман», деса; 5) ёки ишора қилмай мутлақ айтса, масалан: «Зайд билан келишсанг юз танга бераман ёки от бераман», деса сўнг ушбу айтилган бадални топширса, юқоридаги ҳолатларнинг барчасида сулҳ дурустдир. Сулҳ бадали эса фузулийга вожиб бўлур.

26. Фузулий, яъни даъво қилинмишнинг рухсатисиз бир маълум миқдор мол бермоқчи бўлиб сулҳ қилган чет киши айтилган бадали сулҳни бермаса, даъво қилинмиш эшитгач, бу сулҳга кўнса, фузулий айтган қадари бадали сулҳ даъво қилинмиш устига вожиб бўлур. Аммо даъво қилинмиш бунга кўнмаса сулҳлари қайтарилур.

27. Даъвогарнинг даъво қилинмиш устидаги ҳақининг жинсдошини олмоқчи бўлиб сулҳ қилмоғи ўз ҳақининг бир қисмини олиб, қолган қисмини кечуви ҳисобланади, муоваза (эваз тўлаш) бўлмайди. Аммо жинсининг хилофига бўлганда муоваза ҳисобланади. Масалан, Зайднинг Умарда минг сўм олари бўлган ҳолда юз сўм билан сулҳ тузишса, оларининг бир қисмини олиб, қолганини кечув бўлади. Аммо минг сўм берари эвазига юз сўмлик от берса, бу муовазадир.

28. Бас, сулҳ қилув дуруст турур муаъжжал (шошилинч) минг танганинг даъвосидан муаъжжал юз танга баробарига ҳамда муаъжжал минг танганинг даъвосидан муаъжжал (шошилинч эмас) нинг танга баробарига.

29. Соф кумушдан бўлган минг танга даъвосидан соф кумуш бўлмаган юз танга баробарига сулҳ қилишув дуруст. Бу

навъ сулҳ ҳам 27- масаладаги каби ҳақининг бир қисmini олиб, қолганини кечиш бўлади.

30. Нақд кумуш тангалар учун даъводан кейинги кунда олтин тангалар бермак шарт ила сулҳ қилишув дуруст эмас. Рибои наса, яъни кутиш рибо (пора)си бўлганлиги учун. 74- фаслнинг 6- масаласига қаранг.

31. Нася минг танганинг даъвосидан минг танганинг ярмини ҳозир бериб, қолганини бермасликка сулҳ қилишув дуруст эмас, нақд насядан яхшироқ бўлганлиги учун, яъни дуруст эмаслигининг далили — порага ўхшаб қолишдир.

32. Ёки минг қора танга даъвосидан беш юз оқ танга бериб сулҳ қилишув дуруст эмас, рибо бўлганлиги учун.

33. Аммо минг оқ танга даъвосидан беш юз қора танга бериб сулҳ қилишсалар дуруст, чунки бадали сулҳ бўлган беш юз даъволи мингдан кам бўлганлиги сабабли, 27- масалада айтилгани каби — ортиқ бўлса муоваза бўлади, бу ҳам дуруст.

34. Бир қарздор кишига олари бор киши: «Қарзингнинг ярмини эртага тўласанг, қолган ярмидан кечаман», деса, сўнг қарздор киши бу сўзни қабул қилса ва қарзининг ярмини эртасига тўласа, қолган ярми устидан соқит бўлар.

35. Аммо олари бор киши шарт қилганидек қарздор эртасига қарзининг ярмини тўлай олмаса қарзининг ҳаммасини тўлаши вожиб бўлади.

36. Агар қарздорнинг қарз ўтовини очиқ шартга таълиқ қилса, масалан олари бор киши қарздорга: «Менга фалонча қадари (масалан олари юз сўм бўлиб, эллик сўм) берсанг, қолганини бермайсан», деб айтса дуруст бўлмас, яъни қарздор айтилган қадарини берса-да, қолгани устидан соқит бўлмас.

37. Бир киши икки шерикдан қарздор бўлса (масалан иккаласидан йигирма сўм) мана шу икки шерикдан бири ўз улуши (10 танга) учун бир кийим (масалан чопон) олиб, сўнг қарзини сўрамасликка сулҳ қилишсалар иккинчи шериги хоҳласа ўз улушини (10 тангани) қарздордан даъво қилиб олур, хоҳласа ўзининг шеригидан ярим кийимни олур.

120. ЖАЗОЛАР КИТОБИ

1. «Ҳад» луғатда чекка, чет, икки нарса орасидаги парда, монъ маъносидадир. Шарият истилоҳида, Қуръонда, ҳадисда ё ижмоъда муайян — азоб ва жазога лойиқ жиноят қилувчига Оллоҳ таолонинг ҳақи бўлиб собит ва вожиб ҳисобланур. Оллоҳ таолонинг ҳақи дегани шуки, унинг амрини тўлиқ бажаришни талаб қилиш ва шу билан розилигини ишташликдир. Одамнинг (банданинг) ҳақи дегани ундан (яъни одамдан)

зарарни дафъ қилмоқ ва унга нафъ келтирмоқдир. Ва яна Оллоҳнинг ҳақини омманинг фойдаси унга боғлиқ бўлган ҳукм деб таъриф қилмишларки, зинонинг ҳаромлигига ўхшашдир, чунки зинонинг ҳаромлигига кўп нарсалар (жамиятнинг саломатлиги, хотиннинг ва хотин эрининг номуси ва бошқалар) боғлиқдир. Одамнинг ҳақи ёт кишининг моли ҳаромлигига ўхшашдир. Бунинг ҳаромлигида омманинг фойдасига боғлиқ жиҳат йўқ, шунинг учун эгаси рози бўлса ҳалол бўлур, зинонинг хилофинча (яъни зино ҳеч қандай ҳолатда ҳалол бўлмас).

2. Бас, таъзир ва қасос ҳад эмас, чунки таъзир чекланмаган жазодир, қасос эса банданинг ҳақидир, банда кечса кечиладур. Ҳад кечилмайди. Қасоснинг ҳукми 126-фаслда «Жиноятлар китоби»да келур. Ҳад зино, туҳмат қилиш, ўғирлик, қароқчилик учун бўлганлигига кўра у жиноятларни чеклаб баён қилиш зарур бўлди.

3. Зино эр кишининг ўз мулки бўлмаган, яъни никоҳ ё мол жиҳатидан хўжайинлиги бўлмаган, шунингдек хўжайинлигининг шубҳаси ҳам, эҳтимол ҳам бўлмаган хотинни ватий қилмоғидир.

4. Зино адл тўрт эрнинг: «Фалончи зино қилди», деб гувоҳлик бермаклари ила собит бўлур. Аммо «ватий қилди», «жимоъ қилди» шаклли сўзлар билан гувоҳлик берсалар зино собит бўлмас, балки: «Зино қилди», деб гувоҳлик берсаларгина собит бўлур.

5. Гувоҳлар: «Фалон киши зино қилди», деб гувоҳлик берганларидан сўнг имом ёки қози шу гувоҳлардан:

- 1) «Зино нима?»
- 2) «Қандай зино?»
- 3) «Қаерда зино қилди?»
- 4) «Қачон зино қилди?»
- 5) «Ким билан зино қилди?»— деб сўрар.

Қозининг ушбу беш ҳолатни текширувининг аввалгиси шунинг учунки, эҳтимол «зино қилди» демаклари кўз ё қўл ё оёқ зиносидир. Иккинчиси шунинг учунки, эҳтимол фахз (фарждан бошқа жойга) зиносидир. Учинчиси шунинг учунки, эҳтимол дорулҳарбда бўлур. Тўртинчиси шунинг учунки, гувоҳлар эҳтимол вақтини адаштирурлар. Бешинчиси шунинг учунки, эҳтимол гувоҳлар зино қилинмиш хотиннинг кимлигини билмаслар: ё тилсиз ё мустаман бўлур. Зино қилувчига бу ҳолатларда ҳад вожиб эмас. Аммо гувоҳлар: «Хотиннинг ким эканлигини танимадик», десалар ҳад вожиб бўлур.

6. Қози ушбу беш турли ҳолатни сўраганда ҳар бирини аниқ-аниқ баён қилсалар ва «Биз унинг зино қилганини сурмадонга сурма чўпи кирганини кўргандек кўрдик», десалар ва яна

112-фаслнинг 6—7-масалаларида баён қилингандек, қози гувоҳларнинг ҳолагини, шахсини тегишли кишилардан сўраб, тафтиш қилгандан сўнг уларнинг адл (ростгўй) ликлари маълум бўлса, зинокорни зино учун ҳад уришга ҳукм қилур. Ҳад—уйланган кишини тошбўрон қилиб ўлдириш, уйланмаган кишини юз дарра уришдир.

7. Ва яна зино қилувчининг ўзи тўрт мажлисда тўрт маротаба: «Мен зино қилдим», деб иқро қилмоғи билан зино собит бўлур ҳамда зино ҳукми юритилур, яъни ҳад қилинур. Имом ё қози иқро қилувчи иқро сўзини ҳар сафар айтганда: «Валлоҳи, сен адашдингми?» ёки «Валлоҳи, сенда руҳий касаллик борми?»—каби сўзлар билан уни қайтарур, магар тўртинчи сафар қайтармас. Бундан сўнг қози юқорида баён қилинган беш турли ҳолатни, яъни «зино нима? «Қандай зино?», «Қаерда зино қилдинг?», «Қачон зино қилдинг?», «Ким билан зино қилдинг?»—деб сўрар.

8. Агар ўзининг зино қилганлигини тўрт мажлисда тўрт маротаба иқро қилиб, қози сўрагач беш турлик ҳолни баён қилса, ҳар сафар иқроорида қозининг иқро қилувчига: «Балки сен у хотинни фақат ушлагандирсан ёки ўпгандирсан ёки қарагандирсан ёки уни никоҳлаб олишни хоҳлагандирсан?»—каби сўзлар билан иқроридан қайтувини талқин қилуви шарият қошида кўркам иш кўрилди.

9. «Зино қилдим», деб иқро қилиб ҳад қилурлик даражага етгач, ҳадни ижро қилмасдан бурун ёки ҳад орасида иқроридан қайтса йўли очиқ қўйилур: ҳад қилинмас. Иккинчи ҳолатда ҳад тўхтатилур. Сўзидан қайтмаса ҳад қилинур.

10. Ҳад икки турлидир: 1) тошбўрон қилиб ўлдириш; 2) юз дарра уриш. Ҳадди муҳсанга, яъни озод, ақли, болиғ мусулмонга умрида бу зиногача дуруст никоҳ билан хотин жимоъ қилган бўлса ҳамда ул никоҳ билан жимоъ қилишган эр билан ҳар иккиси муҳсан бўлсалар кенг майдонда ҳар икковлари тошбўрон қилиб ўлдирилур. Ражм (тошбўрон) иқро билан бўлганда тош ота бошлагач қочса ортидан қувилмас, аммо гувоҳлар билан исбот қилиниб ражм қилинганда қувилур, чунки аввалги ҳолатда 9-масалада зикр қилинганидек, сўзидан қайтиш бўлади.

11. Ражм қилинганда тош отишни гувоҳлар бошлайдилар. Аммо гувоҳларнинг ҳаммаси ёки бирортаси тош отишдан бош тортсалар ё ғойиб бўлсалар, ё жинни бўлиб қолсалар ё фосиқлансалар ё тилсизлансалар ё муртад бўлсалар ражм зино қилувчининг устидан тушар. Гувоҳлардан кейин имом ё қози тош отар, ундан сўнг қози изн берган кишилар отарлар, агар ул кишилар гувоҳлар гувоҳлик берган мажлисда ҳозир бўлган бўлсалар.

12. Зинокорлигига ўзи иқрор бўлган кишини ражм қилинганда аввал имом ё қози тош ота бошлар, сўнгра имом ё қози рухсат берган кишилар тош отарлар.

13. Зино қилганлиги учун ражм қилинган муҳсанни бошқа ўликлар каби ювиб, кафанланиб, жаноза намози ўқилур, қабристонга қўмилур.

14. Ҳадди муҳсан эмас кишига, яъни 10- масалада айтилганча бу зинога ҳалол никоҳ билан ватий қилмаган кимсага терисига юз марта ўртача уриш билан урилади, қамчининг учи тугилмаган бўлиши керак. Ўртача уриш дегани шуки, қаттиқ оғритурдай бўлмас ҳамда ўладиган даражада жароҳатлайдиган ҳам бўлмас ҳамда оғритмайдиган ҳам бўлмас. Мақсад ўлдириш эмас, балки инзижор, яъни қўрқитиб бу ишдан тиймоқдир.

15. Ҳад урилганда устидан ҳамма кийимлари ечиб олинур, фақат иштони қолади. Юз қамчини тананинг бир ерига урилмас, балки бутун баданга урилур магар бошига, юзига ва авратига урилмас.

16. Жаллод зинкорни тик турғизиб уради, тананинг ҳамма жойига уриш мумкин бўлсин учун. Лекин қамчини танага бутунлай ботириб урмайди, ҳамда урувчи қўлини бутунлай ёзиб қамчи солмайди ва яна гуноҳкорни ерга ётқизиб урмайди.

17. Қулга бу ҳаднинг ярмиси, яъни эллик қамчидир.

18. Хўжа ўзининг қули ва канизагини зино учун ҳокимнинг рухсатсиз жазолай олмас. Чунки ҳад Оллоҳ таолонинг ҳақидир, ул эса шариат вакили бўлган қозининг қўлидадир.

19. Ҳад урилган хотинларнинг кийимлари ечилмас, магар теридан тикилган тўн ёки пахта солиб тикилган тўн ва камзуллари ечилур.

20. Хотинларни ўтирган ҳолатда ҳад урилур.

21. Зино учун зоний ва зонияни тошбўрон қилинганда хотинни киндигигача ё кўкрагигача ерга қўмиб тошбўрон қилиш дуруст, эрни дуруст эмас.

22. Зино қилганлиги собит бўлгач муҳсан кишига икки ҳад ҳукм қилинмас, яъни ҳам юз қамчи уриб, ҳам тошбўрон қилинмас.

23. Зино қилувчи муҳсан бўлган кишини ҳам ҳад урилиб, ҳам шаҳардан қувиб юборилмас, яъни бу икки жазо берилмас, магар сиёсат учун таъзир юзидан юз қамчи ургач шаҳардан қувиб юбориш дуруст.

24. Зино учун хаста ҳолида тош билан отиб ўлдириш исбот қилиниб, зарур бўлса тошбўрон қилинур. Қамчи уриш зарур бўлган ҳолатда урилмас, хасталигидан соғайгач урилур.

25. Ҳомилатор хотинни тошбўрон қилиш зарур бўлган ҳолатда боласини туққандан кейин тошбўрон қилинур, нифоси

тўхташи кутилмас. Аммо юз қамчи уриш зарур бўлган ҳолатда боласини туғиб нифоси ўтгач, урилуру.

26. Ватий сабабли исбот қилинган ҳад бекор қилинур — ўзининг ишида ва ватий қилмоғида шубҳа бўлмоғи сабабли, яъни ватий қилинмиш хотинни ўзига ҳалоллигига далил эмас, ишни ҳалолликка далил деб гумон қилмоғи сабабли, масалан ватий қилинмиши отасининг ё онасининг ё хотинининг канизаги бўлгани сабабидан ҳалол бўлса керак деб гумон қилиб ватий қилган бўлуру.

27. Бас, бу ҳолатларда ватий қилувчи ватий қилинмиш канизакни ҳалол деб гумон қилган бўлса ҳад урилмас.

28. Ва яна ватий сабабли исбот қилинган ҳад бекор қилинур — ватий қилинмиш ўринда шубҳа бўлмоғи сабабли, яъни далилнинг ўзигагина қараганда ҳаромликни нафйи қиладиган (қайтарадиган) ва ҳалолликни кўрсатадиган далилнинг борлиги сабаблики у ўриннинг мисоли: ўғлининг канизагини ватий қилмоқ шаклидир. Ўғлининг канизагини ҳалол деб гумон қилишга ўрин бор, чунки ҳадисда варид бўлгандир: «Ўзинг ҳам, молинг ҳам отангникидир».

29. Ва яна ватий қилинмиш ўринда шубҳа бўлмоғининг мисоли: кинояли сўзлар билан талоқдан идда сақлаётган хотинни ватий қилмоқ шаклидир ҳамда ўзининг сотилган канизагини олувчига топширмадан бурун ватий қилмоқ шаклидир.

30. Ушбу айтилганидек ҳалоллик шубҳаси билан ватий қилган ҳолатларда ватий қилувчи ҳад қилинмас, гарчи булар (яъни ватий қилинган хотинлар)нинг ҳаромлигини иқрор қилса ҳам.

31. Акаси ё укасининг канизагини ватий сабабли ҳад вожиб бўлуру, гарчи ҳалол деб гумон қилган бўлса-да, чунки бунга ҳеч бир далил йўқ.

32. Ўзининг тўшагида учраган ёт хотинни ватий сабабли ҳад қилинур, гарчи ватий қилувчи кўр бўлса ҳам.

33. Магар ул ёт хотин ватий қилувчининг (кўр кишининг) тўшагига ётса, сўнг у киши ўз хотинини чақириб келишга у хотинни юборса, у хотин келиб, «тўшакда ўз хотининг ётибди», — деб ул тўшакка ўзи ётиб олса, шундан сўнг у киши ўз хотинини деб ўйлаб ёт хотинни ватий қилиб қўйса ҳад қилинмас.

34. Подшога ҳам ҳад урилмас, чунки у ўзи халқини қўрқитувчидир, бинобарин уни қўрқитишга ўрин йўқ — низом бузилуру. Бу ҳукм ҳад вожиб бўлган ҳолатларнинг ҳаммасига, яъни зино, шароб, ўғирликка тегяшлидир.

35. Подшо ноҳақ киши ўлдирса ё жароҳатласа ўлдириб ё ўхшашига жароҳатланиб қасос олинур.

36. Подшо бирор кишининг молини эгаллаб олса ёки йўқ

қилса тўлатилур, ҳукм этув лозим эмас, магар инкор қилса ҳукм этдирилур.

121. КИШИНИ ЗИНО БИЛАН СЌКИШ БЎЛИМИ

1. Бир киши муҳсан эрни ё муҳсана хотинни, яъни зинокор-ликдан пок, озод, мукаллаф, болиғ ва ақлли кишини очиқ зино билан сўкса, яъни «зино қилдинг» деса ёки «зинокорсан» деса ёки «зинодан туғилгансан» деса;

2. Ёки «сен ўз отангдан эмассан», деса ёки «сен фалончининг ўғли эмассан», деса, ҳолбуки ўша фалончи бунинг отаси бўлса ўша сўккан киши шароб ичганда уриладигандек саксон қамчи урилур, яъни шаробни гарчи маст бўлмайдиган даражада ичса-да ва бошқа ичимликни маст бўладиган даражада ичса саксон қамчи урилур.

3. Вафот этган кишини «зинокор эди» деб сўкканини даъво қилиш отага, болага ва боланинг боласига тегар, гарчи меросдан маҳрум бўлса-да. Масалан, бир киши ўзининг отасини ўлдирув сабабли меросдан маҳрум этилган бўлса, сўнг бир киши унинг ўлган отасини «зинокор эди», деб сўкса шу ўлдирган ўғил ўзи меросдан маҳрум бўла туриб сўкувчи устидан қозига даъво қилиб бориб ҳад урдириш ҳуқуқига эга.

4. Ҳеч ким ўзининг онасини зино билан сўккани учун хўжасини ҳамда отасини ҳад урдиришга даъво қила олмас. Чунки хўжа қул сабабли, ота эса бола сабабли жазоланмайди.

5. Сўккани учун меросга они афв қилув ва кечув йўқ ҳам унинг баробарига эваз мол олиш йўқ, яъни сўкилмиш киши сўкувчинини ҳад урмасдан бурун ворислари даъво қилиб ҳад урдира олмас, гарчи ўзи бўлса-да кеча олмас ҳамда ҳад урмасдан мол бериб сулҳ тузишмоқ мумкин эмас. Агар сулҳ тузишса, қози сулҳ молини қайтариб ҳад урур.

6. Икки кишининг бири иккинчисига: «Эй зинокор», деса, иккинчиси ҳам унга жавобан: «Сен ўзинг зинокор», деса, ҳар иккисига ҳам ҳад урилур.

7. Эр ўзининг хотинини «эй зония» деса, хотини ҳам унга жавобан: «Сен ўзинг зинокор», деса, хотинга ҳад урилур, аммо 52-фаслда айтилгандек лион йўқ. Чунки лионнинг шарти мавжуд эмас, лион қилишувчилар ҳар икковлари гувоҳликка яроқли бўлмоқлари шарт. Эрдай хотин ҳад урилуви билан гувоҳликка яроқлиликдан чиқар.

8. Аммо эр ўзининг хотинини «эй зиночи» деб сўккач хотини унга жавобан: «Мен сен билан зино қилдим», деса ҳад ва лион — ҳар иккиси вожиб бўлур (хотинга). Чунки хотиннинг бундай дейишида ҳам эрининг сўзини тасдиқлаш, ҳам эрини

сўкиш эҳтимоли бўлади. Бундай сўз ёт эр билан ёт хотин орасида воқеъ бўлса, масалан бир эр ёт хотинни: «Эй зиночи», деб сўккач ёт хотин: «Тўғри, мен сен билан зино қилдим», деса хотинга ҳад урилур (эрнинг сўзини тасдиқлагани учун), эрга урилмас.

9. Бир киши ароқ иси билан тутилса ёки вино ичиб ақли ўзида эмас даражада маст ҳолда тутилса, ўзига келгач ароқ ё вино ичганлигини бир марта иқрор қилса ёки унинг ароқ ё вино ичиб маст бўлганига икки эр гувоҳлик берсалар иқрор қилган сувратда ёки гувоҳлик берган сувратда ўз ихтиёри билан, иккинчи бир кишининг мажбурлашисиз ичганлиги маълум бўлса, ўзига келгач ҳад урилур. Аммо бировнинг мажбурлаши билан ёки ҳалок бўлиш даражасида чанқаганлиги туфайли ичган бўлса ҳад урилмас.

10. Оғзидан ароқ иси келиши сабаблигина ёки қусув сабаблигина ҳад урилмас.

11. Шунингдек, ароқ ичганлигини иқрор қилиб, сўнг иқроридан қайтса ҳад урилмас. (Ҳад — Оллоҳ таолонинг ҳақидир. Оллоҳ таолонинг ҳақидан иқрордан қайтув дуруст.)

12. Бир киши иккинчи бир кишининг устига илгари ҳад вожиб бўлган иш билан гувоҳлик берса, яъни бир киши бир гуноҳни қилган бўлса шу иш устида биров гувоҳ бўлган бўлса-ю, шу ишни ўз вақтида қози ё имомга айтиб, гувоҳлик бериш имконияти бўла туриб кечиктирган бўлса гувоҳлиги қабул қилинмас. Магар зино билан сўкканлиги учун гувоҳлик берса гувоҳлиги қабул қилинур. Чунки бу ҳолатда гувоҳлик беришни кечиктируви даъво қилиши керак бўлган сўкилмишнинг даъвоси йўқлиги учундир. Даъво қилгач гувоҳлик беришни кечиктирса таъзир берилур.

13. Бир киши бир кишининг бир нарса ўғирлаганини кўрса имом ё қозига арз қилиб, гувоҳлик бериш имконияти бўла туриб гувоҳлик беришни кечиктирса токи ўғирланган мол ўғри қўлида қолар экан, кўрган одам ўша молни ўғирлатган кишига тўлайди.

14. Бир киши илгари замонда қилинган устига ҳад вожиб бўлган ишни айтиб иқрор бўлса, масалан: «Ун йил илгари зино қилган эдим», деса ҳад урилур.

15. Илгари замонда ҳад вожиб бўладиган ишнинг маъноси ароқ ичгандан гувоҳликни кечиктирув ичувчининг оғзидан ароқ исининг кетиши билан бўлур. Аммо ароқдан бошқа ҳад вожиб бўладиган ишларда, масалан: зино, ўғирлик, тухмат қилиш кабиларда бир ой ўтиши билан чекланмишдир, агар бу киши билан қозининг орасида бир ойлик йўл бўлмаса.

16. Бир эрнинг зино қилганлигига нисоб қадари, яъни тўрт адл эркак гувоҳлик берсалар зино қилинмиш хотин ғойиб (йўқ)

бўлса ҳам эр ҳад қилинур. Шунингдек, аксинча бўлса, яъни хотиннинг эрино қилганлигига тўрт адл эр гувоҳлик берса эр ғойиб бўлса ҳам эрино қилувчи хотин ҳад қилинур.

17. Агар ўзи йўқ кишининг бир нарсасини ўғирлаганлигига гувоҳлик берилса-да (масалан, «Зайд ўғирлади» деб), ўғри ҳад қилинмас, яъни қўли кесилмас.

18. Қулга, канизакка озод кишига берилган ҳаднинг ярми берилур, ярим ҳад бериш мумкин бўлган ишларда, яъни зинода, тухматда, ароқ ичганда. Аммо ўғирлик учун, яъни қўлни кесишда жазонинг ярми бўлмагани (жазо яхлит бўлгани) учун бутунича ижро қилинур (қўли кесилур).

19. Жинси бир бўлган ҳад бўлурлик ишни қайта-қайта қилгани учун, масалан қайта-қайта эрино қилса ёки қайта-қайта ўғирлик қилса, ёки кўпчиликини эрино билан сўкса, бир марта ҳад уриш етади, ортиқ урилмас. Аммо ўғирлик қилса ва эрино қилса ҳар бири учун алоҳида-алоҳида ҳад уриш вожиб бўлур, жиноят икки жинсдан бўлганлиги учун.

20. Таъзирнинг энг кўпи ўттиз тўққиз қамчи ва энг ози уч қамчидир.

21. Таъзир шарт бўлган кишини қози қамчилаб ҳибсга солиши дуруст, гарчи ҳибс ҳам таъзир жумласидан бўлса-да. Аммо таъзирнинг турлари кўпдир (масалан: қулоғини бураш, сўз билан сўкиш (эрино билан эмас), юз ўгириш, гапирмай қўйиш ва ҳоказо).

22. Таъзир берганда ҳаддан қаттиқроқ урилур. Қаттиқликда ундан кейин эрино ҳадди, сўнг ароқ ҳадди, булардан кейин энг юмшоғи эрино билан сўкиш ҳадди. Чунки эрино билан сўкишда сўкувчининг сўзида рост бўлиш аҳтимоли бор.

23. Қулни ё канизакни ё кофирни эрино билан сўжканлик учун таъзир зарур бўлур.

24. Мусулмонни фосиқ деб, кофир деб, ўғри деб ё шунга ўхшаш сўкинишлар билан сўкиш сабабли таъзир вожиб бўлур.

25. Эшак, тўнғиз ё ит деб ёки шунга ўхшаш ҳақоратга далолат қиладиган сўкишлар учун таъзир вожиб эмас. Яна бир ривоятда бундай сўзлар билан нодон кишини сўкса таъзир вожиб эмас, аммо олимни, яъни шарият билимдонини сўкса таъзир вожиб дейилган.

26. Бир кишини ҳад урилгач, ё таъзир берилган ёки ҳад урилаётганда ё таъзир берилаётганда ўлса, унинг хуни ҳеч кимга тушмас.

27. Аммо эр ўзининг хотинини намоз ўқимагани учун ё ғусл қилмагани учун ё зийнатланиб юрмагани учун ё бошқа бирор сабаб билан таъзир берса (яъни урса) хотин шу сабабдан вафот этса хуни эрининг устига тушади, чунки эрга хотинига юқорида айтилган ишлар учун таъзир ҳуқуқи саломат-

лигига зарар етказмаслик шарти билан берилган. Шунингдек, муаллим ёш болага таъзир бергач, бола шундан ўлса, унинг қони муаллим устига тушар.

122. ЎҒИРЛИК КИТОБИ

1. Ўғирлик ақлли, болиғ кимсанинг иккинчи бир кишининг баҳоси ўн дирҳам тангалик қадари молини яширин ё зулм билан олиб қўйишидир (агарда у ўғирланган нарса аниқ бошқа кишининг мулки бўлса, ўзимники деган гумон билан олмаган бўлса ҳамда бирон ўринда ва сақловчида сақланган бўлса). Кўр киши бировнинг молини олиб қўйиши сабабли қўли кесилмас, чунки у ўзимники деган шубҳа билан олади. Ғанимат (душмандан ўлжа олинган) молни ўғирлаганлик сабабли ва қулнинг хўжа молини ўғирлагани учун қўл кесув йўқ. Шунингдек, кичкина боланинг қўлидан, мажнуннинг қўлидан олув сабабли ҳамда сигирни, қўйни ўтлаб юрган еридан, саҳродан ўғирлаш сабабли ҳам қўл кесув йўқ, чунки булар сақланган мол эмас. Ухлаган кишининг боши остидан олгани учун ва ўғридан олгани учун ҳам қўл кесув йўқ.

2. Ўғирловчи ўзи «ўғирладим» деб иқрор бўлса ёки «ўғирлади» деб икки эр гувоҳлик берсалар, қози қуйидагича сўраши зарур бўлади:

1. Ўғирлик нима?

2. Ўғирлов нечук бўлди?

3. Қай вақтда ўғирладинг (ёки ўғирлади)?

4. Қаерда ўғирладинг (ёки ўғирлади)?

5. Кўп ўғирладингми (ёки ўғирладими)?

6. Кимдан ўғирладинг (ёки ўғирлади)?

Қозининг шундай саволларига ҳар иккиси аниқ-аниқ жавоб берсалар, ўғрининг қўли кесилур. Иқрор қилгач, қочса ортидан қувилмас, гувоҳлар билан исботлангач қочса, қувилур. Қозининг: «Ўғирлик нима?» деб сўрамоғи ғасбдан, яъни талаб олгандан эътироз учундир, чунки талаб олган ҳолатда қўл кесув йўқ... «Ўғирлов нечук бўлди?»— демаги ўзи ташқарида туриб уй ичидаги нарсани олган ҳолатда кесилмагани учундир. «Қай вақтда ўғирладинг?» (ёки ўғирлади?)— дейиши эски замондаги ўғирлик сабабли қўл кесилмагани учундир. «Қаерда ўғирладинг?» (ёки ўғирлади?) демаги дорул ҳарбда ўғирланган ҳолатда қўл кесув йўқлиги сабабидандир. «Кўп ўғирладингми?» (ёки ўғирлади?) дейиши ўғирланган нарса ўн дирҳамликдан кам бўлса қўл кесилмагани учундир. «Кимдан ўғирладинг?» (ёки ўғирлади?) дейишнинг сабаби маҳрам қариндошдан ўғирлаган ҳолатда қўл кесилмагани учундир.

3. Бир нарсани ўғирлаб олганда кўп кишиларнинг иштиро-

ши булса қаралур: агарда бу ҳолатда ўғирликда шерик бўлганларнинг ҳар бирига бўлинганда ўн дирҳамликдан тегадиган бўлса қўл кесилмагани учундир. «Қимдан ўғирладинг?» (ёки ўғирлади?)— дейишининг сабаби маҳрам қариндошдан ўғирлаган ҳолатда қўл кесилмагани учундир.

3. Бир нарсани ўғирлаб олганда кўп кишиларнинг иштироки бўлса қаралур: агарда бу ҳолатда ўғирликда шерик бўлганларнинг ҳар бирига бўлинганда ўн дирҳамликдан тегадиган бўлса барчасининг қўли кесилур, гарчи ўғирлаб олганда баъзисигина олган, қолганлари ёрдам берибгина турган бўлсалар-да. Аммо ўғирлик молни бўлишганда ҳар бирига ўн дирҳамликдан тегмаса, ҳеч қайсининг қўли кесилмас.

4. Баҳосиз нарса бўлиб, ўша юртда мавжуд ҳамда мубоҳ саналадиган нарсани ўғирлаш сабабли қўл кесилмас. Мисол: ўтин, ёғоч, ўт-ўлан, балиқ, ов ҳайвонлари шаклли.

5. Ёки сут, гўшт ёки пишмаган мева (дарахтидаги) қовун-тарвуз каби тез бузиладиган нарсаларни ўғирлаш сабабли ҳам қўл кесилмас.

6. Ўрилмаган экинларни ўғирлаш сабабли, сархуш қиладиган шаробларни ўғирлаш сабабли, ўйин қуроолларини ўғирлаш сабабли, олтин-кумуш бутларни ўғирлаш сабабли, масжид эшигини ўғирлаш сабабли, Қуръонни, озод ёш болани ўғирлаш сабабли қўл кесилмас, гарчи Қуръон ва ёш бола олтин, кумуш каби қийматли нарсалар билан зийнатланган бўлса-да.

7. Қулни ўғирлаш сабабли қўл кесмак йўқ, магар сўзлаша олмайдиган даражада кичик қулни ўғирлаганлик учун кесилур. Девон дафтарини ўғирлов сабабли қўл кесилмак йўқ, магар ҳисобчилар дафтарини ўғирлов сабабли қўл кесилур. Бу ўринда дафтардан мурод барча китоблардир. Ҳисобчилар дафтари учун кесилмагининг сабаби: ундай дафтар йўқолгач, мол ҳам йўқолади.

8. Итни, қоплонни ўғирлов сабабли қўл кесмак йўқ. Шунингдек, қўлидаги омонатга ҳиёнат этув сабабли, молни эгасининг қўлидан босиб, талаб олув сабабли ҳамда сўйиб, ҳужум қилиб олиш сабабли қўл кесув йўқ.

9. Байтул мол шаклли барча халқнинг ҳақи бўлган молни олув сабабли ҳамда олувчининг ўртоқлиги (шерикчилиги) бўлган молни олув сабабли ва яна ўзининг олари бор қадари ҳақини ўғирлаб олув сабабли қўл кесиш йўқ, у олари хоҳ ҳозир оладиган олари бўлсин, хоҳ кейинроқ оладиган олари бўлсин. Гарчи олари қадаридан ортиғ билан олса-да, қўли кесилмас.

10. Бир киши бир нарсани ўғирлагани сабабли қўли кесилса, нарса эгасига қайтариб берилса, сўнг қўли кесилган киши шу нарсани иккинчи маротаба ўғирласа ул нарса аввалги ҳолида бўлса, ўзгармаган бўлса, ўғрининг қўли кесилмас.

11. Маҳрам қариндошининг уйидан нарса ўғирлаш сабабли қўл кесилмас, чунки ул мол бу кишидан сақланган эмасдир. Аммо маҳрам қариндошининг молини бегона одамнинг уйидан ўғирласа қўли кесилур.

12. Ва яна хотин ўзининг эрининг молини эрининг уйидан ўғирлаш сабабли ҳамда эр хотинининг молини хотинининг уйидан ўғирлаш сабабли қўл кесув йўқ.

13. Қўл ўзининг хўжасининг молини хўжасининг уйидан ўғирлаши сабабли ҳамда хўжасининг хотинининг молини уйдан ўғирлаш сабабли, шунингдек хўжа хотиннинг эрининг молини ўз уйидан ўғирламоғи сабабли ҳамда ўғирловчини меҳмон қилувчининг молини уйдан ўғирлаш сабабли қўл кесмак йўқ, чунки бу ҳолатларда мол сақланган, эҳтиётланган эмасдир.

14. Ва яна ўлжа олинган молдан ўғирлаш сабабли, кўришга рухсат берилган уйдан ҳамда ҳаммомдан ўғирлаш сабабли қўл кесув йўқ.

15. Шунингдек, ўғирловчи ўғирланган нарсани (ўша) ҳовлидан чиқармаса қўл кесув йўқ.

16. Ёки ўғри уйнинг ичида туриб нарсани ташқарида турган кишига берса ёки ўзи (ўғри) ташқарида туриб қўлини деразадан ё эшикдан уй ичига чўзиб нарсани олса қўл кесув йўқ.

17. Ёки иккинчи кишининг енгидан чиқиб турган ҳамёнини ёриб пулни олса ёки туяни қаторидан, яъни уюридан ўғирласа ёки туянинг устидаги товарни ўғирласа қўл кесув йўқ.

18. Агар уюрдаги туяни ва устидаги товарни эгаси сақлаган чоғида ўғирласа ёки соқчи у ўғирланмиш нарсанинги ёнида, яъни туя ёки юкнинг ёнида ухлаган ҳолда ўғирласа ўғрининг қўли кесилур.

19. Ёки юкни ёрса, сўнг ундан бир нарсани олса ёки қўлини сандиққа ё енгга киритиб (енгдан мурод чўнтак) бир нарсани олса қўли кесилур.

20. Ёки кўп ҳужрали ҳовлининг бир ҳужрасидан нарсани тепасига чиқарса қўли кесилур, чунки ҳужрадаги мол сақланган молдир, уйнинг тепаси эса кўча деганидир.

21. Ёки кўп ҳужрали ҳовлининг бир ҳужрасининг эгаси молни ўғирлаб, иккинчи ҳужрадан ўз ҳужрасига чиқарса қўли кесилур, гарчи тепасига чиқармаса ҳам.

22. Ёки ўғри мол сақланадиган жойга, масалан сарой (омбор)га кирса, у ердан бир нарсани олиб йўлга, ташқарига ташласа, сўнгра ўзи у ердан чиқиб нарсани кўтарса қўли кесилур.

23. Ёки мол сақланадиган жойга эшаги билан кириб, молни эшакка юкласа, сўнг эшакни у ердан қувиб чиқарса қўли кесилур.

24. Ўғрининг ўн дирҳам қадари молни ўғирлагани собит бўлгач ўнг қўли билан бўғинидан кесилур, кесгач ҳасм қили-

нур, яъни қайнатилган ёғга ботирилур, қон оқиши тўхташи учун.

25. Шундан сўнг ҳам ўғирлик қилса чап оёғи тўпиғидан кесилур ва қайнатилган ёғга ботирилур.

26. Агар шундан сўнг ҳам яна учинчи марта ўғирлик қилса чап қўли ё ўнг оёғи кесилмас, балки таъзир қилиниб, ҳибс этилур то тавба қилгунча (тавба муддатини имом ё қози белгилайди).

27. Ўғрига ўғирлик жазоси, яъни қўл кесув жазоси қўллаиши учун мол эгасининг ёки қўлида сақловчи кишининг (масалан омонат сақловчига ўхшаш) даъволари шарт қилинди.

28. Бир нарсани ўғирлагани сабабли ўғрининг қўли кесилгач, ўғирланган нарса йўқолмаган бўлса эгасига қайтарилур, агар йўқолган бўлса, ўғри тўламас, чунки у жазосини олиб бўлган.

29. Маъсум, яъни моли, жони сақланган мусулмон ё зимий (хоҳ озод, хоҳ қул бўлсин) нинг устига йўлтўсарлик қилиб бостириб борса, бу йўлтўсар йўловчиларнинг молини таламасдан ва одам ўлдирмасдан бурун тутилса таъзир берилиб, ҳибсга олинур то тавба қилгунча.

30. Агар йўлтўсарлар молларни талагач тутилсалар, ўғирланган молни уларга бўлганда ҳар бирига ўғирлик нисоби қадар, яъни ўн дирҳамдан тегса ҳар қайсининг ўнг қўллари биллак бўғинидан ва чап оёқлари тўпиғидан кесилур.

31. Агар йўлтўсарлар мол ўғирламай туриб ўлдирилсалар ҳад учун, яъни сиёсат учун ўлдирилур.

32. Агар йўлтўсарларни мол ўғирлаб тутилгач сиёсат қилмоқчи бўлсалар ўлдирилур ёки осилур. Ёки аввал ўнг қўли биллак бўғинидан, чўп оёғи тўпиғидан кесилиб сўнг ўлдирилур ёки осилур.

123. ЖИҲОД КИТОБИ

1. «Жиҳод» луғатда бор қувватни сарф қилмоқ, яъни ижтиҳод қилмоқ маъносидадир.

Шариат истилоҳида кофирлар ва душманлар билан агар улар ҳужум қилса, бор кучни, қувватни ишга солиб уруш қилмоқ маъносидадир. Жиҳод қилув кучи етган, қуроли, озуқаси, отланадиган ҳайвони бор ҳар бир кишига фарзи аиндир, агар кофирлар ислом диёрига ҳужум қилсалар.

2. Бу ҳолатда хотинлар эрларининг рухсатисиз, қуллар хўжаларининг рухсатисиз урушга чиқарлар.

3. Кофирлар ҳужум қилмаганда биринчи бўлиб уруш қилиш фарзи кифоядир. Агар баъзилар бу ишни қилсалар бу

фарз бошқа мусулмонлардан соқит бўлур, аммо ҳеч ким бу фарзни қилмаса ҳамма барабар гуноҳкор бўлур.

4. Урушга чиқиш ёш болага, хотин кишига, қулга, кўрга, қўли ё оёғи кесик кишига фарз эмас, яъни уруш фарзи кифоя тарийқида кетаётган бўлса буларнинг ҳеч бирига фарз эмас. Аммо уруш фарзи айн тарийқида кетаётган бўлса хотин кишига ва қулга фарз бўлади.

5. Бас, подшо ўзининг мусулмон аскарлари билан бирга кофирларнинг мамлакатларини ўраб олур ҳамда ислом динига ундар, ислом динига ундасдан бурун уруш қилсалар гуноҳкор бўлурлар.

6. Агар шу тарийқа ислом динига ундаганда қабул қилишдан бош тортсалар жия тўлашга ундарлар. Бас, агар жияни қабул қилсалар ўзлари ва моллари мусулмонлар ҳимоясида бўлур. Мамлакатга енгиллик, фаровонлик етса, уларга ҳам етур, ҳам шу оғирликни мусулмонлар билан бирга тортурлар.

7. Агар жияни ҳам қабул қилишдан бош тортсалар, подшо уларга қарши уруш очур, уларни ҳалок қиладиган қуроллар билан.

8. Кофирларнинг дарахтларини, экинларини, ғаллаларини йўқ қилур. Лекин аввалда келишган аҳдни бузмайди, қўлга тушган ўлжа молларга хиёнат қилмайди, асирларнинг қулоқ, бурунларини кесмайди.

9. Ва яна уруш қилишга кучи етмайдиган қориларни, ёш болаларни, мажнунларни, фалажларни, ётган хасталарни, қўли кесикларни, тилсизларни, гарангларни ўлдирмасдан уруш қилинур.

10. Магар хотин подшо ўлдирилур, қавми тарқалиб кетиши учун. Шунингдек, уруш қилишга ўзининг кучи етмаса ҳам уруш қилишни фикр қилиб, кофирларни урушга қутуртириб турувчи бўлса, ёки молдор киши бўлиб, моли билан кофирларга ёрдам бериб турган киши бўлса ўзи урушга қодир бўлмаса ҳам ўлдирилур.

11. Ўғил ўзининг кофир отасини биринчи бўлиб ўлдирмас, яъни бир мусулмоннинг отаси кофирлар тарафида туриб уришаётган бўлса ўғил отасини биринчи бўлиб ўлдирмас. Магар кофир отаси ўзи ўғлини ўлдиришга келса, ўғил қочиб қутула олишга кўзи етмаса ўлдиур.

12. Ва яна Қуръонни, хотинларни кофирлар мамлакатига олиб чиқмаслар, яъни буларни уруш майдонига олиб чиқилмас, магар кофирга тушудан омон аскарда Қуръонни ва хотинларни кофирлар мамлакатига олиб чиқиш дурустдир.

13. Подшо кофирлар билан сулҳ тузур, агар сулҳ тузишдан мусулмонларга фойда бўлса. Аммо ҳожат бўлган вақтда мол бериб ҳам сулҳ тузув ҳам дурустдир.

14. Подшо сулҳни ҳам бузар, агар сулҳни бузишлик исломга уни бузмасликдан фойдалироқ бўлса.

15. Агар кофирлар хиёнат қилсалар подшо сулҳни бузганлигини эълон қилмасдан уларга уруш очур.

16. Подшо муртад (диндан қайтган) билан ҳам сулҳ тузур, лекин ундан мол олиб сулҳ тузмайди, чунки мол баробарига сулҳ муртадга жизя шакли бўлиб қолади. Муртадга эса жизя жониз эмас. Унинг жазоси фақат ўлим.

17. Аммо муртад билан сулҳ тузишганда ундан мол олиб қўйилган бўлса қайтариб берилмас.

18. Кофирларга қурол, темир ва отлар сотилмас, гарчи сулҳ қилишган бўлса-да.

19. Мусулмон, озод эрнинг ва озод хотиннинг бир кофирга ёки кўп кофирларга омон бермаги, яъни зарар бермасликни ва зарар бердирмасликни ўз устида олмоғи дурустдир.

20. Агар шу тариқа бир мусулмон эрнинг ё хотиннинг бир ё кўп кофирларга омонлик бериши аҳли исломга зарар бўлса подшо бу омонликни бекор қилур, омонлик берувчини тадиб қилур (танбеҳ берур) агар омонлик беруви зарар эканлиги билла туриб омонлик берган бўлса. Аммо билмасдан, яъни кофирга омонлик бериш ҳар вақт дуруст деб ўйлаб омонлик берган бўлса узрдир.

21. Зиммийнинг, кофирлар қўлида асир мусулмоннинг ҳамда кофирлар тарафда юрган мусулмон савдогарнинг омонлик бериши бекордир.

22. Ва яна кофирлар мамлакатада мусулмон бўлиб, ислом мамлакатига кўчмаган кишининг омонлик бериши ҳам бекордир.

23. Урушда бўлишга рухсат берилмаган ёш боланинг, қулнинг омони ва яна девонанинг омонлик бериши бекордир.

124. ЎЛЖА, ЖИЗЯ ВА ХИРОЖ БЎЛИМИ

1. Урушиб, енгиб олинган кофир шаҳрини подшо шу шаҳарни олишда қатнашган ислом аскарига бўлиб беради.

2. Ёки у шаҳарнинг кофирларини ўзларининг ўринларида қолдириб, бошларига жизя қўйиб, ерларига хирож қўяр.

3. Ислом подшоси урушиб, енгилган шаҳарнинг асир кофирларига қуйидаги уч кишининг бирортасини қилмоқда ихтиёрлидир: ё ўлдирур, ё қул қилиб аскарларига бўлиб берур, ёки мусулмонлар фойдасига аҳд тузиб, яъни устларига жизя қўйиб, ерларига хирож қўйиб озод қилур (араб мушрикларидан, муртадлардан бошқаларини).

4. Кофирларнинг асирларини қул қилмай, устларига жия, ерларига хирож қўймай озод қилиш ва ҳақ олиб озод қилиш ва яна ҳаққи бадал олиб озод қилгач ўзларининг мамлакатларига қайтариш шарият қошида манъ қилинмишдур. Чунки бу иш кофирларни қувватлантириш бўлади.

5. Ва яна уруш қилиб енгиб олинган кофирлар мамлакатинда ғанимат (ўлжа) молни бўлиш шарият қошида манъ қилинмишдир, магар омонат этиб сақлаш учунгина бўлиш дурустдир (токи дорул исломга қайтгач қайтадан йиғиб сўнгра бўлиш учун).

6. Уруш қилувчи аскарга хизмати билан ўз ихтиёрича ёрдам берувчилар ҳамда аскарни қувватлантириш учун аскар дорул ҳарбда бўлган вақтида келиб қўшилувчилар ўлжа молини аскарлар билан тенг олурлар, яъни уларнинг улуши аскар билан бир текис бўлур.

7. Уруш ишига қўшилмаган бозорчи савдогар ва гарчи уруш ишида бўлса-да дорул ҳарбдан чиқмасдан бурун ўлган аскарга ўлжа молидан улуш йўқдир.

8. Дорул ҳарбда уруш ишида бўлганлигидан ўлжа молидан улуш тегиши керак киши дорул исломга қайтгандан сўнг ўлжа молни тақсимламасдан бурун вафот этса унинг улуши ворисларига бўлур (унинг улуши бошқа тирик аскарлар каби бўлур).

9. Дорул ҳарбда ўлжа моли жумласидан қўлга кирган нарсалардан бўлмасдан бурун аскар учун ҳожат бўлган қадари таомни, ҳайвонлар озуқасини, ёғни, ўтинни ва қурооларни истеъмол қилиш ҳалолдир.

10. Дорул ҳарбдан дорул исломга чиққандан сўнг гарчи бу нарсаларга муҳтож бўлинса-да истеъмол қилиш дуруст эмас, чунки дорул ҳарбда бўлмасдан бурун буларнинг истеъмоли зарурат ва узр учундир. Дорул исломга чиққач заруратлиги кўтарилур, чунки дорул исломга чиққач бўлиб фойдаланиш мумкиндир.

11. Бир киши дорул ҳарбда мусулмон бўлса, ўзининг ва ёш болаларининг моли ва жони амийн ва маъсум бўлур. Ва яна ўзи билан бирга бўлган моли ёки маъсумга, яъни жони ва моли амийн мусулмон ё нимийга омонат қўйган кўчадиган моли амийнликдадир. Аммо ақари, яъни кўчмайдиган моли ўлжадир.

12. Отлиқ аскарга ўлжа молидан икки улуш берилур, пиёда аскарга бир улуш берилур.

13. Отлиқ ё пиёда улуши тегишлиликда дорул ҳарбга чегарадан ўтган вақт эътиборга олинуур. Аммо жангда икки сафнинг йўлиқув вақти эътиборли эмас. Масалан, бировнинг чегарадан ўтганда оти бўлса, аммо урушга кирмасдан бурун оти

йўқолса ҳам ўлжадан отлиқ аскар улушин олур. Агар чегарадан дорул ҳарбга ўтганда пиёда бўлса, ундан чиққач отлиқ бўлиб урушга кирса ҳам ўлжа молидан пиёда аскар улушини олур.

14. Ўлжа молининг бешдан бири етимга, мискинга ва ибни сабийлга, яъни ушбу уч турли гуруҳнинг баъзисига ёки барчасига бўлинув. Ибни сабийл дегани гарчи ўз мамлакатида бой бўлса-да, йироқ ерда ғурбатга тушган мусулмондир. Унинг ғурбатда турарлик нафақалиги ёки қайтиб кетишга йўл харжи бўлмас.

15. Расул алайҳиссалом наслидан бўлган бойларга ҳеч нарса берилмас.

16. Бир киши дорул ҳарбга кириб мол ғорат этса, яъни (кофирларнинг) қўлларидан талаб олиб чиқса, бешдан бири олинур, ҳамда 14-масалада зикр қилинганидек етимга, мискинга ва ибни сабийлга сарф қилинув.

17. Дорул ҳарбга аскарсиз ва подшоҳдан рухсатсиз кириб мол олиб чиққан ҳолатда бешдан бири олинмас.

18. Мусулмон подшосининг уруш вақтида нафл қилмоғи, яъни «фалон нарсани ким қўлга туширса ўзига бўлсин», демоғи мустаҳабдир.

19. Подшоҳ нафл қилганда бирор кишига ўз улушидан ортиқ нарсани ҳадя қилур, шу нафл қилинган нарса ўз улуши жумласига кирмас. Масалан: «Ким бир кишини ўлдирса ёки бир асир келтирса ул кишига ўлдирилганнынг устидан тортиб олинган нарсалари бўлсин», деб айтмағи мустаҳабдир.

20. Подшоҳ ислом аскарларидан бировга мазкур тарийқа нафл қилурға салоҳиятли нарса кофирнинг устидан тортиб олган нарса шакли ва шунга ўхшаш, яъни олтин, кумуш шакли нарсалардир. «Кофирнинг устидан тортиб олинган нарсалар» дегани унинг оти, ўзининг ва отининг устида бўлган нарсаларидир, (юган, эгар, кийим, қирол, олтин, кумуш ва бошқа нарсалар).

125. КОФИРЛАРНИНГ БАЪЗИСИ БАЪЗИСИНИ МУЛК ҚИЛИБ ОЛИШИ БУЛИМИ

1. Кофирларнинг баъзиси баъзисини мулк қилиб хўжа бўлмоғи ва ул баъзини қул этмағи дурустдир ва яна ул баъзининг молларини мулк қилиб олмоғи дурустдир.

2. Кофирлар бизнинг молларимизни мулк қилиб олурлар, агарда бизларни енгиб, молларимизни ўзларининг мамлакатларига кўчирсалар.

3. Аммо кофирлар гарчи бизни енгалар-ла бизнинг озодларимизни ҳамда озодларимизнинг тобеъларини, яъни муко-

тибни, мударбарни, умму валадни ва қочган қулларимизни мулк қилиб ола олмаслар ва қул қилолмаслар.

4. Аммо биз кофирларнинг озодларига озодларининг мулкида бўлган молларига, қулларига ҳўжа бўла оламиз-ушбу икки иш воситаси билан, яъни уларни енгил ва дорул исломга қўчириш билан.

5. Мусулмонлардан бўлган бир киши ўзининг бир нарсасини ўлжа моллари орасидан топса-агар ўлжа моллари бўлинмаган бўлса— эвазига ҳеч нарса тўламай ўзига олур. Агар ўлжа моли бўлинмаган бўлса баҳоси баробарига олур. Аммо у нарсани бир савдогар кофир қўлидан сотиб олган бўлса сотиб олганда тўлаган қадари пулини тўлаб олур.

6. Кофирларнинг қули дорул ҳарбда мусулмон бўлиб бизнинг мамлакатимизга ёки аскаримизга келса ё қул у ерда (кофир қўлида) мусулмон бўлгач, бизга қўчиб келмасдан бурун биз ул кофирларни енгсак ҳар икки ҳолатда ул қул озод бўлур.

7. Шунингдек, мусулмон қулни сулҳ вақтида омонлик тилаб дорул исломга келган дорул ҳарбнинг кофир савдогари сотиб олса ва ўз мамлакатига олиб кетса, уруш вақтида мазкур мусулмон қул бизнинг мамлакатимизга қочиб қайтса ёки уруш вақтида аскаримизга келса ёки биз уларни енгсак озод бўлур.

8. Мусулмон савдогари дорул ҳарбга савдо билан чиққан ҳолатда уларнинг жонларига ва молларига хиёнат қилиш керак эмас.

9. Магар дорул ҳарбга савдо билан чиққан савдогар уларнинг жонларига ва молларига тегса хиёнат қилурлар, агар бу кишининг молини подшоҳлари олса ёки подшоҳдан бошқа киши олса ҳам подшоҳ билган ҳолатда олур.

10. Савдогар дорул ҳарбдан ўзининг молига ҳеч ким тегмаган ҳолатда олиб чиққан моли ҳаром. Бу мол садақа қилиб юборилур. Шу йўл билан олиб чиққани канизак бўлса савдогар уни ватий қилиши ҳаром, уни сотиб олувчига ватий макруҳдир. Садақа қилиш зарурлиги сабабли, чунки мулк ҳабийс билан мулкланган молдан садақа билангина қутулиш мумкин.

11. Дорул ҳарбдан дорул ислом мамлакатига юмуш билан чиққан ҳарбийни (кофир мамлакатининг кофир фуқаросини) дорул исломда бир йил тутилмас, мамлакат аҳволи билан таниш бўлиб қолиши мумкинлиги учун. (Бу ердаги «бир йил тутилмас» жумласидан мурод «узоқ тутилмас» деган мазмундандир.)

12. Дорул ҳарбдан дорул исломга чиққан ҳарбийга ислом подшоҳи тарафидин шундай деб айтилур: «Агар дорул исломда бир йил турсанг, сенга жизя қўямиз».

13. Агар шундай деб айтилгандан сўнг ҳарбий кофир дорул исломда бир йил турса зиммий (мусулмонлар ҳимоясида яшов-

чи кофир) қаторига ўтар: ўз мамлакатига қайтишга рухсат берилмас.

14. Бир маротаба қўйилган жизя сулҳ сабабли ўзгартирилмас.

15. Кофирлар мусулмонлардан енгилсалар ҳамда ўзларининг мулки бўлган ўринларда қолдирилсалар яҳудий, насроний каби китобийларга ва мажусийларга (китобсиз кофирга), бутга сиғинувчиларнинг араб бўлмаганларига (бойлиги ошкора зоҳир бўлганларига) ҳар йилга 48 (қирқ саккиз) дирҳам жизя қўйилур.

16. Ҳоли ўртача зиммийга бой жизясининг ярми, яъни 24 (йигирма тўрт) дирҳам жизя қўйилур.

17. Касб қиладиган фақир зиммийга бойга қўйилган қадари жизянинг тўртдан бири, яъни 12 (ўн икки) дирҳам қўйилур.

18. Бутга сиғинувчи арабга жизя қўйилмас. Агар мусулмонлар бутга сиғинувчи арабга ғолиб келсалар, болалари ва хотинлари ўлжадир.

19. Ва яна муртадга жизя қўйилмас, мусулмонлар муртадларга ғолиб келсалар болалари ва хотинлари бутга сиғинувчи арабларнинг болалари ва хотинлари каби ўлжа бўлур.

20. Бу иккисидан, яъни бутга сиғинувчи арабдан ва муртаддан ислом динини қабул қилишдан ёки қиличдан бошқа нарса қабул қилинмас, яъни бу икки гуруҳ ислом динини қабул қилмасалар бўйинларига қиличдир. Бутга сиғинувчи арабга бу ҳукмнинг бўлиши Қуръон уларнинг тилида нозил бўлиб, ҳақлигини англаганлари учун, муртадга бу ҳукмнинг бўлиши ислом динидаги кўркем ишларни кўриб, англагандан сўнг инкор қилгани учундир.

21. Насороларнинг халққа аралашмай яшаётган роҳибларига жизя қўйилмас.

22. Ёш болага, хотин кишига, қулга, канизакка жизя қўйилмас.

23. Ва яна кўрга, узоқ вақтдан бери хаста бўлиб ётувчига, фалажга ва касб қила олмаган фақирга жизя қўйилмас.

24. Ўлим сабабли ва мусулмон бўлуви сабабли жизя устидан соқит бўлур.

25. Бир зиммий кўп йиллик жизяни тўламаган бўлса бир йил учун биргина жизя тўлар, қолганлари кечирилур.

26. Ислом мамлакатадаги насороларнинг церковларида ва яҳудийларнинг канийсаларида байъат қилишларига рухсат берилмас. Бу ердаги «байъат»дан мурод йиғилиб, маслаҳатлашув ва кенгашув маъносидадир.

27. Кофирларга вайрон бўлган ибодатхоналарини тузатишга ва аввалгидан ортдирмай, эски ўрнидан кўчирмай янгисини қуришга рухсат берилур.

28. Зиммий кийимда, отланадиган ҳайвонида, ҳайвонининг устидаги эгариди ва қуролида мусулмонлардан фарқ қилиши керак. Зиммийга ридо, саллага ўхшаш шариат уламолари киядиган кийимларни кийиш манъ қилинур.

29. Зиммийга отга отланишга ва қурол билан юришга рухсат берилмас, чунки отга отланиш, қурол тақиш иззат-ҳурматдир. Туяга отланишга ҳам рухсат берилмас, хачирга, эшакка отланишга рухсат бор.

30. Зиммийлар белларига жундан бўлган қалин белбоғ тақарлар. Бу белбоғ диққат билан қараганда кўринадиган даражада ингичка бўлмаслиги керак. Луғатда буни «зуннор» дейилур.

31. Зиммийлар эшакка эгарланадиган эгарга минадилар.

32. Зиммийларнинг хотинлари мусулмонларнинг хотинларидан йўлда ва ҳаммомда фарқ қилурлар. Йўлда зиммий хотинлар чеккадан юрурлар, мусулмон хотинлар ўртадан юрурлар. Ҳаммомда мусулмон хотинларнинг изорлари зиммий хотинларнинг изорларидан фарқланадиган қилинур.

33. Зиммийларнинг уйларига, ҳовлиларига бирор белги қўйилур, токи тиланчилар ул уйнинг эгасига истиффор тиламасликлари учун. Насроларнинг уйига бир белги, яҳудийларнинг уйига икки белги, мажусийлар уйига уч белги қўйилади деган ривоят бор.

34. Хирож, жизя ва кофирлардан урушдан бошқа йўл билан олинган моллар ислом дини ва мусулмонларнинг фойдасига сарф қилинур.

35. «Ислом дини ва мусулмонларнинг фойдасига» дегани кофирларнинг ислом мамлакатига ҳужум қилиш хавфи бор ерларни мустаҳкамлаш, мусулмонлар ўтиши учун кўприк қуриш, шариат илмини асраб турувчи уламоларнинг ва закот йиғувчиларнинг ризқи, нафақасига ўхшаш нарсалардир.

36. Ва яна Худо йўлида ғазот қилувчи аскарларнинг ва уламоларнинг аҳли аёлининг ризқи учун сарф қилинур. Чунки булар ислом ва мусулмонлар хизматида бўлганликлари учун ўзлари ва аҳли аёллари касб қила олмаслар. Шунингдек, масжидлар, ҳовузлар, йўллар, работлар қурилишига сарф этилур.

37. Бирор киши муртад бўлса (Оллоҳ сақласин!) яъни дини исломни ташласа, диндан қайтса унга дини исломни арз қилинур, яъни янгидан ислом динини қабул қилишга ундалур.

38. Дини исломни ташлашига сабаб бўлган, шубҳага тушган ўрнини аниқлаб, тушунтириб берилур.

39. Дини исломга янгидан қайтишга ундалгач ўйлаб, фикрлаб кўришга муҳлат сўраса, муҳлат бериб, уч кунгача ҳибс қилиниб тутилур.

40. Агар ҳибсда уч кун ётмасдан бурун ёки ётгач тавба қил-

са, яъни калиман шаҳодатни айтиб, «Оллоҳ таолонинг бирлигига ва ҳақлигига, Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи ва салламнинг худо тарафидан юборилган ҳақ пайғамбарлигига ишондим ва дини исломни қабул қилдим», деб айтса хуш ва ҳў бўлур, аммо бундай қилмаса ўлдирилур. Ўлдирилмаги вожиб.

41. Муртаднинг тавба қилмоғи ислом динидан бошқа барча динлардан кечиши билан бўлур ёки ўзи кўчган диндан қайтиши билан бўлур.

42. Муртадни ислом динига қайтишга ундамасдан туриб, ўлдириш мустаҳаб амални тарк қилиш бўлади. Муртад шу тариқада ўлдирилса ҳам қон (хун) ҳақи тўланмас.

43. Муртаднинг молидан мулки кетиб турар то ислом динини қабул қилгунча. Агар ислом динини қабул қилса моли ўз мулкига қайтар.

44. Муртад ўлса ё ўлдирилса ёки дорул исломдан дорул ҳарбга кўчиб кетса, кўчишига ҳукм қилинса, яъни қози, «фалон муртад дорул ҳарбга кўчди, шу соатдан эътиборан у вафот этган ҳукмидадир», деб ҳукм қилса мударбар, яъни ўлгандан сўнг озод қилмоқчи бўлган қули, канизаги ва умму валади, яъни ўзидан бола туққан канизаги бўлур.

45. Муртадга бу уч ҳолнинг бириси бўлса, яъни ўлса ё ўлдирилса ё дорул ҳарбга кўчса шу заҳоти унинг олган қарзларини тўламак вожиб бўлар, гарчи кейин бериш шарти билан олган бўлса-да.

46. Мусулмон чоғида касб қилиб топган моли мусулмон ворисларига бўлур. Муртад бўлгач касб қилиб топган моли ўлжа ҳукмида бўлур.

47. Мусулмон чоғида олган қарзлари мусулмон ҳолида касб қилган молидан тўланур, муртад олган қарзлар муртад бўлгач касб қилиб топган молидан тўланур.

47. Муртаднинг никоҳи бузуқдир, яъни муртад бўлгач бир хотинни никоҳлаб олса-да никоҳ боғланмас, чунки никоҳ бир белгили динга тегишли бўлиши керак, муртаднинг эса қарорланган дини йўқ, чунки исломга қайтмаса ўлдирилур. Муртаднинг сўйган ҳайвони ва овлаган ҳайвонининг гўшти ҳаромдир.

49. Муртаднинг хотинини талоқ қилмоғи ва канизагини умму валад қилмоғи дурустдир, яъни канизаги бола туғса «бола меники» деб даъво қилса боланинг насаби собит бўлур, канизаги бола онаси бўлур.

50. Нарса сотиши ва бошқа турли муомалалари (масалан қулни озод қилиши, сотиб олиши, ижарага нарса бериши, олиши, ҳада қилиши ва бошқалар) тўхтатиб турилур, икки тарафнинг бири зоҳир ва собит бўлгунча..

51. Янгидан ислом динига қайтса тўхтатиб турилган савдо-сотиғи ва бошқа муомалалари йўлга қўйилур, дурустга айла-

нур. Аммо муртад ҳолида ўлса ёки ислом динига қайтмагани учун ўлдирилса ёки дорул ҳарбга кўчса ва ҳамда кўчганлиги билан қози ҳукм қилса (44-масалада айтилганидек) ҳамма муомаласи бузилур.

52. Муртад дорул ҳарбга кўчгач, юқорида айтилганча қози унинг дорул ҳарбга кўчганлиги билан ҳукм қилмасдан бурун мусулмон бўлиб қайтса гуё асло муртад бўлмаган киши шаклдидир.

53. Дорул ҳарбдан қози ҳукм қилгандан сўнг қайтса, моли ворислар қўлида бўлса — бор қадарини олур, тарқаб кетганини ололмас.

54. Хотин киши муртад бўлса, эркаклар шаклли исломга ундалур, аммо исломга қайтишдан бош тортса ўлдирилмас, балки мусулмон бўлгунча ҳибсда сақланур.

55. Муртад хотиннинг сотув-олув, ҳадя ва бошқа муомалаларда тасарруфи дуруст, аммо ўлса ёки дорул ҳарбга кўчса тасарруфи бузилур.

56. Муртад хотиннинг касбидан ҳосил бўлган моли ворисларига бўлур у молни хоҳ мусулмон ҳолида, хоҳ муртад ҳолида касб қилиб топган бўлсин. Аммо меросидан эрига улуш тегмас, чунки муртад бўлган соатдаёқ ораларида талоқи бойин воқеъ бўлур.

57. Ақлли ёш боланинг муртад бўлиши ва мусулмон бўлиши болиғ кишилар шаклдидир, яъни унга ҳам болиғ кишиларга юритиладиган ҳукмлар юритилур.

58. Ёш бола муртад бўлган ҳолатда ислом динига қайтишга мажбур қилинур, аммо ислом динини қабул қилмаса ўлдирилмас, балки хотинлар каби ҳибсда сақланур.

126. БОҒИЙЛАР БҮЛИМИ

1. Боғийлар — мусулмонлар подшоҳига итоатдан ва бўйинсунушдан бош тортган мусулмон кишилардир.

2. Подшоҳ уларни итоатга қайтишга ундар. Нима сабабдан ва нима тўғрисида шубҳага борганларини билиб, шубҳаларини кеткизар.

3. Агар подшоҳдан бош тортувчилар ёмон ўй билан бир жойда йиғилишиб турсалар, уларга қарши уруш бошлаш мусулмонларга ҳалол бўлур.

4. Уруш бошлангач, бош тортувчиларнинг жароҳатланганларини ўлдириб тамом қилинур. Уруш сафидан қочувчиларни қувиб етиб ўлдирилур, агар улар мадад оладиган куч мавжуд бўлса. Аммо улар мадад олиб турадиган жамоат, куч мавжуд бўлмаса ярадорлари ўлдирилмас, қочганлари қувилмас.

5. Подшоҳдан бош тортувчи мусулмонлар билан урушганда хотинлари, болалари, кексалари, бир ерда ётадиган касаллари, кўрлари асирликка олинмас.

6. Моллари ҳибс қилинур (ўзларига берилмас) то тавба қилиб, подшоҳга бўйин эгмагунларича.

7. Урушда керак бўлган ҳолатда подшоҳдан бош тортувчиларнинг қуроллари, отлари истеъмол қилинур (яъни мусулмонлар фойдасига ишлатилур). Бу ишда подшоҳ ихтиёрлидир.

8. Подшоҳдан бош тортувчи подшоҳга мутёъ (бўйинсунувчи)ни ўлдирса, қаралур: агар бу бош тортишида ҳақ эканлигини даъво қилса бу ўлдирувчига ўлдирилмиш кишидан мерос тегадиган киши бўлса мерос олур, аммо ўзининг бош тортишида ҳақ эканлигини даъво қила олмаса мерос тегмайди.

9. Подшоҳга бўйинсунувчи киши бош тортувчини ўлдирган ҳолатда ўлдирилган бош тортувчидан қариндошлиги сабабли ўлдирувчига мерос тегадиган киши бўлганда мерос олган шакллидир, чунки итоатли киши ҳақлик билан ўлдирилмишдир. Мерос тегадиган киши ноҳақ ўлдирган ҳолатда мерос ололмайди.

10. Подшоҳдан бош тортувчиларнинг бириси ўзига ўхшаган иккинчи бош тортувчини ўлдиргани сабабли ҳеч нарса: на қасос, на хун на каффорат вожиб эмас, чунки боғийлар мамлакати дорул ҳарб шакллидир.

127. ЖИНОЯТЛАР КИТОБИ

«Жиноят» сўзи луғатда жиноят ва гуноҳ маъносида, шарият истилоҳида одамнинг жонига ё аъзоларига зарар келтириш маъносидадир. Одамни ўлдириш беш турли бўлади:

1 — билиб (атайлаб) ўлдириш;

2 — билиб (атайлаб) ўлдирганга ўхшаб ўлдириш;

3 — хато (билмай) ўлдириш;

4 — хато (янглиш) ўлдирганга ҳисоб қилинадиган ўлдириш;

5 — сабаб билан ўлдириш.

Ҳар қайсининг баёни қуйида келур.

1. Атайлаб ўлдириш шуки, ақлли, болиғ киши иккинчи бир кишини аъзоларини титиб юборадиган (масалан олов, темир) қурол ҳам шу жумладан) ёғоч бўлса ҳам учланган ё темир қадалган) нарса билан ўлдиради.

2. Атайлаб ўлдириш билан ўлдирувчи зўр гуноҳкор бўлур. Унинг гуноҳи ўлдирилмишнинг валийси кечуви билан ҳам кечилмас, балки тавба ва истиғфор зарур бўлади ҳамда қасос вожиб бўлур, яъни ўлдирилмиш ўрнига ўлдирувчининг ўлдириш зарур бўлур. Маййитнинг валий асабаси (энг яқин қариндоши) афв қилган ҳолатда ёки бир миқдор мол баробарига сулҳ қилишган ҳолатда ўлдирувчи ўлдирмас. Ҳарҳолда афв қилган

3. Атайлаб ўлдирганга ўхшаб ўлдириш шуки, унда ақлли, болиғ киши иккинчи кишини аъзоларни титиб юборадиган нарсалардан бошқа нарса билан уриб (ё санчиб) ўлдиради. Ўлдириш нияти билан урган нарсаси аъзоларни титиб юборадиган бўлмайти (таёқ, қамчига ўхшаш). Бунда ўлдирув қасди билан суқмаган (урмаган) бўлур, балки огритув ё қўрқитув нияти билан урган (суққан) бўлур.

4. Атайлаб ўлдирганга ўхшаб ўлдириш туфайли ўлдирувчи гуноҳкор бўлур, каффорат тўлаш вожиб бўлур ва ўлдирувчининг оиласига оғир дия (хун) вожиб бўлур. Аммо қасос қилинмас (ўлдирувчи ўлдирилмас). Оғир хун юз туядир. Туядан бошқа нарса билан ҳукм қилинганда оғир хун солинмас. Каффорат «Хун китоби»нинг 5-масаласида баён қилинганидек бир мўмин қул озод қилишдир. Бир мўмин қул озод қилишдан ожиз бўлса икки ой туташ рўза тутади.

5. Аъзони титиб юборадиган нарсадан бошқа нарса билан урганда ўлдирмаса-да, бирор аъзони майиб қилса қасддан урган ҳукмида бўлиб, урувчининг ўша аъзоси қасос қилинур.

6. Ўлдирувчи ўзининг феъли билан хато ўлдирувида масалан ўқ отиладиган нишонга отганда у ўқ одамга тегса ёки ул ўлдирувчи кийикка ё ҳарбийга отдим деб гумон қилиб ўқ отганда мусулмонга ё зиммийга тўғри келса хато, яъни янглиш ўлдириш бўлади.

7. Ўлдиришнинг тўртинчи тури янглиш ўлдирганга ҳисоб қилинадиган ўлдиришки, у ухлаётган кишининг устига иккинчи бир киши йиқилиб, ўлдириб қўйишига ўхшашдир. Бу икки турли ўлдиришда, яъни янглиш ўлдириш ва янглиш ўлдирганга ҳисоб қилинадиган ўлдиришда каффорат вожиб бўлур ҳамда оқилага (изоҳи кейин келур) хун вожиб бўлур.

8. Ўлдиришнинг бешинчи тури сабаб билан ўлдиришдир. Бу турдаги ўлдириш, масалан: ўзининг мулки бўлмаган ерда қудуқ кавлаганда унга киши тушиб ўлишига ўхшашдир. Масалан, ўзининг мулки бўлмаган ерда қудуқ қазиса, шу қудуққа биров тушиб ўлса, ўлдирувчи хун тўлаши вожиб бўлур, бошқа жазо йўқ.

9. Аввалги тўрт турли ўлдиришда ўлдирилмишдан ўлдирувчига мерос тегадиган бўлса ўлдирувчи меросдан маҳрум бўлур. Фақат бешинчи турдаги ўлдиришдагина, яъни сабаб билан ўлдиришдагина ўлдирилмишдан ўлдирувчига мерос тегар.

10. Сабийлик, хотинлик, қуллик, девоналик, кўрлик, хасталик, зиммийнинг кофирлик камчилиги қасосда эътиборга олинмас, яъни сабий (ёш бола)ни болиғ киши, хотинни эркак киши, қулни озод киши, девонани соғ киши, кўрни кўзи очиқ киши, хаста (қўли ё оёғи кесик)ни ҳамма аъзоси бутун киши, кофирни мусулмон киши ўлдирса барча ҳолатларда ўлдирувчи қасос

қилинур (ўлдирилур). Юқоридаги ўлдирилмишларнинг камчиликлари эътиборга олинмас.

11. Хўжа ўзининг қулини ва канизагини ўлдируви сабабли қасос қилинмас (ўлдирилмас), гарчи қул иккинчи киши билан орадаги қул бўлса-да. Ва яна ўзининг боласини ўлдируви сабабли ва боласининг қулини ўлдируви сабабли қасос қилинмас.

12. Бадали китобатга (мукотаба тузишга) етарлик моли бор мукотабни ўлдирув сабабли қасос вожиб эмас, агарда ул мукотабнинг молига ворис бўладиган қариндоши бўлса ҳамда хўжаси бўлса, яъни ўлдирувчи ёт киши бўлса ҳам қасос талаб қилувчи валий муштабаҳ, яъни қон истовчи киши хўжами ёки ворис қариндошними эканлиги аниқ бўлмаганлиги учун ўлдирувчи ўлдирилмас. Аммо моли бадали китобатга етмаса унинг валийси хўжаси эканлиги аниқ бўлганлиги учун ўлдирувчи қасос қилинур.

13. Ота бировни ўлдирган ҳолатда қасос талаб қилурға ўғил ворис бўлиб қолса қасос соқитдир, ота ҳурмати учун. Масалан, бир киши ўз ўғлининг умму валадини, яъни боласининг онаси бўлган канизакни ўлдирса ўлдирувчи қасос қилиниши жерак эди; лекин қасос талаб қилувчи валий ўзининг ўғли бўлганлиги учун қасос, яъни ўлдирув учун ўлдирув отадан соқит бўлар.

14. Ўлдирувчини қасос қилиш зарур бўлганда қилич, пичоқ шаклли ўткир темир билан чопиб ўлдирилур, гарчи ўзи тош билан уриб ёки ўт билан ёндириб ўлдирган бўлса-да.

15. Ўлдирилмишнинг қасос талаб қилувчилари (валийлари) бири болиғ ва бири сабий бўлса, болиғ валий дарҳол, яъни сабий валий улғаймасдан аввал қасосни талаб қилиб бажо келтирур, яъни ўлдирувчини ўлдирур. Масалан, биров бировни ноҳақ ўлдирса, ўлдирилмишнинг қонини даъво қилишга бир даражадаги асабалари (яқинликда бир хил қариндошлари) кўп бўлса, уларнинг баъзиси болиғ, баъзиси сабий бўлса, болиғ асабалар қонни даъво қилиб ўлдирувчини ўлдирурлар, сабий асабаларнинг болиғ бўлишини кутмаслар.

16. Урушда икки саф йўлиққан вақтда бир мусулмон иккинчи мусулмонни мушрик деб гумон қилиб ўлдириб қўйса ўлдирувчига каффорат ва хун вожиб бўлур. Қасос вожиб бўлмас, чунки ўлдирилмиш мусулмон мушриклар орасига гарчи янглишиб кирган бўлса ҳам уларнинг сафини кўпайтирганлиги сабабидан маъсумликдан тушмишдир, ўлдирувчига унинг мушриклар сафига янглишиб кирганлиги маълум эмас. Аммо мушрикларга ёрдам бериш учун улар орасига кирган ҳолатда ўлдирилса ўлдирувчига каффорат ҳам, хун ҳам вожиб эмас — мушриклар сафидагиларни ўлдириш мубоҳ(мумкин) бўлганлиги учун.

17. Қўйида мазкур тўрт сабаб билан ўлган ҳолатда, яъни ўзини-ўзи жароҳатлаб, Зайд жароҳатлаб, йиртқич ҳайвон жароҳатлаб ва илон жароҳатлаб шулар туфайли ўлса Зайд хуннинг учдан бирини тўлар. Узини ўзи қилган жароҳати (агар атайлаб жароҳатлаган бўлса) эса дунёда ҳисобга кирмас, охиратда азобланур. Йиртқич билан илон икки улушни тўламаслар, бас, Зайдга учдан бири қолди.

18. Қиличини қинидан чиқариб ўқталувчи ақлли, болиғ кимсани ўлдирув сабабли ҳеч нарса вожиб бўлмас, хоҳ шаҳарда ва ё қишлоқда, хоҳ даштда, хоҳ кундузи, хоҳ кечаси бўлсин. Шунингдек, даштда хоҳ кундуз, хоҳ кечаси бўлсин таёқ ё кесак билан ўқталувчини ҳамда кечаси шаҳарда таёқ ё кесак билан ўқталувчини ўлдириш сабабли ўлдирувчига ҳеч нарса вожиб бўлмас. Аммо кундузи шаҳар ё қишлоқ ичида таёқ билан ўқталувчини ўлдириш сабабли қасос вожиб бўлур, чунки кундузи шаҳарда ёрдамга биров улгуриши мумкин, шунинг учун таёқ ўқталиши билан ўлдириб қўйиш тузук бўлмайди. Аммо қилич билан ўқталган ҳолатда ёрдамга ҳеч ким улгурмайди, шунинг учун ўлдириш дуруст бўлади.

19. Хун тўлаш ўлдирувчининг ўз моли ҳисобидан бўлур, агар ўлдирувчи мукаллаф бўлмаса, яъни сабий ё мажнун бўлса.

20. Тепишга, тишлашга ҳамла қилиб келган туяни ўлдирса ўлдирувчига туянинг баҳосини тўлаш вожиб бўлур.

21. Жондан бошқа аъзоларга зарар келтирган ҳолатда қасос қилиш, яъни жароҳат қилувчини ҳам худди шундай жароҳатлаш вожиб бўлур, агар ўхшаш жароҳат қилиш мумкин бўлса масалан қўлини, оёғини бўғинидан кесишга ўхшаш, қулоқни тагидан кесишга ўхшаш. Агар ўхшаш жароҳат етказишнинг имкони бўлмаса хун тўланур.

22. Ва яна бош ёришнинг ҳар қандай турида қайсига ўхшатиб жароҳатлаш имкони бўлса шундай қасос қилинур.

23. Шунингдек, бирор нарса суқиб ёки бошқача йўл билан бировнинг кўз нурини кетказган кишининг ҳам кўз нурини кетказурлар. Бунда аввал жазоланувчининг юзига пахта ҳўллаб ёпилур сўнг кўзига ўтда қиздирилган ойнак ё темир босилур, то кўзининг нури кетгунча

24. Аммо кўзини томири билан ўйиб чиқарган ҳолатда қасос қилинмас, балки хун вожиб бўлур, чунки бунинг ўхшашини қилиш мумкин эмас.

25. Суякда қасос қилиш йўқ (биров бировнинг бирор еридаги суягини синдирса, синдирувчига қасос қилиш йўқ), магар тишда қасос бор. Бас, биров бировнинг тишини синдирса ўрнинга ўзининг ҳам тиши синдирилур

26. Агар биров бировнинг тишини синдирса, синдирувчининг тишини эгов билан эговлаб қасос олинур.

27. Жондан бошқа жиноятда эр билан хотин орасида қасос йўқ. Масалан эр ўзининг хотинининг қўлини синдирса қасос қилинмас, балки арш тўлар, арш аъзо хуни маъносида.

28. Шунингдек, озод билан қул орасида ҳамда икки қул орасида аъзогагина камчилик еткизган ҳолатда қасос йўқ, чунки озод билан қул орасида баробарлик йўқ. Шунингдек бир қул билан иккинчи қул орасидаги баҳода ҳам баробарлик йўқ. Бинобарин арш вожиб.

29. Бошни миясига қадари кесиб ёки қоринни ичкаларгача кесиб жароҳат етказган ҳолатда, шунингдек, тилни ва закарни кесган ҳолатда қасос йўқ, магар тагига қадари кесган ҳолатда қасос қилинур, чунки бунинг қадариси бўйинга ўхшаб маълумдир. Аммо тилни бутунлай, закарни бир миқдор кесилган ҳолда чамаси маълум эмаслиги учун арш тўлар.

30. Маълум киши қасос билан хун орасида ихтиёрлидир, яъни иккаласидан хоҳлаганини танлар, шу ҳолатдаки агар мазлумнинг қўлини кесувчининг қўли камчиликли бўлса, масалан, бир ё икки бармоғи кам бўлиб, тутганда комил бўлмаса ёки бир қўли фалаж бўлса, қасос билан арш орасида ихтиёрлидир.

31. Ёки боши ёрилмиш мазлумнинг яраси бошининг ҳар икки тарафини қоплаб олса, аммо бу қадари яра бош ёрувчининг боши зўрлиғи (катталиғи) сабабидан бошининг ҳар икки тарафини қоплаб олишнинг иложи бўлмаса, боши ёрилмиш мазлум қасос билан арш орасида ихтиёрлидир.

32. Бир кишини ўлдируви сабабли қасос қилиниши керак бўлган кишининг ўлими сабабли қасос тушар ҳамда кейин (қариндошларига) хун тўлата олмаслар.

33. Ва яна ўлдирилмишнинг валийси (энг яқин қариндоши) афв қилиши билан ҳамда мол баробарига сулҳ қилиши билан ўлдирувчининг устидан қасос тушар. Аммо ўлдирилмишнинг валийлари кўп бўлиб, уларнинг биттаси афв қилса ёки сулҳ тузса бошқалари хун улушларини олурлар.

34. Бир кишини кўп киши жам бўлиб ўлдирувлари сабабли барчалари қасос қилиниб ўлдирилур, шунингдек бунинг аксинчасида, яъни бир киши кўп кишини ўлдирган ҳолатда барчаси учун ушбу ўлдирувчини ўлдириш етади. Бу ҳолатда ўлдирилувчиларнинг биттасининг валийси келиб ўлдирувчини қасос қилиб ўлдиришни талаб этса, золим ўлдирилур, бошқа ўлдирилмишларнинг валийлари кутилмас, ҳамда улардан қон исташ ҳуқуқи тушар.

35. Бир қўл учун икки қўл кесилмас, яъни бир кишининг бир қўлини икки киши биргалашиб кесса ҳеч қайсининг қўли кесилмас, балки ҳар иккаласи арш тўлар.

36. Бир қул бир кишини ўлдирганлигига иқрор бўлса, қасос қилинур.

37. Бир киши бир кишини ўлдириш учун ўқ отса, ўқ ул кишига тегиб ўтиб иккинчи кишини ҳам ўлдирса, ўлдирувчи аввалгиси учун қасос қилинур Иккинчиси учун оқиласи устига хун тўлаш вожиб бўлур.

38. Бир кишининг қўли кесилса ёки бир аъзоси жароҳатланса сўнг қўл кесувчи ёки жароҳатловчи қўл кесувдан ё жароҳатдан афв қилинса, сўнг мазлум ушбу жароҳатдан вафот этса жароҳатловчи унинг хунини тўлайди.

39. Агар мазлум аъзосини жароҳатловдан ёки қўлини кесувдан афв қилганда: «ушбу жароҳатдан ҳамда қўл кесувдан келган зарардан кечдим», деб афв қилса жондан ҳам афв бўлур (яъни шу жароҳат туфайли ўлса қасос қилинмас) унинг ўрнига қасос қилинмас, лекин қаралур: агар жиноят қилмоғи ёки кесмоғи янглиш бўлганми ё қасддан атайлаб бўлганми. Агар хатоан бўлган бўлса (6—7-масалаларда баён қилингандек, хатоан ўлдирувга каффорат ва хун вожиб бўлар эди), афв қилувчининг молининг учдан биридан афв бўлур, яъни ўлувчи мазлумнинг ушбу жароҳатловчидан олиши керак бўлган хундан бошқа ҳеч қандай моли бўлмаса мазлумнинг ворисларига хуннинг уч улушидан икки улушини тўлар. Аммо мазлумнинг вафоти вақтида соф ўзига қарашли моли икки хун баҳоси қадари бўлса бутун хун кечилур, чунки бутун хун мазлумнинг ўзига қарашли молнинг учдан бири эди. Агар жиноят қилмоғи қасддан бўлган бўлса ва мазлум юқорида зикр этилгандек афв этган бўлса, бутун молидан афв бўлур, мазлумнинг вафоти вақтида (олдидан) қўлида ҳеч моли бўлмаса-да, ворислари жиноят қилувчидан хун тўлата олмаслар, чунки иккинчи масалада баён қилинганидек атайлаб ўлдирувнинг жазоси ўлдириб қасос олиш эди. Уша қасос кечилмишдир, шундан ворисларнинг ҳаққи йўқдир.

40. Ўлдиргани учун ўлдирувчини қасос қилиш ҳуқуқи энг аввало ворисларга собит бўлур.

41. Бас, мазлумнинг **ворисларининг** бири бошқалари учун даъвогар бўла олмас, то улар тарафидан вакил бўлмай туриб.

42. Бас, шундай бўлса (яъни мазлумнинг ворисларидан бири бошқаларидан вакиллик) ваколат (олмай туриб улар учун даъвогар бўла олмаса) икки ака-уканинг оталарини биров ўлдирса, шу икки ака-уканинг бириси ғойиб бўлса (яъни воқеа бўлган жойда ҳозир бўлмаса) ҳозир бўлгани фалончининг отасини ўлдирганини исбот қилиб, қасос талаб қилса ҳам қасос қилинмас, ҳозир бўлмагани афв қилиш эҳтимоли бўлгани учун. Ғойибдаги шериги қайтгач ҳозир бўлгани янгидан исбот қилур.

43. Отасининг хатоан ўлдирилганлигини ҳамда вафот этган отасининг бировдан оларини уйдаги қардоши иккинчи қардоши ғойиб вақтида исбот қилса ғойиб қардоши қайтгач янги-

дан исбот қилишга ҳукм қилинмас, чунки мол ворисларга мерос йўли билан собит бўлади. Аммо 40-масалада баён қилинганидек ворисларга собит эмас (хатоан ўлдирилганда хун вожиб бўлар эди).

44. Хун ёки каффорат тўлаш ҳақида ўқ отган вақт эътиборлидир, ўқ теккан вақт эмас.

45. Бас, мусулмонга ўқ отувчига хун вожиб бўлади, гарчи ўқ ул мусулмонга (Оллоҳ сақласин) муртад бўлгач тегса-да, яъни бир киши бир мусулмонга кийик (ё бошқа ҳайвон) деб ўйлаб ўқ отса, ўқ етиб келмасдан бурун ўқ етиб келиб тегса ўқ отувчига хун тўлаш вожиб бўлур, имом Аъзам қошларида. Аммо имомайни: «Ҳеч нарсa вожиб эмас, чунки ўқ етиб келган вақт эътиборга олинур, (ўқ отилмиш) муртад бўлуви билан баҳодан чиқди» демишлар.

127. ДИЙАТ КИТОБИ

1. Дийат — ўлдирилган кишининг қолганларига, яъни қардошларига ўлдирган томоннинг жон баробарига тўлайдиган хун ҳақидир. Хун ҳақи минг олтин танга (бир мисқолдан ясалган динар), кумушдан минг дирҳамдир (ўн дирҳами етти мисқол), туядан юз туя берилур.

2. Қасддан ўлдирганда туя ҳисобидан дийат тўланурки, бунда тўрт турли ёшдаги туялардан йигирма бештадан қилиб, тўрт улуш этиб берилур. Бир улуши бир ёшга тўлган урғочи туя, иккинчиси, икки ёшли она туя, учинчиси, уч ёшга тўлган она туя, тўртинчиси, тўрт ёшга тўлган она туя.

3. Бу каби тўрт турли туядан дийат бериш оғир дийат — дийати муғаллазадир. Оғирлиги туянинг сонидан эмас, балки бу ёшдаги туяларни бирма-бир топиш амримаҳолдир.

4. Янглиш ўлдирилган суратда дийат юз туя бўлур, лекин ёшга қараб беш улуш қилинур. Бир ёш она туядан йигирма туя, икки ёш она туядан йигирма туя, уч ёшга тўлган она туядан йигирма туя, тўрт ёшга тўлган она туядан йигирма ҳамда бир ёшга тўлган эркак туядан йигирма туя берилур. Хато сабабли содир этилган жиноятга енгилроқ дийатдир.

5. Қасддан ва билмасдан ўлдиришнинг каффорати — бир мўъмин қул озод этмақдир. Агар бу чорадан ожиз бўлса, икки ой мунтазам, кетини узмасдан рўза тутар.

6. Бу икки ҳолатдаги жиноятнинг каффоратига эмизикли қул болани озод қилиш дуруст, агар отаси ёки онаси мусулмон бўлса. Аммо ҳали ҳомиладаги болани каффорат учун озод қилиш дуруст эмас.

7. Аёллардан жиноят содир бўлганда эркаклардан олинадиган дийатнинг ярми олинади.

8. Зиммий жиноят қилган суратда ҳукми мусулмон жиноят қилгандаги кабидир.

9. Бурунга зарар келтирган суратда (масалан, ҳидлай олмайдиган бўлиб қолса), жинсий аъзога зарар келтирганда, ақлга зарар келтирганда, бешта ҳиссиётнинг биттасига зарар келтирганда, тилга зарар келтирган суратда сўйлаша олмаслик ёки алифбодаги ҳарфларнинг ярмидан кўпини айта олмаслик даражасида зарар топса, соқолини юлиб ёки сочини дорн билан буткул чиқмайдиган этиб ташлаган бўлса — зарар етказувчига тўлиқ дийат вожиб.

10. Шунингдек, бадандаги жуфт аъзонинг ҳар иккисига зарар етказилса тўлиқ дийат, биттаси зарар кўрса ярим дийат вожиб бўлур.

11. Киприклар ўсадиган ер, яъни қабоқларнинг тўртта бурчининг барчасига талофат етказилса тўлиқ дийат вожиб бўлур.

12. Оёқ, қўл бармоқларига зарар етказилса, ҳар бармоқ учун тўлиқ дийатнинг ўндан бири ундирилади. Бармоқларнинг барчасига талофот етказилса тўлиқ дийат тўланур.

13. Бош бармоқдан бошқа бармоқларнинг ҳар бўғим учун тўлиқ дийатнинг ўндан бирининг учдан бири вожиб бўлур. Бош бармоқнинг бўғини зарар кўрса ўндан бир дийатнинг ярми вожиб бўлур.

14. Шунингдек, ҳар бир зарар етказилган тиш учун дийатнинг ўндан бирининг ярми вожиб бўлади.

15. Ҳар бир аъзога уриш сабабли зарар етказилса (масалан, кўз кўрмай қолса, қўл ишламай қолса) тўлиқ дийат вожиб бўлур.

16. Бошига уриб ёргани учун қасос йўқ. Магар қасддан териси шилиниб суяги кўринарлик даражагача ёрган бўлса урган кишидан қасос олинур, яъни берган азоби баробарида жазоланур.

17. Билмасдан шу даражада бошини ёрса урган кишига тўлиқ жон дийатининг ўндан бирининг ярмини тўлаш вожиб.

18. Уриб бош суягини синдирса билмасдан тўлиқ дийатнинг ўндан бири вожиб бўлур.

19. Билмасдан уриб бош суягини ўрнидан қўзғатса дийатнинг ўндан бири ҳамда унинг ярми вожиб. Масалан, эр кишига 1500 дирҳам вожиб.

20. Бошнинг ёрилиши мияни ўраб турган пардагача етган суратда ҳамда миянинг ўзига етган суратда тўлиқ дийатнинг учдан бири вожиб.

21. Бошни ёрган пайтда мияга ўтиб бошнинг иккинчи тарафидан тешиб чиққан суратда дийатнинг уч улушидан икки улуши вожиб.

22. «Ҳариса» — яъни бошга урилгандан сўнг териси шилиниб қон оқмаса, «дамна» — яъни териси шилиниб қон чиқса ҳам оқмаган суратда, «дамайя» — яъни бошнинг териси шилиниб қон оққан суратда, «базна» — яъни бошнинг териси этигача ёрилиб қон оқса, «муталаҳама» — бошнинг териси ва эти ёрилса, «самҳак» — бошнинг териси ва эти ёрилиб суякка етса бир одил кишига ҳукм қилдирилуру.

23. Жароҳатланган киши қул бўлса, одил киши у қулнинг олдинги, яъни жароҳатланмаган соғ пайтидаги баҳосини аниқлар, сўнгра жароҳатланган пайтдаги баҳосини аниқлаб, икки баҳо ўртасидаги тафовут миқдори дийатдир. Жароҳатловчига шу тафовутни тўлаш вожиб. Фатво ушбу сўзгадир.

24. Бир қулнинг барча бармоқлари билатнинг ярми билан кесилган суратда ярим дийат вожиб бўлуру ва одил кимсанинг ҳукми вожиб. Яъни бармоқлар учун ярим дийат, билатнинг ярми учун одил кишининг ҳукми.

25. Бармоқларнинг учи учун алоҳида дийат йўқ, балки бармоқлар билан бирга дийат ҳисоблануру.

26. Ортиқ бармоқни кесиб туширган суратда, масалан бировнинг бармоқлари олтита бўлса, ёш боланинг кўзига, тилига зарар еткизса бир одил кишининг ҳукми лозим. Яъни ул ҳукм қилган қадари тўлов вожиб бўлуру, агар кўзнинг кўришига, тилнинг сўзлашига, закарининг ҳаракатига қараганда аввал саломатлиги маълум бўлмаса. Аммо маълум бўлса болиғлар дийати тўлатилуру.

27. Жароҳат қилиб жиноят қилувчи киши жароҳатланган кишининг жароҳати тузалгач қасос қилинуру.

28. Сабий, яъни балоғатга етмаган боланинг ҳамда мажнуннинг қасддан жароҳат қилмоқи хато ҳукминдадир. Буларнинг зарар келтируви сабабли оқилларга дийат вожиб бўлуру. Каффорат вожиб бўлмас ҳамда меросдан маҳрум бўлмаслар. Яъни сабий ёки мажнун ўзига мерос қолдирадиган кишини ўлдирса меросдан маҳрум бўлмас. Оқил киши ўлдирса меросдан маҳрум бўлади.

29. Бир киши бир хотиннинг қорнига урса ё тепса ва шу сабабли хотиннинг ҳомиласи ўлик тушса, беш юз дирҳам вожиб бўлуру.

30. Агар тирик бола тушса ва бир оздан сўнг ўлса урувчи кишига бутун киши дийати, яъни ўн минг дирҳам вожиб бўлуру.

31. Агар ҳомиладор хотиннинг қорнига уриб ё тепиб хотин ўлик бола туширса, сўнгра хотиннинг ўзи ўлса — беш юз дирҳам бола дийати, беш минг дирҳам онасининг дийати вожиб бўлуру.

32. Ҳомиладор хотиннинг қорнига урилгач ўлса, ўлгач ўлик бола тушса — фақат она дийати — беш минг дирҳам вожиб.

33. Агар ҳомиладор хотиннинг қорнига уриб ё тепиб урил-
гач, хотин ўлса, сўнгра боласи тирик туғилиб у ҳам ўлса — икки
дийат тўлаш вожиб бўлур.

34. Ҳомиладор хотиннинг қорнига уриб, қорнидаги болага
зарар келтирганлиги учун тўланган дийат боланинг ворисла-
рига бўлур.

35. Ҳомиладор чўрининг қорнига уриб ё тепиб қорнидаги
боласини туширса, эр бола бўлса тирик ҳолидаги баҳосининг
ўндан бирининг ярмини тўлаш вожиб бўлур. Қиз бола бўлса
тирик ҳолидаги баҳосининг ўндан бирини тўлаш вожиб бўлур.

36. Баъзи аъзолари зоҳир бўлган бола комилликка етган
бола ҳукмидадир.

37. Ўзининг ҳомиласини эрининг рухсатисиз дори билан ёки
бошқа бир йўл билан туширса боланинг дийатини хотиннинг
оқиласи тўлар. Аммо эрининг изни билан туширса тўламас,
тавба-истигфор қилиш вожиб бўлур.

128. КИШИЛАР ЎТАДИГАН ЙЎЛ ЁҚАСИДАН ҲОЙДАЛАНИШ БЎЛИМИ

1. Бир киши одамлар ўтадиган йўлда девор қурса, қувур
ётқизса ёки уйнинг бурчакларини одамларникидан ортдириб
бино қилса, масалан болохона қурса ёки дўкон қурса дуруст,
агар одамларнинг ўтиб қайтишига бундан зарар кўрмаса.

2. Гарчи халақит бермаса ҳам бунақа йўл устига қурилган
нарсани бузмоқ ҳаққи ҳар ким учун бордир.

3. Халқ ўтиб юрмайдиган, балки бир неча ҳисобли кишилар
шерик бўлиб ўтиб юриш учун қолдирилган ерда бундай нар-
саларни ўша шерик кишиларнинг рухсатисиз қуриш дуруст
эмас.

4. Қишлоқ ёки йўлда қурилган нарсалар бировни босиб ўл-
дирса, қурган одамнинг оқиласи ўлган кишининг дийатини тў-
лар.

5. Шунингдек, агар бир киши йўлнинг маҳкам эмас, балки
омонатгина бир жойига тош қўйса, у тош силкиниб бировга
зарар етқизса ёки у тош силкиниб бировга зарар етқизса ёки
халқ юрадиган йўлга ёки бир неча киши ўзаро келишиб йўл
қилган ерга қудуқ қазса ва унга биров тушиб ўлса, ўлган ки-
шининг дийатини ўша тош ва қудуққа масъул бўлган киши
тўлар.

6. Бундай ўринга ёки қудуққа бир киши тушиб кетса, қат-
тиқ тушганликдан ёки ғарқ бўлиб ўлмаса, балки очликдан ёки

сувсизликдан ёки жунжикиб, совуқ қотиб ўлса дийат тўлаш вожиб эмас.

7. Агар йўлга қурилган девор сўри йиқилиб ҳайвонга талофат еткизса, қазувчи ёки қурувчининг ўзи тўлайди, оқиласи тўламас, агар у жарни қуришга ёки қазिशга имом рухсат бермаган бўлса.

8. Халқ юрадиган йўлга туташган деворни тадбир-тасарруф қилувчи кишидан у деворни бузиб ташлашни мусулмон ё зиммий талаб қилса—хабари мана шу бўлимнинг 10-масаласида келади.

9. Хавфли деворни бузиш ихтиёрида бўлган киши деворни гаровга қўйувчи киши кабидир.

10. Сабий боланинг отаси ҳамда васийи каби мукотаб ҳамда савдогар қул каби у деворни бузиш ихтиёрида бўлганлар бузиш ихтиёрида бўлиб бузмасалар бузарлик муддат ўтса девор йиқилиб молга талафот етса ўзи тўлар. Агар бирон кишига зарар етказса унинг оқиласи тўлар.

11. Деворни бузиш ёки тузатишга буюрилган киши мазкур деворни сотса ҳамда сотиб олувчи бунинг қўлидан қабул қилиб олса, сўнгра девор йиқилиб бир нарсага зарар еткизса ё бировни босиб ўлдирса деворни бузишга буюрилган киши тўламас ҳамда у ўлган киши учун деворни бузишга буюрилган кишининг оқиласи дийат тўламас.

12. Ёки шунақа хавфли деворни бузишга ихтиёрли бўлмаган кишига деворни бузиш буюрилса, у бузгунча девор йиқилиб талафот етказса у киши тўлаши керак бўлади, худди омонат сақловчи кишига ўхшаш ва шунга ўхшаш бошқа нарсалар каби.

13. Бир кишининг девори иккинчи бир кишининг уйига туташса уй эгасининг ул хавфли деворни айтиб тузаттириш ёки буздириш ҳуқуқи бор.

14. Агар бино қилган пайтдаёқ чала бино қурса, ул бинони бузишни ҳеч ким талаб қилмаса ва у бино ўзи бузилиб талафот етказса тўлайди.

15. Агар бир қинғир-қийшиқ девордан бир неча киши фойдаланаётган бўлса, ул деворни бузишга ораларидан биттага буюрилади ёки кўп кишилар, масалан беш киши шерик бўлган эшик олдида шерикларидан берухсат қудуқ қазса, қинғир-қийшиқ девор бузилиб талафот етказса ёки қудуққа одам тушиб ёки ҳайвон тушиб ўлса талафот кўрган нарсани тўлаш шерикларининг улушига тушар. Яъни деворни бузишга буюрилган киши, агар девор ўзи йиқилиб зарар берса, ул киши ўз ҳиссасини, яъни бешдан бирини тўлар, аммо қудуққа одам тушиб ўлса оқиласи дийатнинг бешдан бирини тўлар.

129. ОТЛИҚНИНГ ЕТКАЗГАН ЗАРАРИ ҲАҚИДАГИ БҮЛИМ

1. Отлиқнинг оти ёки миниб олган ҳайвони йўлда бировга зарар етказса отлиқ зарарни тўлайди.

2. Аммо орқа оёғи билан тепиб ё қўйруғини силкитганида ёки йўлда бораётиб бавл этиб ёки бавл учун тўхтаган пайтда бировга зарар етказса, тўламайди.

3. Ёки от бораётганда хас-хашак ёки майда тошларни сачратса ёки шунга ўхшаш бирор майда-чуйда нарсалар от туёғи остидан сачраб бировнинг кўзига тегса ва кўр қилса зомин бўлмас.

4. Аммо отлиқ отланиб борар экан, каттароқ тошни сачратиб бировнинг кўзини кўр қилса ёки бошқа аъзосига зарар етказса — аъзо дийати тўлар.

5. Ҳайвонни ортидан қувиб борувчи ҳамда олдида етаклаб борувчи отлиқ билан ҳукмда баробардир.

6. Магар каффорат зарур бўлган суратда отланувчигагина вожиб бўлур. Қувувчига, етаклаб борувчига, ортга мингашиб ўтирганга вожиб бўлмас.

7. Икки отлиқ тўқнашиб ҳар иккаласи ҳам ўлса, ҳар қайсисининг оқиласи иккинчисининг ворисларига дийатини тўлар.

8. Бир киши йўлда итини қўйиб юборса, ул ит дарҳол бориб бир нарсага зиён етказса, эгаси итни чақирса ҳам унингламаса, эгасига қайтмаса — у зиённи ит эгаси тўлади.

9. Орқасидан юриладиган қушни юбориб, ҳамда тутдирмайдиган ҳайвонни, масалан отни юбориб зарар етказган суратда эгаси зомин эмас.

10. Отлиқ билан отдан тушиб турган киши отга қамчи урса, от бундан ҳуркиб чопса ва бирор нарсага талафот етказса, отга минмай турган киши зарарни тўлар, чунки отлиқ пастда турган кишидан кўра отга қамчи уришга ҳақлироқ.

12. Сигирнинг, туянинг, эшакнинг, бузоқнинг, отнинг бир кўзини чиқарса ўша ҳайвон баҳоланадиган қийматнинг тўртдан бирини тўлар.

130. ҚУЛНИНГ ЖИНОЯТИ БҮЛИМИ

1. Бир қул ўзи билмасдан бировни ўлдириб қўйса ёки бошқа зиён етказса, хўжаси у қулни зиёни баробарига берур. Ёки зарари учун дарҳол ул қулнинг қийматини зарар этилмишнинг дийати учун берур.

2. Агар хўжа ул зиён этувчи қулни зиён етказганлигини билмай туриб бировга ҳиба қилса ё сотса ё озод қилса ё му-

даббар, яъни «мен ўлганимдан сўнг озодсан», деб сўз берган бўлса ёки зиён этувчи чўри бўлиб хўжадан бола туғса қарайди: зиён этувчи қулнинг ё канизакнинг баҳоси била зиён кўрмишнинг дийатидан қайсиси озроқ бўлса шунчани тўлар.

3. Қул зиён етказганлигини била туриб қулда бу тасарруфларнинг биттасини қилса, хўжа юқоридаги масаладаги каби ихтиёрли эмас, балки муқаррар зиён этилмишнинг дийатини тўлар.

4. Қулнинг дийати ўзининг баҳосидир. Яъни бир киши қулни билмасдан ўлдирса бир қулнинг баҳоси озод эрнинг дийатига етса (ўн минг дирҳамга), шунингдек канизакнинг баҳоси озод хотиннинг дийатига етса (беш минг дирҳамга) ҳар иккаласининг баҳосидан ўн дирҳам камайтирилуру.

5. Аммо қулни зўрлаб олиб ўлдирса; баҳоси қанча турса шунча тўлар, гарчи баҳоси озод эрнинг дийатидан ортса ҳам.

6. Озод кишининг бир аъзосига зиён келтирган учун дийатига қараб белгилаш тўлови қулнинг баҳосига қараб белгилануру.

7. Қулнинг икки кўзини чиқарган суратда хўжаси ихтиёрлидир, хоҳласа қулни кўз чиқарган кишига бериб, қулнинг бутун баҳосини олур ёки қулни ўзида қолдириб зарар учун ҳеч нарса олмас.

8. Мудаббар, яъни хўжа вафотидан сўнг озод бўладиган қул ёки умму валад, яъни хўжадан боласи бор канизак зиён этса хўжа ул зиён этувчи қулнинг баҳоси била зиён этилмишнинг дийатидан қай бири камроқ бўлса шу қадарини тўлар.

9. Қулнинг аввалги зиёнининг валийига ҳукм била икки қийматнинг биттасини тўлагандан сўнг мазкур қул яна иккинчи кишига зиён этса, иккинчи зиённинг валийи аввалги зиёнинг валийига ҳукм билан берилган қийматда, яъни қулнинг қийматида шериклашар.

10. Чунки мудаббарнинг ҳамда умму валаднинг зиёнларинда бир баҳодан ортиқ ҳеч нарса йўқдир.

11. Иккинчи зиённинг валийи дийат тўлатишни хоҳласа қулнинг хўжасига тўлатуру, хоҳласа аввалги зиённинг валисига эргашиб ул валий зиён учун олган баҳонинг ярмини олур.

12. Бир киши озод сабий болани талаб, зўрлаб олса; сўнгра у бола тўсатдан, кутилмаганда ўлиб қолса ёки безгак бўлиб ўлса тўламас.

13. Агар сабий болани яшин урса ёки илон чақиб ўлдирса ул боланинг оқиласи дийат тўлар.

14. Сабий бола бир қулга омонат қўйса, ул сабий шу қулни ўлдирса, сабийнинг оқиласи қулнинг қийматини тўлар.

15. Агар сабий бола ўзига омонат қўйилмаган молга зарар етказса ўзи зоминдир, ул молни тўлаш оқиласи устида эмас.

16. Аммо сабий бола ўзига омонат қўйилган молга зарар етказса тўламас. Чунки молни сабийга омонат қўйиш қўйувчининг ўзи молга зарар етказиш ҳукмидадир.

131. ҚАСАМ ИЧИШ БҮЛИМИ

1. Жароҳатлаб ёки калтаклаб ё бўғиб ўлдирилган ёки қулогин, кўзида қон асари бор маййитни бирор маҳалладан топилса ёки маййитнинг ярим жасади ё боши билан ярим жасади топилса ва қотили маълум бўлмаса, маййитнинг эгаси мақтулни бу маҳалла халқи йиғилиб ўлдирган ёки бу маҳалла халқининг баъзиси ўлдирган деб даъво қилса, ул маҳалла халқидан ўликнинг эгаси ажратиб кўрсатган эллик кишига қасам ичирилади, қуйидагича: «Биллаҳ, бу кимсани ўлдирмадик, ҳамда унинг қотилини ҳам билмадик», деб ҳар бири битта-битта қасам ичади.

2. Бу ҳолатда, яъни маййитнинг эгаси шу маҳалла халқи ўлдирган деб даъво қилганида даъвогар ўлик эгасига қасам ичирилмас.

3. Ўша эллик кишига қасам ичирилганидан сўнг, маҳалла халқи дийат тўлаш билан ҳукм қилинади.

4. Маййит бирор маҳалладан топилгач, маййитнинг эгаси ул маҳалла халқидан бошқа кишига даъво қилса, қасам ичиш ул маҳалла халқи устидан тушар.

5. Агар бу маҳаллада эллик киши бўлмаса, қасам ичиш уларга такрор қилинур то элликка тўлгунча.

6. Маҳалла халқидан биттаси қасам ичишдан бош тортса, то қасам ичгунча ёки ўлдирганлигини тан олгунча ё қотилни кўрсатгунча ҳибс қилинур.

7. Ўликнинг оғзидан ё орқа чиқарув тешигидан ё закаридан қон чиққан бўлса маҳалла халқига қасам ичирилмас. Чунки бу ҳолат ўлаётган кишида табиий, бировнинг зарарисиз бўлиши мумкин.

8. Миниладиган ҳайвонни бир киши қувиб кетса ва шу ҳайвон устида ўлдирилган бир жасад топилса, ҳайвонни қувиб борувчининг оқиласи ўликнинг дийатини тўлар.

9. Устида ўлдирилган жасад бор ҳайвоннинг устига миниб борувчи ҳам, етаклаб борувчи ҳам ҳукмда қувиб борувчи билан баробардир.

10. Икки қишлоқ ёки маҳалла орасида отга ёки бошқа бир ҳайвонга мингазилган ўлик топилса, топилган пайтда қайси қишлоқ ё маҳаллага яқинроқ бўлса шу ернинг одамлари, яъни эллик киши қасам ичар ва дийат тўлар.

11. Бир кишининг эшиги олдида ўлдирилган жасад топил-

са, шу уйнинг эгаси: «Биллаҳ мен бу кишини ўлдирмадим ҳам-да қотилини билмайман», деб қасам ичар. Агар уй меники деб гувоҳлар била исбот қилса оқиласи дийат тўлар.

12. Бир киши ўз уйида ўлдирилган ҳолда топилса, ўлдирилган кишининг ворисларининг оқиласи дийат тўлар.

13. Маҳаллада эллик киши қасам ичиши маҳаллада эскидан яшовчилар учундир. Яқинда уй сотиб олганлар учун эмас.

14. Аммо бу маҳалланинг эскидан яшовчилари уйларини сотган бўлсалар, янги кўчиб келганларга қасам ичирилади.

15. Бир неча киши шерик бўлган уйда ўлик топилса, дийат ҳақини ҳар бир шерик барабар тўлар.

16. Кема ичида жасад топилса, кемадагиларнинг барчаси дийат тўлар.

17. Маҳалла масжидида жасад топилса, қасам ва дийат у маҳалла устидадур.

18. Бировнинг мулки бўлган бозорда ўлик киши топилса, қасам ва дийат бозор эгаси устидадур.

19. Бировнинг мулки бўлмаган бозорда, катта йўлда, қамоқхонада, жума масжидида ўлдирилган киши учун қасам ичилмайди. Дийати байтул мол устидадир.

20. Жасад бир узоқроқ иморатлар бўлмаган ерда, киши мулки бўлмаган саҳрода топилса ёки оқиб турган сувда топилса, қасам ва дийат ҳақи йўқдир.

21. Қасам ичириш қонунига кўра, эллик кишига қасам ичириляётганда, ораларидан биттаси: «Уни Зайд ўлдирди», деса у кишига қуйидагича қасам ичирилур:

«Биллаҳ уни мен ўлдирмадим, уни Зайд ўлдирди».

22. Ўлдирилган киши топилган маҳалла халқининг маҳалладан ташқарида бўлган бир киши ўлдирди, деб гувоҳлик беришлари ёки ўзларининг маҳалласидаги бир кишини ўлдирди; деб кўрсатишлари нотўғридир, қабул этилмас.

23. Бир уйда икки кишининг бири ўлик ҳолда топилса, тирик қолгани унинг дийатини тўлар.

24. Хотин кишининг мулкидаги қишлоқда ўлдирилмиш киши топилган суратда у хотин такрор эллик мартабагача қасам ичирилади, ҳамда ул хотиннинг оқиласи ул маййитнинг дийатини тўлар.

132. ОҚИЛА БУЛИМИ

1. Оқида, яъни ўлдирувчи учун ўлдирилган кишининг эгасига дийат тўловчи кимса. Масалан, маҳкамада исми бор кимсанинг оқиласи исми маҳкамада бор кимсалардир. Байтулмол-

дан уларга вазифа чиққан вақтда уларнинг атиййаларидан (ҳадяларидан) дийатга олинур, қачонки ораларидан биттаси жиноят қилиб дийат вожиб бўлган суратда.

2. Оқиладан жиноят қилувчининг яқинидир, агар жиноят қилувчи маҳкама аҳлидан бўлмаса ҳамда вазифа олувчи бўлмаса.

3. Маҳкама аҳлларининг ҳамда яқинларининг ҳар қайсисидан уч йил муддатда уч ёки тўрт дирҳамдан олур. Уч йилда, дийатни тўлиқ тўлатур.

4. Оқиладан яқинлардан бўлган суратда ҳар қайсисидан уч ёки тўрт дирҳам олиб дийат тўламаса, ул яқинларга насабда яқинроқлар қўшилур, сўнгра янада яқинроқларига яқинроқлари қўшилур. Агар шунда ҳам дийат ҳақи тўлиқ бўлмаса қолгани жиноят қилувчи устига бўлур.

5. Жиноят қилувчи киши, масалан қотил бир оқиладан каби тўлар.

6. Озод қилинган қул учун — яқини хўжасидир, дийатни у тўлар.

7. Тирикликда бир-бирига ёрдамчи бўлишига ҳамда вафот бўлгач мерос бўлурга ваъда қилишган икки кишининг биттаси жиноят қилган суратда иккинчи ёрдамчи шериги унинг яқини ҳисобланур, дийат тўлар.

8. Ажам халқида бир ҳунардан ёки бошқа сабаб билан шу ҳунардан халқнинг бир-бирига ёрдамчи жамоат бўлмоқлари мўътабардир.

9. Жиноят қилувчининг юқорида айтилгани бўйича ҳеч бир тарафдан оқиласи бўлмаса, дийат байтулмолдан берилур, агар ҳазинада мол бўлса. Мол бўлмаса жиноятчининг ўз уёғида бўлур.

10. Билмасдан ўлдириб қўйиш сабабли вожиб бўлган дийатни оқиласи кўтарур ва ҳукм билан тўлар. Аммо қасддан ўлдирган суратда қасосдан қутулмоқ учун сулҳ қилинган молни ёки фалонни билмасдан ўлдириб қўйдим деб иқрор бўлгандан сўнгра тўлаш вожиб бўлган молни — агар оқиладан жиноятчининг иқрорига ишонмаса — кўтармас, жиноят қилувчи ўзи тўлар.

11. Шубҳа сабабли қотилнинг устидан қасос жазоси соқиг бўлса, оқилага дийат тўлаш вожиб бўлмас.

12. Ёки ота ўғлини қасддан ўлдирган суратда оқилага дийат вожиб бўлмас.

13. Қулнинг хато ва қасддан қилган жинояти учун дийат оқилага юкланмас. Чунки қулнинг жиноятига хўжаси масъулдир.

14. Жиноят қилувчининг жинояти бошнинг териси шилиниб суяги кўрингунча ёрилса бутун дийатнинг ўндан бирининг ярмидан кам дийат вожиб бўлган суратда, яъни эркакларга беш

юз дирҳамдан кам тўлаш вожиб бўлган суратда оқила дийат тўламас. Беш юз ёки ортиқ вожиб бўлса оқилага вожиб.

15. Балки бунингдек беш юз дирҳамдан кам бўлган дийат жиноят қилувчининг ўзига. қўл бўлса хўжасига вожиб.

133. ИКРОҲ ҲАҚИДА КИТОБ

«Икроҳ» сўзининг луғатда баён этилган маъноси — ўзи хоҳламаган ишга ёки шариат қайтарган феълга зўрлаш деганидир.

1. Шариат бўйича икроҳ шундайин бир феълки, зўрловчи киши иккинчи бир кишига у хоҳламаган ишни қилдирур.

2. Мажбур қилинган киши у ишни рози бўлмасдан қилур.

3. Ёки мажбур қилиш сабабли у кишининг ихтиёри бузилиур. Ихтиёри бузилиши — ихтиёрсиз этиш, ўлдириш, бирон аъзосини кесиш каби ишлар билан қўрқитиш орқали бўлади. Қачонки бу қўрқитиш воситасидан сўнг кутилган мақсадга эришиш имкони бўлса.

4. Зўрлашнинг ҳақиқатда бўлганлиги ва зўрлаш ҳукмининг юриши учун аввалги шарт-зўрловчи кишининг мажбурлаб бирор ишни қилдиришга кучи етарли бўлмоғидир. Ул зўрловчи киши хоҳ подшоҳ бўлсин, хоҳ ўғри бўлсин.

5. Иккинчи шarti, мажбурланган киши «агар шуни қилмасанг, бошинг кетади, яъни ўласан» деган таҳдиддан қўрққан бўлиши шарт.

6. Мажбур қилинган ишни қилиш дурустлигининг учинчи шarti, ундай қиламан, бундай қиламан, деган иши жонга ёки аъзога зарар бериш даражасида бўлиши керак. Бундай зўрлаш уламолар наздида икроҳи мулжи деб аталади. Бу учинчи шартнинг аввалги қисмидир.

7. Учинчи шартнинг иккинчи қисми шуки, мажбур қилинаётган иш мажбурланаётган кишини қайғуга солгудек даражада бўлиши керак (калтаклаш, ҳибс қилиш каби). Мажбурланаётган кишининг бу ишга ризолиги бўлмас. Уламолар бунини «икроҳи ғайри мулжи» дейди.

8. Тўртинчи шarti шуки, зўрланаётган киши мажбур қилинаётган ишда ўз ҳаққи ёки ўзганинги ҳаққи борлиги учун бу ишдан бош тортиши. Масалан, бир бегона кишининг молига зарар етказиш ё ўғирлашга мажбур қилинса.

9. Агар икроҳи мулжи ёки икроҳи ғайри мулжи билан сотишга ёки шунга ўхшаш иш, масалан ижарага беришга, ҳибс қилишга зўрланса ёки бир нарсага иқроор бўлишга зўрланса, хоҳ ласа кейин бу ишларни бузар ёки рози бўлур.

10. Мажбур қилинганидан сўнг сотилган нарса сотиб олув

чининг мулки бўлур, агар сотувчи топширса, олувчи қабул қилиб олса.

11. Зўрлашганларидан сўнг сотган қулни сотиб олувчига топширгач, сотувчининг озод қилмоқи дуруст. Аммо сотиб олувчига озод бўлган кунда турган қийматини тўлар.

12. Агар мажбур қилишганидан сўнг сотган одам пулни ўз эрки билан зўрликсиз қабул қилиб олса ёки сотилаётган нарсани ўз эрки билан сотса савдоси дурустга айланур, бузмоқи дуруст бўлмас.

13. Икроҳи мулжи, яъни қутулиш мумкин бўлмаган зўрлик билан мажбур қилинганда ҳамр ичиш, ўлакса ейиш ва бошқа шу каби ишлар ҳалол бўлур, ҳатто ҳалок бўлгунча тановул қилмай сабр этса гуноҳкор бўлур.

14. Кофир бўлишга икроҳи мулжи билан зўрланган суратда кўнгли иймон билан қарорланган ҳолда куфрни изҳор қилишга рухсат берилди, ҳам гуноҳкор бўлмас. Аммо куфрни изҳор қилмай сабр қилса ва ўлса шаҳид бўлур.

15. Икроҳи мулжи билан зўрланган суратда мусулмон ҳамда зиммийнинг молига зарар етказишга рухсат берилди.

16. Мусулмон ва зиммийнинг молига зарар етган суратда зўрловчи киши тўлар.

17. Мусулмонни ўлдиришга икроҳи мулжи билан зўрланганда ўлдиришга рухсат берилмас. Аммо мажбур қилингач ўлдириган суратда ўлдириш қасдан бўлса, ўлдиришга зўрлаган кишидек қасос олинур, ўлдирган кишидан эмас.

18. Гарчи икроҳи ғайри мулжи билан бўлса ҳам зўрланган киши никоҳлануви, талоқ қилиши, ҳамда озод қилмоқи дурустдир. Сўнгга озод этилган қулнинг қиймати зўрловчидан ундирилур. Ҳамда аталган маҳрнинг ярми зўрловчидан ундирилур, агар у хотин билан яқинлашмаган бўлса, яқинлашган бўлса тўлиқ ўзи тўлар.

19. Мажбурлаганларидан сўнг назр этмаги, масалан, уч кун рўза тутаман, фалон ишни қиламан деб қасам ичиши, хотинни зиҳор қилиши, яъни хотиннинг талоқ изофаси қилинурдай аъзосини никоҳланиши ҳаром маҳрам хотиннинг аъзосига ўхшатиш, талоқ қилган хотинни қайтариб олиш, ийла, яъни ўзининг хотинига сен билан жинсий алоқа қилсам талоқсан, демаки ҳамда «ийла»дан қайтиши ҳамда кофирнинг мусулмон бўлиши дурустдир.

20. Аммо мажбурланганидан сўнг ҳам қарзидан бош тортиши ҳамда муртад бўлиши дуруст эмас. Яъни қарзи устидан тушмас, муртад ҳукми юрмас, хотини талоқ бўлмас.

21. Бир киши зино қилишга зўрланса ва зино қилса жазоланур, магар подшоҳ зўрласа жазоланмас.

1. Ҳажр сўзининг лугатда баён этилган маъноси манъ қилишдир. Шариат бўйича, сўзнинг кучини бекор қилиш маҳжуа, сўзи юрмайдиган кишидир.

2. Сўзи юрмайдиган бўлишининг сабаби — сабийлик, яъни балоғатга етмаганлик, жиннилик ҳамда қулликдир.

3. Сабий, жинни, қул ҳам ўзлари зарар етказган молни тўларлар.

4. Қул бировнинг молини олганлигига иқрор бўлса озод қилингунича кечиктирилур.

5. Қул жазо ҳам қасос вожиб бўлгудек ишни қилса, озод қилиниши кутилмас, дарҳол жазо ва қасос олинур.

6. Озод оқил киши нодонлиги ёки молини исроф қилганлиги ё фосиқлиги сабабли ё қарзга ботмоғи сабабли ўз молидан тасарруф қилишдан маҳжур бўлмас, яъни манъ қилинмас.

7. Ҳар қандайига фатво бераверадиған фатвоchi (масалан, ҳалолни ҳаром деб), тиб илмидан беҳабар бўлган ҳолда табиблик қилаётган «табиб», ҳайвони ва ҳайвон олишга пули бўлмаган кишининг юк ташишга ёлланиши ман қилинади, улар ўзларини бу ишлардан тиярлар.

8. Ақли тўлиқ бўлмаган сабий болиғ бўлса ҳам то йигирма беш ёшига етмагунча мол унинг қўлига берилмас.

9. Агар моли ақли тўлишмасдан аввал топширилган бўлса, ақли комил сабий боланинг болиғ бўлганидан кейин йигирма беш ёшга тўлмасдан бурун ҳамда тўлгач ўз молидан тасарруф қилмоғи дуруст.

10. Қози қарздор кишига қарзни беришни айтганидан сўнг ҳам тўламаган бўлса, қарзни олиши керак бўлган киши илтимос қилса, қарздор кишини ҳибсга олур.

11. Қози қарздорни қамагач, молларини текшириб кўрар, моллари бўлса, дирҳам қарзларни дирҳамдан, динор қарзларни динордан тўлар. Дирҳам ё динор қарзининг бирисини тўлаш учун иккинчисини сотар.

12. Қарз учун уй ёки кўчмайдиган молларни сотмас.

13. Бир киши камбағаллашса, унинг қарзга сотиб олган нарсаси бўлса, қарз эгалари бу нарсани сотиб ўз улушларини баробар олурлар.

14. Эр боланинг болиғ бўлиши ихтилом бўлиши ва хотинни ҳомиладор қилмоғи билан белгиланур.

15. Қиз боланинг болиғ бўлиши эҳтилом бўлиш, ҳайз кўриш ҳамда ҳомиладор бўлиш биландир.

16. Агар эр ва қиз болаларда бу сифатлар, ишлар мавжуд бўлмаса, ўн беш ёшига етмагунча болиғ ҳисобланмас. Ўн беш ёшдан болиғ ҳисобланур, фатво шунгадир.

17. Болиғ бўлишнинг энг кам муддати эр болага ўн икки ёш, қиз бола учун тўққиз ёшдир.

18. Ўн икки ҳам тўққиз ёшда болиғ бўлишига ишониллади, сўзлари рост деб қабул қилинади, агар ўзлари бунга иқрор бўлсалар.

135. ИЗН БЕРИШ БЎЛИМИ

1. Изн бериш ўзи қилиши лозим бўлган бирор ишни бажариш ҳуқуқини ўзидан соқит қилиб, бошқа бировга топширишдир.

2. Шунингдек, қул иш юритганда ўзи учун юритур, тасарруф қилишдаги масъулият хўжасида бўлмас.

3. Қулга иш юритиш учун бир кун рухсат берилса, то ишдан тўхтатилгунича ҳамиша рухсат берилганидир.

4. Агар бир марта турли иш ё савдо қилишга рухсат берилса, рухсат ҳамма ишни қамрайди.

5. Қулга: «Сенга савдо қилишга рухсат бердим», деб очиқ изн бериш билан ҳамда изн беришга далолат қиладиган иш билан, масалан, қулнинг олди-сотди этганлигини кўрганда хўжанинг ҳеч нарса демаслиги изн бўлади, гарчи нарсани ортиқ ё кам баҳода олса ёки сотса ҳам.

6. Изн берилмиш сабий ҳамда қул сотиб олиш ёки сотиш учун ўзи тарафидан иккинчи кишини вакил қила олур. Ўз нарсасини гаровга қўя олур, бировдан гаров олур. Экин экишга яроқсиз ерни яроқли қилиб экин экиш учун ҳокимдан қабул қилиб олур. Ҳамда шеригидан экин экиш учун қабул қилиб олур.

7. Савдо ишида иккинчи киши билан бирга шериклашиб иш юритишга қўшила олур, бирга фойда кўрган шеригига мол бера олур, иккинчи кишидан музораба олур, хизматчи ёллар, ўзи ҳам ёлланур.

8. Савдо қилишга рухсат олган қул ўзида бир кишининг омонати борлиги билан, бир кишининг нарсасини зўрлаб олганлиги билан, ҳамда савдо асносида бировдан қарздор бўлганлиги билан иқрори бўлиши дурустдир, гарчи бу уч турлук иқрори савдодан тўхтагандан кейин бўлса ҳам.

9. Изн олган қул ва сабий бировга енгил озиқ, емиш ҳада қила олур (пул ҳада қила олмас), ўз боқувчисини ҳамда ўзи билан муомала қулувчини зиёфат қила олур.

10. Изнли қулнинг сотган нарсасидан айб топилган суратда, савдогарлар орасида юрган урф қадари пулни олувчидан нарсанинг айби учун кечар.

10. Изнли қул қулини уйлантира олмас, чўрисини эрга бера олмас. Ҳамда уларни мукотаба қила олмас.

12. Савдо сабабли вожиб бўлган қарз ёки савдо маъносида бўлган иш сабабли, масалан, маъзун, яъни изнли қулга бир киши омонат қўйган молни олиб қолгани сабабли тушган қарз ҳам сотиб олмасдан аввал ватий қилгани учун бўлган маҳри мисл барчаси ул қулнинг елкасида бўлур. Бас, қул ушбулар учун сотилур.

13. Қулни сотилганидан олинган қиймат қарз эгаларига қарзлари миқдорида бўлину.

14. Мазкур қарзларни тўлаш қарз бўлмасдан аввал ёки кейин касб қилиб топилган молга боғлиқ бўладир.

15. Маъзун қулнинг устинга тушган қарз маъзун қулга ҳиба қилинган молга боғлиқ бўлур.

16. Мазкур қарзларни тўлаш маъзун қулнинг касб қилиб топган молларининг қарзлари бўлмасдан аввал хўжаси қўлидагиларга боғлиқ бўлмас.

17. Маъзун қулнинг озод бўлгунча тўланиб улгурмаган қарзлари озод бўлганидан сўнг тўланур.

18. Маъзун қулнинг хўжаси қулга изн бергани учун мислий ҳақни олур, гарчи у қулнинг қарзлари бўлса ҳам. Хўжаси олгандан қолгани қарз эгаларига бўлур.

19. Савдо қилиш учун изн берилган қул қочса ёки унинг хўжаси ўлса ёки жинни бўлса, қул ёки хўжаси муртад бўлиб дорулҳарбга кирса — маъзун қулнинг изни бекор бўлур.

20. Ёки хўжа у қулни савдодан тийса, изн бекор бўлур шу шарт биланки, агар изн бекор қилинганни маъзун қулнинг ўз ҳамада бозор аҳлининг кўпроғи билса.

21. Агар чўри хўжасидан бола кўрса изни бекор бўлур. Агар чўри изнли вақтда қарздор бўлган бўлса, хўжа эгаларига бу чўрининг баҳосини тўлар, агар уларнинг қарзлари чўрининг баҳосидан кўп ё кам бўлса ҳам.

22. Агар маъзун қулнинг қарзи бутун мол ҳамда ўзининг баҳосини қоплай олса ҳам хўжаси ул маъзун қул билан бўлган молга эга бўлолмас.

23. Маъзун қулнинг қарзи касб қилиб топган барча молни ҳам ўзини қоплаган суратда, маъзун қулни хўжа озод қилиши билан озод бўлмас, чунки қарздор бўлгани учун у қул сотилиши керак эди.

24. Маъзун қул қарзли бўлса ўзининг касб қилиб топган молини хўжасига нарсанинг баҳосига ҳамда баҳосидан ортиққа сотиши дуруст.

25. Хўжаси маъзун қулга нарсани ўз баҳосига ёки камга сотмоғи дуруст.

26. Агар хўжаси маъзун қулга нарсани баҳосидан кўпга сотса савдо бузилур. Еки хўжайин ортиқ баҳодан кечар.

27. Хўжайин маъзун қулга нарсани ортиқ баҳога сотган суратда, агар хўжайин пулни олмасдан аввал нарсани қулга топширса нарсанинг пули қулдан соқит бўлур.

28. Хўжайин маъзун қулга баҳосидан зиёдга сотган нарсани сотиб топшириб, пулни қулдан ололмаган суратда мазкур сотилмиш нарсанинг ушлаб турилмоғи дуруст, токи қул у нарсанинг пулини тўлагунча.

29. Хўжайиннинг қарздор маъзун қулни озод қилмоғи дуруст. Лекин бу суратда хўжайин қарз эгаларига қарз ва қулнинг баҳосини солиштириб, қайси бири камроқ бўлса шуни тўлар.

30. Бир қул олди-сотди қилса, аммо ўзининг маъзун ёки маҳжур, яъни изн берилмаган экаилигидан ҳеч индамаса, у қул изн берилган ҳукмидадир.

31. Хўжайиндан савдо қилишга изн олмаган қул қарзи борлиги учун сотилмас. Магар хўжаси изн берганлигига иқрор бўлса сотилур.

32. Сабийнинг мусулмон бўлиши, ҳиба қабул қилиб олиши каби фойдали тасарруфлари отасининг изнидан ташқари ҳам дуруст.

33. Аммо сабийнинг хотинини талоқ қилмоғи, қулни озод қилмоғи каби зарарли тасарруфлари, гарчи отаси изн берса ҳам дуруст эмас.

34. Сабийнинг олди-сотди каби бир марта фойда, иккинчида зарар келтирадиган тасарруфлари, отасининг рухсатига боғлиқ.

35. Сабий болаининг ўзининг ва молининг мутасаррифи отаси, у вафот бўлса унинг васийи, сўнгра бобосидир; бобоси вафот этса унинг васийси, ундан сўнг қози ёки унинг васийидир.

36. Сабий ўзидаги молни ўзим касб қилиб толган мол деб ёки менга меросга теккан мол деб иқрор бўлса иқрори дурустдир.

136. ВАСИЯТЛАР КИТОБИ

1. «Васият» сўзининг луғатда баён қилинган маъноси — «топширмоқ»дир. Шарият бўйича эса, мол-мулкни ўлгандан сўнг кимга берилишини айтиш.

2. Васият этувчининг ворислари бой бўлса молининг учдан биридан камроғини васият этиш мустаҳабдур.

3. Васият қилинган миқдор теккан улуш билан ворисларнинг ҳар қайсиси бой бўлиш даражасига етган суратда молнинг учдан бирини васият қилиш мустаҳабдир.

4. Бу икки ҳолатнинг бирортаси ҳам бўлмаса, яъни ворис-

лар бой бўлмаса ҳамда, «тарака»дан бой бўларлик даражада улуш тегмаса васият этмаслик мустаҳаб.

5. Ҳомила болага васият этиш дуруст ҳамда чўрининг ё ҳайвоннинг қорнидаги боласини васият этиш дуруст, агар васият этган вақтдан бошлаб муддати ҳомиланинг энг камида турса.

6. Чўрини васият этиб қорнидаги боласини истисно қилмоғи дурустдир. Чўри васият қилинган кишига, қорнидаги боласи ворисларга бўлур.

7. Мусулмоннинг зиммийга, зиммийнинг мусулмонга васият этмоғи дуруст.

8. Бегона кишига учдан бирини ё ундан камини васият этиш дуруст. Бегона кишига уч улушдан бирдан ортиғини васият этган суратда учдан бирдан кўпини дуруст эмас, ворисга васият этиш ҳеч дуруст эмас.

9. Ўзини ўлдирувчига васият этмағи дуруст эмас, илло васият этувчи кишининг ворислари рухсат берсагина дуруст.

10. Сабийнинг ҳамда мукотибнинг васияти дуруст эмас. Мукотиб гарчи ўзининг бадал китобатига етарлик мол қолдирган бўлса ҳам.

11. Қарз васиятдан олдин адо қилинур, яъни аввал қарз тўланади, сўнгра моли қолса васият қилинади.

12. Васият — васият қилувчининг вафотидан сўнг васият қилинган киши тарафидан қабул этилади.

13. Васият қилувчининг тириклигида васият қилинмишнинг васиятни қабул этмоғи ботилдир.

14. Васиятни қабул қилувчи васият қилувчининг вафотидан сўнг мулкка эга бўлур. Магар васият этувчи вафот этгач, васиятни қабул қилмасдан аввал васият қилинмиш ҳам ўлса, мол унинг ворисларига бўлур.

15. Васият этгувчининг васиятдан очиқ сўз билан қайтмоғи дуруст. Ёки 88-фаслнинг 8-масаласида баён қилишгани каби, васият этувчи шундай иш билан васиятдан қайтмоғи дуруст бўлурки, ул иш билан васият этилмиш нарсадан васият этувчининг ҳақи кесилур.

16. Ёки васият қилинмиш нарсага шундай бир нарса қўшилсаки, у қўшилган нарсани васият қилинмиш нарсадан ажратиб олиб бўлмаса.

17. Сотиш ёки ҳадя каби мулкни кеткизадиган тасарруф сабабли васиятдан қайтур.

18. Васият этилмиш кийимни ювиш сабабли васиятдан қайтмас. Васиятни инкор қилиш — васиятдан қайтиш эмас.

19. Хаста кишининг ҳиба ёки васиятдан сўнг никоҳланадиган кишига ҳиба ёки васият қилмоғи ботилдур. Чунки ворисга васият дуруст эмас.

20. Бундайин ҳиба ҳамда васиятнинг бузуқлиги хаста кишининг кофир ўғлига ё қулига фалон миқдор қарз молим бор деб иқрор бўлмоғи, васият ҳам ҳиба қилмоғи каби ботилдир, агар васиятдан сўнг у бола васият этувчи отаси ўлмасдан бурун мусулмон бўлса ёки қулни озод қилса, (яъни, бу иқрор, ҳиба, васият — ботилдир).

21. Ўрнидан қўзғала олмайдиган хастанинг, фалаж, ва силнинг ҳибаси дуруст бўлур, агар касалликлари узоқ муддатга чўзилса. Аммо узоқ муддат давом этмаса, учдан бирини ҳиба қилур.

22. Агар бир кишининг васияти кўп турли васиятларни ўз ичига олган бўлса, яъни фарз вожиб Оллоҳга, нафл бандага, ҳаж, садақа кабиларни ўташни васият қилса фарз олдин қилинур. (Аввал бандага фарз ўталур яъни қарз, кейин Оллоҳга фарз ўталур. Ундан сўнг бандага вожиб, сўнгга Оллоҳга вожиб ўталур ва ҳоказо.)

23. Васиятлар кўп бўлиб, ҳар қайсиси тенг кучда бўлса, васият қилгувчининг энг олдин айтгани аввал адо қилинур.

24. Агар бир киши ўзи учун фарз ҳаж қилишни васият этса ва нафақаси молнинг учдан биридан бу ҳажга етарлик бўлса васият этувчининг шаҳридан васият этилмиш кишини ҳаж қилиш учун юборилур. Аммо ўз шаҳридан ҳажга бориш учун пули етмаса, васият бажо келсин учун пули етган ўриндан ҳажга борур.

25. Агар ўзи учун ҳажга боришга сафарга чиққан киши йўлда ўлса, ўзининг ўрнига бошқа бир кишининг, ҳажга боришини васият қилса, Имом Аъзам наздида, янгидан ўз шаҳридан ҳаж қилдирур.

26. Бир киши молининг учдан бирини Зайдга, олтидан бирини яна иккинчи бир кишига васият этган суратда, ворислар бу васиятга рози бўлмасалар, молнинг учдан бири уч улуш қилинур. Икки улуши Зайдга, бир улуши иккинчи кишига бўлур.

27. Молнинг учдан бирини бир кишига, қолган ҳаммасини иккинчи кишига васият этган суратда, ворислар рози бўлмасалар. Васият молнинг учдан бири бўйича бўлур. Бу учдан бири иккига бўлиниб, иккаласига берилур. Имомайн тўртга бўлиниб, учдан бири васият этилмишга бир улуши бўлур, ҳаммаси васият этилмишга уч улуши бўлур, демишлар.

28. Имом Аъзам раҳматуллоҳ наздида, молнинг учдан биридан зиёдини олишга васият қилинган киши, учдан биридан кам олишга васият қилинган кишидан ортиқ улуш ололмас. Магар васият қилинмиш қулни ўз қийматидан камайтириб соingan суратда, озод қилинишга васият этилган қул озод бўлиш

учун баҳосини ишлаб тўлаган суратда, мутлоқ дирҳамларни васият этган суратда ортиқ улуш олур.

29. Меросдан ўғлининг улуши қадари Зайдга беришни васият қилиши дуруст. Аммо ўғлининг улушини васият этиши дуруст эмас.

30. Олди-сотди, ҳиба каби ҳукми кейин ифода қиладиган тасарруфларда ишни қилган вақт мўътабардир.

31. Бундайн ишлар иш қилувчининг саломатлиги вақтида бўлса, бутун молидан бўлур. Хаста пайтида бўлса, молининг учдан бирдан бўлур.

32. Ўлимга туташ қилинган ҳар бир тасарруф молнинг учдан бирдан бўлур, гарчи у тасарруф саломат вақтда қилинган бўлса-да.

33. Хаста ҳолида бир иш қилса, сўнгра соғайса, саломат кабидир. Масалан, агар бу касалликдан ўлсам, фалон қулим озод бўлсин, деб айтса. Сўнгра тузалиб кетса, бу васияти бузулур.

34. Хаста кишининг қулни озод қилиши, маълум бир кишига баҳосини камайитириб сотишга васият этмоғи, ҳиба қилмоғи, бир киши учун мол тўлашга кафил бўлиб ё бошқа йўл билан кафил бўлмоғи — васиятдир.

137. ҚЎШНИ ҲАҚИДАГИ БУЛИМ

1. Уй-уйига тегиб турган одамлар қўшни бўлади.

2. Кишининг қудаси хотинининг никоҳ ҳаром бўлгон эр қариндошларидир. Яъни қудаларимга бўлсун деб васият этган суратда хотинининг на қадари маҳрам эр қардошлари бўлса шуларга бўлур.

3. Куёв ўзига маҳрам қизлар, хотинларнинг эрларидир. Қуёвларимга деб васият этган суратда буларнинг эрларига бўлур.

4. Кишининг аҳли хотинидир. Аҳлимга бўлсун деб васият этса хотинига бўлур.

5. Кишининг аҳли байтлари оила аъзоларидир.

6. Яқин қариндошларимга, насабларимга бўлсун, деб васият этган суратда маҳрамларига бўлур. На қадари юқори ошса-да маҳрам қардошларининг яқинларига, сўнгра янада яқинларига берилур, илло ота-она, болалардан бошқаларига берилмас.

7. Зайднинг болаларига бўлсун деб васият этган суратда болаларининг эрлари, қизлари баробар улуш олурлар.

8. Зайднинг ворисларига бўлсун деб васият этган суратда, ул фалоннинг қизлари ҳам кирар.

10. Озод қилинмиш қуллари ҳам васият этувчининг ўзини

озод қилувчи хўжаси бор кишига маволимга бўлсун деб васият қилмоқи ботилдир.

11. Қулининг хизматиини, уйда яшашни маълум вақтга ёки мутлоқ васият қилиши дуруст.

12. Шунингдек, қулнинг ҳамда уйнинг фойдасини васият қилиши дурустдир. Масалан, қулни ижарага бериб, уйни кирага бериб фойдаланиш.

13. Хизмат этиш учун васият қилинган қулнинг, яшаб туриш учун васият қилинган уйнинг ҳаққи маййитнинг молининг учдан бирдан чиқса, қул ҳам, уй ҳам васият қилинган кишига топширилур. Аммо учдан бирдан чиқмаса, уй ворислар билан васият қилинмиш киши орасида бўлинув. Яъни уйнинг учдан бир улуши васият қилинган кишига, қолгани ворисларига бўлур. Аммо қулдан навбатма-навбат фойдаланурлар, бир кун васият қилинмиш киши, икки кун ворислари.

14. Васият қилинмиш киши васият қилувчининг тириклигида дунёдан ўтса — васият бузилур.

15. Васият қилинмиш кишининг вафотидан сўнг васият қилинган қул ва уй васият қилувчининг ворисларига қайтарилур.

16. Ўзининг боғидаги меваларни васият этмаги дурустдир. Агар васият этувчи ўзи ўлса, ўша боғда ҳосил бўлса, васият қилинмиш кишига фақат ўша вақтда ҳосил бўлган мевагина бўлур.

17. Агар боғнинг меваларини васият қилаётиб «бутунлай мангуга» деб қўшиб қўйса, ўша пайтдаги мевалар ва кейинги йилларда ҳосил бўладиган мевалар ҳам кирур.

18. Боғдан чиққан ҳосилни ҳамда фойдани васият қилган суратда, васият қилинмиш киши фойдасини ҳаммаша олур.

19. Қўйининг жунини, туққан боласини ҳамда сутини васият этмаги дуруст. Васият этилмиш кишига васият этувчи ўлган вақтда устида бор жун, туққан қўзиси ҳамда эмчагида сут бўлур. Хоҳ «бутунлай» деган сўзни қўшсин, хоҳ қўшмасин кейинги кунда ҳосил бўладиганлари бўлмас.

20. Яҳудийларнинг ибодатхонасини ва насронийларнинг черковини тузатувчи саломат ҳолида тузатилгани меросга қолур.

21. Синагогия (яҳудийлар ибодатхонаси), черковнинг биттасини тузатиш билан яҳудий ё насронийнинг васият этмаги дурустдир.

138. ВАСИЙ ҲАҚИДАГИ БУЛИМ

Васий — васиятни бажо келтиришга буюрилган киши.

1. Бир киши Зайдни васий қилса, масалан вафотидан сўнг менинг сабий болаларимни тарбия қил, молимни тадбир билан

ишлат, деб топширса, васият этувчи қошида Зайд қабул қилса, сўнгра васият этувчи қошида васийликни ўзидан рад этса, рад қилинур, васийликдан чиқур. Аммо унинг ҳузурида рад қилмаса васийликдан чиқмас.

2. Шунингдек, бир киши Зайдни васий қилган пайтда Зайд жавоб бермаса, шу тобда васият этувчи ўлса, васийликни қайтариш ёки қабул қилиш Зайднинг ихтиёридадир.

3. Васий қилганда жавоб бермаган кишининг «тарака» (ўлишдан олдин мол-мулкни бўлиб бериш)дан бир нарсани сотмоғи билан васийлик лозим бўлур, гарчи бундай бўлишини билмаса ҳам.

4. Васий қилганда жавоб бермаган киши васий қилувчи вафот этгач, васийликни рад қилса, сўнгра қайтадан қабул қилса дуруст. Магар қози унинг қайтишини амалга оширган бўлса васий бўла олмас.

5. Қулга, кофирга, фосиққа тадбир-тасарруфни топшириб васий этилса, қози уни бошқа озод, тақволи мусулмон билан алишдирур.

6. Агар ворислари сабий бўлса, ўзининг қулини васий қилмоғи дурустдир.

7. Бир одам васият ишларини бажаришдан ожиз бўлса, қози бошқа яна бир тўғри кишини ишни бўлиш учун қўшар.

8. Агар васий амин киши бўлса, ишни юритишга қудрати етадиган бўлса, васият этувчи қўйган васий ўз ўрнида васийликда қолур.

9. Бир киши икки кишини васий қилиб қолдирган бўлса, васият ишини биттасигина бажармас, биргаликда бажарур.

10. Магар кафан сотиб олганда, дафн учун керак-яроқларни ҳозирлаганда, васият қилувчининг ҳақларини даъво қилганда, қарзини ўтаганда, бировдан оладиган қарз бўлганида, сабий бола учун таом, кийим каби нарсаларни сотиб олганда ҳамда сабий болага кишидан ҳожатини қабул қилдириб олдирганда икки васийдан биттасининг иш юритмоғи дуруст.

11. Васият қилувчи озод қилишга белгиланган қулни озод қилганда, маълум бир омонатни эгасига қайтарганда, маълум бир васиятни бажарганда, зарар кўрилиши мумкин бўлган молларни йиғиштиришда, уйга кераксиз бўлган озиғу ичимликлар каби зарар етиши мумкин бўлган нарсани сотишда — икки васийдан бирининг иш юритмағи дуруст.

12. Зайднинг вафотидан сўнг молидан тадбир-тасарруф қилишга васият қилинмиш кишининг, масалан Умарнинг васийи Бакр Умарнинг молидан ҳам васий бўлур, яъни тадбир қилғувчи бўлур ва дағи Умарнинг васиятчиси молидан, яъни Зайднинг молидан тадбир-тасарруф қилғувчи бўлур.

13. Васий сабийнинг молини ўз қийматидан камга сотмас,

ҳамда сотиб олинадиган нарсани бозор баҳосидан ортиққа сотиб ололмас. Магар бозор урфида бор миқдор учун кам баҳога сотмоғи, қиммат баҳога сотиб олмоқи дурустдир.

14. Васий сабийнинг молини шеригига савдо қилиш учун, шерик билан қўшилиб бирга савдо қилиш учун, сармоя учун, ҳам омонат ва ориятга бера олур.

15. Васий сабийнинг молини қарзга бермас.

16. Болиғ бўлган ворис ғойиб бўлса, васий унинг қўчадиган молини сотиши мумкин. Магар қўчмайдиган молини сотмоғи дуруст эмас.

17. Васий вориснинг ғойиб бўлган вақтида унинг моли билан савдо қила олмас.

139. ХУНАСА ҲАҚИДА КИТОБ

1. «Хунаса» сўзи луғатда бир томондан иккинчи томонга эгилмоқ, иккига ажраб синмоқ маъносидан баён қилинган. Шариат истилоҳи бўйича, хунаса — эрлик ҳам хотинлик аломати бор кимсадир.

2. Агар эрлик нишонидан бавл этса, эр ҳукмидадир. Иккинчи нишони тандаги бир тешик сифатида ҳисобланур. Агар хотинлик нишонидан бавл этса, хотин ҳукмидадир, бу ҳолда эрлик нишони сўғал сифатида ҳисобланур.

3. Агар ҳар икки нишонидан бавл этса, бавл қайсисидан олдинроқ келса, шунга биноан ҳукм қилинур.

4. Бавл ҳар икки нишондан бир вақтда келса, бу «хунасайи мушкил» бўладир. Яъни на эрга, на хотинга ҳукм қилиб бўлмаган хунаса бўладир.

5. Икки нишоннинг биттасидан бавл кўпроқ келишига эътибор йўқ.

6. Хунаса ёш билан, яъни ўн беш ёшга етмак билан болиғ ҳисоблангач, на эрлик, на хотинлик аломати сезилмаса ҳам хунасайи мушкил бўладир.

7. Хунаса намозда хотинлар сафида туриб қолса, у намозини қайтадан ўқир, хотинлар қайтармаслар.

8. Хунаса жамоат намозидан эрлар сафида туриб қолса, икки ёнида ва орқасида турган кишилар намозларини бошқатдан ўқирлар, хунаса намозини қайтармас.

9. Хунаса намозни ёпинчиққа ўралиб ўқир, ипак кийим киймас, олтин-кумуш билан зийнатланмас.

10. Юзи ва кафтидан бошқа жойини эрлар олдида ҳам, хотинлар олдида ҳам очмас.

11. Маҳрам бўлмаган хоҳ хотин бўлсин, хоҳ эр бўлсин у билан бирга бирон хилватда қолмас.

12. Маҳрам эркак қардошисиз сафарга чиқмас. *

13. Агар хунаса ўн икки ёшдан ўтган бўлса, хоҳ эр кишига, хоҳ хотинга уни хатна қилиш макруҳдир.

14. Агар моли бўлса, хунаса ўзини хатна қилдириш учун канизак сотиб олур. Аммо моли бўлмаса, байтул мол пули билан сотиб олинур, сўнгра сотилур.

15. Агар эрлик, хотинлик ҳоли зоҳир бўлмасдан аввал ўлса, ювилмас, тайаммум қилдирилур.

16. Хунаса ўн икки ёшга тўлгач, ўлик ювилаётган жойда ҳозир бўлмас.

17. Хунасани дафн қилганда қабрини тўсиб турмоқ мустаҳаб.

18. Қўп маййитга жаноза ўқилган суратда эркакни имом яқинига қўйилур, эркакни қибла тарафига хунаса қўйилур, сўнгра хотин қўйилур.

19. Хунасанинг отаси ўлиб, хунаса ҳам бир ўғли қолса мол уч улуш қилинур. Бир улуши хунасага, икки улуши ўғилга бўлур.

20. Имом Шофий наздида, хунасага эр улушининг ҳам қиз улушининг ярмидир. Ул икки улушнинг ярми, Имом Абу Юсуф наздида еттидан учдир.

21. Имом Муҳаммад наздида хунасага ўн икки улушдан бештасидир.

140. ҲАР ХИЛ МАСАЛАЛАР

1. Тилсиз кишининг ўзига хотин никоҳланиши, талоқ қилиши, нарсасини сотиши, нарса сотиб олиши ҳамда қасос ҳақида тушунарли қилиб ёзиши ҳам ишора қилиши тил билан сўзлаб баён этиш билан тенг кучда ҳисобланади.

2. Аммо ёзув ёки ишора билан ўзига жазо вожиб бўладиган даражадаги ишга, масалан, ҳақорат, зино, хамр ичиш, ўғирликка иқрор бўлса, тилсиз кишига жазо берилмас, қўли кесилмас. Чунки иқрор шубҳадир, шубҳа билан эса жазоланмас.

3. Тили сўзлаша олмаслик даражасида дудуқ киши ҳақида уламолар айтганлар: «Агар тилнинг дудуқланиши узоққа чўзилса ҳам ишоралари англамса — никоҳ, талоқ, олди-сотди кабиларда тасарруфлари ҳамда қасоснинг исботини ёзуви ҳам ишораси тилсиз кишиники эътиборга олингани каби эътиборга олинур».

4. Шариат буюрганча, сўйилган қўй ё бошқа ҳайвон гўшти бор ўринда ўлакса ҳам бўлса, ўлакса ҳалол гўшtdан озроқ бўлса, таҳарро қилинур, яъни кўнгли билан дурустини, лойиқроғини тафтиф қилур. Қайсиниси шариат бўйича сўйилганига кўнгли кетса, шуни ихтиёрий, яъни мажбурий эмас, ейур.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
Таҳорат китоби	9
Қудуқлар бўлими	12
Таяммум бўлими	13
Масҳ бўлими	14
Ҳайз бўлими	16
Нарсаларни поклаш ҳақидаги бўлим	18
Намоз китоби	20
Азон бўлими	21
Намознинг шартлари ҳақидаги бўлим	23
Намознинг сифати ҳақидаги бўлим	26
Имомнинг қироатни овоз чиқариб ўқиши ҳақидаги бўлим	31
Намозда таҳорат бузилиши ҳақидаги бўлим	35
Намозни бузувчи нарсалар бўлими	36
Витр бўлими	38
Кусуф бўлими	42
Фарзларни адо қилиш бўлими	43
Қазо намози ҳақидаги бўлим	44
Саждаи саҳв бўлими	45
Саждаи тиловат бўлими	46
Касал кишининг намози бўлими	48
Мусофирлар ҳақидаги бўлим	49
Жумъа ҳақидаги бўлим	50
Икки ҳайит ҳақидаги бўлим	52
Улими яқинлашган киши ҳақидаги бўлим	54
Шаҳидлар ҳақидаги бўлим	56
Хаф намози ҳақидаги бўлим	57
Каъбадаги намоз бўлими	58
Закот китоби	59
Закот йиғувчинини тайинлаш бўлими	63
Закот сарф қилинадиган ўринлар бўлими	66
Фитр садақа бўлими	67
Рўза китоби	68
Рўзани бузадиган нарсалар бўлими	70

Эътикоф бўлими	73
Ҳаж китоби	74
Қирон ва таматгаъ бўлими	81
Жиноятлар бўлими	83
Тўсиқлар ҳақидаги бўлим	86
Никоҳ китоби	89
Васийлик ва тенглик бўлими	92
Маҳр бўлими	96
Қин(қул)нинг никоҳи ҳақидаги бўлим	99
Эмизиш китоби	101
Талоқ китоби	102
Талоқни топшириш бўлими	107
Таълийқ бўлими	109
Қасал кишининг талоқи бўлими	112
Рижъа, (қайтариш) бўлими	113
Ийлоъ бўлими	114
Халаъ (ўзини ажратиш бўлими)	116
Заҳор бўлими	118
Лиъон бўлими	119
Иннийн (жинсий заифлик) бўлими	121
Идда бўлими	122
Тарбия бўлими	126
Ҳомила бўлими	127
Нафақа бўлими	128
Қулни озод қилиш китоби	132
Қулнинг баъзи қисмини озод қилиш	133
Озод қилишга қасам ичиш бўлими	136
Тадбир ва истийлод бўлими	137
Валийлик бўлими	138
Мукотаба китоби	138
Қасам китоби	140
Иш хусусида қасам ичиш бўлими	142
Сўз хусусида қасам ичиш бўлими	149
Савдо-сотиқ китоби	154
Шартни ихтиёр қилиш бўлими	157
Хиёри рўя (кўриш ихтиёри) бўлими	160
Хиёри айб бўлими	161
Ботил ва фосид савдо бўлими	164
Иқола (қайтаришув) бўлими	167
Тавлия ва муробаҳа бўлими	168
Пора ҳақидаги бўлим	169
Қўчадиган молни қўлга олмасдан бурун сотиш жоиз эмаслиги ҳақидаги бўлим	172
Салм бўлими	174
Йиртқич ҳайвонларни сотиш ҳақидаги бўлим	176
Сарф бўлими	176
Шафъ китоби	178
Тақсимот китоби	183
Ҳиба китоби	186
Ижара китоби	189
Фосид пжара ҳақидаги бўлим	191
Шерик ва хос ижарачи ҳақидаги бўлим	193
Ижаранинг бекор бўлиши ҳақидаги бўлим	194
Орийат китоби	196
Вадиа китоби	199

Ҳасб китоби	201
Раҳн китоби	205
Ғаровга қўйиш жоиз бўладиган ва жойиз бўлмайдиган нарсалар ҳақидаги бўлим	208
Раҳидаги тасарруф ва жиноят ҳақидаги бўлим	210
Қафолат китоби	214
Ҳавола китоби	220
Ваколат китоби	222
Вакилнинг савдоси дуруст эмаслиги ҳақидаги бўлим	224
Хусумат ваколати бўлими	227
Ширкат китоби	228
Музораба китоби	231
Музораъа китоби	234
Мусақот китоби	236
Қўриқ ерни очиш китоби	237
Сувдан фойдаланиш бўлими	238
Вақф китоби	239
Қароҳият китоби	241
Ичимликлар китоби	244
Қурбонликлар китоби	246
Ов китоби	249
Топиб олинган бола ва топиб олинган нарса ва қочоқ қул китоби	251
Мафқуд китоби	253
Ҳукм қилиш китоби	254
Гувоҳлик китоби	259
Кимнинг гувоҳлиги қабул қилиниши кимнинг гувоҳлиги қабул қилинмаслиги ҳақидаги бўлим	261
Гувоҳликдан қайтиш бўлими	264
Иқрор китоби	265
Даъво китоби	269
Ихтилоф ҳақидаги бўлим	273
Сотилгандан сўнг бола туққан чўри ҳақидаги бўлим	278
Сулҳ китоби	279
Жазолар китоби	285
Кишини зино билан сўкиш бўлими	288
Ўғирлик китоби	291
Жиход китоби	294
Ўлжа, жизя ва хирож бўлими	296
Қофирларнинг баъзиси баъзисини мулк қилиб олиш бўлими	298
Боғийлар китоби	303
Жиноятлар китоби	304
Дийат китоби	310
Кишилар ўтадиган йўл ёқасидан фойдаланиш бўлими	313
Отлиқнинг етказган зарари ҳақидаги бўлим	315
Қўлнинг жинояти бўлими	315
Қасам ичиш бўлими	317
Оқила бўлими	318
Икроҳ ҳақида ҳақида китоб	320
Ҳажр китоби	322
Изн бериш бўлими	323
Васиятлар китоби	325
Қўшни ҳақидаги бўлим	328
Васий ҳақидаги бўлим	329
Ҳунаса ҳақида китоб	331
Ҳар хил масалар	332

*Қитоб «Қамалак» нашриёт-матбаа бирлашмаси билан ҳамкорликда
чоп этилди.*

Адабий-бадний нашр

МУХТАСАР

(Краткий свод законов шариата)

На узбекском языке

Расмлар муҳаррири *У. Солиҳов*

Мусаққих *Ш. Соатова*

Тех. муҳаррир *Е. Толочко*

ИБ № 0517

Босмахонага берилди 14.12.93 Босишга рухсат этилди 28.04.94 Формати 60×81^{1/16}
Босмахона қоғози Адабий гарнитурга Юқори босма Шартли босма т 19,53. Шартли
кр-оттск 19.82 Нашр т. 20.73 Буюртма № 4375 Баҳоси шартнома асосида
200 000 нусхада (1 завод 100 000).

Чўлпом нашриети, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбаа қўмитасининг 1-босмахонасида босилди
700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-бек кўча, 2-уй